

TOKOVI ISTORIJE
Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije

4/2006.

CURRENTS OF HISTORY
Journal of the Institute for Recent History of Serbia

INIS

Beograd 2006.

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

Za izdavača

Dr Momčilo Mitrović

Glavni i odgovorni urednik – Editor-in-chief

Dr Radmila Radić

Redakcija – Editorial board

Dr Dragan Bogetić

Dr Dubravka Stojanović

Dr Vera Gudac-Dodić

Mr Vladan Jovanović

Prof. dr Stevan Pavlowitch (Southampton)

Dr Jan Pelikan (Prag)

Dr Jelena Guskova (Moskva)

Dr Diana Miškova (Sofija)

Sekretar redakcije – Editorial secretary

Mr Vladimir Cvetković

Lektura

Biljana Racković

Prevodi na engleski

Mirjana Nikolajević

Tehnička obrada teksta

Mirjana Vujašević

UDK 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Izdavanje časopisa finansira

Ministarstvo nauke i zaštite životne
sredine Republike Srbije

AUTORI

Prof. dr ĐORĐE STANKOVIĆ – redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu

Dr LUCIANO MONZALI – profesor istorije međunarodnih odnosa, Fakultet političkih nauka, Bari, Italija

Dr NIKICA BARIĆ – naučni saradnik, Hrvatski institut za povjest, Zagreb

Dr MILAN TERZIĆ – naučni saradnik u Institutu za strategijska istraživanja, Beograd

Мр ИРИНА ВОРОНKOBA

– докторант-сарадник Историјског факултета Московског универзитета „Ломоносов”

Mr IVANA DOBRIVOJEVIĆ – istraživač saradnik u Institutu za savremenu istoriju, Beograd

Mr SANJA PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ

– stipendista Ministarstva nauke RS u Institutu za evropske studije, Beograd

IVAN OBRADOVIĆ – diplomirani istoričar, Beograd

Dr MOMČILO ISIĆ – naučni savetnik u Institutu za noviju istoriju Srbije, Beograd

Dr OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR – naučni saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije, Beograd

Dr MIROSLAV PERIŠIĆ – istraživač saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije, Beograd

Mr ALEKSEJ TIMOFEJEV – istraživač saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije, Beograd

DUŠAN BAJAGIĆ – istraživač u Institutu za noviju istoriju Srbije, Beograd

ALEKSANDAR ŽVOTIĆ – istraživač pripravnik u Institutu za noviju istoriju Srbije, Beograd

JOVAN ČAVOŠKI – diplomirani istoričar, stipendista Ministarstva nauke RS u Institutu za noviju istoriju Srbije, Beograd

---

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije,
časopis *Tokovi istorije* oslobođen je plaćanja opšteg poreza na promet

---

SADRŽAJ / CONTENTS

ČLANCI

Articles

Мр Ирина ВОРОНKOBA

ЕШЕ РАЗ О ВЗГЛЯДАХ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЧА НА
СТРОИТЕЛСТВО НОВОЈ СЕРБИИ

Još jednom o pogledima Svetozara Markovića na stvaranje
nove srpske države 7

Др Момчило ИСИЋ

НЕУСПЕХ ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ ЗА
ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Failure of the Elementary School System in Serbia in the
Time of the Kingdom of Yugoslavia 31

Dr Nikica BARIĆ

POSJET BRITANSKOG KRALJA EDWARDA VIII KRALJEVINI
JUGOSLAVIJI U KOLOVOZU 1936.

The Visit of British King Edward VIII to Kingdom of Yugoslavia,
August 1936 57

Dr Milan TERZIĆ

JUGOSLOVENSKA KRALJEVSKA VLADA I UBACIVANJE
PROPAGANDNOG MATERIJALA U JUGOSLAVIJU 1941–1943.

Yugoslav Royal Government and Getting Propaganda Material
into the Country in the 1941–1943 Period 72

Dr Luciano MONZALI

FASCIST ITALY AND INDEPENDENT CROATIA:
A DIFFICULT ALLIANCE

Fašistička Italija i Nezavisna Hrvatska: teškoće savezništva 86

Др Мирослав ПЕРИШИЋ

СВЕСТ О ДРУГАЧИЈЕМ: ЈУГОСЛОВЕНСКИ СТУДЕНТИ У
ФРАНЦУСКОЈ 1945–1950. ИЗМЕЂУ ИЗАЗОВА ПАРИЗА И
ВЕРНОСТИ ПАРТИЈИ

Awareness of the Different: Yugoslav Students in France in
1945–1950. Between Parisian Challenges and
Loyalty to the Party 100

ISTRAŽIVANJA

Researches

- Ivan OBRADOVIĆ*
BRITANSKA POLITIKA I STVARANJE ALBANIJE 1912–1914. 125
- Dušan BAJAGIĆ*
STJEPAN RADIĆ KAO MINISTAR PROSVETE KRALJEVINE
SRBA, HRVATA I SLOVENACA 139
- Mr Ivana DOBRIVOJEVIĆ*
„IZMEĐU KRALJA I NARODA NEMA POSREDNIKA“.
POPULARNOST KRALJA ALEKSANDRA I DINASTIJE
KARADORĐEVIĆ U DOBA ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA
„No Intermediaries Between the King and the People“. Dynastic
Propaganda in the Time of the January sixth regime 159
- Jovan ČAVOŠKI*
ZABORAVLJENA EPIZODA: JUGOSLOVENSKO-KINESKI
ODNOSI 1947. GODINE
A Forgotten Episode: Sino-Yugoslav Relations in 1947 183
- Sanja PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ*
DISTRIBUCIJA UNICEFOVE POMOĆI U FNRJ 1947–1954.
UNICEF Aid Distribution in the FPRY (1947–1954) 200

ISTORIOGRAFIJA

Historiography

- Prof. dr Đorđe STANKOVIĆ*
DIHOTOMIJA ISTORIJSKE NAUKE U SRBIJI 221
- Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR*
ISTORIJA I ETIKA 241
- Aleksandar ŽIVOTIĆ, Jovan ČAVOŠKI*
NAJNOVIJA ISTORIOGRAFIJA O HLADNOM RATU:
BLISKI I DALEKI ISTOK 249

GRAĐA

Sources

- Mr Алексеј ТИМОФЕЈЕВ*
ГЕНЕРАЛ КРЕЈТЕР О БУДУЋНОСТИ РУСКЕ
ЕМИГРАЦИЈЕ У РУСИЈИ 261

PRIKAZI

Reviews

- M. Ferro, *The Use and Abuse of History or How the Past is Taught to Children*, London and New York, 2003. (Srđan MILOŠEVIĆ) 265
- Peter Fritzsche, *Stranded in the Present, Modern Time and the Melancholy of History*, Harvard University Press, Cambridge and London, 2004. (Dr Ljubomir PETROVIĆ) 268
- Hauard Zin, *Istorijski ogledi o američkoj demokratiji*, Svetovi, Novi Sad, 2004. (Vesna ĐIKANNOVIĆ) 270
- Михаил Андреевич Робинсон, *Суды академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов)*, Индрик, Москва, 2004. (Наташа МИЛИЋЕВИЋ) 272
- Stiven Kinzer, *Svi šahovi ljudi, Američki puč i koreni terora na Bliskom Istoku*, Beograd, 2005. (Mr Slobodan SELINIĆ) 275
- Obrad Dodić, *Svojdruški rodoslov*, Hronika, Bajina Bašta, 2005. (Mr Slobodan SELINIĆ) 278
- Dietmar Müller, *Staatsbürger auf Widerruf. Juden und Muslime als Alteritätspartner im rumänischen und serbischen Nationscode. Ethnonationale Staatsbürgerkonzepte 1878–1941*, Wiesbaden, (Harassowitz Verlag), 2005. (Dr Zoran JANJETOVIĆ) 280
- Zoran Đindić: *Etika odgovornosti*, Zbornik radova, pr. Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006. (Mirko ĐORĐEVIĆ) 282
- Janko Veselinović, *Proza, periodika, pozorište*, Zbornik radova, pr. Slobodanka Peković, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006. (Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR) 285
- Чарльз Гати, *Обманутые ожидания. Москва, Вашингтон, Будапешт и венгерское восстание 1956 года*, Московска Школа Политических Исследований, Москва, 2006. (Наташа МИЛИЋЕВИЋ) 287
- Свилеува, *Годишњак 4*, 2006. (Др Мирослав ПЕРИШИЋ) 289
- Bernhard Chiari, Agilolf Keßelring (Hrsg.), *Wegweiser zur Geschichte Kosovo*, Padeborn, München, Zürich (Ferdinand Schöning), 2006. (Dr Zoran JANJETOVIĆ) 291

NAUČNI ŽIVOT
Scientific events

**INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA,
KONFERENCIJAMA, SIMPOZIJUMIMA**
Information on conferences, workshops and symposia

- Mr Bojan Simić*, Letnja škola „Komparativni i transnacionalni pristupi ranoj modernoj i modernoj istoriji Evrope: Teorije, metodologija i istorijske studije slučaja”, Firenca, 5–10. septembar 2006. 293
- Mr Slobodan Selinić*, Informacija o studijskom boravku u Pragu 15–30. septembar 2006. 294
- Aleksandar Životić*, Konferencija „Gerila na Balkanu: Borci za slobodu, buntovnici i banditi – istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu u periodu 15–20. veka”, Vranje, 14–16. septembar 2006. 295
- Mr Vladan Jovanović*, „Urban History Association Third Biennial Conference”, Arizona State University, Tempe, 19–22. oktobar 2006. 296
- Dr Zoran Janjetović*, Međunarodni naučni skup „Agrarne reforme, etnodemografske promene i kulturni procesi u jugoistočnoj Evropi od kraja XVIII veka do naših dana”, Tübingen, 2–4. novembra 2006. 296
- Dr Zoran Janjetović*, Međunarodni naučni skup „Državna politika prema manjinama u jugoistočnoj Evropi u doba staljinizma”, Pečuj, 9. i 10. novembar 2006. 298

УДК 321. 01 Марковић С.
321. 01 (497.11) «18»
342. 2 (497.11) «18»

Članci
Articles

ЕЩЕ РАЗ О ВЗГЛЯДАХ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЧА НА СТРОИТЕЛЬСТВО НОВОЙ СЕРБИИ

Мр Ирина ВОРОНКОВА
Катедра истории южных и западных славян
Исторический факультет
Московский государственный университет
им. М. В. Ломоносова

АБСТРАКТ: В статье рассматриваются видение сербским социалистом XIX века Светозаром Марковичем проблем и перспектив государственного развития Сербии. Особое внимание уделяется анализу его идей о решении сербского вопроса.

---

*„Каждое здание мы должны начинать строить с фундамента, иначе у нас не получится ничего кроме воздушного замка”
Светозар Маркович „Сербской молодежи”, Маркович С.
Избранные сочинения, М., 1956, стр. 333.*

Представленная статья была создана на основе магистерской диссертации „Принципы строительства сербского национального государства в публицистике Светозара Марковича”*. Работа писалась в 2003–2006 гг. на кафедре истории южных и западных славян Исторического факультета Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова под научным руководством доцента, к.и.н. Л. В. Кузьмичевой. Написание работы способствовала трехмесячная стажировка на Философском факультете Белградского университета (Сербия) в ноябре 2005 – январе 2006 гг. под руководством доктора М. Йовановича. Особую благодарность

---

* Воронкова И. С., *Принципы строительства сербского национального государства в публицистике Светозара Марковича*. М., МГУ, 2006 г. – 135 с. – (Рукопись).

за внимание и помощь, оказанные при работе над исследованием автор выражает крупным специалистам по истории Сербии XIX века доктору Латинке Перович и доктору Витомиру Вулетичу. Магистерская диссертация была защищена на кафедре истории южных и западных славян Исторического факультета Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова 6 июня 2006 года. В данный момент ведется работа над кандидатской диссертацией, в которой предполагается более глубокое изучение затрагиваемой в статье проблематики.

***

Предметом настоящего исследования является анализ взглядов С. Марковича на институты патриархальной Сербии как возможного фундамента для строительства нового государства. Вторая задача работы – выявить и понять принципы строительства нового государства, предложенные С. Марковичем для Сербии. Вопросы эти не новы в историографии. Исследователи неоднократно обращались и еще будут обращаться к ним.¹ Нашей же целью является показать неоднозначность С. Марковича как политического мыслителя и поговорить о его идейном наследии избегая существовавших клише „утопизма” или наоборот „пророческого видения социалистического будущего”. Социализм Светозара Марковича будет рассматриваться нами не как вызов традиционному сербскому обществу, а скорее как один из вариантов ответа этого общества на вызовы модернизации.

I. Фундамент будущего государства. Пытаясь отыскать причину преследующих Сербию внутривнутриполитических неудач, Маркович обращается к анализу исторического прошлого и с этой целью пишет в 1872 г. „Сербию на Востоке”. Этот его труд – одно из немногих исследований последней трети XIX в., которое, по мнению И. Станойчича, несмотря на определенные недостатки, обусловленные тем, что его автор не был профессиональ-

¹ См.: Маслеша В., *Светозар Марковић*, Београд, 1945; Станойчич И. *Први српски устанак у теоријском делу Светозара Марковића*. (Из зборника филозофског факултета, књ. IV-1), Београд, 1957; Prodanović D. *Shvatanje Svetozara Markovića o državi*, Београд, 1961; Вулетић В. *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи*, Нови Сад, 1964; Чубриловић В. „Светозар Марковић о националном питању у Аустро-Угарској”, *Balkanica annuaire de l'institut des etudes Balkaniques II*, Београд, 1971; Perović L. *Srpski sicijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalistike misli. Knj. 2. Ideje i pokret Svetozara Markovića*, Београд, 1985; Надовеца Б. *Балканска федерација у социјалдемократском покрету Балканских земаља до 1918. године*. Докторска дисертација, Београд, 1996; Продановић Д. „Погледи Светозара Марковића на државу и преображај српске државе”, *Живот и дело Светозара Марковића. Зборник радова са научног скупа САНУ одржаног 16. и 17. октобра 1996. године у Београду и 18. октобра у Зајечару*, Београд, 1997; Надовеца Б. „Сличности и разлике концепције српског националног питања Светозара Марковића и Васе Пелагића”, *Там же* и др.

ным историком, дает наиболее полный анализ произошедших в Сербии после первого восстания перемен с социологической точки зрения.² Позитивная программа государственного строительства выдвигаемая С. Марковичем тесно связана с критикой существующего положения в Сербском княжестве по всем направлениям (экономика, бюрократическая система управления, внутренняя и внешняя политика). Как неоднократно замечалось многими авторами, критические работы Марковича в основном более убедительны, чем выдвигаемые им же предложения реформ.³

Маркович был одним из первых исследователей, кто позволил себе критический анализ тех укоренившихся в сербском народе древних общественных институтов, в которых либералы часто видели основы для строительства демократического государства.⁴ В полемике с Владимиром Йовановичем Маркович выдвинул тезис о первостепенной важности крепости того фундамента, на котором должно быть возведено здание будущего государства. Светозар Маркович старался уйти от популярной тогда идеализации сербской национальной традиции и полагал, что у сербского народа помимо бесспорно сильных сторон, которые помогли ему выжить под турецким господством, есть и слабые, которые и привели к тому, что сербы оказались покорены турками.⁵ Маркович, таким образом, утверждает, что наследие, накопленное в течение многовекового развития, необходимо подвергнуть критическому анализу, чтобы отделить зерна от плевел и с собой в будущее взять только проверенные временем подлинные национальные ценности.⁶

Еще со времен Светозара Марковича в литературе сложилась точка зрения, согласно которой, освободившись от Османского ига в первой половине XIX в., сербский народ получил уникальную возможность начать строительство национальной государственности с чистого листа, учась на чужих ошибках и заимствуя из европейской практики наиболее удачные модели. Казалось бы, перед Сербией было открыто несколько путей государственного строительства, все рывтины и опасные повороты на которых уже давно были помечены странами первопроходцами. Однако все оказалось не так просто.

² Станојчић И., *Први српски устанак у теоријском делу Светозара Марковића*. (Из зборника филозофског факултета, књ. IV-1), Београд, 1957, стр. 291.

³ Маслеша В., *Светозар Марковић*, Београд, 1945, стр. 60, 75.

⁴ Марковић С., „Јаван рачун с Владимиром Јовановићем”, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. IV*, Београд, 1995, стр. 5, 25.

⁵ Марковић С., „Критика на „Младу Србадију””, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. IV*, Београд, 1995, стр. 24.

⁶ Маркович С., Из письма к Любе Белимарковичу. Петербург, сочельник, 1868 г., Маркович С., *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 795; Маркович С. „Перед съездом Омладины”, *Там же*, стр. 208.

Отсутствие национальной политической элиты ставило Сербию в сложное положение. Зависимость колебаний внутри и внешнеполитического курса сначала от австрийских сербов, а затем уже от получивших образование в различных европейских университетах молодых специалистов была очевидна.

К этому следует добавить отсутствие у многих сербских политиков той эпохи элементарного опыта государственно-административной работы. Не имел его и С. Маркович.

Есть, однако, и еще кое-что, о чем часто умалчивается. Это неизбежное восприятие сербскими политическими деятелями, особенно старшего поколения, ориентальной модели управления. И Светозар Маркович был одним из немногих, кто говорил тогда об этом.

Для Марковича также было очевидно, что практически нетронутая патриархальность сербского народа и его демократизм, который тогда так часто восхвалялся правительственными деятелями, далеко не так прогрессивен, как его пытались представить.

Наш герой отмечает, что с уничтожением средневекового сербского государства был уничтожен и внешний слой цивилизации, воспринятый сербами из Византии и частично Венеции. В результате гибели дворянства и высшего духовенства сербский народ составили почти исключительно крестьяне, жизнь которых под турецким владычеством оставалась неизменной, и после первого восстания развитие началось с того уровня, на котором было прервано в XIV в.⁷ И хотя Маркович разделял общую точку зрения о том, что неразвитость народа оставляет большой простор для выбора путей развития, будучи реалистом, он понимал, что господство в народе патриархальных понятий о государстве и власти оказало скорее негативное влияние на становление и развитие нового государства.

Однако в то же время он считал, что именно недифференцированность сербского общества, возникшая и искусственно сохранявшаяся в условиях турецкого господства, как раз то, что может стать основой для развития демократических принципов в Сербии.⁸

Маркович не сомневается в том, что если бы мир в Сербии наступил сразу в 1807 г., и, стало быть, военная слава боевых лидеров перестала бы играть столь важную роль, то все учреждения в стране были бы основаны на демократических началах.

Однако на протяжении 400 летнего турецкого господства понятия сербов о государстве сильно изменились, под влиянием долгих и тесных

⁷ Маркович С., „Сербия на Востоке”, *Там же*, стр. 341.

⁸ Марковић С., „Критика на „Младу Србадију””, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. IV*, Београд, 1995, стр. 29.

контактов, как с системой османской администрации, так и с ориентальной культурой в целом. Пришедшие к власти люди неизбежно стали воплощать в жизнь единственную модель „правитель – подчиненный”, которую знали и которую восприняли в результате контактов с турецкими чиновниками. Как пишет Маркович, старейшины думали, что после изгнания турок они получили все их права, то есть грабить соотечественников по своему произволу и убивать без суда и следствия неугодных.⁹

1.1. Оценки становления монархии в Сербии. Маркович подвергает критическому анализу сложившуюся после победы первого сербского восстания форму правления в княжестве. Будучи убежденным противником монархического принципа по идеологическим причинам, он, вместе с тем, понимает неизбежность возникновения монархии у такого неразвитого народа, каким был сербский народ в начале XIX века. Маркович полагает, что основой для зарождения монархии в сербском обществе помимо переноса традиций османского управления в сербский государственный аппарат и длительных военных действий, во время которых нужен был сильный вождь, были глубоко укоренившиеся в народе патриархальные понятия, согласно которым в доме должен быть только один хозяин – старейшина, которого все слушают, но который сам, если и выслушивает мнение домоладцев, то в исключительно консультативной форме.¹⁰

Негативно оценивая само зарождение монархии в Сербии, Маркович, тем не менее, не отрицает того, что она сыграла важную роль в истории сербского народа. Так, в частности монархия укрепила военные силы Сербии и увеличила ее политическое значение на Балканах, сделав невозможным кардинальное вмешательство Турции или любого другого государства во внутренние дела страны.¹¹

Маркович являлся непримиримым противником продолжения существования монархии в Сербии, так как полагал, что преобладание династических интересов над национальными повредит образу Сербии как центра освобождения Балканских народов.¹²

Считая монархическую форму правления теоретически неприемлемой для будущего государства, Маркович, тем не менее, отдает себе отчет в том, что в современной ему Сербии монархия должна существовать, поскольку международное положение княжества было нестабильно и никакой

⁹ Маркович С., „Сербия на Востоке”, *Маркович С. Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 376.

¹⁰ Марковић С., „Шта треба да радимо?”, *Марковић С. Целокупна дела. Књ. 1*, Београд, 1987, стр. 148.

¹¹ Маркович С., „Сербия на Востоке”, *Маркович С. Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 421.

¹² Марковић С., „Решење источног питања”, *Марковић С. Целокупна дела. Књ. 1*, Београд, 1987, стр. 32.

другой формы управления соседи Сербии просто не потерпели бы. Поэтому он говорит: „Сейчас речь идет о том, как создать наилучшее государственное управление, не затрагивая монархического начала”.¹³ Маркович, таким образом, в отношении изменения формы государственного управления выступает как сторонник реформистского пути.

1.2. Европейский опыт модернизации и Сербия. После победы сербского восстания, в условиях полного отсутствия национальных кадров, сербы должны были методом проб и ошибок найти свой путь государственного развития. В ситуации, когда они еще не умели отделять зерна от плевел, было неизбежным, что на первых порах из Европы помимо прогрессивных элементов хлынуло также много „гадости” и „грязи”.¹⁴

Маркович выступал против любых попыток „цивилизовать” „варварскую” Сербию на европейский манер, предпринимаемых образованными пришельцами из Австрии или необразованными чиновниками княжества. Говоря о том, что любая цивилизаторская деятельность среди патриархальных народов ведет сначала, как правило, к восприятию лишь внешних форм цивилизации, а затем только ее сути, Маркович сравнивает Сербию с Россией времен петровских реформ.¹⁵

Он полагал, что любая подобная цивилизаторская деятельность среди патриархальных народов приводит, как правило, к восприятию последними лишь внешних форм цивилизации.¹⁶ Вся общественно-политическая деятельность Марковича была направлена исключительно на то, чтобы не допустить в Сербии повторения пути пройденного Европой. Он считал, что сербы способны создать свою собственную самобытную цивилизацию, основанную на общеславянских традициях коллективизма.

1.3. Задруга как основа будущего государства. Одним из важнейших институтов достойных восприятия и дальнейшего развития в будущем государстве Маркович считал традиционную сербскую задругу. Маркович описывает семейную задругу как институт весьма близкий к социально-экономическому идеалу, сущность которого с точки зрения социалистов в том, чтобы каждый член общества был попеременно занят разнообразным трудом. Поскольку задруга является замкнутой экономической единицей,

¹³ Маркович С., „Народная скупщина”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 678.

¹⁴ Марковић С., „Шта треба да радимо?”, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. I*, Београд, 1987, стр. 149.

¹⁵ *Исто*, стр. 150.

¹⁶ Маркович С., „Сербия на Востоке”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 403; Маркович С. „Реальное направление в науке и жизни”, *Там же*, стр. 439.

основанной на натуральном хозяйстве, люди в задруге вынуждены делать самую разнообразную работу, а не выполнять одну и ту же отупляющую механическую операцию, как рабочие на европейских фабриках. Это с точки зрения Марковича позволяет развиваться крестьянину как личности. Однако Маркович отдает себе отчет, что задруга „с экономической точки зрения представляет собой *первобытную*¹⁷ ассоциацию по производству и потреблению”.¹⁸ Он видит, что с развитием цивилизации задруга неизбежно погибает, так как не может производить весь набор продуктов, который необходим развитому обществу.

В ходе рассуждений Марковичем была выявлена и еще одна причина, по которой традиции коллективизма постепенно исчезали из сербского общества. Основной причиной заставлявшей людей держаться вместе был страх перед турками. С исчезновением постоянной угрозы, а также развитием городов, из которых были изгнаны турки, и все большей европеизацией жизни происходит атомизация общества, нужда в солидарности отпадает, в обществе рвутся патриархальные связи и задруга распадается.¹⁹

С горечью осознавая неизбежность гибели задруги, Маркович в то же время продолжал включать ее в свои социалистические построения. Согласно его теории, в обществе, в котором существует задруга, община и др. институты необходимо сделать лишь один шаг вперед, чтобы на научной основе создать общинное коллективное производство в крупных масштабах. В связи с этим представляется оправданным мнение Слободана Йовановича, который считал, что в некотором смысле Марковича можно назвать сторонником теории цикличности исторического развития. Согласно Йовановичу, идея эта была воспринята Марковичем у Чернышевского, а Чернышевским от Гегеля и заключалась в том, что любая эволюция идет по спирали и всегда можно обнаружить сходство между начальной и конечной формами.²⁰ Таким образом, пройдя через промежуточные формы, люди познают ценность форм первоначальных и возвращаются к ним уже осознанно. Маркович же, как и Чернышевский в России, принимая стремление западных рабочих к организации ассоциаций за возвращение к принципам первобытного коллективизма на новом уровне, выступал за переход от патриархального к социалистическому обществу, где ценность коллективизма обоснована научно, минуя промежуточную стадию капитализма. Сл. Йованович критиковал саму идею цикличной эволюции собственности от патриархально-коммунистической через частную вновь к комму-

¹⁷ Выделено нами – И.В.

¹⁸ Маркович С., „Сербия на Востоке”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 344.

¹⁹ Там же, стр. 395.

²⁰ Јовановић С., *Светозар Марковић*, Београд, 1920, стр. 70.

нистической. Он указывал, что ни один народ, встав на путь индивидуализма, уже не возвращается обратно к коллективизму.²¹

За приверженность общине и задруге и мнение о том, что они уже послужили опорой в борьбе против турок и еще могут послужить основой для дальнейшего прогрессивного развития сербской государственности,²² Маркович и заслужил обвинения в утопизме,²³ а сторонниками европеизации и модернизации, в том числе и Сл. Йовановичем,²⁴ его здоровый традиционализм иногда воспринимался как воинствующий консерватизм.

Бесспорно, Маркович грешил тем же, в чем обвинял либералов,²⁵ он склонен был осовременивать и идеализировать патриархальные институты.

В данной связи вновь представляется интересным мнение Сл. Йовановича, который дал развернутую критику приверженности Марковича задруге как основе всей будущей сербской государственности. Йованович полагал, что эта идея Марковича не более чем плод заимствования и не имеет никакой практической ценности в Сербии. Согласно Сл. Йовановичу и многим другим исследователям, большинство из которых именно в этом видело утопизм его концепции,²⁶ Маркович слишком идеализирует задругу, а также преувеличивает сходство русской и сербской общин.²⁷

Хотя если уж и затрагивать вопрос о русском или каком-либо ином влиянии на Св. Марковича в рамках данной статьи, то хочется отметить точку зрения Латинки Перович на этот вопрос. Она полагает, что из всех народных особое влияние на Марковича оказал П. Л. Лавров.²⁸ Л. Перович приходит к выводу, что сербские социалисты из всех общественно-поли-

²¹ Исто, стр. 72.

²² Маркович С., „Сербия на Востоке”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 351.

²³ Vukićević V., „Svetozar Marković, ideolog seljačke klase”, *Нова Европа*, кн. XI, бр. 13/1925, Загреб, стр. 397; Маслеша В., *Светозар Марковић*, Београд, 1945, стр. 59, 60; Станојчић И., *Први српски устанак у теоријском делу Светозара Марковића*. (Из зборника филозофског факултета, кн. IV-1), Београд, 1957, стр. 293 и др.

²⁴ Јовановић С., *Светозар Марковић*, стр. 61.

²⁵ Марковић С., „Критика на „Младу Србадију”, Марковић С. *Целокупна дела*. Књ. IV, стр. 25.

²⁶ Гольберг М. Я., „Заметки Франко на полях книги Марковича”, *Советское славяноведение*, 5/1966, стр. 44; Ерихонов Л.С., „Рецензия на Маркович С. *Избранные сочинения*”, *Новая и новейшая история*, 1/1958, стр. 170; Пулинец А. С. Н. Г., „Чернышевский и Св. Маркович”, *Ученые записки Черновицкого гос. университета*. Т. 30. *Серия филологических наук*, вып. 6/1958, Черновцы, стр. 44; Иовчук М. Т. „Светозар Маркович – выдающийся сербский революционер-демократ и философ-материалист”, *Краткие сообщения Института Славяноведения АН СССР*, вып. 24/1958, М., стр. 40.

²⁷ Јовановић С., *Светозар Марковић*, стр. 68; Станојчић И. *Први српски устанак у теоријском делу Светозара Марковића*. (Из зборника филозофског факултета, кн. IV-1), Београд, 1957, стр. 297; Виктор-Топоров Влад. „Светозар Маркович”, *Голос минувшего*, 3/1913, стр. 44-45.

²⁸ Perović L., *Srpski sicijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli. Knj. 2. Ideje i pokret Svetozara Markovića*, Београд, 1985, стр. 179-180; Перович Л., „Об источниках социалистической мысли в Сербии”, *Вопросы истории*, 4/1993, стр. 135.

тических учений, проникавших к ним из России, предпочитали выбирать только то, что укладывалось в особенно импониравшую им формулу достижения социализма, минуя фазу капитализма.²⁹ Исследовательница указывает, что первые сербские социалисты использовали основные элементы народнической идеологии для того, чтобы дать достойный отпор вызову времени. То есть сербский социализм был ответом на необходимость модернизации и на усиление проникновения в страну иностранного капитала, что сопровождалось гибелью старых политических и экономических институтов. Однако, как считает доктор Л. Перович, ответ сербских социалистов на вызов модернизации был патриархален по своей сути, и то упорство, с которым они держались за задругу, во многом объяснялось страхом потери национальной самобытности под натиском иностранного капитала.³⁰ Сербские социалисты полагали, что при строительстве нового государства народ должен опереться на традиционные, проверенные временем институты (задруга), которые позволили им дать отпор туркам. Поэтому, согласно Марковичу, получается, что задруга является основой развития сербской цивилизации, и что она вовсе не пережиток, а душа славянского мира.³¹ Л. Перович полагает, что тайна широкого влияния сербских социалистов на современников заключалась в том, что они пропагандировали новое одновременно защищая старое, в их идеологии модернизация и традиционализм органично смешивались.

Итак, Светозар Маркович первым среди сербских общественно-политических деятелей обратился к анализу турецкого наследия, и, несмотря на то, что его оценки, как турецкого правления, так и последующего развития молодого сербского государства, в основном критичны, а описания турецкого общества не всегда адекватны (например, Маркович считал его неким абстрактным целым, противостоящим в классовом отношении христианам),³² он не боится признать, что сербы многое восприняли от турок. Преодолеть негативный опыт, накопленный за время существования турецкой администрации, а также не допустить насаждения чуждой сербам европейской цивилизации – основные задачи молодого сербского государства по Светозару Марковичу.

Во-вторых, Маркович считал, что создать самобытную сербскую цивилизацию возможно только при опоре на патриархальные учреждения и отказе от подражания западу.

²⁹ Перович Л., „Магия русского бунта. О влиянии русских радикалов на сербов”, *Родина*, 1-2/2001, стр. 124.

³⁰ Там же.

³¹ Перович Л., „Об источниках социалистической мысли в Сербии”, *Вопросы истории*, 4/1993, стр. 138.

³² Станојчић И., *Први српски устанак у теоријском делу Светозара Марковића. (Из зборника филозофског факултета, књ. IV-1)*, стр. 295.

На основании всего вышесказанного можно прийти к выводу, что Маркович критически подходил к накопленному сербами историческому опыту, но, тем не менее, не сумел избежать и некоторой его идеализации.

Однако, все те ценности, о которых говорил Маркович или уже были уничтожены неумеренной европеизацией или же находились в состоянии необратимого распада, и он отлично понимал, что строительство государства с чистого листа на основе тщательно отобранных и разработанных принципов уже невозможно. Современная Марковичу внутривосточная ситуация в Сербии заставляет его признать факт того, что „основы сербского общественного строя, которые могли развиваться в блестящую самобытную сербскую цивилизацию, были заброшены и обречены на гибель в самом зародыше”.³³

II. Строительство государственного здания. Долгое время не существовало работ, содержащих глубокий анализ взглядов Марковича на принципы государственного устройства. Представляется, что основной причиной этого была нечеткость, а порой и противоречивость государственной концепции Марковича, которая существует не как единое целое, а разбросана по его критическим сочинениям. В немногих же посвященных данной проблематике работах его идеи рассматриваются исключительно с точки зрения марксистской доктрины и оцениваются как социалистические и революционные.³⁴

Излагая теорию государственного строительства, Маркович последовательно придерживался уже упоминавшейся концепции цикличности исторического развития. За основу для строительства будущего сербского государства он брал патриархальный характер славянской цивилизации, сущность которого в том, что у славян „не существует разницы между понятием государства и общества”.³⁵ В результате, с точки зрения Марковича, сербское государство должно стать общественным учреждением.³⁶ В полемике с Вл. Йовановичем Маркович, ссылаясь на античные примеры, отстаивал тезис, что „общество есть собрание личностей”, а „благосостояние, счастье и прогресс общества означают благосостояние, счастье и прогресс каждого индивидуума”.³⁷ Он, таким образом, призывает историю в помо-

³³ Маркович С., „Сербия на Востоке”, Маркович С., *Избранные сочинения*, М., стр. 415.

³⁴ Недельковић Д., *Светозар Марковић у развоју социјалистичке мисли на делу*, Београд, 1975; Крстић Љ., „Светозар Марковић и социологија (економија) самоуправљања”, *Светозар Марковић и економске науке: зборник радова са научног скупа одржаног 22 и 23 септембра 1975. године у Светозареву*, Светозарево, 1976, стр. 110.

³⁵ Маркович С., „Сербия на Востоке”, Маркович С. *Избранные сочинения*. М., 1956. С. 411.

³⁶ Там же, стр. 415.

³⁷ Маркович С., „Социализм или общественный вопрос”, Маркович С. *Избранные сочинения*. М., 1956, стр. 682, 683.

щники и доказывает, что принцип общественного государства вовсе не является революционным новшеством, изобретенным социалистами.

Маркович выступал за государство как организованное общество, которое занимается всеми человеческими отношениями от экономических до семейных. Тем не менее, он отвергал обвинения либералов в том, что социализм „хочет тирании общества над личностью”.³⁸ Маркович развенчивал либеральную идею государства-арбитра, государства, не вмешивающегося в дела граждан и исполняющего исключительно функцию охраны законности. На практике подобное государство никогда не существовало, поскольку оно всегда в той или иной степени оказывало влияние на жизнь граждан.³⁹

Основой общественного строя будущего сербского государства Светозар Маркович считал сельскохозяйственную общину. Им особо выделялся тот факт, что у большинства славянских народов под общиной подразумевается республика и в качестве примера приводил Псковскую, Новгородскую и Дубровницкую общины.⁴⁰

Маркович был сторонником федерализации государства, где община выступила бы в роли основной федеральной единицы. Будущее государство Маркович видел в форме союза больших общин (срезов), поскольку отдавал себе отчет в экономической несостоятельности и нежизнеспособности существующих в то время в Сербии общин и абсурдность деления страны на такие мелкие единицы в условиях враждебного международного окружения.⁴¹ Община, по Марковичу – это одновременно экономический и политический институт. Поэтому по размерам она должна быть достаточно велика, чтобы развиваться самостоятельно.

Маркович полагал, что принцип создания государства на базе союза земледельческих общин наиболее соответствует уровню развития экономики и культуры Сербии. Для него, таким образом, федерация общин, основанная на коллективной собственности, фактически равносильна рабочему государству, так как если последнее представляет собой объединение рабочих ассоциаций, то федерация общин в принципе то же самое, только с учетом местных условий в Сербии, а именно практически полного отсутствия промышленности.⁴²

³⁸ Там же, стр. 686.

³⁹ Маркович С., „Финансы”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 645.

⁴⁰ Маркович С., „Социализм или общественный вопрос”, Там же, стр. 713.

⁴¹ Маркович С., „Уезд”, Там же, стр. 618; Маркович С., „Социализм или общественный вопрос”, Там же, стр. 713.

⁴² Там же, стр. 714.

2.1. Самоуправление. С. Маркович выступал за дальнейшее развитие сложившихся во время турецкого господства традиций общинного самоуправления. Функции государства он ограничивал решением вопросов внешней политики, управлением федеральными вооруженными силами, организацией средств сообщения в масштабах всего государства, контролем за всеобщим образованием, заботой о здравоохранении, решением вопросов связанных с промышленностью и торговлей. В ведении центрального правительства должен был также находиться федеральный бюджет.⁴³ Верховное управление государством должно находиться в руках Народной скупщины, которая избирается на определенный срок и несет ответственность перед народом. Каждая община должна была быть избавлена от полицейского вмешательства со стороны центрального правительства и самостоятельно осуществлять защиту личности и собственности, иметь первичный „примирительный” суд, заботиться о бедных, больных и сиротах, финансировать общественные постройки и управлять коллективным имуществом.⁴⁴

Согласно Марковичу, самоуправление необходимо для народного благосостояния, кроме того, это единственный способ, которым можно возбудить в народе интерес к собственной судьбе и приучить его управлять своими делами.⁴⁵ Маркович не согласен с точкой зрения противников общинного самоуправления, которые полагали, что сербский народ невежествен, ленив и испорчен и погиб бы без „отеческой” заботы бюрократов.⁴⁶ Наоборот, в своих построениях относительно общинного самоуправления, Маркович исходит из предпосылки, что большинство населения страны – честные и ответственные люди. Следовательно, они лучше справятся с подбором кадров и средств для решения местных проблем, чем пришлые чиновники из центра.⁴⁷ Маркович полагал, что „народное самоуправление является *подлинной и единственной* жизненной школой для развития политического и гражданского сознания народа”, так как „обсуждая свои непосредственные нужды, народ учится охватывать своим умом и свои нужды в целом – *нужды государства*”.⁴⁸

Для современной ему Сербии требования Марковича сравнительно умеренны. Он выступал за прямые и более демократические выборы в народную скупщину, с тем, чтобы она стала „*подлинно народным представительством*”.⁴⁹

⁴³ Маркович С., „Община”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 606.

⁴⁴ *Там же*, стр. 605.

⁴⁵ *Там же*, стр. 612; Маркович С., „Сербские обманы”, Маркович С., *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 108.

⁴⁶ Маркович С., „Народная скупщина”, *Там же*, стр. 604.

⁴⁷ *Там же*, стр. 607.

⁴⁸ Маркович С., „Сербские обманы”, Маркович С., *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 109.

⁴⁹ Маркович С., „Народная скупщина”, Маркович С., *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 675.

Здесь уже частично проявляется анархистская сущность его концепции самоуправления, которая заключается в том, что Маркович выступал принципиальным противником самой идеи представительства. Он полагал, что ни один человек не может представлять полностью мнение другого дееспособного человека.⁵⁰

Маркович отрицательно относился к распространенному в то время среди радикально настроенной сербской молодежи бакунинскому варианту анархизма и свои собственные идеи анархическими никогда не называл.⁵¹ Однако, будучи противником идеи представительства и считая, что в федеративном государстве самоуправляющихся общин источником власти должен быть народ, Маркович приходит к мысли о том, что „в социальном государстве власти в смысле современной государственной власти не существует”,⁵² и что социальное государство (или федерация общин) „действительно есть то же самое, что и *уничтожение государства*”.⁵³

Из всего наследия Марковича, именно идея о народном самоуправлении была положена в основу программы радикальной партии, как наиболее прогрессивная и актуальная для политической ситуации Сербии того времени. Именно эти идеи Марковича стали объектом пристального внимания югославских историков эпохи самоуправленческого социализма. Они утверждали, что Маркович создал собственную оригинальную концепцию строительства самоуправленческого социализма, в реализации которой видел особый путь Сербии к социализму.⁵⁴

Отношение Марковича к государству как к аппарату насилия над личностью не прошло незамеченным у исследователей его творчества. Еще В. Маслеша отмечал, что идея федерализма у Марковича противопоставлена самому понятию государства.⁵⁵ Представляется, что именно в этом ракурсе еще предстоит проанализировать видение Марковичем будущего Сербии.

2.2. Методы государственного строительства. Если поразмышлять над тем, каким путем, по мнению С. Марковича, должно быть переустроено общество, то окажется что вопрос этот ранее почти однозначно решенный в пользу революционности сербского социалиста, может быть рассмотрен и под другим углом.

⁵⁰ Маркович С., „Сербские обманы”, *Там же*, стр. 90.

⁵¹ Маркович С., „Социализм или общественный вопрос”, *Там же*, стр. 739.

⁵² *Там же*, стр. 730.

⁵³ *Там же*, стр. 731.

⁵⁴ Guzina R., „Svetozar Marković i radikali”, *Sto godina Pariske komune i razvoj socijalističke misli u Srbiji do 1914, Sociološki pregled*, 3/1971, str. 294.

⁵⁵ Masleša V., „Svetozareva Srbija na Istoku”, *Umetnost i kritika*, 3/1939, str. 149.

Работы Св. Марковича, в которых так или иначе затрагивается эта проблема предоставляют богатые возможности как для доказательства крайней революционности его идей, так и, несмотря на парадоксальность такого заявления, для доказательства обратного. Маркович выступает не за революционный, а скорее за эволюционный, путь развития, так как по мере своего просвещения народ осознанно включится в политическую борьбу и проведет необходимые стране реформы. Он утверждает, что никакое общественное преобразование не может совершиться в результате одного насильственного акта, для этого необходимо длительное поступательное развитие и деятельность многих поколений реформаторов.⁵⁶

Поэтому можно согласиться с Дм. Продановичем, который указывал, что Светозар Маркович понимал государство как учреждение, становление которого неизбежно проходят все народы в своем историческом развитии.⁵⁷ Поскольку государство институт не вечный и, следуя теории цикличности развития, общество однажды уже пережило безгосударственную эпоху, оно неизбежно вновь вернется к безгосударственным формам существования только уже на другом уровне. Государство, следовательно, является всего лишь переходной формой, возникающей на определенном этапе развития общественных отношений. Несмотря на распространенное мнение о том, что Маркович был пламенным революционером, нам все же представляется, что он являлся сторонником скорее эволюционного, чем революционного пути развития, так как полагал, что государство исчезнет только тогда, когда исчезнут условия, приведшие к его зарождению.

Понимая, что общественный строй не может быть неизменным, поскольку общество находится в постоянном развитии, Маркович старался не повторить ошибки многих утопических социалистов и других теоретиков государства, которые полагали, что возможно изобрести некую идеальную структуру управления, увековечив которую общество навсегда обеспечит себе процветание.⁵⁸ Разрабатываемые им принципы государственного строительства в большинстве своем предназначались для использования в реальной политической практике, поэтому концепция его открыта для доработок. Однако с другой стороны, будучи в одно и то же время социалистом и традиционалистом Маркович был не в состоянии создать единую концепцию государственного строительства. Он не мог отказаться от собственного ему традиционного сербского мироощущения восприняв в то же время социалистические идеи. Представляется, что именно эта трагическая

⁵⁶ Маркович С., „Социализм или общественный вопрос“, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 735.

⁵⁷ Prodanović D., *Shvatanje Svetozara Markovića o državi*, Beograd, 1961, str. 112.

⁵⁸ Маркович С., „Социализм или общественный вопрос“, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 708.

раздвоенность является первопричиной невероятного эклектизма его политических концепций.

Сербское государство в отдаленном будущем Маркович видел в форме демократической федеративной социалистической самоуправляющейся республики с безграничными возможностями для расширения на основе добровольного присоединения новых федеральных единиц. Безусловно, модель социального государства С. Марковича в результате исторического развития могла принять любую форму и со временем превратиться в тоталитарную. Однако нам представляются неправомерными любые попытки представить идеи Марковича как теоретическую базу строительства социалистического государства в том виде, в котором оно впоследствии было реализовано в Югославии.

2.3. Сербский национальный вопрос. Традиционно в историографии позиция С. Марковича по решению сербского национального вопроса считалась неясной и эклектичной.⁵⁹ Нам представляется, что напротив значение теоретического наследия Марковича именно по этому вопросу очень велико, так как он оказался первым сербским политическим деятелем, реально осознавшим опасность лозунгов объединения всех сербов в одном государстве и реставрации идеи Душанова царства для строительства прочного государства.

В комплексе рассуждений Марковича по сербскому и югославянскому вопросам исследователями выделяется несколько тематических блоков: 1) проблема решения сербского национального вопроса в самой Сербии; 2) проблема югославянского объединения, его условий и способов осуществления.⁶⁰

Говоря об особенностях сербского народа, С. Маркович один из немногих, кто в то время, да и позднее, открыто указывал на отсутствие национального единства сербского народа. Он осознавал, что жизненный уклад и исторические традиции у сербов, проживавших в Боснии, Черногории и в Сербии сильно отличаются друг от друга, и это неизбежно наталкивало его на вопрос о том, как и что можно построить на таком национальном фундаменте.⁶¹

⁵⁹ Стамболић П., „Видовита антиципација онога што се остварује данас. Значај дела Светозара Марковића за друштвени и политички развој Србије”, *Марксистичка мисао*, 1/1975, стр. 70; Јанковић Д., „О Светозару Марковићу (поводом стогодишњице његове смрти)”, *Анали Правног факултета у Београду*, 3/1975, стр. 246.

⁶⁰ Јанковић Д., „О Светозару Марковићу (поводом стогодишњице његове смрти)”, *Анали Правног факултета у Београду*, 3/1975, стр. 252.

⁶¹ Марковић С., „Критика на „Младу Србадију””, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. IV*, Београд 1995, стр. 24.

С. Маркович указывал, что каждый ребенок в Сербии знает, что подразумевает собой идея Великой Сербии – это месть за Косово и возвращение Душанового царства.⁶² Таким образом, великосербская идея основывается на историческом праве сербского народа на свою государственность, причем не просто на государственность, а на империю.

Исследователи часто обращали внимание на то, что в работах Марковича принципу национальности, который становился ведущим во внешней политике XIX в. уделено недостаточно места, однако Маркович неоднократно указывал на него. Согласно Марковичу, принцип национальности означает, что все, кто говорит на одном языке, имеет общие привычки и обычаи, и, следовательно, общие потребности – имеют право объединить свои ресурсы для достижения общих целей, то есть имеют право создать собственное государство.⁶³ Существующие династические и исторические права Маркович считает предрассудками, противоречащими принципу национальности, и указывает, что руководствоваться ими при создании национальных государств нельзя.⁶⁴ Это уже звучит как приговор идее Великой Сербии.

С его точки зрения политическая идея Великой Сербии была утопией, поскольку на пути ее осуществления стояли непреодолимые препятствия. Основным препятствием на пути осуществления этой идеи Маркович считал независимую Черногорию, которая имела точно такие же претензии на Боснию, Герцеговину и Старую Сербию, как и Сербия. Более того, в намерения Черногории совершенно определенно входило создание независимого сербского государства, что противоречило династическим интересам сербских князей.⁶⁵

Далее в случае, если бы сербское и черногорское правительства действительно начали совместную борьбу за освобождение, что было нереально, в силу противоречивости их интересов, то это привело бы к восстанию в Болгарии, чья концепция Великой Болгарии находилась в прямом противоречии с сербской.⁶⁶ Маркович объективно оценивал силы и численность своего народа и предполагал, что более многочисленные болгары в случае победы восстания или присоединят Сербию к своему новому государству, или же возникнет сербско-болгарский союз. В случае же если болгары выступят на стороне турок, то сербы скорее всего войну проиграют, и рано или поздно войдут в состав болгарского государства.⁶⁷ Успех освободительной борьбы на Балканах под предводительством Сербии с целью

⁶² Марковић С., „Велика Србија”, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. 1*, Београд, 1987, стр. 186.

⁶³ *Исто*, стр. 187.

⁶⁴ *Исто*.

⁶⁵ Маркович С., „Сербия на Востоке”, Маркович С. *Избранные произведения*, М., 1956, стр. 424.

⁶⁶ Маркович С., „Социализм или общественный вопрос”, *Там же*, стр. 747.

⁶⁷ *Там же*.

создания государства „Великая Сербия” с точки зрения Марковича мог привести к двум вариантам.

По первой модели события развивались бы в случае, если бы Сербии, Боснии, Черногории, Герцеговине и Старой Сербии все же удалось бы создать государство Великую Сербию. В этом случае государство это неизбежно бы осталось без союзников, обретя новых врагов в лице болгар и румын.⁶⁸ Наблюдались бы также значительные сложности с организацией системы управления в этом государстве. В силу враждебного международного окружения оно неизбежно было бы военно-полицейским, что помимо того, что претило идеологическим воззрениям Марковича, создало бы значительные сложности с унификацией управления в трех различающихся по уровню развития областях.⁶⁹ Необходимость вводить единую систему управления в Сербии, Боснии и Черногории рано или поздно привела бы к конфликтам.

Во втором случае война, которую инициировала бы Сербия вызвала бы всеобщее восстание на Балканах, которое бы полностью решило восточный вопрос, ликвидировав Турцию. В этой ситуации сама идея Великой Сербии потеряла бы всякую актуальность, так как тогда вопрос о форме будущего сербского государства зависел бы уже не от мнения княжеского правительства, а от воли революционного народа.⁷⁰ Безусловно, второй вариант для Марковича был гораздо более предпочтительным чем первый.

Таким образом, указывая, что политика Великой Сербии в основе своей противоречит сербским национальным интересам, Светозар Маркович оказался фактически единственным политиком, который на волне национального энтузиазма и романтических представлений о будущем великом государстве, осмелился поднять свой голос против этой внешнеполитической концепции и позволить себе острую критику в ее адрес. В отличие от либеральных лидеров, он не питал никаких национальных иллюзий и полагал, что „сербское единство должно содержать нечто реальное”, то есть государство с его границами.⁷¹

Следовательно, Маркович удивительно точно увидел основной недостаток идеи Великой Сербии – неочерченность границ. Отсутствие четко сформулированных границ, до которых Сербия предполагала расширяться, таило в себе зародыши всех последующих конфликтов между югославянами. Возможно, первоначально сербские дипломаты именно это считали

⁶⁸ Там же; Марковић С., „Велика Србија”, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. I*, Београд, 1987, стр. 193.

⁶⁹ Маркович С., „Социализм или общественный вопрос”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., стр. 748.

⁷⁰ Маркович С., „Сербия на Востоке”, Там же, стр. 425.

⁷¹ Маркович С., „Социализм или общественный вопрос”, Там же. 744, 745.

основным плюсом данной программы, так как она обходила острый вопрос о границах и на том этапе позволяла славянам объединиться в антитурецкий союз. Это сомнительное достоинство, тем не менее, оказалось бомбой замедленного действия, заложенной в фундамент сербской государственности на начальном этапе строительства.

И хотя Светозар Маркович указывает, что, прежде всего, необходимо определить границы будущего государства, сам он конкретных границ, однако, не предлагает, более того он полагает, что провести их в силу специфики расселения сербов нереально.

2.4. Балканская федерация. Идее Великой Сербии Маркович противопоставил свою концепцию Балканской федерации. Он осознанно пытался приспособить взятую с запада идею федерации к сербской действительности, поскольку не видел другого способа решения сербского вопроса, то есть объединения, разделенного историей малого народа.⁷² Маркович понимал, что сильное этническое смешение народов на Балканском полуострове, а также разница в уровне развития делает невозможным создание национально однородных государств в этом регионе.⁷³

Несмотря на всю свою толерантность по сравнению с идеологами Великой Сербии, Маркович, как это было распространено среди политиков того времени, видимо все же считал сербов, боснийцев и черногорцев единым народом.⁷⁴ Иногда в это единство он включал и хорватов, что говорит о том, что для Марковича основным признаком определяющим нацию, скорее всего, был язык. Вопрос этот должен стать предметом специального исследования. Очевидно также, что Маркович считает сербов самым развитым из трех народов, и хотя и не хочет портить отношения с соседями, но полагает, что объединение под эгидой Сербии все же произойдет, только это будет не государственное единство, а культурное, которое будет осуществляться постепенно.⁷⁵

Маркович указывает, что сербский народ раздроблен и проживает в четырех разных государствах – Сербии, Черногории, Австро-Венгрии и Османской империи. Внешние отношения этих государств урегулированы по нормам международного права, и в каждом из них есть свои внутренние законы. Тем не менее, с его точки зрения сербский народ имеет полное

⁷² Perović L., *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli. Knj. 2. Ideje i pokret Svetozara Markovića*. Beograd. 1985, s. 119.

⁷³ Чубриловић В., „Светозар Марковић о националном питању у Аустро-Угарској”, *Balkanica annuaire de l'institut des etudes Balkaniques II*, Beograd, 1971, стр. 137.

⁷⁴ Марковић С., „Велика Србија”, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. I*, Beograd, 1987, стр. 187.

⁷⁵ Јанковић Д., „О Светозару Марковићу (поводом стогодишњице његове смрти)” *Анали Правног факултета у Београду*, 3/1975, стр. 255.

право разрушить уже имеющиеся отношения, поскольку они обрекают его на несвободное положение, и написать новые законы.⁷⁶

Будучи сторонником реформистского пути, когда речь идет о внутреннем развитии сербского государства, во внешнеполитических вопросах Маркович был сторонником революционных изменений. Он полагал, что только революция является единственной правовой основой и единственным возможным путем создания нового сербского государства.⁷⁷ Поскольку только в этом случае перестанут существовать все династические и исторические права, в которых погрязли народы Австро-Венгрии, а также государственное право самостоятельных малых сербских государств – Сербии и Черногории. С прекращением существования всех этих государств останется сербский народ в целом, который на основе всеобщего договора создаст новый государственный порядок.⁷⁸

Итак, по Марковичу, главной задачей Сербии на Балканах является создание такого положения, при котором все государственные оковы, разделяющие сербский народ, падут.⁷⁹ То есть имеется в виду создание революционной ситуации в Австро-Венгрии, Турции, Сербии и Черногории и прекращение существования этих государств. Следовательно, можно говорить о революционности взглядов Марковича применительно к общеевропейской международной перспективе.

Принцип национальности у С. Марковича. В историографии достаточно развита идея о недостаточном внимании Марковича к принципу национальности. Так, например, В. Маслеша неоднократно указывал, что федерация в том виде, в каком она была задумана Марковичем, неосуществима в силу того, что в основе ее лежал не принцип национальности, а принцип демократических свобод.⁸⁰ Таким образом, он отказывал концепциям Марковича в жизнеспособности именно потому, что Маркович с его точки зрения не понимал всю силу национализма и национально-освободительной борьбы.

Однако существовала и другая точка зрения. Начиная с Й. Скерлича, многие югославские исследователи указывали на то, что именно в интернационализме Марковича заключается его истинный патриотизм.⁸¹

⁷⁶ Марковић С., „Програм листа „Раденик””, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. IV*, Београд, 1995, стр. 81.

⁷⁷ Маркович С., „Сербия на Востоке”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 425.

⁷⁸ Там же, стр. 426.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Masleša V., „Svetozareva Srbija na Istoku”, *Umetnost i kritika*, 3/1939, str. 152; Маслеша В. *Светозар Марковић*. Београд, 1945, стр. 71.

⁸¹ Скерлић Ј., *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 175.

Особенное развитие эта точка зрения получила, начиная с 1945 г. в период строительства социалистической Югославии.

Так например, Т. Павлов полемизируя с В. Маслешей указывал, что Маркович имел все основания не придавать принципу национальности большого значения. Он полагал, что в силу того, что условия для решения национального вопроса в Османской империи созревали крайне медленно, национальный вопрос для балканских народов в то время был неотделим от вопроса социального.⁸² Идея о близости национального и революционного движения на Балканах и их объединения в единое целое получила дальнейшее развитие в 70-е гг. XX в.⁸³ В советской историографии данное мнение нашло свое отражение в статьях В.Г. Карасева и некоторых других авторов.⁸⁴

Указанная точка зрения представляется нам не лишенной основания, поскольку при ближайшем рассмотрении оказывается, что принципу национальности в публицистических произведениях Марковича уделено все же значительное внимание. Однако в его работах принцип национальности фигурирует исключительно в сочетании с принципом личной свободы. Маркович указывал на необходимость связать борьбу за национальную свободу с борьбой за демократическое переустройство, поскольку осознавал разрушительную силу принципа национальности самого по себе и боялся использования его различными правительствами в своих целях.⁸⁵

Взгляд на каждого человека, к какой бы национальности он не принадлежал, как на личность с определенным набором прав и свобод, безусловно, более прогрессивен, чем идея об исключительных правах нации на некую территорию, поскольку в последнем случае возможны нарушения прав личности другой национальности проживающей на данной территории. Таким образом, С. Маркович был одним из первых, кто поставил вопрос о соотношении прав и свобод личности с правами и свободами группы.

Одной из основных причин соединения, а иногда и примата, принципа личной свободы над принципом национальности в наследии Марко-

⁸² Павлов Т., „Светозар Марковић”, *Наша књижевност*, 2/1946, стр. 169.

⁸³ Рагковић Р., „Светозар Марковић о држави, револуцији и самоуправљању”, *Светозар Марковић о радничтву и друштвено-историјска улога радничке класе: зборник радова са научног скупа одржаног 22 и 23 септембра 1979. године у Светозаревоу*, Светозарево, 1980, стр. 51.

⁸⁴ Карасев В. Г., „Революционно-демократическая программа Светозара Марковича”, *Ученые записки Института Славяноведения АН СССР. Т. IV*, М., 1952, стр. 79; Пулинец А.С. Н.Г. „Чернышевский и Светозар Маркович”, *Ученые записки Черновицкого государственного университета. Т. 30. Серия филологических наук*, вып. 6, Черновцы, 1958, стр. 42; Карасев В.Г. „Революционная демократия и социализм”, *Новая и новейшая история*, 3/1988, стр. 79.

⁸⁵ Марковић С., „Словенска Аустрија и српско јединство”, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. V*, Београд, 1995, стр. 97.

вича является то, что принцип национальности, по его мнению, может легко соединиться с каким-либо реакционным принципом.⁸⁶ Так, его объединение с принципом исторического права, сделало бы абсурдной борьбу за национальную свободу пречанских сербов, поскольку никаких исторических прав в Австро-Венгрии у них не было. Именно поэтому Маркович заявлял, что принцип национальности противоречит принципу исторического права,⁸⁷ и полагал, что сербам не стоит вмешиваться в борьбу за федерализацию Австрии. Он указывал, что все свои национальные требования сербы должны основывать исключительно на праве личности на свободу и самоопределение.⁸⁸ Отсюда и революционность его внешнеполитической концепции.

Главной идеей Марковича была мысль о том, что государство должно быть интернациональным, а национальная свобода является всего лишь звеном в цепи других свобод.⁸⁹ Он полагал, что потребность в борьбе за национальное освобождение возникает только в неблагополучных государствах, в которых существует социальная несправедливость. Под национальным освобождением народы таких государств часто понимают получение политических прав и свобод.⁹⁰ Эта его точка зрения также является одной из причин, по которым Маркович связывает решение национального вопроса с социальным.

Маркович полагал, что национальный вопрос и идеи национального объединения не возникают в прогрессивном обществе. В качестве примера он приводит отсутствие стремления воссоединения с государствами своей нации у немцев, французов и итальянцев, проживающих на территории Швейцарии.⁹¹ Именно поэтому в качестве возможного решения сербского национального вопроса Маркович выдвигает идею федерации, которая к тому времени хорошо себя зарекомендовала как в Швейцарии, так и в США.

Не подлежит сомнению тот факт, что, несмотря на все обвинения либералов, Светозар Маркович был сербским патриотом, постоянно акцентирующим необходимость строительства именно сербского государства на основе традиционных институтов. Его социалистический интернациона-

⁸⁶ Маркович С., „Перед съездом Омладины”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 208.

⁸⁷ Марковић С., „Словенска Аустрија и српско јединство”, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. V*, Београд, 1995, стр. 98.

⁸⁸ Марковић С., „Програм листа „Раденик””, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. IV*, Београд, 1995, стр. 81.

⁸⁹ Маркович С., „Перед съездом Омладины”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 209.

⁹⁰ Марковић С., „Словенска Аустрија и српско јединство”, Марковић С. *Целокупна дела. Књ. V*, Београд, 1995, стр. 96-97.

⁹¹ *Исто*.

лизм проявлялся только когда он говорил об отдаленном будущем, когда с развитием общества само понятие нации исчезнет и останется только единое человечество, объединенное в единое мировое федеративное государство.

Таким образом, представляется оправданным мнение Л. Перович о том, что не столько социалистическая идеология, сколько реалии сербского народа, формирование которого как единой нации на тот момент еще не завершилось, вынуждали Марковича переосмыслить принцип национальности, чью силу он, безусловно, осознавал, и соединить его с идеей социального освобождения, чтобы сделать возможным его продуктивное использование в условиях Балканского полуострова.⁹²

***

Подводя итоги, хочется отметить, что значение государственных идей Марковича вовсе не в том насколько осуществимы они были в реальности, а в том, что его рассуждения были тесно связаны с действительностью и выражали настроения представителей оппозиции. В силу своей эклектичности эти идеи не могли служить единственным основанием для преобразования государства и общества Сербии, однако они задавали общее направление, в котором следует двигаться.

Наш анализ показал, что идеи Светозара Марковича о государственном устройстве Сербии на основе самоуправления были ответом на сложившуюся в стране ситуацию и основывались на традициях самоуправления, сохранившихся со времен турецкого владычества и прочно закрепившихся в народном сознании как постоянное условие любой политической программы. Для социалистической концепции Марковича был характерен здоровый традиционализм. Основы будущего Сербского государства он видел в развитии тех патриархальных институтов, которые доказали свою прочность, сохранив сербский народ от ассимиляции во время турецкого завоевания. Развивая идею общинного социализма русских народников, Маркович полагал, что сербское общество способно совершить цивилизационный скачок и построить аграрный социализм, минуя стадию капитализма, при опоре на патриархальную задругу. Будущее сербское государство Маркович видел в форме демократической федерации самоуправляющихся общин.

Говоря о решении сербского национального вопроса, Маркович, очевидно, отдавал себе отчет в сложности стоящей перед Сербией задачи – создать федеративное объединение столь различных народов. На пути осу-

⁹² Perović L., *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli. Knj. 2. Ideje i pokret Svetozara Markovića*, Beograd, 1985, str. 326.

ществления подобного государства стоял ряд препятствий, которые сербский ученый Б. Надовеца называет в своей диссертации непреодолимыми. Так, он полагает, что интеграцию на Балканском полуострове делали невозможной этнические, языковые и религиозные различия, населявших его народов, а также неравномерность их экономического развития.⁹³ Заслуга Марковича в том, что он, в отличие от идеологов Великой Сербии, не только осознавал наличие этих препятствий, но и указывал на невозможность строительства государства на таком фундаменте. Его идея федерализации как раз и была пусть в чем-то наивной попыткой обойти эти препятствия.

Чтобы избежать этнических конфликтов в будущем государстве Маркович предлагал положить в основу борьбы за независимость принцип национальности соединенный с принципом свободы личности. Языковые различия должны были постепенно сгладиться благодаря просветительской и издательской деятельности Омладины. Неравномерность экономического развития отдельных историко-культурных областей была бы преодолена постепенно путем перераспределения средств из федерального бюджета на нужды отстающих регионов.

Таким образом, концепция разработанная Светозаром Марковичем возможно является одной из самых прогрессивных и гуманных концепций решения национального вопроса на Балканах.

Маркович, следовательно, полагал, что во время первого восстания Сербия уверенно шла к тому, чтобы из патриархального государства превратиться в государство демократическое, то есть была на правильном пути строительства самобытной цивилизации, основанной на исторически оправдавших себя принципах, однако отклонилась от этого пути уже через несколько лет.⁹⁴

⁹³ Надовеца И. Б., *Балканска федерација у социјалдемократском покрету Балканских земаља до 1918. године. Докторска дисертација*, Београд, 1996, стр. 462.

⁹⁴ Маркович С., „Сербия на Востоке”, Маркович С. *Избранные сочинения*, М., 1956, стр. 365.

Summary

Još jednom o pogledima Svetozara Markovića na stvaranje nove srpske države

Svetozar Marković je bio jedini političar u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka koji je uspeo da pruži kritički osvrt na spoljnu i unutrašnju politiku srpske vlade i da neke predloge koji su uglavnom smatrani utopijskim. Međutim, njihov značaj nije samo u tome da li su oni primenjivi nego i u njihovoj stvarnoj vezi sa političkom situacijom. Oni izražavaju mišljenja opozicije. Mada eklekticizam Markovićeve ideje nije mogao da bude osnova za reformu srpske države, one ipak pokazuju pravac u kom bi država trebalo da ide, korak po korak. Markovićeve ideje o stvaranju samoupravne socijalističke federacije bile su samo reakcija na međunarodnu situaciju. On se ozbiljno bavio problemima mogućnosti balkanske integracije. Svetozar Marković je bio protivnik ideje o „Velikoj Srbiji” koja je bila popularna u političkim krugovima toga perioda. Sa njegove tačke gledišta odsustvo jasnih granica tog projekta moglo bi u budućnosti da dovede do međunarodnih sukoba. Osnov za stvaranje nove srpske države Marković je video u razvoju tradicionalnih srpskih institucija kao što su zadruge. U njegovoj ideologiji socijalizam je udružen sa tradicionalizmom. Na neki način bi se srpski socijalizam tog perioda mogao smatrati odgovorom tradicionalnog društva na izazove modernizacije.

НЕУСПЕХ ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Др Момчило Исић
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Чланак представља анализу утемељености основне школе у Србији између два светска рата, кроз сагледавање мреже основних школа и њихових капацитета, нивоа обухваћености дорасле деце школовањем и степена њихове пролазности, продужног школовања и нивоа писмености.

Законске основе

Краљевину СХС/Југославију 1918. године чиниле су покрајине са неједнаким историјским наслеђем, између осталог, и у основном школству, уређеном чак са 37 различитих државних и покрајинских закона и уредби, од којих су једни настали у национално слободним државама, други под влашћу непријатеља, а трећи у одбрани од непријатељске најезде.¹

Регулисано различитим законима и уредбама и израстало у различитим околностима, основно школство је у појединим покрајинама и различито трајало, од четири до осам година.²

---

¹ Милан Грол, „Просвета, школство и наука”, *Јубиларни зборник животоа и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1928*, I, Београд, 1928, стр. 386.

² „Основна школа у Србији, Црној Гори, Војводини, Босни и Херцеговини је четвороразредна, где деца уче четири разреда, а сваки разред траје по једну годину; у Хрватској, Славонији, Срему и Међумурју је петоразредна, где деца уче прва три разреда по једну годину, а четврти разред по две године, при чему се друга година обично назива ’пети разред’. После петог разреда наступа продужна школа или ’опетовница’ која траје три године. Ученици иду у школу недељом и празником, а у извесно време и четвртком. У

Без јединственог закона о основном школству, у првој деценији постојања Краљевине СХС, у Србији је важио Закон о народним школама у Краљевини Србији од 19. априла 1904. године, чији први члан гласи: „Задатак је народних школа да васпитавају децу у народном духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвету и српску писменост у народу.” Иначе, народне школе чинили су: дечја забавишта, основне школе и продужне школе.

Овај закон је предвиђао да основна школа траје шест година, од којих су четири обавезне, док би се пети и шести разред отварао „према месним приликама”, с тим што би за отварање петог разреда било неопходно 25 ђака.

У први разред уписивала су се варошка деца кад узму седму, а сеоска кад узму осму годину живота, и то према свештениковом списку, у коме су морала бити „забележена имена живе деце, мушке и женске, која су узела осму (седму) годину, а нису прешла једанаесту (десету) годину живота”, с тим што су за школу престарели матрани: мушкарци старији од петнаест, а девојчице од четрнаест година.³

Уписани основци су били дужни да уредно походе школу за све време школовања, изузев оних који по свршеном четвртном разреду школовање наставе у некој средњој или стручној школи. За тродневно неоправдано изостајањене ђака од школе ђачки родитељи или старатељи кажњавани су опоменом, а затим за сваки изостанак (једно пре или једно после подне) са по 0,20 динара.⁴

Закон је прописивао да министар просвете и црквених послова, на предлог школског надзорника, наређује отварање нових школа кад у једном месту или у школској општини, коју могу да чине једно село, више села, или село и више заселака, има најмање тридесеторо деце дорасле за школу. Иначе, свако место морало је да уђе у састав одређене школске општине, која, заправо, подиже и снабдева школу.⁵

Далмацији и Љубљанској области (без срезова Брежице и Лашко) основна школа је шесторазредна. Овде тек после шестог разреда наступа продужна школа 'опетовница', која траје две године. Школа са шест разреда било је и у Србији и Војводини. У Војводини постоји и продужна школа. У мариборској области, сем Међумурја и у два среза Љубљанске области (Брежице и Лашко), а и у понеким местима по осталим срезевима Љубљанске области основна школа је осморазредна.” Милан Грол, *н. г.*, стр. 390.

³ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 239.

⁴ Члан 24 Закона о народним школама Краљевине Србије од 19. априла 1904. године.

⁵ Школска општина је била дужна: 1) да да потребно земљиште за школу и за школско двориште и игралиште, а у селима још и најмање пола хектара земљишта за школску башту у близини школе, и да све то одржава у доброј оград; 2) да подиже оправља и у добром стању одржава школске зграде, у којима морају бити потребне учионице и радионице, удешене према хигијенским и педагошким правилима, станови за наставнике и за послужитеље, а у местима где ученици зими станују у школи, још и собе за спава-

У духу просветног програма режима успостављеног државним ударом од 6. јануара 1929. године, који просветну делатност посматра првенствено као идеолошку, а онда као васпитно-образовну први члан Закона гласи: „Народне школе су државне установе, чији је задатак: да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпељивости, спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице; да шире просвету народну непосредно и посредно сарадњом са културним установама за народно просвећивање.”⁶

Прописујући да је настава у народним школама општа и обавезна у целој Краљевини Југославији, Закон даје право државној власти да принуди родитеље и старатеље да децу шаљу у школу, па чак и да им одузме децу уколико они ту своју обавезу занемарују.⁷

По Закону, народне школе су: основне и више народне школе, забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну децу и установе које служе и општем народном просвећивању: аналфабетски течајеви, школе и течајеви за домаћице, привредни течајеви, хигијенски течајеви и слично. О њиховом отварању и плаћању наставника у њима старала се држава, док је настава била бесплатна за све ученике.⁸

Као израз тежње за уједначавањем дужине трајања основне школе у целој Краљевини Југославији, уведено је обавезно осмогодишње школовање, четири године у основној школи и четири у вишој народној школи, у коју су се уписивала деца након завршетка основне школе па до навршене четрнаесте године уколико не настављају школовање у грађанској, средњој или стручној школи.⁹

ње, трпезарија, кујна, заједно с потребним намештајем и посуђем; 3) да набавља школски намештај; 4) да даје огрев за школу, за наставнике и за послужитеље, и то свагда у почетку школске године за целу годину; 5) да плаћа школске послужитеље; 6) да рукује школском касом, школским имањем и школским фондовима; 7) да се стара да што већи број деце походи школу и да потпомаже наставнике у свима школским пословима; 8) да издржава дечја забавишта и да, по могућству, потпомаже просветне установе којима се шири писменост у народу.

Предвиђајући могућност да државни органи натерају школску општину на испуњавање својих дужности уколико их она не би вршила, Закон обавезује округ и државу да притекну у помоћ сиромашним општинама при подизању школских зграда. Такође, Закон омогућује школској општини да оснује школски фонд „ради издржавања сиромашних ученика и ученица у својој школи и ради приређивања школских екскурзија. У овај фонд улазе приходи од светосавских и других школских забава, од поклона и завештања и оно што политичка општина даје у ове сврхе”. – Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 239.

⁶ *Исић*, стр. 48.

⁷ *Исић*.

⁸ *Исић*.

⁹ *Исић*.

Више народне школе превасходно су, као и раније, намењене селу, и то одвојене за мушку и женску децу, било да се настава одвија редовно било у скраћеном облику. Скраћена настава обављала се током пет месеци (октобар, новембар, децембар, јануар и фебруар).¹⁰

Закон предвиђа да се у школу уписују сва способна мушка и женска деца, која до краја дотичне календарске године навршавају седму годину, с тим да телесно и душевно „особито развијена деца могу бити уписана у школу и с потпуно навршеном шестом годином, ако у школи има места”.¹¹

Изменивши услове уписа деце дорасле за школу, нови закон је поопштио казнене мере за неоправдано изостајање ђака од школе, прописујући да сва уписана деца морају редовно да похађају школу, а за неоправдано изостајање ђачки родитељи се кажњавају, прво, опоменом, а затим новчаном казном 10–20 динара за један изостали дан. Да би обезбедио и сигурније наплаћивање изречене казне, од стране општинске управе, Закон предвиђа: „У случају да управа општине не наплати казну од родитеља у одређеном року, плаћа је председник /поглавар/ дотичне општине”. Уколико се, пак, казна од сиромашних родитеља не може наплатити, предвиђа се њена замена радом на школским или општинским пословима, на њихову молбу.¹²

Предвиђано је отварање основних школа онде где у околини од четири километра у полупречнику има најмање 30, а у подручјима где је приступ школи отежан 20 деце обавезне да похађају школу. У местима где није било ових услова препоручивано је отварање привремених школских станица и амбулантних школа. Више народне школе требало је отворати у складу са условима у дотичном месту.¹³

И овај закон прописивао је, међутим, да школу издржава школска општина, обавезујући је сличним дужностима као и у ранијем закону: „1/ саградити и у добру стању одржавати школске зграде, у којима морају бити: потребне учioniце и радионице, удешене према хигијенским и педагошким правилима; по могућству дворану за школске свечаности, која ће служити и за собну гимнастику; потребне канцеларије и зборнице; станове за наставнике и за послужитеље; 2/ набављати намештај и учила за школу, а и сиромашној деци књиге и школски прибор; 3/ давати огрев за школу, управитеља и школског послужитеља, ако станују у школској згради; 4/ старати се о отварању нових школа, одељења и течајева; 5/ старати се, по могућству, за школске кухиње као и за обданишта за децу; 6/ где је год

¹⁰ *Сјео година Просвешног савеша Србије 1880–1980*, Београд, 1980, стр. 89.

¹¹ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 49.

¹² *Истио*.

¹³ *Истио*.

могуће створити и уредити школска купатила и дечје поликлинике за специјална лечења; 7/ подмиривати све стварне потребе око издржавања школа (оправке школских зграда, плаћање служитеља, осветљења, прибор за забавишта и др.); 8/ помагати просветне установе, којима се шири општа просвета у народу.”¹⁴

Скромни школски капацитети

Препуштајући школским општинама издржавање школа и подизање школских зграда, и један и други закон о народним школама знатно су утицали на споро ширење мреже школа. Становништво у Србији, поготово сеоско, углавном сиромашно и без довољно изграђене свести о потреби школовања, нарочито женског подмлатка, није било у стању да подигне одговарајући број адекватних школских зграда, па тиме и да отвори потребан број школа. Отуда је школске 1921/22. године у Северној Србији¹⁵ једна школа долазила на 1.798, а у Старој Србији¹⁶ чак на 3.280 становника. У Северној Србији најређа мрежа школа била је у топличком округу, једна на 2.818 становника, а у Старој Србији у рашком округу, где је на једну школу било 4.030 становника.¹⁷

Школске 1923/24. у Северној Србији је једна школа долазила на 1.746 а у целој Краљевини СХС на 1.625, док је у Војводини једна школа покривала 1.226 становника.¹⁸

Не само малобројне, школе у Србији биле су и скромних капацитета. Школске 1922/23. године, у Северној Србији чак њих 38,17%¹⁹ имало је по једну, а 41,34% по две учионице. Три учионице имало је 7,93% школа, четири 2,41%, пет до десет учионица било је у 4,37% школа, а више од 10 учионица тек 0,32%. Чак у девет школских срезова није било школе са више од две учионице.²⁰

Образлажући зашто је у старовлашком школском срезу (политички срезови моравички и студенички) школске 1921/22. године у школу уписано тек 1/3 за школу дорасле деце, школски надзорник подвлачи: „Што оволики број неписмене деце остаје сваке године узрок је мален број

¹⁴ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 2, Београд 2005, стр. 116.

¹⁵ Северна Србија представља подручје преткумановске Србије увећано територијом добијеном од Бугарске Нејским уговором 1919. године.

¹⁶ Термин Стара Србија у овом раду означава подручје Косова и Метохије и Рашке области (Санџака).

¹⁷ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 112.

¹⁸ *Истио*, стр. 116.

¹⁹ *Истио*, стр. 117.

²⁰ *Истио*, стр. 150.

школа, тескоба садањих школских зграда и врло велика раштрканост села у садањим школским општинама. Из дана у дан све је веће и обилније привођење ђака у школу, и молба да се приме и упишу, али се морају одбијати за наступајућу школску годину, јер немају где да се деца сместе у препуне учионице.” Слично констатује и надзорник за руднички школски срез: „Ако би се предузеле мере, не да се изведе обавезна настава за мушку и женску децу, него да се школује већи број деце, од данашњег броја, онда ни једна од садашњих школских зграда не би могла да одговори својој потреби”.²¹

Извештавајући о стању основних школа у чачанском школском срезу школске 1926/27. године, констатујући да је 1.057 или 48,44% дорасле деце остало неуписано у школу, те да ученице чине тек 34,66% свих уписаних основаца, школски надзорник посебно подвлачи: „Још смо много далеко од оног времена које ће једном свакако доћи, када ће се у школу уписивати сва деца дорасла за школу (...) Види се да се женска деца и не школују, или се школују у веома малом броју свуда по селима. Закон, истина предвиђа и наређује обавезно школовање, али и по самом Закону оно није ипак обавезно, јер има да се изводи поступно пошто се остваре услови за његово извођење. Тих услова нема. Ми немамо довољно школа, ни у школама довољно одељења. Подизање зграда остављено је на добру вољу општинама, што ће рећи на вољу сељака, који још никако не могу да схвате потребе напреднијег времена и данашњице (...) Због немања школа, ни у школама довољно одељења, обавезност школовања је неизводљива. Школе не могу примити сву децу и због тога се у школу не уписују ни сва мушка деца, а женска ни толико.”²²

И у годишњем извештају о раду и стању основних школа у Моравској бановини школске 1929/30. године наглашава се да нема „довољног броја школских просторија”.²³

Имајући у виду првенствено прилике у Подрињу, и Љубомир Павловић у тексту „Како да се наш народ просвети”, објављеном у *Шабачком гласнику* јуна 1929. године, као разлоге за неуписивање све деце у школу наводи скромне школске капацитете, али и недостатак наставног кадра: „Основних школа на први поглед рекло би се да је доста. Међутим, увек их је било мало, па их је и данас мало, толико их је да нису кадре ни мушку за школу дораслу децу примити, а камо ли и женску. Данас једва да град Шабац и варошице могу да приме сву децу. О селима не треба ни говорити. Врло велики број мушке деце остаје без школе, што мора сваког

²¹ *Исто*, стр. 232, 233.

²² *Исто*, стр. 245.

²³ *Исто*, стр. 246.

мислећег човека бринути, шта да се уради на том пољу. Не само да треба основне школе множити, не само што треба број одељења повишавати, него и број наставника мора се у што краћем року учетворостручити.”²⁴

Недостатком школског простора, школски надзорник за чачански школски срез, и у извештају о раду основних школа 1929/30. школске године, објашњава неуспех у постизању обавезног школовања све за школу дорасле деце: „Уписивање ђака у први разред извршено је по свештеничким списковима, а по одредбама ранијег закона о народним школама. Мада је тај Закон трајао четврт века, није се успело да се одржи одредба о обавезном школовању све мушке и женске деце дорасле за школу. Немање школских зграда и оскудица у учионицама, затим недовољно отворених школа – све је то узрок, те ни сада нису по селима сва деца која су узрастом у доба школске обавезе, уписана у школу.”²⁵

Током двадесетих година 20. века, од школске 1921/22. до 1929/30. године, мрежа основних школа у Северној Србији повећала се за 21,60%, наравно различито у појединим окрузима, у зависности од претходног стања. Највише новоотворених школа било је у врањском округу, чак 61, или 55%, док је, са 23 нове школе, своју мрежу школа највише повећао топлички округ, за 60,53%. С друге стране, крагујевачки округ је „изгубио” једну школу, а смедеревски округ чак осам.²⁶

Стара Србија је знатно више проширила своју мрежу школа, за 129, или за 93,48%. Разлог овоме су, у првом реду, национални интереси. Тако школски надзорник за Призрен и шарпланински срез, у извештају о стању школа 1927/28. школске године, подвлачећи појачано интересовање за школовање код муслиманског и турског становништва, наглашава: „Интерес је и државни и просветне политике наше, да им се излази у сусрет: да у овом класично српском крају отворимо што више основних школа за њихову децу, те да просветна политика у овом крају постигне оне резултате који су потребни за добро њихово, све у духу народног и државног јединства.”²⁷

Због знатно бржег ширења мреже школа у Старој Србији током двадесетих година 20. века, у њој је школске 1930/31. године једна школа долазила на 2.102 становника, што је за 35,92% мање него школске 1921/22, док је у Северној Србији, изузев Београда, то смањење износило само 4,28%, тако да је на школу долазио 1.721 становник.

²⁴ Шабачки гласник, 39, 11. јун 1929, стр. 1.

²⁵ АЈ, 66 – 1 – 524.

²⁶ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 112, 122, 123, 124.

²⁷ *Истио*, стр. 170.

Будући да је и Закон о народним школама из 1929. године подизање школских зграда препуштао школским општинама, ширење мреже основних школа и повећање постојећих капацитета у Србији и даље је текло веома споро. У појединим крајевима школске зграде су чак и ређе подизане после доношења овог закона. У Моравској бановини, на пример, од 1919. до 1930. подигнуто је њих 457, просечно 38 годишње, а од 1931. до 1938. године 254 или 32 годишње. Нарочито је успорено подизање школских зграда и отварање нових школа у Старој Србији. Школске 1939/40. Северна Србија је имала 2.192 основне школе, или за 18,74% више него десет година раније, док се становништво, узимајући у обзир стопу раста између 1921. и 1931. године, повећало за 22,59%. У Старој Србији стање је било још неповољније. У њој се становништво увећало за 43,92%, а школе тек за 2,25%.²⁸

И даље су школе у Србији биле веома скромних капацитета. Крајем школске 1939/40. године оне су у Северној Србији, без Београда, имале само 5.571 учионица, или 2,6 по школи, а у Старој Србији 643, просечно по 2,4 учионице, најчешће веома мале. Школске 1936/37. у србијанском делу Дринске бановине на једног основца долазило је тек 2,26 м³ учионичног простора, а било је срезова где је тај простор био мањи од 2 м³, па чак и од 1,50 м³.²⁹

Недостатак простора поједине школе су превазилазиле увођењем полудневне наставе, поготово у варошима и већим градовима. Тако је крајем 1939/40. у школама Северне Србије, без Београда, било за 19% више одељења него учионица, а у школама Старе Србије за 6,4%. Захваљујући овоме, али и нешто чешћим проширењима постојећих школских зграда и стварању нових учионица, број одељења је брже растао од броја школа. Поново је Северна Србија предњачила. Њене школе су 1929/30. имале 4.022 одељења, а крајем 1939/40. године 6.632, што је пораст од 64,89%. С друге стране, у школама Старе Србије број одељења повећао се са 589 на 684, или тек за 16,13%. На једно одељење долазило је крајем школске 1939/40. године у Северној Србији 614, а у Старој Србији 1.452 становника.³⁰

Услед бржег пораста становништва од ширења мреже школа и њених капацитета, с једне, и израженијег настојања да се у школу уписују сва дорасла деца, и то оба пола, с друге стране, недостатак школског простора био је присутан у скоро свим крајевима. Тако школски надзорник за посавски срез у београдском округу, у извештају за школску 1932/33. го-

²⁸ Исто, стр. 124–126.

²⁹ Исто, стр. 174.

³⁰ Исто, стр. 186, 187.

дину, подвлачи: „Покрај издржавања школа, оскудица у школским историјама представља данас веома озбиљну тешкоћу, која се не може савладати без државне и бановинске помоћи.”³¹

Извештавајући Краљевску банску управу Дринске бановине о приликама у срезу 1939. године, срески начелник за таманвски срез предлаже отварање „што више школа, тако да свако село добије удобну и пространу школу!”, док срески начелник за азбуковачки срез, извештавајући, такође, о приликама у срезу 1939. године, предлаже оснивање чак девет нових школа и проширење седам постојећих са по једном учионицом.

Велики број дорасле деце не уписује се у школу

Традиционално несхватање широких народних слојева колико је школовање неопходно, посебно када су у питању женска деца, велика потреба за радном снагом, нарочито у послератним годинама, сиромаштво знатног дела становништва и недовољни школски капацитети разлози су спорог спровођења обавезног основног школовања. Примера ради, школске 1922/23. године у Србији се у први разред није уписало 66,78% дорасле деце, у топличком округу чак 91,94%.³² Ван школе су нарочито остајала женска деца. Тако су ученице школске 1921/22. чиниле тек 17,49%, школске 1923/24. године 29,01%, а 1927/28. године 34,04% свих уписаних основаца.³³ Иначе, 1927/28. у моравској области у први разред се није уписало 42,61%, а у ужичкој области чак 60,53% девојчица дораслих за школу.³⁴

У Моравској бановини почетком школске 1929/30. године неуписано у школу остало је чак 48% за школу дорасле деце.

Појачано уписивање дорасле деце у школу, у скоро свим крајевима Србије, школске 1930/31. године, када је, по први пут, упис вршен по новом Закону о народним школама, последица је и веће ажурности око исписивања престарелих основаца, али и честог уписивања без вођења рачуна о максимуму ђака у одељењу, који је прописан овим законом. Сада су се чешће уписивале девојчице, с обзиром на то да су оне у претходном периоду углавном остајале код куће. Само на србијанском подручју Дринске бановине, у школским уписницама било је више 19,05% дечака, 32,61% девојчица, или за 22,96% укупног броја ђака у односу на претходну школску годину. Највеће повећање уследило је у крајевима где је дотадашња

³¹ *Истио*, стр. 171.

³² *Истио*, стр. 239.

³³ *Истио*, стр. 240, 244.

³⁴ *Истио*.

обухваћеност подмлатка школовањем била најнижа, углавном у најпасивнијим подручјима, изузимајући једино сиромашни рађевски срез у подринском округу, у коме је пораст броја основаца био најнижи, само 5,32%, при чему је ученица било чак и мање, за 3,13%. Иначе, предњачио је рачански срез, са 60,53% више основаца, ученика за 35,24%, а ученица чак за 161,06%.³⁵ Појачан интерес за школовањем нарочито женске деце, ипак, није био у толикој мери изражен и међу неспским становништвом у Старој Србији. Тако је у звечанском школском срезу 1931/32. школске године уписано 2.754 ђака, односно 2.209 ученика и само 545 ученица, док је неуписане деце између седам и шеснаест година остало чак 3.543, дечака 1.064 и девојчица 2.479. Основцима се, дакле, називало тек 43,73% деце дорасле за школу, и то 67,49% дораслих дечака и свега 18,02% дораслих девојчица.³⁶

И у осталим крајевима Србије повећање броја основаца зависило је од школских капацитета и њихове дотадашње попуњености, па је зато било и доста различито. У качерском срезу рудничког округа тај пораст је износио само 7,20%, у економски снажном подунавском срезу смедеревског округа, где је школовањем већ био обухваћен знатан део подмлатка, 9,01%, а у сиромашном студеничком срезу, на пример, 40,91%.³⁷

Током тридесетих година број уписаних основаца се повећавао из године у годину, истина, различито у појединим крајевима, у зависности, првенствено, од ширења мреже школа и повећања школских капацитета. У власотиначком срезу школске 1931/32. било је 4.671, три године касније 7.184 уписаних основаца, 1938/39. чак 9.082. С друге стране, школе у ваљевском срезу имале су 1931/32. школске године 3.204, а седам година касније тек 3.697 ђака, по школским уписницама. Повећање броја уписаних основаца зависило је углавном од чешћег уписивања женске деце. Тако је у овом седмогодишњем периоду, у власотиначком срезу број уписаних ученица порастао од 1.742 на 4.295 или за чак 246,55%, а у ваљевском срезу од 1.035 на 1.232, тј. за свега 19,03%.³⁸

У свим школама Северне Србије, изузев Београда, почетком 1939/40. школске године било 378.488, и то ученика 215.344 и ученица 163.144, што је, у односу на стање седам година раније, укупно повећање за 34,45%, код ученика за 22,58%, а код ученица за чак 54,17%.³⁹

³⁵ АЈ, 66 – 1 – 457.

³⁶ АЈ, 66 – 1 – 631.

³⁷ АЈ, 66 – 1 – 840.

³⁸ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 250.

³⁹ *Истио*, стр. 251.

Последње мирнодопске школске године, у 29 основних школа другог, трећег и четвртог школског среза у Београду уписало се 17.889 ђака, од којих је 8.489 или 47,45% било девојчица. У односу на 12.554 уписаних основаца школске 1932/33. то је повећање од 42,50%. Очито, и током тридесетих година број основаца у Београду, првенствено услед прилива становништва, растао је знатно брже него у унутрашњости Србије, и поред „олакшане” могућности родитеља да некажњено избегну школовање своје деце. „Како се у Београду упис деце не врши по списку рођене деце, јер се такав списак не би могао сачинити услед несталности пребивања Београђана, већ по пријавама самих родитеља, то се никад не може знати број деце дорасле за школу, као ни да ли су сва таква деца уписана или не. Услед тога не врши се ни ослобођавање од школе, већ ако неки родитељ не жели да школује своје дете, ништа му томе не стоји на путу, може га без икакве одговорности задржати и не слати у школу. Контролисање родитеља у овом правцу искључено је. Ипак, и поред свега тога запажа се сваке године све већи прилив ђака, што значи да родитељи сами радо дају децу у школу и да увиђају њен значај.”⁴⁰

У Старој Србији основаца је било више за 30,66%, ученика за 32,68%, а ученица за 24,33%, што је више него двоструко мањи пораст него у Северној Србији. Посебно споро повећавао се број основаца, а нарочито ученица, у Рашкој. Њих је 1939/40. школске године било тек за 3,33% више него седам година раније, а укупан пораст броја основаца од 19,98% постигнут је захваљујући повећању броја ученика од 28,49%.

Непохађање школе

Недовољно школа, и мали број учионица у постојећима, неутемељеност школе у широком народним слојевима, изражена потреба за радном снагом на селу, изазвана огромним страдањем најспособније мушке радне снаге у Првом светском рату, као и осиромашење најширих слојева народа услед ратних недаћа, честих неродних година и велике пољопривредне кризе, проузроковали су и често изостајање од школе ионако скромног броја уписаних основаца, нарочито ученица. При том многи од уписаних никад нису ни крочили преко школског прага. Школске 1924/25. године у сеоским школама Северне Србије нередовних основаца било је 28,88%, од којих ученика 23%, а ученица чак 45,80%.⁴¹

У подринској области је школске 1925/26. године нередовних ђака било 25%, а у срезовима левачком и темнићком 29%. Нередовно долазе

⁴⁰ АЈ, 66 – 1 – 471.

⁴¹ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 309.

првенствено сеоска деца, много више женска, и то у време великих пољопривредних радова. „Мушка деца су походила боље од женске деце, како у варошима тако и у селима. А варошка деца су уопште походила боље но сеоска.”⁴²

Констатујући да у рачанском и црногорском срезу 1925/26. школу нередовно походи 28,28% ђака, школски надзорник каже: „У већини школа ђаци неуредно долазе. Родитељи су кажњавани и опоменом и новчаном казном, која није увек наплаћивана. Најнеуредније је похађање кад су пољски радови. Узроци неуредног похађања школе су домаће потребе, а врло често и недовољно схватање важности школе код појединих родитеља и стараоца. Они сматрају да су пречи сви други послови него школа. Сем тога код многих родитеља, запажа се велико опирање према обавезном школовању. С тим никако не могу да се помире, и рачунају увек, да школовање деце зависи само од воље родитеља.”⁴³

Школски надзорник за копаонички школски срез, као главни разлог што „уписани број ђака не долази редовно у школу”, за „празне” школе посебно истиче ниску казну за родитеље, од свега 0,20 динара за један ђачки изостанак, а затим и њено ненаплаћивање: „Ђачки родитељи увидели су слабост данашњег школског законодавства (и његову несавременост), па не шаљу своју децу у школу. У овоме се толико далеко отишло, да у данашње време не постоји обавезно школовање у нашим народним школама /као што је по Закону предвиђено/, већ драговољно. Да се уписани ђаци нагнају у школу, да се ђачки родитељи силом Закона натерају на вршење дужности према школи предузимане су мере, чињени су кораци, али скоро увек без успеха, јер код нас је у овом погледу завладала нека неоснована и неоправдана толеранција, у извршавању изречених казни над ђачким неуредним родитељима, да се човек мора ужасавати код оваквих случајева. И онда није ни чудо што су многе школске управе данас и дигле руке од тог кажњавања. А кад би се што пре озакониле веће новчане казне за један неоправдани ђачки изостанак од школе, и када би те казне изрицао управитељ школе /без многих административних формалности/, а стриктно их извршавала полицијска власт, до одређеног времена, онда би се ова велика школска сметња, бар у неколико, отклонила, и ми би тако по школама имали већи број ђака. Кад би се ово питање на овај начин решило, кад би наш сељак осетио строге законске последице у својој обавези према школи, онда би он, хтео не хтео, морао да шаље своју децу /како мушку тако и женску/ уредно у школу, као што мора да пошаље сина у војску.”⁴⁴

⁴² АЈ, 66 – 1 – 313, 66 – 1 – 349.

⁴³ АЈ, 66 – 1 – 352.

⁴⁴ АЈ, 66 – 1 – 321.

Разлоге за нередовно похађање школе великог броја ђака у шумадијској области 1925/26. школске године, које „задаје велике главобоље родитељима, учитељима и надзорницима”, школски надзорник објашњава новонасталим економским приликама, изазваним деобом сеоских породичних задруга: „Нестало је задруга па је нестало и могућности да родитељи у селу уредно шаљу своје дете у школу. С тога је врло потребно мењати Закон о народним школама...”⁴⁵

Непохађање школе у звечанском школском срезу 1925/26. године надзорник углавном приписује ђацима несрпске националности, првадујући то, и даље, ниском казном. „Код деце хришћанске вере похађање је уопште добро. Деца муслиманске вероисповести још нису потпуно свесна какве им све користи за будућност школа доноси, те нерадо иду у школу. Због тога су над њиховим родитељима примењиване све мере за то предвиђене у закону о народним школама. Али су сви покушаји остали скоро без резултата, јер су све прописане законске казне минималне и неосетне. Једини излаз из ове ситуације јесте што брже доношење новог Закона о нашим народним школама за целу нашу земљу-државу. Најнеуредније деца походе школу рано с јесени и у пролеће, јер су тада највећи домаћи и пољски радови у селу, а и преко зиме када су велике хладноће.”⁴⁶

Са изразито нередовним похађањем школе отпочела је и 1926/27. школска година. На подручју 42 среза, из свих округа Северне и Старе Србије, основну школу је редовно похађало тек 69,55% уписаних ђака, и то ученика 73,84%, а ученица само 59,21%.⁴⁷

Извештавајући Министарство просвете да и 1926/27. ђаци „врло неуредно походе школу”, и да су много уреднија градска од сеоске деце, школски надзорник за копаонички школски срез, за разлику од претходне године, главни разлог види у економским приликама: „Узроци неуредног похађања су у томе, што је у нашем народу нестало задруге и издељен народ оскудева у радној снази, те му је и најмања помоћ од велике користи, зато и задржава децу од школе. Има и других узрока: велика удаљеност од школе, недовољно развијена свест о потреби школовања деце, нарочито женске, оскудица при издржавању ђака итд.”⁴⁸

Применом уредби Министарства просвете: ОНБр. 16.374 од 2. новембра 1926. године, којом је казна од 0,20 динара за један изостанак повећана на два динара, и ОНБр. 11.501 од 19. фебруара 1927. године, по којој се сваки порески грош за новчане казне по члану 60 Закона о народ-

⁴⁵ АЈ, 66 – 1 – 320.

⁴⁶ АЈ, 66 – 1 – 629.

⁴⁷ Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд, 2001, стр. 47.

⁴⁸ АЈ, 66 – 1 – 321.

ним школама претвара у два динара, и то: „казне које изриче школски надзорник над члановима месног школског одбора за невршење прописаних дужности износиле би 50–150 динара, а казне које изриче министар просвете 150–500 динара”, отпочело је нешто редовније похађање школе, али не у свим крајевима, као на пример у царибродском срезу. „Овде постоји и упорно се одржава традиција да се деца шаљу у школу од Митрова-дне па до Ђурђев дана. Пре и после тога времена маса ђака не долази, а и иначе изостаје кад ко хоће, под изговором да су потребни ради чувања стоке. Како је ово сточарски крај, а учитељи су као што је речено махом без искуства, изговор је згодно искоришћаван. Међутим, приметно је да највише ђак изостаје дуж граничне линије, те изгледа да се под горњим изговором крије сасвим други разлог.”⁴⁹

Повећане новчане казне за ђачке родитеље ни у посавском срезу ваљевског округа нису дале значајније резултате, јер школски одбори неруко доноси одлуке о кажњавању, које често и не може да се изведе у току једне школске године.⁵⁰

Школске 1928/29. године у знатном броју срезова нередовних је било више од 30% основаца, а у хомолском срезу чак 40,09%. Годину дана касније, у босиљградском срезу школу је нередовно похађало 37,92% ђака. Нарочито су нередовне биле ученице, понегде и више од половине, као на пример у хомолском срезу школске 1928/29. и азбуковачком 1929/30. године.⁵¹

С обзиром на број становника од 31. марта 1931. године и стопу његовог раста од пописа из 1921. године, на 1.000 становника у Северној Србији је крајем школске 1931/32. било 83, четири године касније 93, а крајем последње мирнодопске године 95 основаца. У Старој Србији, услед знатно већег наталитета, основаца је било много мање, крајем школске 1935/36. године 39, а крајем школске 1939/1940. године, још мање, само њих 35 на 1.000 становника.⁵²

И поред већег броја основаца уписаних макар и само у школске књиге, током тридесетих година знатан број њих је и даље је изостајао од школе. Објашњавајући ту појаву, школски надзорник за качерски и таковски срез у рудничком округу, у извештају о стању школа у школској 1932/33. години, наглашава: „Похађање су често ометали мразеви, снежни сметови, а највише слаба одећа и обућа ђачка у време јаких мразева. Ва-

⁴⁹ АЈ, 66 – 1 – 343.

⁵⁰ АЈ, 66 – 1 – 757.

⁵¹ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 317, 318.

⁵² *Истио*, стр. 270.

рошка деца походе школу уредније него сеоска. Она су боље одевена и заштићена од елементарних непогода и не морају својим родитељима помагати у радно доба у свим пословима, што је готово увек случај код сеоске деце. Она на селу најчешће помажу родитељима у времену орања, сејања, копања, кошења, бербе, чувају стоку, па и на штету уредног похађања школе, што није случај код варошке деце. Неуредно похађање школе отклањано је и помоћу родитељских састанака, на којима је ђачким родитељима објашњена штетност изостајања деце од школе, како за ученика и њихов успех у настави, тако и за саме родитеље.”⁵³

Школске 1931/32. у школама Северне Србије нередовних је било 19,15% основаца, четири године касније 25,75%, а 1939/40. године 32,64%. Знатно нередовније су биле ученице, што је било последица увреженог схватања да школа није за женску децу. Школске 1935/36. нередовне ученице су чиниле 35,88%, а ученици 19,66% уписаних, да би их последње мирнодопске школске године било чак 45,55%, а нередовних ученика „тек” 23,26%. Слична нередовност основаца била је и у школама Старе Србије, с тим што је у њима била мања разлика у проценту нередовних ученика и ученица, и то због веће нередовности ученика, а не због ревноснијег похађања ученица. Тако је школске 1939/40. године нередовних основаца било 35,84%, ученика 33,48% и ученица 41,46%⁵⁴

Међу нередовним основцима знатно бројнији су били они који школу никако нису похађали. Школске 1939/40. године школу у Северној Србији нередовно је похађало 5,35% основаца, а у њу никако није долазило чак 27,29%. У Старој Србији сличан је био проценат оних који у школу нису никако долазили, њих 27,51%, али је нешто више основаца повремено изостајало, њих 8,33%.⁵⁵

За разлику од основних школа у унутрашњости Србије, у београдским школама похађање је било знатно уредније. Изостајала су, углавном, деца сиромашнијих родитеља, првенствено зими, када су се, услед недостатка адекватне обуће и одеће, разбољевала, али и због пресељавања родитеља, у потрази за послом. С тим у вези, школски надзорник за други београдски школски срез, извештавајући о стању школа за друго полугодиште школске 1931/32. године, бележи: „Похађање школе било је у току овог полугодишта боље, јер је престанком зиме смањен и број побољевања код ученика. Није било потребе за кажњавањем родитеља због непиљања деце у школу. Иначе, узроци неуредног похађања су махом, побољевање, сиромаштина, често сељакање родитеља из реона у реон, ради

⁵³ АЈ, 66 – 1 – 573.

⁵⁴ *Истио*, стр. 327–330.

⁵⁵ *Истио*, стр. 335, 336.

тражења посла. У свакој школи има по неколико ђака који се само воде по списку, а не зна им се место становања.”⁵⁶

Много чешће су изостајали ђаци периферијских школа, које су удаљеније од ђачких домова, али и у којима су деца сиромашнијих родитеља, „слабије одевена и обувена”, без одговарајућег родитељског надзора.

У првом полугодишту школске 1932/33. године, у осам београдских школа (Краљ Петар, Јанко Веселиновић, Краљ Александар, Вук Караџић, Старина Новак, Цар Урош, Јован Цвијић, Краљ Милутин) уредних је било чак 97,85% ђака.⁵⁷

Пред Други светски рат, школске 1939/40. године, у 25 државних основних школа другог, трећег и четвртог школског среза, од 12.449 ђака, редовних је било 11.113 или 89,27%, с тим што 879 или 65,79% нередовних школу уопште није походило.⁵⁸

Пролазност основаца

У непосредној зависности од редовног похађања школе је и пролазност основаца у Србији. Крајем школске 1921/22. године редовних основаца било је 90,26%, и они су се углавном појавили на завршном испиту, а разред их је завршило 95,76%. Међутим, с обзиром на број ђака по школским уписницама, пролазност основаца у Северној Србији је износила 86,43%, и то код ученика 87,73% а код ученица 82,52%. На 100 становника долазило је, међутим, тек 5,71 успешних основаца, од којих су 4,35 били ученици и само 1,36 ученица. Међу окрузима, највишу пролазност, од 91,12%, остварили су основци у Подрињу, којих је, као најредовнијих, на испиту било чак 97,65%. Основци у крајинском округу, којих је на испиту било само 62,72% од укупног броја са краја школске године, имали су најнижу пролазност, од тек 59,95%. С обзиром на број становника, предњачили су окрузи: крагујевачки са 7,78, смедервски са 6,97 и ваљевски са 6,55, док су на зачељу били окрузи: топлички са 4,28, пиротски са 4,80 и врањски са 4,85 успешних ђака на 100 становника. Окрузи са најмање женске деце у школи, са њиховим најнередовнијим похађањем, разумљиво је, имали су и најмање успешних ученица. Тако у окрузима: врањском, топличком, ужичком и чачанском, ни на 100 становника није било једне ученице која је завршила разред, у топличком округу то је било посебно изражено, са тек две успешне ученице на 300 становника.

⁵⁶ АЈ, 66 – 1 – 470.

⁵⁷ АЈ, 66 – 1 – 468.

⁵⁸ АЈ, 66 – 2749, 2750, 2751.

У Старој Србији, где је изостајање од школе било израженије, основци су још ређе завршавали разред. Постигли су пролазност од 82,48%, при чему ученици 83,26, а ученице 79,25%. У звечанском округу, са највише нередовних ђака, и пролазност је била најнижа, само 65,82%. Поготово је била ниска код ученица, тек 59,63%, јер су управо оне најчешће вођене као ђаци само у школским уписницама. Ученици су остварили пролазност од 68,64%. Изузетно висока пролазност била је у рашком округу, чак и у односу на округе у Северној Србији, и износила је 96,58%, код ученика 96,92%, а код ученица 95,72%. Више од нивоа пролазности, разлика се, у односу на Северну Србију исказивала у сразмери броја становништва и броја успешних основаца, првенствено због знатно ређег школовања овдашњег подмлатка, нарочито женског. Отуда је на 100 становника долазило само 2,35 ђака који су успешно завршили разред, међу којима је било 0,54 ученице и 1,81 ученика. И овде је, међутим, било разлика између појединих округа, мада су оне биле мање него у Северној Србији. У рашком округу, у чијим је школама била највиша пролазност, тек 300 становника имало је једну успешну ученицу, док је у косовском округу било њих две. У погледу броја успешних ђака, као и само броја ученика, предњачи пријепољски округ. На 100 становника у њему је било 3,45 успешних основаца, од којих су 2,97 ученици, док је у призренском округу разред завршило тек 1,99 ђака, међу којима је 1,42 ученика и 0,57 ученица.⁵⁹

Из године у годину, повећањем броја ђака који уопште школу не похађају а нису се могли исписати док не престаре, пролазност је у наредном периоду опадала. У највећем делу Северне и Старе Србије школске 1925/26. године, успешно је прошло завршни испит 75.088 или 75,66% ђака, ученика 79,31%, а ученица тек 66,53%. Уз још 2,65% ученика и 3,64% ученица којима је одобрено накнадно полагање завршног испита, да понавља разред остало је 21.245 или 23,54% ђака, ученика 12.787 односно 18,04% и 8.458 или 29,83% ученица. За разлику од краја школске 1921/22. године, када су основци у Подрињу били најуспешнији, сада су они имали најнижу пролазност, од свега 69,16%. Нарочито су неуспешне биле ученице, јер их је разред завршило тек нешто више од половине, само 55,29%. Насупрот овим резултатима, косовска област предњачила је са пролазношћу од чак 82,51%, и то 83,50%, код ученика и 78,19% код ученица.⁶⁰

Ажурирање спискова основаца након доношења новог Закона о народним школама, одразило се одмах и на ниво пролазности, која је школске 1931/32. године у Северној Србији, изузев Београда, износила 82,78%, код ученика 85,80%, а код ученица 77,65%.

⁵⁹ *Училиње*, 9, 1923, стр. 552–555.

⁶⁰ *Просветни гласник*, 1927, св. 11, стр. 180–181.

Према попису становништва од 31. марта 1931. године, на 100 становника у Северној Србији било је 7,06 успешних основаца, а међу њима тек 2,45 ученица. Са 8,27 ђака на 100 становника предњачио је смедеревски округ, а затим су долазили окрузи: крајински, са 8,09, крагујевачки са 7,99, тимочки са 7,95 и београдски са 7,87 ђака. У најнеповољнијој ситуацији били су окрузи: врањски са 5,42, топлички са 6,02 и подрински са 6,03 успешна ђака на 100 становника. Најмање ученица које су завршиле разред, само 1,28 на 100 становника имао је топлички округ, а потом окрузи: врањски, са 1,29, подрински, са 1,53, ужички са 1,71 и ваљевски и чачански, у којима је на 100 становника било по 1,85 успешних ученица. Будући да је у наредним годинама број основаца који су завршавали разред растао знатно спорије него што се увећавало становништво, уочи Другог светског рата успешних основаца, према броју становника, било је још мање, поготово у Старој Србији где се становништво двоструко брже увећавало него у Северној Србији.⁶¹

Увећањем броја нередовних основаца током тридесетих година, опадала је и њихова пролазност. Школске 1935/36. године успешних је 73,71% ђака, од чега ученика 82,53% и 63,95% ученица, да би последње миорнодопске школске године разред завршило само 67,80% основаца, и то 77% ученика и свега 55,18% ученица. Будући да се знатан број женске деце није ни уписивао у школу, као и да су се она много чешће од мушкараца исписивала, недвосмислено се може закључити да је и пред Други светски рат за већину женског подмлатка, поготово на селу, основна школа била, заиста, неостварени сан.⁶²

Предњачећи у уредном похађању школе, основци у тимочком округу постизали су и највећу пролазност, школске 1931/32. године чак 91,04%. Четири године касније она је износила 89,61%, а 1939/40. 86,46%, с тим што је 1931/32. и 1935/36. била приближно једнака код ученика и ученица, а једино су школске 1939/40. ученици, са пролазношћу од 88,04%, више одскочили од ученица, којих је 84,74% завршило разред.⁶³

И док су у тимочком округу основци, али и појединачно ученици и ученице, константно предњачили у нивоу пролазности, крајем школске 1931/32. године најнеуспешнији су били ђаци у крушевачком округу, са пролазношћу од 76,49%, мада су овдашње ученице, остваривши пролазност од 70,36%, биле успешније од ученица у окрузима топличком и ужи-

⁶¹ Према стопи раста становништва између 1921. и 1931. године. у Северној Србији, без Београда, средином 1940. године било је 3.723.385, а у Старој Србији 1.043.488 тако да је на 100 становника, у Северној Србији било је 6,46 успешних основаца, од којих су 2,22 ученице, а у Старој Србији тек 2,16, међу којима 0,59 ученица.

⁶² Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд, 2005, стр. 341.

⁶³ *Исто*, стр. 342.

чком, где је разред завршило њих 65,45%, односно 62,99%. Школске 1935/36. године на зачељу су били основци у ужичком округу, јер их је разред завршило само 60,93%, при чему је успешних ученица било свега 31,20%, а чак 78,16% ученика. Пред Други светски рат, школске 1939/40. године, најнеуспешнији су ђаци у топличком округу, са пролазношћу од тек 52,15%, код ученика 69,10% и тек 26,55% код ученица.⁶⁴

Пролазност основаца у Старој Србији била је, и у овом раздобљу, нижа него у Северној Србији, највише због тежег постизања задовољавајућег успеха ђака неспрске националности и нешто израженијег непохађања школе. Школске 1935/36. разред је завршило 70,33%, а четири године касније само 61,96% ђака. У истом периоду проценат успешних ученица опао је са 64,03% на 56,98%, што је било нарочито изражено у Рашкој, са 54,64% на свега 40,37%.

Сходно томе да најшири слојеви становништва нису схватили значај основне школе, што је често за последицу имало и прекидање школовања, међу успешним основцима најмање је оних који су завршавали четврти разред. Крајем школске 1939/40. године, у Северној Србији било их је 20,71%, и то међу ученицима 21,56%, а међу ученицама 19,08%. С обзиром на знатно ређе школовање женског подмлатка, свршене ученице чиниле су тек 31,62% свих успешних основаца. Нешто више, 21,43% успешних ђака у Старој Србији били су свршени основци. И овде су они мало чешћи међу ученицима, било их је 21,77%, док су код успешних ученица оне чиниле 20,52%. Међутим, за разлику од Северне Србије, у овдашњим школама оне су још малобројније међу свршеним основцима, чинећи 26,04% њиховог укупног броја, што је несумњиво у складу са ређим школовањем женског подмлатка на овом подручју.⁶⁵

Зато што су београдски основци били знатно редовнији од оних у унутрашњости, и њихова пролазност је била виша. Школске 1939/40. године, у 25 школа другог, трећег и четвртог школског среза, она је износила 89,37%, код ученика 89,88% и 88,68% код ученица. Свршени основци у овим београдским основним школама представљали су 26,01% свих успешних ђака са краја школске 1939/40. године, код ученика 25,08%, а 25,52% код ученица, које су, иначе, чиниле 42,52% међу свршеним основцима.⁶⁶

---

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто, стр 348.

⁶⁶ АЈ, 66 – 2–749, 2–750

Продужно школовање није заживело

Будући да ни четворогодишње основно школовање није у потпуности заживело у Србији ни до почетка Другог светског рата, продужно школовање, поготово, није имало перспективу од самог почетка. Тако школски надзорник за мачвански срез, у извештају о стању школа у 1919/20. бележи: „Ове школске године ни у једном месту није постојала ни продужна ни виша основна школа, јер ни за редовну основну школу није било свих услова за напредан рад, пошто ни ову школу нису хтели походити сви, нарочито старији ђаци, јер су их родитељи, због потреба у радној снази, задржавали од школе”. Констатујући, такође у извештају о стању школа у школској 1919/20. години, „да и са основним школама иде врло тешко” и да се отуда не може „ни мислити на продужне и више основне школе”, и школски надзорник за посавски школски срез у ваљевском округу истиче да ни у једном месту овог школског среза „није била ни продужна ни виша основна школа”.⁶⁷

У целој шумадијској просветној области (окрузи: београдски, ваљевски, крагујевачки, подрински и смедервски) током школске 1919/20. и 1920/21. године формирана је једино виша основна школа у Лапову. Чак, и када су отваране, више основне школе углавном су смештане у варошице попут: Бајине Баште, Ивањице, Рашке и сл. где није било гимназије и где је лакше могао да се обезбеди одговарајући простор, наставни кадар и довољан број ђака. У Северној Србији, не рачунајући Београд, школске 1922/23. године постојало је 10 виших основних школа, са 28 одељења. Ученици су углавном били деца намерна да наставе школовање, првенствено у гимназији, смањујући тако родитељима трошкове око издржавања, али и она која су се надала да ће након овог „продужног” школовања побећи од мотике или неког другог тешког физичког посла.⁶⁸ Неприхваћене од почетка, више основне школе су постајале још ређе након одлуке Министарства просвете, од 6. децембра 1923. године, да од 1. јануара 1924. године ученици из ових школа не могу да наставе школовање у III разреду гимназије без полагања испита. Било је то својеврсно рушење више основне школе, јер она тако остаје не само без довољно ђака већ и без оних најбољих, који ће се сада уписивати одмах у гимназију.⁶⁹

Виша основна школа, заправо, уништена је а да није ни заживела. Пропао је покушај и са оснивањем продужне школе, која је крајем школске 1926/27. године постојала само у областима: београдској, нишкој, подунавској и шумадијској. Пошто су београдску и подунавску област сачињавала и подручја из Војводине, не можемо поуздано утврдити засту-

⁶⁷ АЈ, 66 – 1 – 498.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1995, стр. 340.

пљеност продужне школе у београдском и смедеревском округу, док је у нишкој области у њу било уписано тек 85 ученика и три ученице, а у шумадијској 342 ученика и 12 ученица, у 22 школе.⁷⁰

У свим продужним школама у шумадијској области рађено је на учвршћивању писмености, а затим на унапређивању: повртарства, воћарства и виноградарства у по 17, пчеларства у 15, свиларства у две и у по једној школи радило се на мушком ручном раду и на унапређењу живинарства.⁷¹

Увођење више народне школе, уместо више основне, Законом о народним школама од 5. децембра 1929. године, такође, није дало значајније резултате. Десет година након његовог доношења, школске 1939/40. године у Северној Србији више народне школе су постојале у 17 срезова, најчешће у варошицама и среским седиштима, као што су на пример градови: Врање, Крагујевац, Лесковац и Ниш. У свим тим школама било је уписано 1.764 ђака, а до краја школске године остало је у клупама њих 1.647. Изузмемо ли ђаке у крагујевачким, лесковачким и нишким школама, који су чинили 38,77% уписаних и 38,07% ђака са краја школске године, произилази да је варошко и сеоско становништво, и даље, остало изван продужног школовања, поготово се то односило на женски део, будући да су ученице чиниле тек 23,64% уписаних и 23,37% виших основаца са краја школске године.⁷²

У вишу народну школу почетком 1940/41. уписало се, из Северне Србије изузев Београда, 1.184 или 2,57% свршених основаца са краја школске 1939/40. године. Ђаке у вишој народној школи имали су Крагујевац и Ниш, и срезови: грочански, колубарски, космајски, ваљевски, пољанички, пчињски, лесковачки, крагујевачки, лепенички, крушевачки, раванички, нишки, нишавски, посавотамнавски, поцерски, пожаревачки, рамски, орашки, заглавски и ужички.⁷³ Они су, међутим, чинили тек 7,27% овдашњих свршених ђака IV разреда, и то 8,24% ученика и 5,60% ученица.⁷⁴

Продужно основно школовање није ухватило дубље корене ни у Београду. Школске 1921/22. године, одељења више основне школе имале су само мушке школе: код Саборне цркве, на Палилули и на западном Врачару, са укупно 151 ђаком, од којих је 48 било у V, а 103 у VI разреду.⁷⁵ Наредне школске године, школа на Палилули није имала „више основце”, док их је мушка школа код Саборне цркве имала 52 у V разреду, а школа

⁷⁰ *Исић*, стр. 340, 341.

⁷¹ Милан Грол, „Просвета, школство и наука”, *Јубиларни зборник животоа и рада Срба, Хрватиа и Словенаца*, I, Београд, 1928, стр. 391.

⁷² АЈ, 66 – 1 – 331.

⁷³ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941.*, књ. I, Београд, 2005, стр. 358.

⁷⁴ АЈ, 66 – 2 – 727 – 3 – 140.

⁷⁵ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941.*, књ. I, Београд, 2005, стр. 359.

на западном Врачару њих 23 у VI разреду.⁷⁶ Школске 1923/24. године само је мушка школа код Саборне цркве имала одељења више основне школе, са укупно 78 ђака, и то 44 у V и 34 ђака у VI разреду.⁷⁷ Одлука Министарства просвете да од 1. јануара 1924. свршени ученици више основне школе не могу уписивати III разред гимназије без полагања пријемног испита укинула је ову школу и у Београду. Нешто другачије је било са вишом народном школом, након њеног увођења Законом о народним школама од 5. децембра 1929. године. О њеној неопходности школски надзорник за II београдски школски срез, у извештају за школску 1932/33. годину, каже: „С обзиром на то да у Београду има велики број деце, која због сиромаштине и других узрока не могу да продуже школовање у средњој школи, налазим да су више народне школе неопходно потребне.”⁷⁸

Школске 1932/33. године, од 23 основне школе у Београду, одељења више народне школе имало је 10 школа, са укупно 603 ђака, углавном у првом разреду. Међу њима је било 228 или 37,81% ученица. У I и II школском срезу одељења више народне школе 1933/34. године имало је осам, са укупно 854 ђака, а наредне школске године десет школа, са уписаних 1.036 ђака.⁷⁹

Школске 1937/38. године, одељења више народне школе имало је 16 београдских основних школа, са укупно 1.018 ђака,⁸⁰ а последње мирнодопске школске године 21, при чему је само њих девет имало ђаке у два разреда, петом и шестом, док је у 11 постојао само пети разред. Основна школа „Масарик” једина је имала четири разреда више народне школе, у складу са осмогодишњим основним школовањем у Чехословачкој.⁸¹

У београдске више народне школе, чешће него у друге, уписивали су се ђаци са слабијим успехом из основне школе који нису могли да положе пријемни испит за гимназију или неку другу средњу школу.⁸²

У складу са тиме и израженим непохађањем наставе је и ђачки успех у вишој народној школи. Тако је, у другом и трећем школском срезу, крајем школске 1939/40. године успешних било 416 или 78,19%.⁸³

⁷⁶ АЈ, 66 – 1 – 465.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ АЈ, 66 – 1 – 470.

⁷⁹ Ђака у одељењима више народне школе имале су школе: Престолонаследник Петар – 29 + 17; Његош 59 + 35; Цар Душан 26 + 21; Филип Вишњић 51 + 38; Краљ Дечански 25 + 14; Вожд Карађорђе 33 + 14; Доситеј Обрадовић 48 + 19; Јанко Веселиновић 23 + 27; Краљ Александар 32 + 17; Старина Новак 49 ученика и 26 ученица. АЈ, 66 – 1 – 468.

⁸⁰ Број ученика 1937/38. школске године, по школама: Његош 31, Филип Вишњић 46, Вожд Карађорђе 58, Јанко Веселиновић 27, Ђирило и Методије 81, Свети Сава 75, Краљ Петар 171, приватна чехословачка основна школа 41, Вук Караџић 49, Војвода Путник 133, Војислав Илић 177, Краљице Марије 56, Стефан Немања 38, Матија Бан 65, Јован Цвијић 55. АЈ, 66 – 1469.

⁸¹ АЈ, 66 – 2 – 749, 2 – 750.

⁸² АЈ, 66 – 1 – 470.

Висок ниво неписмености

Будући да је основна школа најзначајнији извор писмености, њена недовољна утемељеност у Србији за време Краљевине СХС/Југославије имала је за последицу и веома високу неписменост, поготово женског становништва. Приликом пописа од 31. јануара 1921. године, у Северној Србији неписмено је било 65,50% становништва, и то код жена 83,50%, а код мушкараца 45,60%. У Хрватској са Славонијом неписмених је било 33%, Војводини 22,20%, а у Словенији само 13,50%. Укупна неписменост у Краљевини СХС износила је 51,50%.⁸⁴

У наредних десет година општа писменост у Северној Србији повећавала се за око 1% годишње, при чему знатно више код мушкараца него код жена. Приликом пописа од 31. марта 1931. године неписмених је било 55,09%, мушкараца 30,86% и жена чак 77,92%. Због чешћег школовања младог нараштаја, међу писменима су најбројнији они најмлађи. Тако је писменост женске омладине између 11 и 19 година износила 38,63%, а код женске популације изнад 60 година свега 7,30%. Писмених мушкараца између 11 и 19 година било је 81,28%, а оних најстаријих само 33,76%. Укупно писмених најмлађег узраста било је, пак, 60,07%, а оних са више од 60 година свега 19,44%.

Табела: Писменост у Северној Србији 1931. године

Године живота	Писмени			Неписмени		
	мушкарци	жене	свега	мушкарци	жене	свега
11–19	181.330	85.278	266.608	41.765	135.459	177.224
%	81,28	38,63	60,07	18,72	61,37	39,93
20–39	406.754	128.282	535.036	137.572	409.094	546.666
%	74,73	23,87	49,46	25,27	76,13	50,54
40–50	157.454	42.175	199.629	96.464	270.113	366.577
%	62,01	13,50	35,26	37,99	86,50	64,74
60 и више	37.531	9.586	47.117	73.625	121.644	195.269
%	33,76	7,30	19,44	66,24	92,70	80,56
Свега	783.069	265.321	1.048.390	349.426	936.310	1.285.736
%	69,14	22,08	44,91	30,86	77,92	55,09

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, Становништво по писмености и старости, књ. III, Београд, 1938, стр. 4–127.

У Старој Србији писменост је више опадала са узрастом будући да је основно школовање на овим просторима имало краћу традицију, услед знатно дужег трајања турске окупације. Писмених између 11 и 19 година

⁸³ АЈ, 66 – 2 – 749, 2 – 750.

⁸⁴ Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд, 2001, стр. 37.

било је 23,37%, а оних најстаријих само 3,65%, с тим што је ова несразмера код женског становништва била посебно изражена, чак знатно више него у Северној Србији. Међу мушкарцима узраста између 11 и 19 година писмених је било 32,85%, а оних изнад 60 година свега 6,96%. Писменог женског становништва између 11 и 19 година било је 12,46%, а оних најстаријих свега 0,58%.

Табела: Писменост у Старој Србији 1931. године

Године живота	Писмени			Неписмени		
	мушкарци	жене	свега	мушкарци	жене	свега
11–19	17.619	5.812	23.431	36.000	40.829	76.838
%	32,85	12,46	23,37	67,15	87,54	76,63
20–39	25.365	5.213	30.578	50.454	74.432	124.886
%	33,45	6,54	19,67	66,55	93,46	80,33
40–50	7.113	1.090	8.203	30.506	42.968	73.474
%	18,91	2,47	10,04	81,09	97,53	89,96
60 и више	1.464	131	1.595	19.578	22.468	42.046
%	6,96	0,58	3,65	93,04	99,42	96,35
Свега	51.561	12.246	63.807	136.547	180.697	317.244
%	27,41	6,35	16,74	72,59	93,65	83,26

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, Становништво по писмености и старости, књ. III, Београд, 1938, стр. 4–127.

У Северној и Старој Србији заједно, општа писменост износила је тек 40,96%, код мушкараца 63,20%, а код жена 19,90%, наравно са значајним разликама између најмлађег и најстаријег становништва.

Табела: Писменост у Србији 1931. године

Године живота	Писмени			Неписмени		
	мушкарци	Жене	свега	мушкарци	жене	Свега
11–19	198.949	91.090	290.039	77.774	176.288	254.062
%	71,89	34,07	53,31	28,11	65,93	46,69
20–39	432.119	133.495	565.614	188.026	483.526	671.552
%	69,68	21,63	45,72	30,32	78,37	54,28
40–50	164.567	43.265	207.832	126.970	313.081	440.051
%	56,45	12,14	32,08	43,55	87,86	67,92
60 и више	38.995	9.717	48.712	93.203	144.112	237.315
%	29,50	6,32	17,03	70,50	93,68	82,97
Свега	834.630	277.567	1.112.197	485.973	1.117.007	1.602.980
%	63,20	19,90	40,96	36,80	80,10	59,04

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, Становништво по писмености и старости, књ. III, Београд, 1938, стр. 4–127.

С обзиром на скромну обухваћеност подмлатка основним школовањем и током тридесетих година, у Србији је и уочи Другог светског рата неписменост била обележје знатног дела становништва. Према подацима из извештаја среских школских надзорника за 72 среза у Северној Србији и за 14 у Старој Србији, који свакако нису поуздани у оној мери као резултати пописа из 1931. године, крајем школске 1939/40. године, у 20 срезова било је испод 50% писмених, док је само у четири среза писменост износила између 80 и 90%. Поново је неписменост много више изражена у Старој Србији, где је било срезова са мање од 20% писмених. Такође, неписмено је и даље много чешће било женско становништво. Од свих срезова, само у пет жене су чиниле више од 40% писмених, док је на подручју Старе Србије било срезова и са мање од 10% писмених жена.⁸⁵

---

⁸⁵ *Исић*, стр. 91–95.

Summary

Failure of the Elementary School System in Serbia in the Time of the Kingdom of Yugoslavia

The elementary school in Serbia in the time of the Kingdom of Yugoslavia was not sufficiently developed. Compulsory elementary education, as statutorily defined, was far from being realized. School network and its facilities were not, even in the eve of the World War II, sufficient to embrace all children of a school age. Hence, in the school year of 1922/23 in the North Serbia as many as 66.78 % eligible children were not enrolled in the first class. In the school 1929/30 year in the Morava Banate (banovina) 48 % eligible children were not enrolled into the first class as well. Owing to the modest school capacity, as well as to the poorly perceived importance of elementary education by the masses, many of the enrolled children did not attend school. In the last peacetime school year 27.29% and 27.51% elementary-school pupils did not attend their classes in North Serbia and in the Old Serbia respectively. Due to the excessive absence from school, the rate of elementary-school pupils passing was low as well. It amounted 67.80% and 61.96% in the North Serbia and in the Old Serbia respectively in the school year of 1939/40. For instance, in the North Serbia there were 7.06 successful elementary school pupils (4.61 schoolboys and 2.45 school-girls) per 100 citizens only in the school year of 1939/40, while in the Old Serbia, with regard to considerably higher population growth, the number of successful pupils was even lower.

Seeing that four-year elementary school did not strike root, the extended education had not much chance to be successful. Out of all passed elementary-school pupils in the late 1939/40 school year, only 1,184 (2.57%) new students were enrolled in the higher national school in the North Serbia outside Belgrade, while in the Old Serbia there were not any higher schools whatsoever.

Lack of strong elementary school foundations in Serbia resulted in high population illiteracy. In 1931, it amounted 55.09% and as high as 83.26% in the North Serbia and in the Old Serbia respectively.

УДК 321. 727 : Edvard VIII (093.2)
327 (410 : 497.1) «1936» (093.2)

POSJET BRITANSKOG KRALJA EDWARDA VIII KRALJEVINI JUGOSLAVIJI U KOLOVOZU 1936.

Dr Nikica BARIĆ
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

APSTRAKT: U članku se opisuje posjet britanskog kralja Edwarda VIII Kraljevini Jugoslaviji u kolovozu 1936. Na temelju arhivske građe prikazano je kako su se za taj posjet pripremala i u vezi s njim djelovala tijela vlasti. Podaci iz beogradskog i zagrebačkog tiska pokazuju kako je posjeta britanskog kralja bila praćena i percipirana u jugoslavenskoj javnosti.

Britanski kralj Edward VIII (1894–1972) bio je na kraljevskom tronu manje od jedne godine, točnije od 20. siječnja do 10. prosinca 1936, kada je abdicirao kako bi mogao oženiti Amerikanku Wallis Simpson. Time je postao jedini britanski vladar koji se dobrovoljno odrekao prijestolja. Kao prijestolonasljednik Edward se početkom 1930-ih okružio društvom koje nije sačinjavala stara aristokracija, nego je uglavnom bila riječ o „visokom društvu” toga razdoblja, u kojem je bila i Wallis Simpson (1896–1986). Iako je ona bila u svome drugom braku, prijestolonasljednik se do 1934. u nju duboko zaljubio. O tome nije stigao raspraviti sa svojim ocem, kraljem Georgeom V, koji je umro početkom 1936, kada ga je sin i naslijedio kao Edward VIII. Nisu uspjeli pokušaji Edwarda VIII da osigura pristanak svoje obitelji, premijera Stanleyja Baldwina i Anglikanske crkve za njegov brak s Amerikankom, iako je ona dobila potvrdu da se može razvesti od svoga drugog supruga. Dva puta razvedenu ženu bilo je u društvenom i političkom smislu teško zamisliti kao britansku kraljicu. Ovo je bilo službeno objašnjenje britanske vlade i kraljevske obitelji za abdikaciju na koju se konačno

odlučio Edward VIII, koji se zatim sredinom 1937. oženio s gospođom Simpson.¹ Tijekom svoga kratkog kraljevanja, Edward je, u pratnji gospođe Simpson, u ljeto 1936. posjetio Kraljevinu Jugoslaviju. Za tadašnju jugoslavensku vladu Milana Stojadinovića ova posjeta bila je odlična propagandna prilika za afirmaciju Jugoslavije. Trebalo je pokazati da jugoslavenske prirodne ljepote privlače brojne turiste, među njima i ugledne, poput britanskog kralja. Osim toga trebalo je pokazati da u Jugoslaviji vlada stabilnost, njezini odnosi s Velikom Britanijom su u gospodarskom i političkom smislu na najvišoj razini, a između britanskog kralja i kneza namjesnika Pavla Karađorđevića postoji i osobno prijateljstvo. U tom smislu Stojadinović je tražio da svi važniji jugoslavenski listovi posvete odgovarajuću pažnju posjeti britanskog kralja.²

Dopisnik beogradskog *Vremena* iz Londona 30. srpnja 1936. javio je da britanski tisak navodi da će britanski kralj Edward VIII krstariti Sredozemljem na iznajmljenoj jahti *Nahlin*, u koju će se ukrcati u Dubrovniku.³ Kralj je iznenada odlučio da ne putuje na francusku rivijeru, iako je tamo sve bilo spremno za njegov doček. Umjesto toga odlučio se za krstarenje duž dalmatinske obale. Beogradsko *Vreme* tvrdilo je da je ova kraljeva odluka poremetila planove britanskih „visokih klasa”, čiji su „najugledniji članovi” namjeravali ljetovati u Cannesu. No, navodilo je *Vreme*, nakon ove kraljeve odluke u elitnom londonskom klubu „Embassy” više se govorilo o Dubrovniku i Dalmaciji nego o Biarritzu. Navodno su mnogi, čuvši za kraljevu odluku, odlučili da i osobno posjete dalmatinsku obalu.⁴ Kasnije, tijekom krstarenja britanskog kralja uz jugoslavensku obalu, tamo su zbilja primijećene i druge jahte s pripadnicima „visokog engleskog plemstva”.⁵

Jahta *Nahlin*, što na hinduskom znači „brzonogi”,⁶ bila je u vlasništvu lady Annie Yule. Kako je izvještavao jugoslavenski tisak, riječ je o jednoj od najbogatijih žena u Velikoj Britaniji, udovici sir Davida Yule, koji je u Indiji stekao ogromno bogatstvo. Lady Yule poznata je u britanskim „mondenim i športskim krugovima”. Ona „živi jednim naročitim životom” i „strašno mrzi svaku vrst ceremonija”. Puno putuje, bavi se ribolovom i zanima se za „tešku industriju i konj-

¹ „Edward VIII”, *The new encyclopaedia Britannica*, Vol. 4, Chicago 1998, str. 379; „Windsor, Wallis Warfield, Duchess of”, *The new encyclopaedia Britannica*, Vol 12, Chicago 1998, str. 700–701.

² Bojan Simić, *Propaganda Milana Stojadinovića 1935–1939*, magistarski rad, Beograd, 2006, str. 195.

³ „Kralj Eduard Osmi provešće letnji odmor na našem Jadranu”, *Vreme*, XVI, 5223, Beograd, 31. VII 1936, str. 1.

⁴ „Pripreme za odlazak Kralja Eduarda na Jadran”, *Vreme*, XVI, 5224, Beograd, 1. VIII 1936, str. 1.

⁵ „Najdostojniji način dočeka Engleskog Vladara: poštivati Njegovu želju za odmorom”, *Jutarnji list*, XXV, 8819, Zagreb, 15. VIII 1936, str. 3.

⁶ „Pripreme za odlazak Kralja Eduarda na Jadran”, *Vreme*, XVI, 5224, Beograd, 1. VIII 1936, str. 1.

ske trke”.⁷ *Nahlin*, „najluksuznija i najbrža jahta na svetu”, napustila je 1. kolovoza Southampton i zaplovila prema Jadranu.⁸

Britanski tisak je u vezi s predstojećim putovanjem Edwarda VIII pisao i o „prirodnim ljepotama dalmatinske obale”. Kao moguće pristanište kraljeve jahte spomenut je Dubrovnik, ali i Split i Šibenik. Britanski novinari zaključivali su da je dalmatinska obala idealna za „kupanje, sunčanje i svaku vrstu športa”. Ona je od prije bila odredište turista iz srednje Europe, ali je do prije nekoliko godina bila nepoznata Britancima. Mjesta duž obale su „divna i živopisna”, te predstavljaju „izvanredno ugodan kontrast iskvarenim mondenskim plažama” u drugim dijelovima Europe.⁹

Mogućnost posjete kralja Edwarda VIII Dubrovniku ubrzo je među „domaćim i stranim turistima” pobudila veliki interes. Porastao je broj upita o mogućnosti smještaja u tome gradu, pa su se vlasnici dubrovačkih hotela i pansiona našli u „neprilici”, jer nisu imali dovoljno smještaja za toliki broj gostiju. U Dubrovniku su započele i pripreme da bi se „visokom gostu” priredio što svečaniji doček, među ostalim i popravci gradskih ulica, među kojima i Straduna.¹⁰ I u drugim obalnim mjestima očekivao se dolazak kralja, pa su u vezi s tim vršene različite pripreme. No, točan smjer kretanja Edwarda VIII bio je poznat samo „najupućenijima”.¹¹ U Splitu su se nadali da će taj grad „prvi imati čast” pozdraviti britanskog kralja na njegovom putu po Dalmaciji. Iako neće biti svečanog dočeka, Split će pružiti „više nego spontane izraze svojih simpatija”. Pripremana je svečana rasvjeta i predloženo je da pjevački zborovi „Seljačke sloge” u narodnim nošnjama kralju pjevaju „hrvatske pjesme”.¹²

Prema pisanju zagrebačkog *Jutarnjeg lista* od 8. kolovoza kralj Edward VIII trebao je toga dana avionom doputovati u Pariz, a zatim nastaviti putovanje do Jugoslavije vlakom. Na jahtu se trebao ukrcati u Šibeniku i zatim započeti krstarenje Jadranom.¹³

Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP) Kraljevine Jugoslavije obavijestilo je 7. kolovoza 1936. upravu Savske banovine da će kralj Edward VIII do-

⁷ „Kralj Eduard Osmi provešće letnji odmor na našem Jadranu”, *Vreme*, XVI, 5223, Beograd, 31. VII 1936, str. 1.; „Jahta 'Nahlin' najraskošnija je jahta na svijetu”, *Jutarnji list*, XXV, 8808, Zagreb, 4. VIII 1936, str. 17.

⁸ „Juče je jahta 'Nahlin' otplovila iz Sautemptonu”, *Vreme*, XVI, 5225, Beograd, 2. VIII 1936, str. 1.

⁹ (AA), „Pripreme za dolazak Nj. Vel. Kralja Eduarda VIII. engleskoga u Dalmaciju”, *Jutarnji list*, XXV, 8805, Zagreb, 1. VIII 1936, str. 14.

¹⁰ „Dubrovnik sprema veličanstveni doček vladaru Velike Britanije”, *Jutarnji list*, XXV, 8808, Zagreb, 4. VIII 1936, str. 12.

¹¹ „Naši primorski krajevi u očekivanju dolaska kralja Eduarda VIII.”, *Jutarnji list*, XXV, 8811, Zagreb, 7. VIII 1936, str. 13.

¹² „Hrvatski seljački zborovi pjevati će pred Suverenom Velike Britanije”, *Jutarnji list*, XXV, 8812, Zagreb, 8. VIII 1936, str. 13.

¹³ (AA) „Danas putuje kralj Eduard VIII. iz Londona”, *Jutarnji list*, XXV, 8812, Zagreb, 8. VIII 1936, str. 16.

putovati u Jugoslaviju vlakom 9. kolovoza. Vlak je u 17 sati trebao doći na granicu u Jesenicama, u Ljubljani je trebao stići u 19.42, a u Zagreb u 22 sata. Zagreb je trebao napustiti u 23 sata i stići u Šibenik idućeg dana ujutro u 8.37 sati. U Šibeniku se kralj trebao ukrcati na jahtu koja će u pratnji dva britanska ratna broda otploviti u nepoznatom pravcu. Nakon toga očekivalo se da će jahta svrati u neku jugoslavensku luku. Radi što boljeg osiguranja ovog putovanja od uprave Savske banovine zatraženo je poduzimanje potrebnih mjera. Žandarmerija i policija trebali su prije prolaska kraljevog vlaka pregledati dio željezničke pruge koji je prolazio tom banovinom i osigurati nesmetano kretanje vlaka. Za ovo je zaduženo i prometno osoblje na toj pruži. Na putovanju od Jesenica do Šibenika dvorski vlak trebao je pratiti jedan činovnik Uprave grada Beograda s dvojicom agenata. Uz to banske uprave su na svojoj teritoriji trebale vlaku osigurati i svojeg „civilnog organa bezbednosti”. Budući da je bilo predviđeno „puno osiguranje” trebalo je u njega uključiti i jugoslavensku vojsku. U vezi s time MUP je Ministarstvu vojske i mornarice uputio i poseban zahtjev.¹⁴ Zato je komandant IV armijske oblasti, armijski general Pantelija Jurišić naredio trupama Savske i Dravske divizijske oblasti da izvrše osiguranje željezničke pruge.¹⁵

Za vrijeme boravka britanskog kralja u Jugoslaviji uspostavljene su policijske ekipe sa sjedištima u Dubrovniku i Splitu. Obje ekipe imale su po jednog činovnika i osam agenata i trebale su biti u stalnoj vezi s Upravom grada Beograda. Za popunjavanje svake od ovih ekipa Uprava grada Beograda trebala je izdvojiti jednog činovnika i četiri agenta, Primorska banovina dva agenta, a Savska i Dunavska banovina po jednog agenta. Primorska banovina u Splitu trebala je ekipi u tom gradu staviti na raspolaganje i jedan „brz i ispravan auto”, a Zetska banovina trebala je isto to osigurati za ekipu u Dubrovniku. Ekipa u Splitu trebala je do kraljevog ukrcaja na jahtu boraviti u Šibeniku. Istovremeno je cijelo granično područje od Sušaka do Ulcinja trebalo dobro osigurati u slučaju iskrcajanja britanskog kralja u nekoj luci. Zato su mjesne vlasti na tom području trebale uspostaviti kvalitetnu međusobnu razmjenu podataka. Budući da je „engleski Kralj” putovao u „strogom inkognitu”, sve ove mjere trebalo je provesti u punoj diskreciji.¹⁶

U skladu s ovime uprava Savske banovine je 8. kolovoza obavijestila podređene mjesne i policijske vlasti na području sjevernog Jadrana i u Lici o

¹⁴ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje HDA), Kraljevska banska uprava Savske banovine (dalje KBUSB), Odjeljak za državnu zaštitu (dalje ODZ), Strogo povjerljivi spisi (dalje Str. pov.), br. 262/1936. [svi arhivski dokumenti u ovome radu priloženi su spisu pod prethodno navedenim brojem]. Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje javne bezbednosti II, Str. pov. II br. 34863, 7. VIII 1936, Beograd.

¹⁵ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936, Štab IV Armiske Oblasti, Đeneralštab, Str. Pov. Đ. Ob. Br. 203, 8. avgusta 1936, Zagreb, Dolazak Nj. Velič. Engleskog Kralja.

¹⁶ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje javne bezbednosti II, Str. pov. II br. 34863, 7. VIII 1936, Beograd.

dolasku i pravcu kretanja britanskog kralja. Trebalo je poduzeti sve mjere osiguranja u slučaju iskrcavanja kralja u nekoj luci i uspostaviti dobru obavještajnu službu sa susjednim upravnim i policijskim vlastima. Istovremeno je trebalo pooštriti nadzor putnika koji dolaze iz inozemstva i općenito nadzor brodova, vlakova i ostalih prometnih sredstava. O svemu zapaženom što se odnosi na ovo pitanje trebalo je izvijestiti bansku upravu i policijske ekipe u Splitu (Šibeniku) i Dubrovniku. Mjesnim vlastima naglašeno je da će u društvu britanskog kralja biti i osobe koje nemaju jugoslavensku vizu, ali im se zbog toga nisu smjele stvarati smetnje. Ministarstvo vojske i mornarice za vrijeme boravka Edwarda VIII u jugoslavenskim vodama odobrilo je pristup u sve luke britanskim razaračima *Grafton* i *Glowworm*, koji su trebali pratiti kraljevu jahtu.¹⁷

U vezi s posjetom britanskog kralja predsjednik jugoslavenske vlade Stojadinović upozorio je da kralj putuje „incognito radi odmora”, a boravit će najviše na Jadranu. Za kralja nije bilo potrebno osigurati svečani doček. Ipak, moglo se organizirati, u slučaju da se dozna da će kralj posjetiti neko mjesto, „prijatnu zabavu”, npr. „venecijanske večeri”, iluminacije i slično, da kralj to „diskretno vidi”, ali da ga se pri tome ne uznemiruje. Vlastima i stanovništvu preporučena je najveća pozornost prema visokom gostu i njegovoj pratnji.¹⁸

Devetog kolovoza uz obalu sjeverne Dalmacije primijećen je razarač *Grafton* i jahta *Nahlin*. Istoga dana u 17.55 u Jesenice je brzim vlakom preko Salzburga stigao Edward VIII. Bila je riječ o redovitom vlaku kojemu su prikopčana dva vagona za kralja i njegovu pratnju. Nešto prije dolaska britanskog kralja u Jesenice je automobilom s Bleda stigao knez namjesnik Pavle Karadorđević.¹⁹ U Jesenicama su vagoni britanskog kralja i njegove pratnje spojeni na jugoslavenski dvorski vlak. Dok su vagoni prespajani, britanski kralj razgovarao je s knezom Pavlom, koji je gosta u vlaku pratio do Kranja. Tu se vlak zaustavio i napravljen je kraći izlet. Nakon toga knez Pavle oprostio se od britanskog kralja i automobilom se vratio na Bled. U Ljubljani se pred kolodvorom okupilo mnoštvo da pozdravi vlak s britanskim kraljem, ali on se nije pojavljivao niti na prozoru vagona. Tijekom noći vlak je nastavio putovanje preko Zagreba, Karlovca i Knina.²⁰ Uprava Savske banovine je 10. kolovoza ujutro telefonski obavijestila MUP da se vlak s britanskim kraljem provezao preko područja te banske uprave.²¹ Nešto prije devet sati ujutro vlak s britanskim kraljem stigao je u Šibenik. U pratnji Edwarda VIII bilo je, među ostalim, „sedam uglednih mladih

¹⁷ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936, 8. augusta 1936, Zagreb, Predmet: Putovanje Njeg. Vel. Eduarda VIII Kralja Engleske, mere bezbednosti i osiguranje.

¹⁸ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 261/1936.

¹⁹ „Nj. Vel. Kralj Eduard VIII. stigao u Jugoslaviju”, *Jutarnji list*, XXV, 8814, Zagreb, 10. VIII 1936, str. 1.

²⁰ „Engleski vladar na našem Jadranu”, *Jutarnji list*, XXV, 8815, Zagreb, 11. VIII 1936, str. 1–2.

²¹ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936.

engleskih aristokrata i tri otmjene lijepe dame". Jedna od njih bila je Wallis Simpson. Kako je naveo novinar zagrebačkog *Jutarnjeg lista*, ona je odjevena „vrlo elegantno”, u plavoj haljini i s bijelim šeširom. Nakon što je prtljaga kralja i njegove pratnje prebačena iz vlaka na jahtu *Nahlin*, ona je nešto nakon 11 sati u pratnji britanskih razarača isplovila iz šibenske luke.²² Tijekom dana plovila je uz Kornatske otoke, a tijekom noći usidrila se u zaljevu Telašćica na Dugom otoku.²³ Prema pisanju zagrebačkog *Jutarnjeg lista* britanski kralj pitao je ribare zašto su Kornatski otoci ogoljeni. Ribari su mu odgovorili da su šumu na otocima posjekli Mlečani, koji su „na stupovima šume sa Kornata sagradili veliki dio Venecije”. Kraj je na to navodno odgovorio „O yes, Venice”.²⁴ Može se zaključiti da tvrdnja o Mlečanima koji sijeku šume na Kornatima spada u niz negativnih hrvatskih stereotipa o „gramzljivim Mlečićima”.²⁵

Idućeg dana jahta *Nahlin* zaplovila je prema Hrvatskom primorju. Od nje se odvojio razarač *Glowworm*, koji je zaplovio prema jugu, dok je razarač *Grafton* ostao uz jahtu.²⁶ Jahta s britanskim kraljem u pratnji razarača se 11. kolovoza u 16.25 usidrila pred mjestom Barbat na otoku Rabu. O ovome je kotarski načelnik na Rabu telefonski obavijestio upravu Savske banovine već u 16.35.²⁷ Dolazak jahte primijetili su stanovnici grada Raba, pa su ubrzo sve kuće i brodovi okićeni jugoslavenskim zastavama. Izvješeno je i „nekoliko plemenskih”, odnosno hrvatskih zastava, ali taj „neznan broj” zapazili su, kako je u kasnijem izvješću zaključio kotarski upravitelj u Rabu, samo predstavnici vlasti i pojedini građani. Na općinskom domu izvješena je i „engleska zastava”. Oko 17 sati motornim čamcem dovezao se u mjesto Rab britanski kralj u pratnji nekoliko dama i gospode. Građani i strani turisti počeli su se okupljati u sve većem broju, uz ovacije kralju i Engleskoj, na što je on uljudno uzvraćao. Okupljeni su u velikom broju počeli pratiti kralja, pa je kotarski načelnik s policajcima, žandarima i nekim građanima morao masu držati na odstojanju. Kralj se na njemačkom jeziku obratio kotarskom načelniku, pitajući ga tko su ti stranci. On je odgovorio da su to turisti „sviju nacija” koji ljetuju na Rabu i koji su ga došli pozdraviti. Kralj je krenuo u šetnju Rabom. Prema mišljenju kotarskog načelnika obilazak Raba na britanskog kralja ostavio je vrlo povoljan dojam, a cijelo vrijeme pozdravljali su ga stanovnici i strani turisti. Prilikom obilaska stolne crkve kralj se zanimao „kojoj vjeri pripada crkva i narod” na otoku i je li Rab prethodno bio u sastavu Austro-Ugarske. Kralj je iskoristio posjet da u jednom dućanu kupi plavo-bijelu „primorsku majicu”, koju je kasnije upakiranu osobno nosio. Kod jedne prodavačice kupio je tri lutke, narodni ručni rad. Kada je plaćao

²² „Engleski vladar na našem Jadranu”, *Jutarnji list*, XXV, 8815, Zagreb, 11. VIII 1936, str. 1–2.

²³ „Kralj Eduard VIII. na Rabu”, *Jutarnji list*, XXV, 8816, Zagreb, 12. VIII 1936, str. 1–2.

²⁴ „Engleski vladar pod Velebitom”, *Jutarnji list*, XXV, 8817, Zagreb, 13. VIII 1936, str. 1–2.

²⁵ Lovorka Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi*, odabrane teme, Zagreb, 2003, str. 9–10.

²⁶ „Kralj Eduard VIII. na Rabu”, *Jutarnji list*, XXV, 8816, Zagreb, 12. VIII 1936, str. 1–2.

²⁷ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 277/1936.

zapazio je metalnu kovanicu od 50 para koja ga je zainteresirala, pa je za nju promijenio papirnate novčanice koje je imao.²⁸ Lutke s narodnim nošnjama Edward VIII kupio je za dame u svojoj pratnji, gospođu Simpson, lady Buckhanan i lady Fitzmaurice.²⁹

Nakon toga Edward VIII vratio se do motornog čamca. Tu se okupila „masa od sigurno jedne tisuće domaćeg i stranog sveta” koja je ovacijama pozdravljala britanskog kralja, pa su predstavnici vlasti „uz veliki napor” održavali red i osigurali ukrcavanje kralja i njegove pratnje u čamac. Kralj je otplovio prema svojoj jahti oko 17.45. Nakon toga u Rab su motornim čamcima počeli stizati mornari i civili s kraljevske jahte i pratećeg razarača. Oni su kupovali živu namjernice, posebno grožđe, a posjetili su i neke kavane. U 22.30 sati mornari su se već vratili na brodove, te se nisu uspjeli „jače napiti”, iako se vidjelo da su mnogi omamljeni od pića. Ipak, nisu pravili nikakve ispade. Uvečer je općinska uprava u Rabu priredila rasvjetu čitave luke rubom obale, tako da je Rab davao „krasan izgled”. Kraljevska jahta zadržala se tijekom noći na svome sidrištu. Oko šest sati ujutro 12. kolovoza jahta je digla sidro i u pratnji razarača zaplovila Paškim kanalom prema jugu.³⁰

O kraljevskom posjetu kotarski načelnik u Rabu već je u 18 sati telefonski izvijestio upravu Savske banovine, a ona je ove podatke u 18.40 prosljedila Odjeljenju javne sigurnosti MUP-a u Beogradu.³¹ Naknadno je kotarska uprava u Rabu o ovom događaju uputila Savskoj banovini i opširno pismeno izvješće.

I danas, kada se reklamira turistička ponuda Raba, koja uključuje i nudističke plaže, navodi se da se kao „službeni početak naturizma” na Rabu „često” spominje posjet kralja Edward VIII, kojemu su „rapske vlasti dopustile da se sa suprugom (sic) okupa gol u uvali Kandarola”.³² I prije posjeta britanskog kralja bilo je slučajeva, npr. 1933. i u lipnju 1936, da su se strani turisti na otoku Rabu kupali i sunčali goli. Mjesne vlasti nisu na to gledale s odobravanjem, jer je bilo dozvoljeno isključivo kupanje u kupaćem kostimu. Onima koji su se kupali goli prijetila je novčana kazna. No, na osnovu raspoloživih podataka može se zaključiti da se kralj Edwarda VIII i njegova pratilja gospođa Simpson nisu nagi kupali u uvali Kandarola.³³

Kotarski načelnik na Rabu je 12. kolovoza ujutro telefonski obavijestio upravu Savske banovine da je jahta *Nahlin* u rano jutro krenula Paškim kanalom.

²⁸ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936, Sresko načelstvo Rab, Str. pov. br. 10/1936, Predmet: Njeg. Vel. Kralj Eduard VIII engleski – dolazak u Rab, Rab, 12. augusta 1936.

²⁹ „Engleski vladar pod Velebitom”, *Jutarnji list*, XXV, 8817, Zagreb, 13. VIII 1936, str. 1–2.

³⁰ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936, Sresko načelstvo Rab, Str. pov. br. 10/1936, Predmet: Njeg. Vel. Kralj Eduard VIII. engleski – dolazak u Rab, Rab, 12. augusta 1936.

³¹ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936.

³² Npr. vidjeti: „Rab – FFK naturizam”, www.tzg-rab.hr/hrv/plaze/ffk.php.

³³ Hrvoje Turk, „Povijest turizma i ugostiteljstva Raba”, *Nova istraživanja prošlosti Rijeke i riječkog područja*, knjiga 2, Rijeka, 1994, str. 84–89.

Komandir žandarmerijske stanice u Karlobagu je nedugo zatim uputio telefonsku obavijest da je jahta s kraljem krenula prema Obrovcu. Tako je britanski kralj napustio područje Savske banovine, o čemu je ona 12. kolovoza u 8.20 ujutro telefonski obavijestila bansku upravu Primorske banovine u Splitu, a zatim MUP u Beogradu.³⁴

Nakon posjete Rabu moglo se nagađati gdje će se zaputiti jahta s britanskim kraljem. Dopisnik zagrebačkog *Jutarnjeg lista* naveo je da kralja očekuju u Crikvenici, na sjeveru Hrvatskog primorja. Nagađalo se da bi se kralj mogao iskrcati i u Starigradu i zatim otići na Velebit hvatati srne. No, navodno su ga i u Karlobagu čekali luksuzni automobili s kojima bi pošao na Plitvička jezera. Na povratku bi obišao „obrovački fjord” i ušće rijeke Zrmanje.³⁵ Uprava Savske banovine je 11. kolovoza imala podatak da bi Edward VIII mogao pristati na području Karlobaga, a zatim posjetiti Plitvička jezera. U vezi s time banska uprava naredila je Upravi policije u Zagrebu da drži u pripravnosti dva policijska činovnika s 10 do 12 iskusnijih agenta koji će osiguravati britanskog kralja ukoliko posjeti navedeno područje. Za ove policajce trebalo je osigurati prijevozna sredstva. Postojala je mogućnost da Edward VIII posjeti i Zagreb, te je u vezi s time trebalo provesti potrebne pripreme. Uprava Savske banovine obratila se kotarskim upravama u Gospiću, Korenici i Perušiću, Savskom žandarmerijskom puku i Upravi policije u Zagrebu. Od svih njih zatraženo je da u najvećoj tajnosti poduzmu potrebne mjere osiguranja u slučaju dolaska britanskog kralja.³⁶

Umjesto toga britanski kralj je poslijepodne 12. kolovoza proveo u Velebitskom kanalu i na Novigradskom moru. Kralj je posjetio selo Novigrad, gdje su ga dočekali ribari i seljaci. Kralj je razgovarao s ribarima, od kojih su neki govorili engleski jezik,³⁷ kojega su naučili u „američkim rudnicima” i na drugim „teškim poslovima” za vrijeme „mučnog emigrantskog života”.³⁸ Kako je naveo novinar zagrebačkog *Jutarnjeg lista*, britanskom kralju svidjelo se što je razgovarao s običnim ljudima i što nije bio prisutan nijedan predstavnik vlasti. Smatralo se da se kralj odlučio za posjet ovom dijelu obale upravo zato jer je na njemu turizam puno manje razvijen, pa se tako mogao istinski odmoriti.³⁹ Ujutro 13. kolovoza jahta *Nahlin* isplovila je iz Novigradskog mora i ploveći pored Paga doplovila do otoka Molata.⁴⁰ Idućeg dana jahta s kraljem je s Molata zaplovila prema jugu, i u rano poslijepodne stigla pred Trogir.⁴¹ Oko 17.30 kralj je posje-

³⁴ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 278/1936.

³⁵ „Engleski vladar pod Velebitom”, *Jutarnji list*, XXV, 8817, Zagreb, 13. VIII 1936, str. 1–2.

³⁶ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 275/1936.

³⁷ „Engleski vladar pod Velebitom”, *Jutarnji list*, XXV, 8817, Zagreb, 13. VIII 1936, str. 1–2.

³⁸ „Gdje je 'Nahlin'?", *Jutarnji list*, XXV, 8819, Zagreb, 15. VIII 1936, str. 4.

³⁹ „Engleski vladar pod Velebitom”, *Jutarnji list*, XXV, 8817, Zagreb, 13. VIII 1936, str. 1–2.

⁴⁰ „Kralj Eduard želi mir i tišinu”, *Jutarnji list*, XXV, 8818, Zagreb, 14. VIII 1936, str. 3.

⁴¹ „Najdostojniji način dočeka Engleskog Vladara: poštivati Njegovu želju za odmorom”, *Jutarnji list*, XXV, 8819, Zagreb, 15. VIII 1936, str. 3.

tio Trogir. Budući da ga je i tamo čekala masa svijeta, čini se da je ubrzo otišao motornim čamcem u razgledavanje okolice Trogira. Navečer se vratio na jahtu.⁴² Ujutro 15. kolovoza *Nahlin* je doplovio pred Split, ali se kralj nije odlučio posjetiti taj grad. Jugoslavenski stražarski čamci okružili su Nahlin, kako mu se ne bi previše približili znatizeljnici koji su se u „barkama, sandolinama i jedrilicama skupili oko jahte”.⁴³ Idućeg dana, 16. kolovoza, nešto prije 12 sati *Nahlin* je doplovio do Lumbarde na otoku Korčuli. Kralj se odlučio za kupanje u jednoj uvali, gdje se kupao „posve sam i posve nesmetano”, nakon čega se vratio na jahtu. Poslijepodne posjetio je mjesto Korčulu, obišavši mjesnu katedralu i bratovštinu. Iako su mu domaćini željeli pokazati tradicionalni korčulanski ples s mačevima Morešku, to se nije ostvarilo.⁴⁴ Kralj je noć, kao i obično, proveo na jahti, a ujutro 17. kolovoza opet se kupao na plaži kraj Lumbarde. U 10.30 jahta i prateći razarači digli su sidro i krenuli iz korčulanskog arhipelaga prema Dubrovniku.⁴⁵ Oko 15 sati *Nahlin* i oba razarača usidrili su se kraj otoka Lokruma, u neposrednoj blizini Dubrovnika. U 17 sati kralj se motornim čamcem iskrcao kod hotela „Belvedere”, gdje se kupao pola sata. Istovremeno su se u Dubrovniku okupile „ogromne mase svijeta”, očekujući dolazak kralja. U 17.45 zapovjednik jednog britanskog razarača koji je pratio *Nahlin* posjetio je dubrovačkog gradonačelnika i rekao mu da kralj ne želi priredbe, nego da mirno obiđe grad. Nešto kasnije kralj je obišao Stari grad i popeo se na dubrovačke zidine, da bi se oko 19 sati vratio na svoju jahtu.⁴⁶ Navečer, nešto iza 21 sat, kralj se s pratnjom vratio u Dubrovnik i krenuo na večeru u vrtu hotela „Imperijal”. Kako je napisao dopisnik beogradskog *Vremena*, „otmeni svet i domaći i strani” pohitao je zauzeti mjesta, pa je prostrani vrt „Imperijala” bio prepun znatizeljnika. Za visokog gosta i njegovu pratnju postavljen je poseban stol, a za večeru su posluženi juha od rajčica, jastog, pečeni pilići s raznim prilozima, kompot, sladoled i crna kava. Kralj je za večerom pio samo domaća vina. Tom prilikom kralju je prikazano narodno kolo koje su izvodili plesači odjeveni u „najljepše narodne nošnje”. Za novinara zagrebačkog *Jutarnjeg lista* najviše su se ljepotom isticale nošnje iz Konavala i zagrebačkih Šestina. Novinar beogradskog *Vremena* zabilježio je da je kralju prikazana revija ženskih narodnih nošnji, u kojoj je sudjelovalo Kolo srpskih sestara i Dubrovačka ženska zadruga.⁴⁷ Kralj je ostao u „Imperijalu” do

⁴² Dragan Aleksić, „Ceo dan jahta kralja Eduarda bila je juče u splitskoj luci”, *Vreme*, XVI, 5239, Beograd, 16. VIII 1936, str. 3.

⁴³ „Engleski vladar stigao u Split”, *Jutarnji list*, XXV, 8820, Zagreb, 16. VIII 1936, str. 3.

⁴⁴ „Engleski kralj kupa se na Lumbarde”, *Jutarnji list*, XXV, 8821, Zagreb, 17. VIII 1936, str. 3.

⁴⁵ „Jahta 'Nahlin' plovi prema Dubrovniku”, *Jutarnji list*, XXV, 8822, Zagreb, 18. VIII 1936, str. 4.

⁴⁶ „Kralj Eduard se iskrcao u Dubrovniku bez ikakvih parada i dočeka”, *Jutarnji list*, XXV, 8822, Zagreb, 18. VIII 1936, str. 4.

⁴⁷ „Nj. V. Kralj Eduard posmatrao je preksinoć u Dubrovniku reviju naše narodne nošnje”, *Vreme*, XVI, 5242, Beograd, 19. VIII 1936, str. 1; „Kralj Eduard VIII. šeće Dubrovnikom”, *Jutarnji list*, XXV, 8823, Zagreb, 19. VIII 1936, str. 3.

nakon ponoći, a potom se vratio na jahtu. Idućeg dana, 18. kolovoza, kralj se ujutro kupao, a poslijepodne opet je krenuo u šetnju Dubrovnikom, obilazeći njegove znamenitosti. U orijentalnom bazaru Huseina Hadžiasanovića kupio je nekoliko filigramskih narodnih narukvica i drugih predmeta s „narodnim motivima”. Nešto iza 19 sati vratio se na jahtu.⁴⁸ Kasno navečer Edward VIII je s pratnjom posjetio dubrovačku Gradsku kavanu. Ostao je u njoj do 1.30 ujutro, a zatim se s dijelom pratnje vratio na jahtu. Ostale osobe u njegovom društvu ostale su u kavani do tri sata ujutro. U rano poslijepodne 19. kolovoza *Nahlin* je otplovio prema Boki Kotorskoj.⁴⁹ I stanovništvo mjesta u bokakotorskom zaljevu srdačno je pozdravilo jahtu s britanskim kraljem.⁵⁰ Kralj je tijekom poslijepodneva posjetio Kotor, gdje je, među ostalim, obišao dom Bokeljske mornarice. Interesirao se gdje se na tom području nalazila stara granica između Austro-Ugarske i Crne Gore.⁵¹ Navečer je gostu priređena iluminacija Boke Kotorske i masiva Lovćena. U noći s 19. na 20. kolovoza jahta *Nahlin* napustila je Boku Kotorsku i u pratnji razarača zaplovila prema jugoistoku, da bi 20. kolovoza u rano poslijepodne stigla pred Krf.⁵² Tako je okončan posjet britanskog kralja jugoslavenskoj obali.

Sigurnosni i politički rizici posjeta Edwarda VIII Kraljevini Jugoslaviji

Iako je posjet Edwarda VIII prošao mirno i bez incidenata, on je za vlasti ipak predstavljao i određeni sigurnosni rizik, odnosno mogućnost da se s hrvatske strane ovaj posjet iskoristi u političke svrhe. Predsjednik jugoslavenske vlade Stojadinović je 10. kolovoza imao podatke da bi se dolazak kralja u Trogiru ili nekom drugom obalnom mjestu mogao iskoristiti za afirmiranje hrvatskog nacionalnog pitanja. Stojadinović se nadao da ipak neće biti „takvih maloumnika”, koji bi narušili „atmosferu radosti i oduševljenja”. Iznova je naglašeno da „Engleski Kralj” posjećuje Jugoslaviju kako bi se odmorio. U slučaju da dođe do manifestacija od strane naroda, one trebaju biti upućene isključivo kralju osobno i „engleskom narodu”. Miješati kralja u „naše unutrašnje poslove” za njega bi predstavljalo uvredu i onemogućilo bi ga da opet posjeti „našu zemlju”. Stojadi-

⁴⁸ Dragan Aleksić, „Britanski vladar proveo je juče dan u šetnji po Dubrovniku i posmatranju gradskih znamenitosti”, *Vreme*, XVI, 5242, Beograd, 19. VIII 1936, str. 3; „Kralj Eduard VIII. šeće Dubrovnikom”, *Jutarnji list*, XXV, 8823, Zagreb, 19. VIII 1936, str. 3.

⁴⁹ „Kralj Eduard krenuo iz Dubrovnika za Kotor”, *Jutarnji list*, XXV, 8824, Zagreb, 20. VIII 1936, str. 14.

⁵⁰ „Kralj Velike Britanije u Boki Kotorskoj”, *Vreme*, XVI, 5243, Beograd, 20. VIII 1936, str. 1.

⁵¹ Dragan Aleksić, „Srdačan doček Kralja Eduarda Osmog u Kotoru”, *Vreme*, XVI, 5243, Beograd, 20. VIII 1936, str. 4.

⁵² „Jahta Kralja Eduarda otplovila je iz Boke Kotorske na jug”, *Vreme*, XVI, 5244, Beograd, 21. VIII 1936, str. 1; „Nj. Vel. Kralj Eduard VIII: pozdravlja narod Boke Kotorske”, *Jutarnji list*, XXV, 8825, Zagreb, 21. VIII 1936, str. 4.

nović je smatrao da nije teško zaključiti kakvu bi to štetu imalo za „naše Primorje”. Zato je od podređenih vlasti zatražio da se pobrinu za mir i sigurnost. Ukoliko ipak dođe do poklika kojima „nema mesta”, kao npr. „živio Maček” ili „živila slobodna Hrvatska”, tijela vlasti trebala su zadržati prisebnost. Nije se smjelo podleći ni eventualnim izazivanjima nekog „agenta provokatora” ili „plaćenog stranog agenta”.⁵³

Nekoliko dana kasnije vlasti su dobile dojavu jedne osobe iz Dubrovnika u kojoj se navodi da je izvjesni Jakov Kalebić s otoka Šolte navodno povezan s ustašama i talijanskom obavještajnom službom i da namjerava izvršiti atentat na Edwarda VIII za vrijeme njegova boravka Jugoslaviji.⁵⁴ Uprava policije u Zagrebu izvijestila je 18. kolovoza 1936. da nema podatke koji bi mogli potvrditi ovu informaciju. Ipak su poduzete sve mjere sigurnosti, a ako se naknadno ostvari „pozitivan rezultat”, o tome će biti obaviještene pretpostavljene vlasti.⁵⁵ Kotarska načelstva Crikvenica, Krk, Novi, Rab i Sušak također su izvijestila da nisu saznala ništa o navodnim pripremama za atentat na britanskog kralja.⁵⁶

Novinari i fotoreporteri u potrazi za Edwardom VIII

Iako su vlasti u pripremama za posjetu Edwarda VIII naglašavale da on putuje „inkognito”, njegovo pojavljivanje odmah je privuklo pažnju javnosti, kao i brojnih domaćih i stranih novinara i fotoreportera. Već u Šibeniku, gdje se kralj ukrao na jahtu, bila je prisutna „čitava masa novinara i fotoreportera”. „Sve domaće redakcije” imale su specijalne izvjestitelje, a bilo je i „naročito mnogo engleskih i američkih novinara”. Na šibenskom pristaništu, prilikom ukraja kralja na jahtu, bilo je 35 novinara i fotoreportera, među ostalima i oni londonskih dnevnika *Daily Expressa* i *The Timesa* i novinskih agencija Associated Pressa, Reutersa, Havasa i United Pressa. Dopisnik *Daily Expressa* i prije dolaska britanskog kralja telefonski je izvijestio svoju redakciju o znamenitostima i ljepoti Šibenika.⁵⁷

No, nitko nije imao točne podatke o kretanju Edwarda VIII, iako su se pojavljivale različite informacije o mjestima na jadranskoj obali koja bi on mogao posjetiti. Očekivalo se da će novinari i fotoreporteri cijelo vrijeme slijediti kra-

⁵³ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 270/1636.

⁵⁴ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 298/1936, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odeljenje javne bezbednosti II, Str. pov. br. 36120, 15 avgusta 1936, Beograd, Predmet: Spremanje atentata na engleskog Kralja.

⁵⁵ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 303/1936, Uprava policije u Zagrebu, Otek opšte policije, Str. pov. br. 81/1936, U Zagrebu, dne 18 avgusta 1936, Predmet: Spremanje atentata na Engleskog Kralja – izvještaj.

⁵⁶ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 307/1936, Str. pov. br. 321/1936, Str. pov. br. 328/1936, Str. pov. br. 332/1936, Str. pov. br. 333/1936.

⁵⁷ „Engleski vladar na našem Jadranu”, *Jutarnji list*, XXV, 8815, Zagreb, 11. VIII 1936, str. 1–2.

lja.⁵⁸ Novinari su pokušavali doći do informacija o kretanju kralja, telefonski su se interesirali je li kralj negdje viđen i odlazili „najbržim prijevoznim sredstvom” provjeriti je li on posjetio neko mjesto. Navodno su i ribari na kornatskim otocima „uz prilične nagrade” angažirani da prikupe podatke o kretanju jahte *Nahlin*.⁵⁹

Tijekom kraljeva posjeta gradu Rabu njega su neprestano pokušavali snimiti brojni fotoamateri i fotografi, a predstavnici vlasti bili su nemoćni to spriječiti.⁶⁰ Prema pisanju zagrebačkog *Jutarnjeg lista* od 14. kolovoza dva domaća fotografa imala su „lijepu sreću” uspjevši snimiti Edwarda VIII. Ti fotoreporter su danima na motociklima i motornim čamcima jurili po cijelom sjevernom Jadranu u potrazi za jahtom *Nahlin*. Kada su je primijetili na području Novigradskog mora iznajmili su ribarsku barku i obukli ribarske majice. Na prerušene fotoreportere nitko nije obraćao pažnju, pa su oni uspjeli snimiti kralja upravo u trenutku kada je s jahte silazio u čamac i krenuo prema obali. Snimke su odmah otpremljene na Sušak, gdje čeka „posebni aeroplan” koji će ih „otpremiti dalje”. Ovakve snimke, zaključivao je *Jutarnji list*, predstavljaju „veliku rijetkost” i „pravi kapital”. *Jutarnji list* naveo je da za „ovim sretnim fotografima” tragaju engleski novinari koji su „potrošili silne novce”, a nije im uspjelo da „kralja ni vide, a kamo li da ga fotografiraju”.⁶¹ Ovo nije naišlo na odobravanje vlasti. MUP Kraljevine Jugoslavije 15. kolovoza obavijestio je uprave Primorske, Savske i Zetske banovine da se Edwardu VIII treba osigurati miran i ugodan boravak. Zato je odmah trebalo poduzeti mjere da on ne bude izložen „neumerenim postupcima” određenih „nasrtljivih novinara” koji zbog „senzacije” remete kraljev odmor „jureći za njim čamcem preobučeni kao ribari” ili „navaljujući” da ga na „indiskretan način” fotografiraju. Kralja se moglo fotografirati isključivo uz dozvolu njegove pratnje ili njega osobno. Pri tome je trebalo nastojati da fotografije predstavljaju „momente ozbiljne i dostojanstvene”. Sve izrađene fotografije trebale su biti cenzurirane kod nadležnih državnih tužilaštva. Ako se ipak pojave fotografije koje usprkos svih nastojanja vlasti nisu primjerene, trebalo je spriječiti njihovo širenje, a fotografske ploče oduzeti i predati MUP-u. O ovome je trebalo obavijestiti nadležna državna tužilaštva i policijske ekipe u Splitu i Dubrovniku.⁶²

Novinar zagrebačkog *Jutarnjeg lista* posvetio je cijeli članak medijskom interesu za kralja Edwarda VIII. On je zaključio da je posjet kralja sasvim neočekivano dobio „senzacionalno značenje”. Od britanskih novinara saznalo se da je Edward VIII nakon krunjenja „zamrzio novinare i fotoreportere”. No, bri-

⁵⁸ „Kraljeva jahta pomrsila sve račune i planove”, *Jutarnji list*, XXV, 8815, Zagreb, 11. VIII 1936, str. 1.

⁵⁹ „Kralj Eduard VIII. na Rabu”, *Jutarnji list*, XXV, 8816, Zagreb, 12. VIII 1936, str. 1–2.

⁶⁰ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936, Sresko načelstvo Rab, Str. pov. br. 10/1936, Predmet: Njeg. Vel. Kralj Eduard VIII engleski – dolazak u Rab, Rab, 12. augusta 1936.

⁶¹ „Kralj Eduard želi mir i tišinu”, *Jutarnji list*, XXV, 8818, Zagreb, 14. VIII 1936, str. 3.

⁶² HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 295/1936.

tanski novinari smatrali su da je kralj bitna ličnost i zato britanska javnost ima pravo biti upoznata s onime što on radi. Ipak, za razliku od tiska u Americi i kontinentalnim europskim državama, koji je senzacionalistički spekulirao o vezi Edwarda VIII i gospođe Simpson, britanski tisak zbog pritisaka britanske vlade dugo vremena izbjegavao je tu temu, i o njoj je počeo pisati tek neposredno pred kraljevu abdikaciju.⁶³

Engleski listovi „bombardirali” su svoje dopisnike u Jugoslaviji brzojavima i telefonskim pozivima, pitajući ih gdje se nalazi jahta *Nahlin*. No, budući da nitko ne zna plan njezine plovidbe, na to pitanje vrlo je teško odgovoriti. „Čitava četa engleskih novinara i fotografa stigla je, a mnogi još uvijek stižu u Dalmaciju”. Ipak su svi oni, kao uostalom i jugoslavenski novinari, „u najvećoj neprilici”, jer ne mogu točno utvrditi gdje se nalazi britanski kralj. To je nepoznato ne samo novinarima, nego i jugoslavenskim vlastima, jer na jahti na kojoj je kralj, kao ni na pratećim britanskim razaračima, nema jugoslavenskih pomorskih časnika ili tumača. Za fotografije kralja u mornarskoj majici, kako vesla, kupa se, ili razgovara s ribarima moglo bi se od britanskih listova dobiti „bajoslovne svote”. Nemogućnost da se takve snimke naprave čini engleske novinare i fotografe „očajanima”, a kraljeva pratnja radi na tome da on izbjegne gužvu i novinare. Zato se javlja cijeli niz dezinformacija o kraljevoj lokaciji i nakon toga pravih protjera za kraljem koji je negdje viđen ili se navodno sprema posjetiti određeno mjesto.⁶⁴ Zbog svega ovoga i *Jutarnji list* je naglašavao da britanski kralj treba mir, a ne bučne ovacije i „neumjestne radoznalosti”. On želi upoznati naš kraj, kao i naše obične ljude, seljake i ribare, ali bez ceremonijala. To će i učiniti, ali ga pri tome ne treba ometati. Upravo zbog gostoljubivosti britanskom kralju treba omogućiti ono što i sam želi, a to je nenarušeni mir i odmor.⁶⁵ I u kasnijem izvješću britanskog poslanstva u Beogradu navodi se da je Edward VIII tijekom posjeta bio dočekan posvuda izrazito srdačno, ali je to, s obzirom na njegovu „izrazitu želju da ostane neopažen”, moglo stvoriti i „neprilike”.⁶⁶

Unatoč velikog interesa britanskih i jugoslavenskih medija za Edwarda VIII, može se zaključiti da u nekim slučajevima osobe koje su ga susretale i nisu shvaćale o kome je riječ. Kako je u svome izvješću naveo kotarski predstojnik u Rabu, kada se britanski kralj iskrcao u tome mjestu, u prvi mah nakon njegova izlaska na obalu on nije bio odmah prepoznat. Zamjenjivali su ga s jednim gospodinom iz njegove pratnje. Do ove zabune došlo je jer je kralj bio „jednostavno” odjeven, sa sportskom košuljom i bez šešira, a držao se po strani od svoje

⁶³ „Gdje je 'Nahlin'?", *Jutarnji list*, XXV, 8819, Zagreb, 15. VIII 1936, str. 4; „Edward VIII”, The new encyclopaedia Britannica, Vol. 4, Chicago 1998, str. 379.

⁶⁴ „Gdje je 'Nahlin'?", *Jutarnji list*, XXV, 8819, Zagreb, 15. VIII 1936, str. 4.

⁶⁵ „Najdostojniji način dočeka Engleskog Vladara: poštivati Njegovu želju za odmorom”, *Jutarnji list*, XXV, 8819, Zagreb, 15. VIII 1936, str. 3.

⁶⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knjiga druga (1931–1938), Beograd, Zagreb, 1986, str. 431–432.

pratnje.⁶⁷ Kasnije su novine pisale da ni ribari na kornatskim otocima i u Velebitskom kanalu nisu znali s kim su razgovarali: „Bili su uvjereni, da je to koji od engleskih turista ili časnika engleske flote, kojih u sezoni ima uvijek dosta na našem Jadranu”.⁶⁸ Unatoč činjenice da su mediji već tada, kao uostalom i danas, intenzivno pratili život poznatih i slavnih osoba, oni očito nisu imali raširenu publiku među seljačkim svijetom na jadranskoj obali, te je britanski kralj barem u susretu s osobama iz te skupine uspio ostati inkognito.

Zaključak

Može se zaključiti da je posjet Edwarda VIII jadranskoj obali u kolovozu 1936, iako neslužben, i na jugoslavenskoj i na britanskoj strani smatran vrlo uspješnim, kao i simbolom povoljnih odnosa ovih dvaju zemalja. U kasnijem izvješću britanskog poslanstva u Beogradu navodi se da je posjet kralja Edwarda VIII izazvao „spontano oduševljenje” u cijeloj Jugoslaviji, a to je dobar dokaz „velike ljubavi” Jugoslavena prema britanskoj kraljevskoj obitelji i britanskom narodu. Jugoslavenske novine dale su oduška velikoj popularnosti koju je uživao Edward VIII, a njegov posjet shvaćen je kao „značajan kompliment”, čime je doprinio „ponovnom uspostavljanju britanskog prestiža”.⁶⁹ U vezi sa susretom kneza Pavla i kralja Edwarda VIII beogradsko *Vreme* zaključilo je da je knez Pavle „svom dušom svojom engleski vaspitan”, te je on u „važnom susretu” s britanskim kraljem „udahnuo parfem drage Mu Britanije”. Posjet britanskog kralja simbolizira prijateljstva Jugoslavije i Velike Britanije i trijumf „svetskom miru” čiji je „nesumnjivi” jamac upravo britanski kralj.⁷⁰ U vezi s posjetom britanskog kralja Izvršni odbor „Jadranske straže” u Splitu uputio je brzojav prijateljskoj britanskoj pomorskoj organizaciji, u kojem se navodi da je kralj Edward VIII prvi britanski vladar „nakon Richarda Lavljeg Srca”,⁷¹ koji stupa na „slobodnu jugoslavensku obalu i more”. To jača osjećaj povezanosti „Jadranske straže” s „britanskom pomorskom organizacijom”, kojoj, kao i cijeloj Velikoj Britaniji, „Jadranska straža” upućuje srdačne pozdrave.⁷² Jugoslavenski tisak zaključivao je da je posjet britanskog kralja „ushitio cijelu našu javnost”, koja smatra da je to istinski „jedno veliko odlikovanje za našu zemlju”. U „našem narodu”, zaključivalo se, „Anglia” je uvijek bila poštovana kao „velika učiteljica svih naroda”.⁷³

⁶⁷ HDA, KBUSB, ODZ, Str. pov. br. 262/1936, Sresko načelstvo Rab, Str. pov. br. 10/1936, Predmet: Njeg. Vel. Kralj Eduard VIII engleski – dolazak u Rab, Rab, 12. augusta 1936.

⁶⁸ „Gdje je 'Nahlin'?", *Jutarnji list*, XXV, 8819, Zagreb, 15. VIII 1936, str. 4.

⁶⁹ Živko Avramovski, *n. d.*, str. 431–432.

⁷⁰ „Novo vreme”, *Vreme*, XVI, 5234, Beograd, 11. VIII 1936, str. 1.

⁷¹ Prema legendi engleski kralj Richard I Lavljeg Srca po povratku iz 3. križarskog pohoda doživio je 1192. brodolom koji ga je izbacio na obalu istočnog Jadrana.

⁷² „Kralj Eduard VIII na Rabu”, *Jutarnji list*, XXV, 8816, Zagreb, 12. VIII 1936, str. 1–2.

⁷³ „Najdostojniji način dočeka Engleskog Vladara: poštivati Njegovu želju za odmorom”, *Jutarnji list*, XXV, 8819, Zagreb, 15. VIII 1936, str. 3.

Summary

The Visit of British King Edward VIII to Kingdom of Yugoslavia, August 1936

The article describes the visit of British king Edward VIII to Yugoslav coast during August 1936. He was proclaimed king in January 1936 and abdicated already in December of the same year. He abdicated in order to marry Wallis Simpson of the United States. This article gives the route of king's visit to Yugoslav Adriatic coast, official preparations and measures to ensure king's security and privacy as well as reaction of Yugoslav public and newspapers to king's visit.

UDK 342. 395. 3 (497.1) "1941/1943" (093.2)
32. 019. 5 (497.1) "1941/1943" (093.2)
94 (497.1) "1941/1943" (093.2)

JUGOSLOVENSKA KRALJEVSKA VLADA I UBACIVANJE PROPAGANDNOG MATERIJALA U ZEMLJU 1941–1943.

Dr Milan TERZIĆ
Institut za strategijska istraživanja, Beograd

APSTRAKT: Rad govori o ubacivanju propagandnog materijala u Jugoslaviju tokom Drugog svetskog rata. Pisan je na osnovu građe Arhiva Vojnoistorijskog instituta, Arhiva Srbije i Crne Gore i literature.

Jugoslovenska vlada je tokom rata, uz pomoć britanskih saveznika, nastojala da utiče na događaje u Jugoslaviji ubacujući propagandni materijal u zemlju. Podatke u vezi sa ubacivanjem letaka u Jugoslaviju srećemo u obraćanju jugoslovenskih vojnih i diplomatskih predstavnika iz Kaira, generala Bogoljuba Ilića i poslanika Smiljanića, koji su, 17. oktobra 1941. godine, pisali predsedniku vlade: „Ima izgleda da ćemo kroz nekoliko dana imati dva aviona. Pored ostalog možemo slati letke. Molim instrukcije u pogledu sadržine. Hitno je.”¹ Potom je Ministarstvo vazduhoplovstva i mornarice Kraljevine Jugoslavije 11. decembra 1941. izvestilo jugoslovenskog vojnog izaslanika u Londonu o nameri da se o Novoj godini iz aviona bace leci nad teritorijom Kraljevine Jugoslavije, zbog čega je predlagalo da se od britanskog Ministarstva vazduhoplovstva dobije avion sa pojedinostima najbolje mogućnosti izvršenja zadatka.² Jugoslovensko Ministarstvo vazduhoplovstva i mornarice (brigadni general Velimir Ranosović)

¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Emigrantska vlada, k. 2, reg. br. 14/5. U daljem tekstu: AVII, EV.

² „1) Da se odredi jedan specijalni avion koji bi imao zadatak, da baci letke, a zatim da se povrati u bazu, ili da produži za Egipat; 2) da nam se omogući korišćenje aviona koji saobraća direktno između Velike Britanije i Egipta, na taj način što bi avion preleteo i Jugoslaviju; 3) da se avion uputi sa Malte kao najbliže baze – Jugoslaviji; 4) da se avion uputi iz Egipta. Za nas bi bilo najpogodnije rešenje pod 1) i 2) pošto bi se u tom slučaju letci pripremili i štampani u Velikoj Britaniji. Predlog pod 3) zahteva da se letci pripreme i štampani na Malti, što je veoma nezgodno kako u pogledu dostavljanja teksta letaka, prevođenja i štampanja, što iziskuje mnogo vremena. Predlog pod 4) povoljniji je od prethodnog predloga u pogledu pripreme letaka, međutim i ovaj predlog iziskuje dosta vremena”, AVII, EV, k. 150, reg. br. 21/6, Str. pov. br. 22.

izvestilo je i 24. decembra 1941. jugoslovenskog vojnog izaslanika u Londonu da imaju obaveštenja da će preko jugoslovenske teritorije leteti engleski avion i da treba intervenisati da se baci 120 kg letaka.³ Ujedno je dostavljena karta Jugoslavije sa mestima („itinereri“) na kojima je trebalo baciti letke.⁴ Vojni izaslanik je u odgovoru, 30. decembra 1941, obavestio da je od Britanaca dobijeno objašnjenje da je to za sada nemoguće, a i da je nemoguće u skoroj budućnosti.⁵ Time su ovi ambiciozni planovi odloženi za drugo vreme.

Plan izrade i rasturanja letaka za Novu 1942. predviđao je da letak nosi potpis „Petar II“, a sadržaj letka je bio: „A) Za krajeve naseljene većinom Srbima: – priznanje otpora, ali u takvoj formi da se ne podstrekne narod na jaču ekspanzivnost, – ulivanje vere u pobeđu, – obećanje da će žrtve biti nagrađene; b) Za krajeve naseljene Hrvatima: – bodrenje na otpor Pavelićevoj upravi, – ulivanje vere u skorbu i neminovnu pobeđu saveznika (u ovom pogledu nešto jače istaći), – pretnje onima koji služe Paveliću i neprijatelju, s tim da će ih postići zaslužena kazna, – obećanje da će žrtve i zasluge vernih jugoslovenskoj ideji biti nagrađene; v) Za krajeve naseljene Slovincima: – ulivanje vere u pobeđu, – obećanje da će žrtve i zasluge biti nagrađene, – obećanje o proširenju Slovenačke“. Datum rasturanja letaka je 28–30. decembra 1941. a zona rasturanja je: „Letci pod a) Predkumanovska Srbija, Južna Srbija, Crna Gora, Banat, Bačka, Baranja, Srem, Bosna, Hercegovina, Boka Kotorska, Slavonija (oblast Pakraca), Banija, Lika (južni deo), Dalmacija (oblast Benkovca, Knina, Skradina i Šibenika). Letci pod b) izuzev navedenog sve do slovenačko-hrvatske granice. Letci pod v) Slovenačka“.⁶ Sadržina letka bila je namenjena Jugoslovenima,⁷ Hrvatima,⁸ Srbima⁹ i Slovincima.¹⁰

³ AVII, EV, k. 5, reg. br. 3/1, Pov. br. 394.

⁴ Za Slovence (Ljubljana i okolina 10 kg), za Hrvate (Zagreb i okolina 30 kg i Sisak 10 kg) i za Srbe (Banja Luka 15, Sarajevo 20 kg, Pljevlja 5 kg i Skoplje 20 kg), AVII, EV, k. 174, reg. br. 2/2, Poverljivi delovodni protokol Ministarstva vojske za 1941, br. 394.

⁵ AVII, EV, k. 5, reg. br. 3/1, Pov. br. 708.

⁶ AVII, EV, k. 33, reg. br. 114/5.

⁷ Da je sudbina kralju Petru II odredila da brine o državi iz inostranstva bez razlike plemena i vere, sa nadom da će „Svemogući Bog“ odrediti da se vedra čela vrati u svoju zemlju kao njegov otac Ujedinitelj, da mu je „misao Jugoslavija“ i u njoj ujedinjeni Srbi, Hrvati i Slovenci, da je ono što se događa u zemlji prolazna tvorevina neprijatelja i da će sačuvati Jugoslaviju; AVII, EV, k. 33, reg. br. 114/5, prepis dokumenta.

⁸ Da se približava poraz neprijatelja, da vodi brigu o budućnosti države kao nekada njegov „Otac i Ded“, da će se vratiti u zemlju u znaku pravde i ravnopravnosti i da će se hrvatski narod počepati od Mađara u Međumurju, Italijana u Primorju i plaćenika, kako se kaže „u srcu Hrvatske“ vratiti svojoj domovini Jugoslaviji; AVII, EV, k. 33, reg. br. 114/5, prepis dokumenta.

⁹ Da su Srbi pružili otpor austrijskom i nemačkom carstvu, da su Nemci ponovo napali Beograd, kako se kaže „na spavanju“ i ceo svet je zapanjen nemačkim zverstvima, da kralj dočekuje Božić u iznanstvu kao nekada njegov otac Ujedinitelj, ali ga delovi vojske dočekuju sa puškom u ruci u šumi, da su na strani Jugoslavije demokratije Velike Britanije i Amerike i da će vaskrsnuti Pravda i Sloboda; AVII, EV, k. 33, reg. br. 114/5, prepis dokumenta.

¹⁰ Da su Nemci otimali komade njihove zemlje, da su im zabranjivali njihov jezik, da Italijani sa Nemcima likuju što Slovenije više nema i da kralj nosi u sebi, kako se kaže „uzvišenu sliku Triglava“; AVII, EV, k. 33, reg. br. 114/5, prepis dokumenta.

Britansko Obaveštajno odeljenje Ministarstva inostranih poslova (Ralph Murray) pisalo je 30. decembra 1941. Alojziju Kuharu u odgovoru vezanom za letke o problemima u radu: oštampani su, a onda je stiglo saopštenje da njihov tekst nije potpisao jugoslovenski kralj i da su prisiljeni da upozore vojnog izaslanika generala Radovića: „Da transport i rasturanje ovih stvari nije lako preduzeti, i vrlo mi je žao, da Vam moram javiti, da nećemo moći dovršiti oštampavanje i rasturanje novog teksta do 15. januara, kao što je želeo general g. Radović”, moleći u nastavku da Kuhar obavesti generala Radovića.¹¹

Pitanje letaka bilo je predmet depeša generala Mihailovića koje je iz zemlje slao jugoslovenskoj vladi. Tako je general Mihailović depešom br. 137, od 10. aprila 1942, izvestio: „Očekujem dolazak aviona noću. Vreme je mirno i vedro. U isto vreme apsolutno potrebno baciti letke noću nad Valjevom, Milanovcem i Kragujevcem. Primili smo pamflet o 27. martu.”¹² U drugoj depeši br. 151, od 29. aprila 1942, general Mihailović je pisao Slobodanu Jovanoviću da „bacanje letaka avionima silno krepí i ujedinjuje narod” i da se ubuduće bacaju tamo gde bude tražio,¹³ dok je depešom br. 152 od 29. aprila 1942. dostavio tačne lokacije za bacanje: „Letke, municiju za našu pušku kalibar sedam devet dva i obične puške s municijom dobaciti na sledeće prostorije: Homolje, Veljkova Krajina, Rudnik planina, Gruža oko Brusa, severni deo Kopaonika, Ovčar planina, Jelica planina, Dragačevo oko Kosjerića između Užica i Nove Varoši, između Kosmaja i Avale. Ovde neće biti naročita lozinka.”¹⁴ U depeši br. 171, od 10. maja 1942, general Mihailović je izvestio Slobodana Jovanovića, ali ovoga puta o drugačijem bacanju letaka: „Ovih dana Nemci bacali letke iz aviona nad Homoljem u kojima pozivaju Srbe da budu mirni i obrađuju zemlju. Kažu da su Englezi bacili letke i pozivali nas na ustanak.”¹⁵ Na ovo ukazuje i naredni izveštaj, 8. juna 1942, kada je Perić iz Carigrada dostavio letke, proglas komande Niške oblasti Srpske državne straže koji Nemci avionima rasturaju po Srbiji i da su leci bacani posle letaka koje su bacili engleski avioni.¹⁶

Pitanje letaka je bio predmet dalje jugoslovensko-britanske prepiske. Slobodan Jovanović (prosledio Momčilo Ninčić) je 2. maja 1942. pisao Antoniju Idnu (Antony Eden), tražeći dostavljanje naoružanja i opreme generalu Mihai-

¹¹ AVII, EV, k. 33, reg. br. 114/5, prepis dokumenta.

¹² AVII, EV, k. 38, reg. br. 31/11.

¹³ AVII, EV, k. 38, reg. br. 31/11, britanski ambasador Rendel je ove depeše predao Slobodanu Jovanoviću 19. maja 1942; Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, tom XIV, knj. 1, Beograd, 1981, str. 231.

¹⁴ *Isto.*

¹⁵ AVII, EV, k. 171, reg. br. 14/8-1. Britanski ambasador Rendel ovu depešu je predao Slobodanu Jovanoviću, 13. maja 1942.

¹⁶ AVII, EV, k. 25, reg. br. 4/1, Str. pov. br. 156. U vladi br. 609 od 6. juna 1942; AVII, EV, k. 174, reg. br. 34/1. Strogo poverljivi delovodni protokol Vojnog kabineta Predsednika vlade, br. 609 od 6. juna 1942.

loviću.¹⁷ Antoni Idu je u odgovoru, 15. maja 1942, pisao da je britanska vlada svesna hitnosti snadbevanja Mihailovića oružjem i municijom, da se za te svrhe mogu upotrebljavati samo avioni najvećeg dometa, da je od 30. marta do 24. aprila izvršeno šest operacija sa 13 vazduhoplovnih ekspedicija u slanju pomoći („bačeni su letci dva puta”), da je bačeno zlato, oružje i municija, radio-aparati itd. da je pet ekspedicija primorano da se zbog lošeg vremena vrati, da je Mihailović 28. aprila izvestio da očekuje napade Nemaca, da se povlači i da će se javiti sa novih lokacija, da će se sa operacijama slanja pomoći nastaviti čim se veze uspostave i da je Mihailović u međuvremenu javio nove tačke nakon čega su krenule dve nove ekspedicije, ali nisu bacili materijal jer Mihailović nije dao prethodno dogovorene znake.¹⁸

Jugoslovenski poslanik u Kairu Smiljanić je dostavio 29. maja 1942. pismo Jovana Đonovića predsedniku vlade Slobodanu Jovanoviću: „U letku naglasio da smo se 27 marta oslobodili paktaške vlade. Da je ona ostala bili bismo sluge Hitlera i u ratu sa saveznicima i Rusima. Mi smo hteli mir u časti, a ne bez časti u miru. Objašnjeno da će kraj patnji biti brz. Pad Hitlera i pored japanske pomoći siguran. Tada će srpske žrtve biti osvećene. Pozivaju se da odriču saradnju i pomoć neprijateljima i kvislinzima”.¹⁹ Više pojedinosti o ovom ubacivanju letaka u Jugoslaviju srećemo u Đonovićevom obraćanju Slobodanu Jovanoviću, 29. maja 1942: „Telegramom sam dostavio sadržinu letka, spremljenog za godišnjicu 27 marta. U prilogu ovog pisma šaljem Vam originalni tekst i njegov i svih drugih, koje sam napisao bilo ja, bilo moji saradnici. To su svega četiri letka. Od njih sam četiri napisao ja, a jedan g. Krajšumović. Kako su oni bili određeni da se bace u izvesne delove zemlje, to su adaptirani narodnom shvatanju ovih krajeva. Tako, od njih su dva za Srbiju, jedan za Hrvatsku i jedan za Bosnu. Za Srbiju i Hrvatsku ja sam pisao, a za Bosnu gde je mešano stanovništvo, g. Krajšumović. Ovih dana mislim da spremim jedan i za Crnu Goru. Lec i o promeni vlade i o 27 martu oštampani /prvi pet puta, a drugi tri puta/ i naknadno bacani u zemlju. Prvi letak je napisan posle promene vlade i zaključenja pakta sa

¹⁷ AVII, EV, k. 165A, reg. br. 19/2, Str. pov. V. K.br. 385. Isto: AJ, 103-37-202; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Dokumenti, priredio Bogdan Krizman, Zagreb, Beograd, 1981, str. 309–310.

¹⁸ AVII, EV, k. 170, reg. br. 32/2; Br. R. 2972/178/C. Od 19. maja 1942. je Jovanovićev dopis načelniku štaba Vrhovne komande, MIP-u (Simiću i Šumenkoviću) i ministru Dvora, kojim se prosleđuje Iduovo (br. 2972) pismo Ninčiću od 15. maja 1942. u kome se kaže: da je britanska vlada svesna važnosti snadbevanja Mihailovića oružjem i municijom, da za to trebaju avioni najvećeg dometa i da: „Od 30. marta do 24. aprila izvršeno je šest operacija sa 13. vazduhoplovnih ekspedicija, bačeni su leci dva puta, bačeno zlato, oružje, municija i druge potrebe četiri puta, osoblje i radio aparati jedan put, i najmanje su pet ekspedicija primorane od rdavog vremena da se vrate svojim bazama ne bacivši potrebe”; da je Mihailović 28. aprila javio da se povlači zbog napada Nemaca, da nije bilo vesti od njega i da se potom javio kada je označio tačke za bacanje materijala, ali nije dao prethodno dogovorene znake. AVII, EV, k. 179B, reg. br. 22/1, Str. pov. V. K. br. 445; AVII, EV, k. 174, reg. br. 34/1.

¹⁹ AJ, 103-46-226, Pov. br. 302.

Grčkom. Bačen je februara meseca. Drugi za 27 ili 29 mart. Treći za početak aprila. Četvrti za Uskrs. Kopiju ovih letaka ja sam bio poslao za Vas. Prema telegramu izgleda da ih niste dobili. Stoga vam ih šaljem sva četiri. Za kraj decembra bacana je u zemlju proklamacija Nj. V. Kralja od 1. decembra. Nju svakako imate, stoga Vam ne šaljem. Pored ovih letaka bacana su još četiri. Prvi je pisao izgleda B. Ilić, bacan je novembra. Drugi, treći i četvrti, negde aprila meseca. Za jedan korišćena karikatura iz 'Jugoslovenskog glasnika'. Kad dobi- jem poslaću Vam. Dva od njih su mi pokazali Englezi u rukopisu."²⁰

U razgovoru načelnika Obaveštajnog odeljenja u Kairu majora Gligo-rijevića sa britanskim oficirom Benetom, 19. maja 1942, britanski predstavnik ga je izvestio da je upoznat sa naređenjem jugoslovenske kraljevske vlade da veza treba da se obavlja preko Vrhovne komande, na tim poslovima će raditi načelnik štaba i načelnik Obaveštajnog odeljenja i da su leci bačeni u Jugoslaviji u maju 1942. godine: „Letci su bačeni i u maju tek.(uće) god.(ine) spremio ih je g. LAJEL. Ja sam tražio kopije ali ih nisam mogao dobiti jer je LAJEL na odsustvu koje mu ističe kroz dva dana. Čim bude došao sa odsustva dobićemo kopije. Gospodin BENET mi je rekao da misli da je po ovome bio obavešten g. ĐONOVIĆ. Kada sam mu napomenuo da g. Đonović o ovoj stvari nezna ništa, g. BENET mi na to nije ništa odgovorio."²¹

Jugoslovenski diplomatski predstavnik u Madridu (Španija) Višacki je 29. juna 1942. prosledio jugoslovenskom MIP-u u Londonu predlog „informato- ra iz Barcelone”, da u propagandi iz Londona u emisijama treba pojačati učešće hrvatskih predstavnika, naročito Krnjevića, dodajući da bi na hrvatske mase jak utisak moglo ostaviti bacanje letaka iz aviona.²²

O ubacivanju letaka u Jugoslaviju Jovan Đonović je pisao Slobodanu Jovanoviću 7. avgusta 1942, ukazujući na nesporazume sa Britancima, jer se za neke letke nisu znali autori: „Jula 26 i 27 ubačene su dve ekipe naših oficira i radiotelegrafista tamo gde je označio đeneral Mihailović. O tom Vas je obave- stio g. Rakić. Prilikom bacanja ljudi i materijala ubačeno je i pet letaka, koje prilažem. Letke označene pod I, II i III, napisao je šef jugoslovenske sekcije g. Dušan Petković, a IV i V ne znam ko je pisao. G. Petković me izvestio da ih je pisao g. Lajel, šef publicističkog oteka pri Vrhovnoj komandi. Ja sam, preko Petkovića, protestovao kod šefa servisa i samog Lajela, za ovakav način rada. Ni sa sadržinom, ni sa načinom pisanja ne mogu se složiti. Potogu (tako je u origi- nalu teksta – primedba M. T.) kad mi pozivamo narod da sluša đenerala Mihai- lovića i ne izaziva sukobe, a oni za leđima da, 'da svaki kamen u gori, svako sta- blo iz šume, mora da bljuje vatru...' Mi, uostalom, ne možemo sprečiti englesku

²⁰ AJ, 103-115-426, Br. 180.

²¹ AVII, EV, k. 29D, reg. br. 3/1-36.

²² *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941–1943*, priredio Ljubo Boban, Zagreb, 1988, knj. 1, str. 184, Pov. br. 301.

Komandu i propagandu na Istoku da ne bacaju šta hoće, u našu zemlju. Oni gospodare i sredstvima i vazduhom. Ali bar možemo protestovati. To sam učinio. Obećano mi je, da ubuduće neće tako postupati. U to mnogo ne verujem. Uostalom, videćemo. Izveštavajući Vam o ovom, čast mi je skrenuti pažnju, da ovakvi postupci nisu najgori, da ih ima mnogo gorih, ali da su i oni od znakova koliko je i kakav je i kakav naš prestiž ovde i kakvo je držanje naših saveznika prema nama. Mislim, da vi ne bi trebali protestovati ili se žaliti britanskoj vladi na ovaj postupak. Bolje da ostane pri mom protestu, bar za ovaj put. Vaš ugled i ugled vlade bolje je upotrebiti za mnoga značajnija pitanja. Mogli bi smo narediti da preko londonske radio stanice savetuju uzdržljivost i da slušaju đenerala Dražu. To sam naredio stanicama na Istoku.”²³ To je bio i razlog jugoslovensko-britanskog razmimoilaženja oko zahteva da Mihailović pruža aktivniji otpor.

Izveštaj štaba komande jugoslovenskih trupa od 11. avgusta 1942, koji je upućen komandantu Gardijskog bataljona i sa kojim je dostavljen izveštaj nemačke Glavne komande u Srbiji o stanju u Jugoslaviji od 21. do 30. aprila, „radi upoznavanja oficira i ostalog ljudstva”, ukazuje na ubacivanje letaka u Jugoslaviju.²⁴

Početak septembra 1942. poslanik iz Kaira je prosledio poruku pukovnika Rakića upućenu vojnom kabinetu vlade u Londonu o letku u kome je bila kraljeva poruka koji su avioni bacili nad Beogradom uoči rođendana jugoslovenskog kralja.²⁵ Potom je, 10. septembra 1942, vojni kabinet predsednika jugoslovenske vlade dostavio komandantu jugoslovenskih trupa na Bliskom istoku 500 slika generala Mihailovića²⁶ i 100 njegovih slika vojnom izaslaniku u Vašingtonu.²⁷ Na ubacivanje letaka u Jugoslaviju ukazuje pismo Slobodana Jovanovića britanskom ambasadoru Rendelu 28. septembra 1942, u kome je ukazao

²³ AVII, EV, k. 165A, reg. 24/3, br. 277; AVII, EV, k. 174, reg. br. 33/1; Poverljivi delovodni protokol Vojnog kabineta Predsednika vlade br. 2057 od 23. novembra 1942. U fondu Ča nalazimo letak bačen iz engleskog aviona čija sadržina ukazuje „da dolazi vreme odlučne bitke”, AVII, Ča, k. 12, reg. br. 44/2.

²⁴ Reč je o podacima iz biltena: da je na srpskoj teritoriji mir, da se situacija smirila i u istočnoj Bosni, da ima komešanja u ustaškim redovima zbog zavodenja discipline radi stvaranja udarnih grupa, da veliki broj sabotaža govori o „još uvek postojanju opasnih elemenata”, da se „figura Draže Mihailovića” sve više ispoljava kao organizator srpskog nacionalnog ustanka i izgleda da je u vezi sa crnogorskim nacionalnim, kako se kaže, „bandama”, u prvom redu da bi uništili komuniste i muslimanske snage, da su iznad Jugoslavije dolazili „nepoznati” avioni (Ivanjica, Nova Varoš, Sjenica itd.), da su im sa zemlje davani znaci paljenjem vatri, da su iz aviona bačeni leci u oblasti Šapca i Pančeva, da odmetničke grupe deluju u planinskim delovima (Homolje, zapadna i južna Srbija, Sandžak itd.), da su u NDH ustaše vršile masakre nad stanovništvom; A VII, EV, k. 130, reg. br. 21/1, Ob. O. Br. 421. U štabu Gardijskog bataljona O. br. 4433 od 12. avgusta 1942.

²⁵ AVII, EV, k. 174, reg. br. 34/1; Strogo poverljivi delovodni protokol Vojnog kabineta Predsednika vlade, Str. Pov.Br. 276. U vladi Str. pov. V. K. br. 826 od 15. septembra 1942.

²⁶ AVII, EV, k. 172, reg. br. 5/8, V. K. br. 1180.

²⁷ AVII, EV, k. 172, reg. br. 6/8, V. K. br. 1185.

na pisanje štampe o dostavljanju generalu Mihailoviću „100 tona materijala”, dodajući: „I ako je osovinska štampa već pisala o bacanju letaka i hrane nad Jugoslavijom, ipak mislim da im nisu bile poznate činjenice o dostavljanju naoružanja trupama đenerala Mihailovića”. Jovanović dalje piše da objavljivanje takvih vesti u štampi možda treba izostaviti s obzirom na to da koncentraciju neprijateljskih divizija u dolini Zapadne Morave i oko Požarevca treba pripisati takvim informacijama.²⁸

General Mihailović je tokom septembra 1942. depešama izveštavao predsednika vlade o lecima ubačenim u zemlju. Depešom br. 630, od 14. septembra 1942, obavestio je Slobodana Jovanovića: „Letci pod naslovom Srbi, Hrvati i Slovenci dobro su primljeni na Kosovu. Potrebno je da se Albanci opet pozovu da pomažu odrede jugoslovenske vojske a da ne ubijaju Srbe, jer Nemci i Italijani neće večno ostati. Bacajte letke u ovom smislu prilikom dostavljanja materijala.”²⁹ Od istog, 14. septembra 1942. je i depeša br. 632 koju je general Mihailović uputio Slobodanu Jovanoviću: „Letci na bugarskom koji su spuštteni iz aviona u okolini Niša veoma su dobro primljeni. Obaveštteni smo da su saveznički avioni leteli nad Kruševcom, Paraćinom, Jagodinom, Račom, Kragujevcem, Beogradom, Zemunom noću 5/6. septembra. Jugoslovenski glasnik iz Kaira nađen je u okrugu blizu Bugarske, novine i hrana spuštene su u drugim mestima. Veoma veliki moralni uspeh.”³⁰

General Mihailović je i depešom br. 676 upućenom Slobodanu Jovanoviću, 26. septembra 1942, izvestio da su saveznički avioni bacali slike kralja i novine, da je narod time dirnut i da to treba nastaviti.³¹ Potom je depešom br. 704. od 26. septembra 1942. obavestio Slobodana Jovanovića: „Saveznički avioni koji su preletali u noći 5/6. spustili su ‘Jugoslovenski Glasnik’ blizu Grocke i Mladenovca. Pokloni su spuštteni blizu Batajnice i Jagodine. Sve je vrlo dobar materijal za propagandu. Molim dostavite nam sadržaj pisma g. Predsednika Ruzvelta. Poručnik Plećaš javlja da je kopija dostavljena brojem 56. Nismo je pronašli.”³² Sledile su reakcije Slobodana Jovanovića, koji je 8. oktobra 1942. telegrafisao komandi u Kairu u vezi sa depešama Mihailovića br. 661 i 676 (da su saveznički avioni bacali slike kralja i novine, da je narod bio dirnut zbog toga i da se to i dalje radi): „Postupite. Slike Kraljeve ovde ćemo izraditi.”³³

²⁸ AVII, EV, k. 38, reg. br. 28/10, Pov. V. K. br. 1597. U štabu komande jugoslovenskih trupa Ob. O. br. 1860 od 26. novembra 1942. Pismo istog datuma dostavljeno komandantu jugoslovenskih trupa na Bliskom istoku.

²⁹ AVII, EV, k. 175II, reg. br. 4/6; nešto izmenjen tekst u: AVII, EV, k. 172, reg. br. 28/9.

³⁰ AVII, EV, k. 175II, reg. br. 4/6.

³¹ AVII, Ča, k. 275, reg. br. 28/2, Pov. V. K. br. 1664.

³² AVII, EV, k. 48, reg. br. 33/3. Slobodan Jovanović je ovu depešu 26. novembra 1942. uputio pukovniku Putniku u Kairu. AVII, EV, k. 164, reg. br. 3/1-168, prepis dokumenta.

³³ AVII, Ča, k. 275, reg. br. 28/2, Pov. V. K. br. 1664.

Slobodan Jovanović je 22. oktobra 1942. pisao komandantu jugoslovenskih snaga na Bliskom istoku u vezi sa depešom Draže Mihailovića br. 630, koja je bila od 14. septembra 1942. Pismo se odnosi na zahtev da na Kosovo treba baciti letke kojima bi se Albanci pozvali na saradnju sa JVuO i u njemu stoji: „Gospodin Đonović sa Vama neka izradi letke.”³⁴ General Mihailović je nastavio sa slanjem depeša u vezi sa ubacivanjem propagandnog materijala. Depešom br. 900 od 3. novembra 1942. obavestio je Slobodana Jovanovića: „Nemci vrše propagandu među arnautima na Kosovu i pripremaju ih za Ruski front. Sumnjive arnaute razoružavaju. Potrebno je baciti na Kosovu letke na albanskom jeziku pozivajući ih na saradnju sa Srbima i otkrivajući im nemačku i italijansku nameru da ih iskorišćuju i pošalju na Ruski front. Letci će jako uticati na arnaute.”³⁵

Rad vojnog kabineta predsednika jugoslovenske vlade ukazuje na prepisku vezanu za ubacivanje propagandnog materijala. U evidenciji u poverljivom delovodnom protokolu vojnog kabineta predsednika vlade, 3. oktobra 1942, piše da je Piteru Boju (Peter Boughey) javljeno da *Službene novine* treba dostaviti generalu Mihailoviću.³⁶

Poseta jugoslovenskog kralja SAD-u, smatrana velikim političkim i diplomatskim uspehom, bila je razlog koji se nastojao iskoristi za situaciju u zemlji. Major Živan Knežević pisao je, 16. oktobra 1942, Piteru Boju da se po naređenju Slobodana Jovanovića šalju *Službene novine* od 6. septembra 1942. u kojima je opisan kraljev put u Ameriku i njegovi govori, da ima 12 paketa po 250 novina, dakle ukupno 3.000 primeraka, da novine treba baciti po varošima u Jugoslaviji, da je ovo vrlo važno i da je jugoslovenskoj vladi do toga stalo jer je general Mihailović depešom br. 676 javio o velikom moralnom uspehu koji je dobijen bacanjem novina 5/6. septembra koje izlaze u Kairu, da su ove novine spakovane i spremne za transport, te da vlada želi da u zemlju ubaci četiri slike u po 25.000 primeraka i to: kraljeva slika, slika kralja i Ruzvelta, kralj sa majkom i još jedna slika kralja.³⁷ Piter Boj je na ovo odgovorio Živanu Kneževiću, 18. oktobra 1942, da je potrebno da se uredi pakovanje predloženih *Službenih novina* i da će on srediti njihovo prebacivanje u Kairo, i da se uredi i pakovanje 100.000 fotografija kralja.³⁸ Živan Knežević je, 23. oktobra 1942, uradio referat za Slobodana Jovanovića o susretu sa Piterom Bojom 22. oktobra 1942, kada su razgovarali o slanju *Službenih novina* i slika kralja u Jugoslaviju i redovnom razmenjivanju depeša sa generalom Mihailovićem.³⁹ Slobodan Jovanović je u

³⁴ AVII, EV, k. 173, reg. br. 31/2, Str. pov. V. K. br. 901.

³⁵ AVII, EV, k. 29G, reg. br. 18/6.

³⁶ AVII, EV, k. 174, reg. br. 33/1, br. 1644.

³⁷ AVII, EV, k. 175II, reg. br. 32/6, D. V. K. br. 161.

³⁸ AVII, EV, k. 173, reg. br. 35/2, br. 1065. U jugoslovenskoj vladi evidentirano Pov. V. K. br. 1774 od 23. oktobra 1942; AVII, EV, k. 174, reg. br. 33/1.

³⁹ AVII, EV, k. 163, reg. br. 4/1.

pismu od 8. decembra 1942. pisao komandantu jugoslovenskih trupa na Bliskom istoku: „Preko Engleza poslali smo Draži slike Nj. V. Kralja, pedeset brojeva Službenih Novina da se što pre dostavi. Sem toga broja 3.000 primeraka Službenih Novina da se ubaci avionima. Javite da li je što poslato Draži.”⁴⁰

U pismu Direkciji za informacije Slobodan Jovanović je, 10. decembra 1942, naglasio: „S obzirom na izvanredno moralno dejstvo na naš narod koje proizvode naše novine u inostranstvu do sada ubačene u našu zemlju, Direkcija za informacije oštampaće 3.000 primeraka ‘Službenih novina’ br. 10 i staviti ih na raspoloženje Vojnom kabinetu Predsednika Vlade, koji će se postarati za ubacivanje ovih novina u zemlju.”⁴¹ Komanda jugoslovenskih trupa izvestila je 24. decembra 1942. vojni kabinet predsednika jugoslovenske vlade: „‘Službene novine’ za Dražu nisu stigle. Ostalo stiglo i spremno.”⁴² Uskoro zatim major Živan Knežević je, 28. decembra 1942, tražio od Pitera Boja da se po naređenju predsednika vlade Jovanovića dostavi generalu Mihailoviću 3.000 primeraka *Službenih novina*.⁴³

Sem novina, letaka i slika, sredstva su ulagana i u druge oblike propagande. General Mihailović je depešom br. 626 od 13. septembra 1942. tražio: „Molim izradite metalne kokarde (ambleme) za šapke (kape) u vidu dvoglavog Orla sa Kraljevim monogramom u reljefu. Kruna i Kraljev monogram od mesinga a Beli Orao u belom amajlu. Ove kokarde bacite u što većem broju u svim mestima gde se materijal spušta.”⁴⁴ Slobodan Jovanović je 7. novembra 1942. za sednicu Ministarskog saveta uradio referat o potrebi odobrenja kredita za izradu kokardi na kapama Jugoslovenske vojske u otadžbini.⁴⁵ Ministarstvo finansija je, 11. decembra 1942, na osnovu prethodne odluke jugoslovenske vlade, odobrilo nabavku 100.000 kokardi.⁴⁶

Major Gligorijević je, 30. januara 1943, u obraćanju savezničkim vojnim predstavnicima (potpukovnik W. H. Crom) pisao: da treba bombardovati ciljeve

⁴⁰ AVII, EV, k. 173, reg. br. 13/7, Pov. V. K. br. 1000. Od 8. decembra 1942. je evidencija u strogo poverljivom delovodnom protokolu vojnog kabineta predsednika vlade da je preko Engleza komandantu u Kairu dostavljeno: slike kralja i *Službene novine*: „Poslali smo Draži preko Engleza slike Nj. V. Kralja i po 10 brojeva Službenih novina. Brodom sem toga 4.000 (?) brojeva ‘Službenih novina’. Javite da li je to Draži poslato”; AVII, EV, k. 174, reg. br. 34/1, br. 1000. AVII, EV, k. 174, reg. br. 34/1, br. 1000.

⁴¹ AVII, EV, k. 173, reg. br. 20/7, str. pov. V. K. br. 1011. Potom je od 9. decembra 1942. u evidenciji strogo poverljivog delovodnog protokola vojnog kabineta vlade, zahtev Direkciji za informacije u kome je traženo da se oštampa 3.000 primeraka *Službenih novina* br. 10 radi ubacivanja u zemlju. AVII, EV, k. 174, reg. br. 34/1, br. 1011.

⁴² AVII, EV, k. 174, reg. br. 33/1; Poveljivi delovodni protokol V. K. Predsednika vlade br. 2460 od 28. decembra 1942. Iz Kaira Str. Ob. br. 453.

⁴³ AVII, EV, k. 173, reg. br. 26/9, Pov. V. K. br. 2455.

⁴⁴ AVII, EV, k. 175II, reg. br. 4/6; nešto izmenjen tekst u: AVII, EV, k. 172, reg. br. 28/9.

⁴⁵ AVII, EV, k. 165A, reg. br. 21/3, Pov. V. K. br. 1944.

⁴⁶ AVII, EV, k. 165A, reg. br. 29/3, br. 3223.

u Jugoslaviji radi „podizanja morala” (daju se potencijalne mete) kako bi se u Mihailovićeve redove doveli oni koji oklevaju, da istovremeno treba baciti letke, da je čekanje opasnost da bude kasno jer to mogu učiniti „Rusi” što bi bilo „nesretno za odnose Anglosaksonske sa Jugoslavijom”, da shvata razloge za, kako kaže: „Nepraktičnost operacija u sadašnjem momentu. Ali mi uzimamo slobodu ipak da dademo sledeće naše primedbe, koja bi mogla da objasni situaciju”, da je u toku prošle (1942) bilo letova i da su avioni od Sueckog kanala leteli do Durmitora, da je bilo devet letova, da je bacan materijal, da je put trajao 14 sati, da nije bilo incidenata jer nije dejstvovala protivvazdušna odbrana, dodajući: „Mi bi pozdravili mogućnost raspravljanja ovog predmeta, prema što skorašnjoj Vašoj želji”.⁴⁷ O pojedinostima dogovaranja sa Amerikancima ukazuje referat majora Gligorijevića upućen komandantu jugoslovenskih trupa na Srednjem istoku pukovniku Putniku, koji je u Štabu komande zaveden 15. marta 1943. U njemu se kaže da je major 11. marta po pozivu iz štaba IX američke armije (kapetan Susman) posetio Amerikance i da mu je saopšteno: da su spremni da preduzmu operacije koje je predložila jugoslovenska strana februara 1943, da će u najkraćem vremenu preuzeti akciju na vojne ciljeve sa devet aviona, da će tom prilikom sem bombi baciti „letke koje ste nam dali”, ekspoloziv i pakete sa hranom; da sa ovim treba da bude saglasan jugoslovenski komandant, da su potrebni jugoslovenski avijatičari koji poznaju ciljeve u Jugoslaviji i to po jedan na avion; da je po pitanju veze sa Mihailovićem Susman rekao da se to može ostvariti, da je jedan određen za vezu u štabu generala Mihailovića i on je krenuo iz Vašingtona i „verne kopije svih (podvučeno u tekstu – primedba M. T.) primljenih telegrama davaćemo i vama”; da je od jugoslovenske strane tražio plan za ubacivanje ljudstva i materijala, a kada se veza uspostavi, pomoć će se slati prema Mihailovićevom traženju; da ujedno Amerikanci žele da tako provere izveštaje koje im Englezi daju o situaciji kod generala Mihailovića i u Jugoslaviji i da za ovo treba da da saglasnost jugoslovenski komandant. Susman je predložio da o ovim razgovorima ne treba obavestavati Engleze i treba ih smatrati kao razgovore predstavnika američke i jugoslovenske vojske i o njima treba još obavestiti jugoslovenskog komandanta (pukovnik Putnik). Gligorijević dalje kaže da je o ovom referisao Putniku koji mu je odgovorio da ne može da da svoju saglasnost na sve ovo u jednom pismu i da će to učiniti u slučaju da dobi je slično pismo iz štaba IX američke armije i da englesko otkrivanje ovih pregovora može jugoslovensku stranu dovesti u težak položaj.⁴⁸

Na osnovu traženja Pitera Boja od 8. aprila 1943. Slobodan Jovanović je izvestio 12. aprila 1943. ministra Dvora: „Prema izveštaju britanske tajne službe koja održava vezu sa đeneralom Mihailovićem, ubačene su u našu zemlju slike Nj. V. Kralja i slike Nj. V. Kralja sa Ruzveltom. Ove slike naišle su na veoma

⁴⁷ AVII, EV, k. 29D, reg. br. 1/1, br. 2147; AVII, EV, k. 29B, reg. br. 2/1, prepis dokumenta.

⁴⁸ AVII, EV, k. 179D, reg. br. 16/2. U štabu komande u Kairu Str. Ob. O. br. 649.

oduševljen prijem u našoj zemlji. Britanska Vrhovna Komanda moli da im se što pre u triplikatu dostavi slika Nj. V. Kralja sa Pretsednikom Kraljevske Vlade Slobodanom Jovanovićem i Kraljevim potpisom, da bi se i ova slika što pre ubacila u našu zemlju.”⁴⁹

Na nesporazume u saradnji sa Britancima ukazuje obraćanje pukovnika Putnika, 29. aprila 1943, koji je iz Kaira telegrafisao jugoslovenskoj vladi: „Englezi sami štampaju letke za našu zemlju, verovatno da su jedan deo već i ubacili. Sadržina letaka vodnjikava i sigurno neće imati dejstvo. Kralj, Vlada i Mihailović ne pominju se, ne pominju ni partizane. Govori se samo o Jugoslovenskom narodu i odaje priznanje njegovoj borbi. Saznajem da Siton Votson mlađi priprema knjigu za rasturanje u zemlji. U knjizi će biti saveti našem narodu kako treba da se drži. Nast.(oj)aću da dođem do knjige.”⁵⁰ Branislav Denić (zastupnik delegata u Kairu) je, 30. aprila 1943, pišući pukovniku Putniku tražio da se šifrom izvesti jugoslovenska vlada u Londonu, što je i prosleđeno: „Sem letaka za našu zemlju, koje sami izrađuju, Englezi počinju izdavati nedeljni list Pobeda. List se obraća Srpskom narodu da bude spreman da se digne kao jedan čovek na dati znak. Ne pominje Kralja, ni Vladu ni Mihailovića. Osim naslova list nosi Engleska publikacija za Srbe, isporučuje RAF, tekst ćirilicom. Sličan list se izdaje za Hrvate. Za Slovence list ide polumesečno. Molim smatrati ovo kao strogo poverljivo.”⁵¹ Istog, 30. aprila 1943. vojni kabinet predsednika vlade uputio je pukovniku Putniku u Kairo referat Živana Kneževića dostavljen Slobodanu Jovanoviću, u kome se kaže da kampanja protiv generala Mihailovića prodire i na Srednji istok, da „Englezi bez našeg znanja pišu letke koje ubacuju u našu zemlju u kojima se ne pominje ni Kralj ni đeneral Mihailović” i da se sprema ubacivanje u Jugoslaviju neke brošure koju je pisao Siton Votson koja je neprijateljska prema generalu Mihailoviću. Knežević na kraju kaže da jugoslovenska vlada treba da kolektivno stane protiv kampanje uperene prema generalu Mihailoviću.⁵² Potom sledi pismo od 23. maja 1943. zastupnika delegata

⁴⁹ AVII, EV, k. 179A, reg. br. 7/4, Pov.V. K. br. 999.

⁵⁰ AVII, Ča, k. 277, reg. br. 12/2, Str. Ob. O. br. 698. U delovodnom protokolu vlade 29. aprila 1943. ovaj dopis štaba jugoslovenske komande u Kairu ovako je evidentiran: „Englezi štampaju knjige za našu zemlju bez našeg znanja. Ne pominje se ni Kralj ni Draža. Siton Votson takođe piše jednu knjigu za rasturanje kod nas”; AVII, EV, k. 9, reg. br. 38/6, Str. pov. br. 698. U delovodniku br. 403 od 30. aprila 1943.

⁵¹ AVII, EV, k. 29F, reg. br. 55/7, Denić Str. pov. br. 76, Putnik iz Kaira Str. Ob. br. 712.

⁵² Da su jugoslovenski organi koji obaveštavaju javnost potpuno „anacionalni i čine sve ne samo da ukaljaju đenerala Mihailovića već i celokupnu borbu srpskog naroda”; da je Knežević i referatom Jovanoviću od 17. aprila 1943. (Pov. V. K. br. 1022) skrenuo pažnju na rad Direkcije za informativnu službu i Informativni centar u Njujorku i da će njihovim radom, koji se finansira novcem jugoslovenske vlade, ispasti da su Mihailović i srpski narod izdajnici; da je celom svetu poznato da je 27. mart isključivo delo srpskog naroda, da su samo srpske divizije branile Jugoslaviju, da već dve godine samo srpski narod pruža otpor, da je srpski narod za demokratiju; da su hrvatski i slovenački ministri bili za pakt sa Nemačkom, da su Hrvati izdali u Aprilskom ratu; da se Hrvatske formacije bore na ruskom frontu, da je Pavelićeva Hrvatska objavila

(pomoćnika) Branislava Denića pukovniku Putniku u vezi sa razgovorom koji su imali po pitanju štampanja lista *Pobeda*, koji „Englezi ubacuju na našu teritoriju”, u kome traži da se o tome izvesti Slobodan Jovanović.⁵³

Na ubacivanje letaka u Jugoslaviju ukazuje dopis od 13. jula 1943. Ministarstva vojske, mornarice i vazduhoplovstva (načelnik Đeneralštabnog odeljenja pukovnik Miodrag Rakić), upućen MIP-u i vladi (Političkom odeljenju), o stanju u Crnoj Gori. U dopisu stoji da su 23. maja engleski avioni bacali letke u kojima je pisalo da su poznate žrtve koje narod podnosi.⁵⁴

Iskrsavali su novi jugoslovensko-britanski nesporazumi. Đonović je (prosledio Hadži-Đorđević), 13. avgusta 1943. pisao jugoslovenskoj vladi protestujući protiv britanske propagande.⁵⁵ Đonović je jugoslovenskoj vladi pisao i 26. avgusta 1943. o engleskom preuzimanju propagande i prekidu veze sa njegovim servisom tražeći da se interveniše.⁵⁶ Potom je Đonović i 31. avgusta 1943. pisao Puriću o organizaciji i sadržaju engleske propagande, da o tome treba razgovarati sa Idnom, da Britanci štampaju letke („Keiziev servis”) koji se ubacuju u Jugoslaviju, da sadržina ne odgovara ni britanskim ni jugoslovenskim interesima zbog nepoznavanja mentaliteta ljudi kojima su upućeni, a da o tome ništa ne saopštavaju, niti se sporazumevaju sa jugoslovenskom stranom.⁵⁷

Depeša jugoslovenske vlade (br. 68) od 13. novembra 1943. upućena generalu Mihailoviću ukazuje da je tražena radio-stanica i jedna emisija na

---

rat saveznicima, da se oružane formacije NDH bore protiv jugoslovenske vojske i da su ustaške formacije poklale preko 600.000 Srba; da je general Mihailović u svojim depešama izveštavao da je srpski narod uz njega i da je sa njim i izvestan broj Hrvata, da britanska štampa iznosi optužbe na račun Mihailovića i da je na londonskom radiju propaganda više komunistička nego nacionalna, da je Bilten koji izdaje jugoslovenska Direkcija za informativnu službu nastrojen komunistički zahvaljujući tome što se na čelu nalazi Vilder i urednik je Braun; zbog svega Knežević od Jovanovića traži nedvosmislen stav Vlade u pogledu odbrane generala Mihailovića. AVI, EV, k. 179G, reg. br. 13/3, Str. pov. V. K. br. 402. U Štabu komande jugoslovenskih trupa Str. Ob. O. br. 768 od 28. maja 1943.

⁵³ AVII, EV, k. 52, reg. br. 29/2, Str. pov.br. 97. U komandi u Kairu Str. Ob. br. 766.

⁵⁴ AJ, 103-33-189, Str. pov. Đ. br. 544. U MIP-u Pov. br. 4132 od 20. jula 1943; AJ, 103-5-56. U vladi Pov. br. 2248 od 14. jula 1943; AJ, 103-94-363. U Ministarstvu prosvete Br. 222 od 14. jula 1943.

⁵⁵ „Molim uredite sa britanskom vladom da britanski servisi na Istoku ne mogu voditi propagandu za našu zemlju bez našeg znanja i odobrenja. Danas se očekuje da se sa obale Sredozemnog mora, odakle će nastati krupni događaji, čuju saveti i upustva narodu. Neoportuno je da ova upustva daju servisi koji u ravnoj meri ne znaju naše prilike koliko znaju šta treba britanskoj politici. Kolaboracija ovde posle mog odlaska prestala i do sada nije uspostavljena”; AJ, 103-13-105, Str. pov. br. 122. U vladi Pov. br. 2803 od 16. avgusta 1943; AVII, EV, k. 55, reg. br. 9/6.

⁵⁶ Da jugoslovenska vlada interveniše kod britanske, koja bi potom dala upustva britanskim servisima (ministru Keiziju, rezidentu za Srednji istok) u Kairu za ponovnu normalizaciju, kako kaže da „možda bi sumrak bogat neznanjem naših problema ušla i neka iskra poznavanja stvari što bi u našem i njihovom interesu bilo nesumnjivo”; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Dokumenti, priredio Branko Petranović, str. 212–213, dok br. 109. U daljem tekstu: B. Petranović, *n. d.*

⁵⁷ B. Petranović, *n. d.*, str. 213, dok br. 110.

BBC-ju i Radio Kairu, kao i: „Traženo da naši organi učestvuju u izradi letaka za Jugoslaviju”.⁵⁸ Na potrebu ubacivanja letaka ukazivali su zahtevi iz zemlje. U jugoslovenskom vojnom ministarstvu evidentiran je 17. novembra 1943. (br. 160) dopis kojim se dostavlja pismo sa zahtevom da se uputi britanskom ambasadoru kod jugoslovenske vlade. Reč je o pismu koje je iz Beograda uputila porodica poručnika Nikolića.⁵⁹

Jugoslovenska kraljevska vlada tokom rata, da bi propagandno delovala u zemlji, uz pomoć bitanskih saveznika ubacivala je propagandni materijal (leci, novine, slike, amblemi-kokarde itsl.) Leci su ubacivani i sadržinski koncipirani povodom Nove godine, godišnjice 27. marta i 1. decembra, rođendana jugoslovenskog kralja, Uskrsa, kraljeve posete SAD-u itd. U zemlju su ubacivane fotografije kralja, kralja i Ruzvelta, kralja i kraljice Marije, kralja i Slobodana Jovanovića i fotografije generala Mihailovića. Od listova pominju se *Službene novine* jugoslovenske kraljevske vlade i *Jugoslovenski glasnik*, štampan u Kairu, kao i list *Pobeda* koji su štampali Britanci i ubacivali protivno volji jugoslovenskih predstavnika. Saradnja sa Britancima ukazuje na rana razmimoilaženja još tokom sredine 1942. i naročito u proleće 1943. godine, kada su Britanci tražili aktivniji otpor. To je i bio razlog pojedinačnim obraćanjima i okretanju drugom zapadnom savezniku, SAD-u, ali kao epizoda. Posao ubacivanja propagandnog materijala jugoslovenska vlada je koordinirala sa generalom Mihailovićem, čije depeše – upućene preko radio-veze koja je bila pod britanskom kontrolom – o tome rečito govore. Period 1942. i prve polovine 1943. je vreme najintenzivnije jugoslovensko-britanske saradnje na ovim poslovima, nakon čega – sa stanovišta jugoslovenske vlade – oni gasnu i Britanci samostalno ubacuju propagandni materijal, što je izazivalo proteste jugoslovenskih predstavnika. To je upravo vreme kada su saveznici, pre svih Britanci, približavanjem frontova Balkanu, odmeravali svoje dalje korake prema događajima u Jugoslaviji i prema jugoslovenskoj kraljevskoj vladi.

⁵⁸ AVII, EV, k. 179, reg. br. 4/1.

⁵⁹ Ukazuje se na tešku situaciju oko ishrane i veliku oskudicu u namirnicama, dodajući: „Ali ono što naročito zabrinjuje to je ogromna podeljenost i zakrvljenost velikog broja ljudi i grupa. Kao da svaki čeka povoljan trenutak za međusoban obračun. S obzirom na takvu situaciju bilo bi korisno organizovati povremeno bacanje letaka nad Beogradom i drugim gradovima kao Skopljem, Nišom, Kragujevcem i drugim, kojima bi se narod pozivao na slogu i objedinjenje otpora prema neprijatelju. Ako bi se sa ovim složili bilo bi nam prijatno da Vas pomognemo pri redakciji ovih letaka”. AVII, EV, k. 7II, reg. br. 16/11.

Summary**Yugoslav Royal Government and Getting Propaganda Material into the Country in the 1941–1943 Period**

In order to make propaganda throughout the country, the Yugoslav Government, with the help of its British allies, got propaganda material (leaflets, newspapers, pictures, Kokarda-Emblems and the like) in. Leaflets were sent and their contents were designed on the occasions of New Year, 27th March anniversary, December 1st, the King of Yugoslavia's birthday, Easter, the King's visit to the U.S.A, and so on. Among the pictures got into the country, were photos of the King, the King and Mr. Roosevelt, the King and the Queen Maria, the King and Mr. Slobodan Jovanovic, as well as of General Mihailovic. Concerning newspapers got in Yugoslavia, the following are mentioned here: the Yugoslav Royal Government's „Official Gazette” and „Yugoslav Herald” printed in Cairo, as well as the „Victory” magazine printed and distributed by Britons contrary to the Yugoslav representatives' volition. Cooperation with Britons indicated divergence present as early as in the middle of 1942 and especially in the spring of 1943 when Britons called for more active resistance. That was the very reason for both individual contacts and the Yugoslav Royal Government's turning to another Western ally – the U.S.A., but only episodically. The work on getting propaganda material in was coordinated with General Mihailovic by the Yugoslav Government. His telegrams – sent by radio which was under British control – are to witness that. The period from 1942 to the first half of 1943 was the time of the most intense Yugoslav-British cooperation in this domain of affairs, The cooperation was to cease afterwards leaving Britons to independently get propaganda material in the country and therefore giving rise to Yugoslav representatives' protests. These developments corresponded change of British policy towards both the Yugoslav Government and events in Yugoslavia.

UDK 327 (450 : 497.5) "1941/1943"
94 (4) "1941/1943"

FASCIST ITALY AND INDEPENDENT CROATIA: A DIFFICULT ALLIANCE

Dr Luciano MONZALI
Associate Professor of History of International Relations
Political Sciences Faculty, University of Bari, Italy

ABSTRACT: This paper tries to analyze the most important moments and problems in the diplomatic relations between Fascist Italy and Ustasha Croatia from the establishment of the Croatian State to the Italian Armistice of 1943. Despite the ideological similarities, the two States were never able to develop an effective and friendly political collaboration and alliance.

Political relations with the Yugoslav State and the Croatian question were important aspects of Mussolini's foreign policy during the Twenties and the Thirties. Despite the strength of anti-Yugoslav feeling in Fascist circles, Mussolini's attitude toward Belgrade was opportunistic and pragmatic: he was ready to accept the existence of a unitary Yugoslav State dominated by the Serbs if the latter recognized Italian political hegemony and leadership in the Balkans. The treaties of 1924 and 1937 confirmed this open and flexible attitude of the Italian dictator toward Yugoslavia. Only when Italian-Yugoslav relations deteriorated, did Italian fascism choose to play the Croatian card, supporting Croatian nationalism and separatism and trying to dislocate the Yugoslav State.¹ In 1939 the fall of Stojadinović and the pro-British diplomacy of Prince Paul paved the way for

---

¹ On Italian-Yugoslav political relations and on the contacts between Fascist Italy and Croatian nationalists during the twenties and the thirties BOGDAN KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978; IVO PETRINOVIĆ, *Mile Budak. Portret jednog političara*, Split, 2002; JAMES J. SADKOVICH, *Italian Support for Croatian Separatism 1927–1937*, New York, 1987; PASQUALE JUSO, *Il fascismo e gli Ustascia 1929–1941. Il separatismo croato in Italia*, Roma, 1998; GIAMPIERO CAROCCI, *La politica estera dell'Italia fascista (1925–1928)*, Bari, 1969, p. 168 *et sqq.*; JACOB B. HOPTNER, *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*, New York, 1962; ALFREDO BRECCIA, *Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia della neutralità*, Milano, 1978; H.

a final twist in Italian foreign policy toward Croatian nationalism. Intent on conquering new territories, Mussolini chose to act in order to destroy the government of Belgrade and to support the creation of an independent Croatian State.

The coup d'Etat of Belgrade at the end of March 1941² and the decision of Hitler³ to punish the Serbian betrayal by invading Yugoslavia (April 6, 1941) offered the chance to Italy to participate in the political reorganization of the Balkans. The refusal of Maček and of the Croatian Peasants Party to lead the resurrection of the Croatian State under the patronage of Hitler and Mussolini,⁴ provided Fascist Italy the chance to offer the leadership of the new Croatia to Ante Pavelić, a political exile in Italy and leader of the *Ustaša* party – a tiny extreme nationalist political movement supported by Rome since the end of the Twenties.⁵ The independence of Croatia was proclaimed on April 10 and recognized by Italy and Germany in the following days.⁶

The collapse of Yugoslavia in 1941 seemed to open to Fascist Italy a new era of political hegemony in the Western Balkans.⁷ In fact, the political ambitions of Mussolini would clash against several unforeseen obstacles. The greatest one was clearly the intention of Nazi Germany to protect its own interests in Croatia. The meetings of Vienna between Ciano and Ribbentrop (April 20 and 21, 1941) clearly illustrated the growing weakness of Italian diplomacy *vis-à-vis* the Germans.⁸ The most important decisions concerning the boundaries of

JAMES BURGWIN, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918–1940*, London – Westport, 1997, p. 24 *et seq.*; MASSIMO BUCARELLI, „Manicomio jugoslavo. L'ambasciatore Carlo Galli e le relazioni italo-jugoslave tra le due guerre mondiali, *Clio*, 2002, n. 3, p. 467 *et seq.*; ID., *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, Bari, 2006; LUCIANO MONZALI, „La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1914–75)”, in FRANCO BOTTA, ITALO GARZIA (edited by), *Europa adriatica. Storia, relazioni, economia*, Roma-Bari, 2004, p. 15 *et seq.*

² BRECCIA, *Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia della neutralità*, Milano, 1978; ELISABETH BARKER, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, 1976, p. 78 *et seq.*

³ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (from now ADAP), series D, volume XII, 1, doc. 221, 224, 234, 235.

⁴ VLADKO MAČEK, *In the Struggle for Freedom*, New York, 1957; ADAP, D, XII, 1, doc. 241, 246, 251, 262.

⁵ On the Independent Croatian State, BOGDAN KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980; ID., *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1986; LADISLAUS HORY, MARTIN BROZAT, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Stuttgart 1964; JURE KRISTO, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001; HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, Zagreb, 1994; IVO GOLDSTEIN, SLAVKO GOLDSTEIN, *Holocaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.

⁶ ADAP, D, XII, 2, d. 311, 324, 331, 341, 356.

⁷ For an overall analysis of fascist Italy's foreign policy: RENZO DE FELICE, *Mussolini l'alleato. I. L'Italia in Guerra 1940–1943*, Torino, 1990.

⁸ ADAP, D, XII, 2, doc. 378; *I Documenti diplomatici italiani* (since now DDI), Roma, 1952, IX, 6, docs. 931, 956; KRIZMAN, *Pavelić i Ustaše*, p. 445 *et seq.*; NADA KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001, p. 85 *et seq.*

the former Yugoslavia were taken by Hitler and imposed to the Italian Government. In 1941 Berlin's interest towards Croatia was primarily economic and the Germans were ready to accept Italian political preponderance in that State. Nevertheless, despite Italian requests, Hitler and Ribbentrop refused to intervene directly in the Italian-Croatian negotiations for the new boundaries between the two States, confining themselves to advising a wise and moderate agreement, which would be satisfactory to both sides.⁹ Another obstacle for Mussolini's ambitions was the difficulty in reaching an acceptable compromise on boundaries with the new Croatian State. As soon as Italian troops occupied southern Croatia, therefore gaining control of most of Dalmatia, political tensions rose swiftly between Rome and Zagreb. In Split *Ustaša* militants protested against and objected to Italian annexation.¹⁰ Pavelić attempted to prolong the negotiations on boundaries to stave off the transfer of Croatian territories to Italy; moreover he had the idea to offer the crown of Croatia to a member of the Savoy family, hoping to diminish Italian territorial claims.¹¹

Within the Italian government and the Fascist political elite existed different opinions on the attitude to adopt toward Croatia. A small group of civil servants and diplomats (Donato Menichella, Carlo Galli) thought Italy should create an economic union and a strong alliance with Croatia: therefore it was better to give up territorial claims in Croatia in order to foster close relations between Rome and Zagreb.¹² However, for the vast majority of Italian Fascist elites the break-up of Yugoslavia was the great chance to avenge the „Mutilated Victory” in the Adriatic Sea after the First World War, when Italy had not been able to annex Dalmatia because of American and Anglo-French opposition. The most nationalist Italian politicians (the so called *Dalmatomani* that is crazy for Dalmatia)¹³ called for the annexation of the whole Eastern Adriatic Coast, reducing the Adriatic Sea to an Italian lake.¹⁴ Initially, Mussolini, wishing to placate internal public opinion, favoured plans for a complete Italian control of the

⁹ DDI, IX, 7, doc. 6.

¹⁰ ODDONE TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1941)*, Roma, 1985, p. 156–157.

¹¹ KRIZMAN, *Pavelić i Ustaše*, p. 456 et sqq.; DDI, IX, 7, doc. 22, 23.

¹² BUCARELLI, „*Manicomio jugoslavo. L'ambasciatore Carlo Galli e le relazioni italo-jugoslave tra le due guerre mondiali*”, p. 505 et sqq.; DDI, IX, 7, doc. 131, Menichella to Mussolini, May 17, 1941.

¹³ FILIPPO ANFUSO, *Da Palazzo Venezia al Lago di Garda 1936–1945*, Bologna 1957, p. 161.

¹⁴ Antonio Tacconi, Appunto, April 13, 1941, annex to Salata to Anfuso, Easter 1941, Archivio storico del Ministero degli Esteri (from now ASMAE), Gabinetto e Segreteria generale (from now GAB) 1923–43, Ufficio Armistizio Pace (from now AP) b. 35; Alessandro Dudan and Antonio Tacconi, Dell'estensione delle occupazioni in Dalmazia, annex I to Salata to Anfuso, April 15, 1941, DDI, IX, 6, doc. 914; Dudan to Mussolini, May 4, 1941, DDI, IX, 7, doc. 53; LUCIANO MONZALI, „La questione della Dalmazia e la politica estera italiana nella primavera del 1941”, *La Rivista dalmatica*, 1998, n. 1, p. 31 et sqq.; LUCA RICCARDI, *Per una biografia di Francesco Salata*, <<Clio>>, 1991, n. 4, p. 647–669; ID., *Francesco Salata tra storia, politica e diplomazia*, Udine, 2001, p. 406 et sqq.

Eastern Adriatic shores.¹⁵ Then, in response to Croatian protests and opposition, he realized that it was necessary to seek for a compromise:

„Mussolini – wrote Ciano in his Diary on April 26 1941 – [...] rightly thinks more useful to attract Croatia in our political sphere rather than taking a little more land populated by hostile Croats”.¹⁶

On May 7, 1941, Mussolini and Pavelić met in Monfalcone and reached an agreement on the main problems relating to the boundaries. The Duce agreed to leave Ragusa/Dubrovnik and most of southern Dalmatia under Croatian sovereignty, but imposed Italian annexation of Spalato/Split, the biggest Dalmatian town with an Italian minority. As another concession, Italy abandoned its plans for an economic and monetary union with Croatia.¹⁷

The treaties signed in Rome (May 18, 1941) attempted to reach a compromise between Italian and Croatian political interests.¹⁸ With the agreement for the delimitation of the boundaries the new Italian-Croatian borders were arranged as follows: Dalmatia was partitioned, but, in exchange for its territorial losses in the Adriatic, Italy had to consent to the annexation of the whole of Bosnia and Herzegovina to Croatia. To assuage Croatian sensibilities concerning Dalmatia, the Italians envisioned the future signing of a special treaty concerning the administrative status of Spalato and Curzola/Korčula, one that would protect the cultural and national rights of the Croatian population in those areas. A treaty on the military aspects relating to the coastal areas of Dalmatia imposed on Croatia the demilitarization of the coasts and of the islands and forced the government in Zagreb to abandon any projects for developing a war fleet. The agreement of guarantee and collaboration between Italy and Croatia established the Italian engagement to respect and protect the political independence and the territorial integrity of the Croatian kingdom; Zagreb, on the other side, promised not to take international commitments incompatible with the alliance with the Italian State. Furthermore the future possibility of deeper customs and monetary relations between the two States was foreseen. Also on May 18, the *Ustaša* Government offered the crown of Croatia to the Savoy Family. The King of Italy

¹⁵ Progetto nuove delimitazioni confinarie dell'Italia ad Est, in Mussolini to Ciano, April 17, 1941, DDI, IX, 6, doc. 923.

¹⁶ GALEAZZO CIANO, *Diario 1936–1943*, Milano, 1990, p. 505.

¹⁷ DDI, IX, 7, doc. 72; KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, pp. 95–96.

¹⁸ On the treaties of Rome PIETRO PASTORELLI, *L'esaurimento dell'iniziativa dell'Asse. Parte I. L'estensione del conflitto (giugno-dicembre 1941)*, Milano, 1967, p. 171 et sqq.; TALPO, *Dalmazia una cronaca per la storia (1941)*, p. 327 et sqq.; MONZALI, *La questione della Dalmazia e la politica estera italiana nella primavera del 1941*, p. 31 et sqq.; DAVIDE RODOGNO, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940–1943)*, Torino, 2003, p. 124 et sqq.; KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, p. 468 et sqq.; KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*; TOMISLAV JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939–1942.*, Zagreb, 2000, p. 389 et sqq.

accepted the Croatian offer and chose his nephew, Ajmone of Savoy-Aosta, Duke of Spoleto, as future King of Croatia.¹⁹

The foundation of the Independent State of Croatia and the treaties of May 18 seemed to offer to the Government in Rome the chance to annex most of the Adriatic coast and to assert his preponderance in that geographical area. The Rome treaties were advantageous for Pavelić, because they granted Italian protection to the politically weak *Ustaša* (a radical nationalist party which, according to Italian diplomats, was without strong popular support in Croatia), and helped them to fulfil the dream of „Greater Croatia”.

Already in summer 1941, however, political relations between Italy and Croatia worsened, making impossible a complete and accurate application of the Rome agreements.

The content of the treaties of Rome disappointed large sectors of the Croatian and Italian political and military elites. On the one hand, in Croatia the abandonment of part of Dalmatia nurtured dissatisfaction and animosity against the Italians. On the other, many Italian military and political leaders thought that the Rome treaties did not assure complete strategic security for Italy. Moreover, the most important economic and mining resources of Dalmatia were left in Croatia. The commanders of the Italian Armies, that occupied southern Croatia, considered with anxiety the strong German influence in the new Croatian State and were determined to oppose it and to block it. Despite the existence of the Axis Alliance, anti-German feeling was strong in the Italian military. Many generals feared German hegemony in Europe and in the Balkans and considered the birth of a pro-German Croatian state a further step toward the weakening of Italy and its encirclement by the Germans.²⁰ To block the German penetration in the Italian sphere of influence, Ambrosio, Dalmazzo and other Italian generals thought it convenient to oppose the strengthening of the Croatian State.

Another cause of disagreement between Italy and Croatia was the treatment of the Croatian population in the territories annexed to the Kingdom of Italy. The refusal to guarantee basic national and cultural rights for the Dalmatian Croats and the attempts to italianize them, the establishment of Fascist institutions and organizations in the new territories, provoked sharp protests in Zagreb²¹

¹⁹ *Relazioni Internazionali*, May 24, 1941.

²⁰ GIACOMO ZANUSSI, *Guerra e catastrofe d'Italia. Giugno 1940-Giugno 1943*, Roma, 1945, I; MARIO ROATTA, *Otto milioni di baionette. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944*, Verona, 1946, p. 161 et sqq.; MENACHEM SHELAH, *Un debito di gratitudine. Storia dei rapporti tra l'Esercito italiano e gli Ebrei in Dalmazia (1941-1943)*, Roma, 1991; H. JAMES BURGWIN, *L'Impero sull'Adriatico. Mussolini e la conquista della Jugoslavia 1941-1943*, Gorizia, 2006.

²¹ Hrvatski državni arhiv (from now HAD), Zagreb, Ministarstva vanjskih poslova Nezavisne države Hrvatske (from now MVP NDH), *Politički odjel, Odsjek za romanske zemlje*, b. 4, Stanojević to Ministry of Foreign Affairs, September 2 and 3, 1941; *ibidem*, Ministry of Foreign Affairs to the Croatian Legation in Rome, September 10, 1941.

and nurtured an armed resistance movement in Italian Dalmatia, which was to be dominated the Communists.²²

The *Ustaša* themselves contributed to the weakening of the Croatian State. As soon as they conquered the government, the *Ustaša* – strongly influenced by their anti-Semite and totalitarian National-Socialist ideology – unleashed violent persecutions against political opponents and members of non Croatian nationalities. The Jews and the Serbs were the primary targets of pitiless *Ustaša* violence.²³ To escape death many Croatian Jews fled toward Italian territories, while Serb guerrilla units reacted to Croatian violence organizing a revolt in Bosnia and southern Croatia in June 1941. From the beginning of July, also in Serbia, Montenegro and Dalmatia a Partisan movement – led by the Yugoslav communist party – developed, rapidly displaying a strong military capability.²⁴ The result of all these events was political chaos and instability in Croatia. Italian critics of the Rome treaties were quick to exploit this opportunity to pursue their own political goals. On August 1941 they convinced Mussolini to allow Italian troops to reoccupy all of the Croatian territories which had been relinquished to Zagreb two months before: in this way Italy assumed military

²² On the national and political struggles in Dalmatia during the Second World War it is still absent a balanced and objective analysis. See anyway TALPO, *Dalmazia una cronaca per la storia (1941)*; ODDONÈ TALPO, *Dalmazia una cronaca per la storia (1942)*, Roma, 1990; DRAGOVAN ŠEPIĆ, „Politique italienne d’occupation en Dalmatie 1941–1943”, in *Les systèmes d’occupation en Yougoslavie 1941–1945*, Beograd, 1963, pp. 377–424; NEVA ŽURIC-SCOTTI, *Talijanska okupacija Dalmacije 1941–1943. godine*, Split, 1979, p. 184 et sqq; RODOGNO, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell’Italia fascista in Europa (1940–1943)*, p. 124 et sqq.

²³ In Italian archives there are many documents on Croatian violence against the Jews in spring and summer 1941. See for instance ASMAE, GAB 1923–1943, AP, b. 28, Eugenio Coselschi, Osservazioni sull’attuale situazione in Croazia, 4 giugno 1941. Read as well SHELAH, *Un debito di gratitudine. Storia dei rapporti tra l’Esercito italiano e gli Ebrei in Dalmazia (1941–1943)*; ID., „Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941–1943”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1993, n.2, p. 175–195; IVO GOLDSTEIN, SLAVKO GOLDSTEIN, *Holocaust u Zagrebu*; RAUL HILBERG, *La distruzione degli Ebrei d’Europa*, Torino, 1995, p. 705 et sqq. On violence against the Serbs STEFANO FABELI, *I cetnici nella seconda Guerra mondiale*, Gorizia, 2006, p. 50 et sqq.; *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, Roma, 1965–1981, V, doc. 20.

²⁴ On Tito and the Yugoslav communist movement there are rich collections of documents: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Beograd, 1952–1985: on struggles in Croatia, V, 1–4; *Narodnooslobodilačka Borba u Dalmaciji 1941–1945*, Split, 1981–1989, 9 volumes. Read as well JOŽE PIRJEVEC, *Il giorno di San Vito. Jugoslavia 1918–1992. Storia di una tragedia*, Torino, 1993; SIBE KVESIĆ, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Split, 1979; *Split u Narodnooslobodilačkoj Borbi i socijalističkoj Revoluciji 1941–1945*, Split, 1981; JILL A. IRVINE, *The Croat Question. Partisan Politics in the Formation of the Yugoslav Socialist State*, Boulder, 1993; MILOVAN ĐILAS, *Tito. The Story from Inside*, London, 2000; NORA BELOFF, *Tito’s Flawed Legacy. Yugoslavia and the West 1939–1984*, London, 1985; FITZROY MACLEAN, *Disputed Barricade. The Life and Times of Josip Broz – Tito Marshal of Yugoslavia*, London, 1957.

control of all coastal Croatia (Gorski Kotar, Lika, Dalmatia, Herzegovina), eliminating German influence in the Adriatic region.²⁵ To consolidate Italian influence in those areas, the Italian military started to collaborate with local Serbian politicians and guerrilla units (the so-called *Četnici*)²⁶ and, despite the anti-Semitic ideology of Italian Fascism, decided to protect Croatian and Serbian Jews from deportation and extermination.²⁷ The Croatian government was harshly opposed to these Italian initiatives, but could do little to stop them.²⁸ German militaries and diplomats were also strongly opposed to Italian initiatives and harshly condemned Italian protection of the Jews; but in 1941 and 1942 the German government preferred not to create new sources of conflict and friction with the ally.²⁹

Other signs of crisis in Italian-Croatian relations in the summer and autumn of 1941 were the dynastic question and the lack of economic cooperation. Ajmone, scared by the dangerous internal situation in Croatia, refused to move to Zagreb. On November 27, 1941, Mussolini, considering the bad state of bilateral relations, ordered the Italian representative in Zagreb, Casertano, to consider the question of the monarchy as set aside for the length of the war. As time went by, Pavelić cooled toward the idea of creating a monarchy in Croatia: at a meeting in Venice in December 1941, the *Poglavnik* declared to Ciano that Ajmone could come to Croatia only when the Croatian State would be functioning normally, perhaps at the moment of peace, when the Axis would win the war.³⁰ Despite Italian efforts, economic and commercial cooperation with Croa-

²⁵ DDI, IX, 7, Pietromarchi to Ciano, August 2, 1941, doc. 448; DDI, IX, 7, doc. 458, Mussolini to Pavelić, August 5, 1941; DDI, IX, 7, doc. 479, Mussolini to Casertano, August 14, 1941; DDI, IX, 7, docs. 487, 488, 492, 496; TALPO, *Dalmazia una cronaca per la storia (1941)*, p. 519 et sqq.

²⁶ HDA, MVP NDH, *Politički odjel, Odsjek za romanske zemlje*, b. 5, Ministry of Internal Affairs to Ministry of Foreign Affairs, October 15 and 24, 1941; ibidem, Ministry of Internal Affairs to Ministry of Foreign Affairs, December 18, 1941; JOZO TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945: I, The Chetniks*, Stanford, 1975; FIKRETA JELIC BULIC, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 1986, p. 32 et sqq.; STEPHEN CLISSOLD, *La Jugoslavia nella tempesta*, Milano, 1950; COSTANTIN FOTITCH, *The War We Lost. Yugoslavia's Tragedy and the Failure of the West*, New York, 1948, p. 75 et sqq.; MATTEO J. MILAZZO, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore-London, 1975; FABELI, *I cetnici nella seconda Guerra mondiale*.

²⁷ SHELAH, *Un debito di gratitudine. Storia dei rapporti tra l'Esercito italiano e gli Ebrei in Dalmazia (1941–1943)*; KLAUS VOIGT, *Il rifugio precario. Gli esuli in Italia dal 1933 al 1945*, Firenze, 1996, II, p. 241 et sqq.; JONATHAN STEINBERG, *Tutto o niente. L'Asse e gli Ebrei nei territori occupati 1941–1943*, Milano, 1997.

²⁸ HDA, MVP NDH, *Politički Odjel, Odsjek za romanske zemlje*, b. 6, *Prilike u anektiranoj/talijanskoj Dalmaciji i ne granicama ove*, [1941]; HDA, MVP NDH, *Politički Odjel, Odsjek za romanske zemlje*, b. 4, Žubričić to Glavni Ustaški Stan, April 27, 1943; HDA, MVP NDH, *Vrlo Tajni Spisi*, b. 1, Bulat to Lorković, October 26, 1941; NADA KISIĆ KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković ministar urotnik*, Zagreb, 1998, p. 121 et sqq.

²⁹ ADAP, D, XIII, 2, docs. 501, 511, 517; ADAP, E, I, docs. 286, 296.

³⁰ DDI, IX, 8, doc. 26, Conversation between Ciano and Pavelić, December 15, 1941.

tia did not develop well. Italy wanted to take hold of the most important agricultural, natural and mining resources of Croatia, but Zagreb was reluctant to give in to Italian requests: the Italian ambition to forge an economic union with Croatia never materialized.³¹ Instead, the *Ustaša* government had signed since May 16, 1941, an economic agreement with the Germans which guaranteed them easy access to Croatian raw materials.³²

By the end of 1941 it had become clear that Mussolini and Italian Fascists considered the political set-up created by the Rome treaties as something transitory, to be changed to the advantage of Italy at the end of the war, at the moment of the victory of the Axis powers. In this regard, it was telling that the Italian Government did not fully ratify the Rome treaties. The negotiations on the administrative status of Spalato and Curzola were never even initiated. The Italian-Croatian agreements of May 1941 were never presented to Italian Parliament and never ratified. The Chambers voted the annexation of Dalmatia, but without a precise definition of the borders, which was deferred to a map, that was never published. The boundaries of Italian Dalmatia had a simple *de facto* delimitation, which had been drafted by Italian troops on the ground, without legal international recognition.³³

The deterioration of Italian and Croatian relations was clearly illustrated by the inability to organize a meeting between Mussolini and Pavelić after May 1941. While Pavelić went numerous times to Germany to meet Hitler, after May 1941 there would be never again a meeting between the Duce and the Poglavnik, despite several Croatian requests. Indeed the Croatian government believed that Mussolini was more pro-Croatian than the vast majority of the Italian civilian and military leadership and hoped that his intervention would solve the differences between the two countries.

The spreading and strengthening of the Partisan movement in Croatia and in Dalmatia during 1942 obliged the Italian government to rethink its Croatian policy. The activity of the Partisans threatened the security of the Italian possessions on the Eastern Adriatic shore; the weakening of the *Ustaša* regime and the possible fall of Pavelić could damage Italian interests in the Balkans and facilitate the spread of German military and political presence in Italy's *Lebensraum* (*spazio vitale*). Pavelić's political survival, after all, was in Mussolini's and Fascist Italy's interest. The Italian minister in Zagreb, Casertano, tried on numerous occasions to convince the *Ustaša* leaders to pursue a policy of national, racial and religious pacification and reconciliation, by stopping persecution of the Serbs in Croatia and by enlarging the political consensus

³¹ TALPO, *Dalmazia una cronaca per la storia (1941)*, p. 324 *et sqq.*; KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, p. 235 *et sqq.*

³² ADAP, D, XII, 2, doc. 526; HORY, BROSZAT, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, p. 69.

³³ TALPO, *Dalmazia una cronaca per la storia (1941)*, pp. 329–337.

around the government.³⁴ In Casertano's opinion, the inclusion of the followers of Maček in the government was crucial; another fundamental issue was the respect for the views of the Catholic high clergy, led by Archbishop Stepinac, who, in Casertano's view, was hostile to the Ustaša ideology and political methods. In April 1942 Casertano perceived a new will by the Government in Zagreb to improve relations with Rome and advised Mussolini and Ciano to take advantage of this atmosphere; nevertheless, he believed that to improve genuinely bilateral relations it would be necessary for some Italian political and military authorities (the Italian Second Army, the Governorship of Dalmatia, the High Commissioner of Fiume/Rijeka) to display better comprehension and more willingness to collaborate with Zagreb.³⁵ In May 1942 the Croatian Finances Minister, Vladimir Košak, came to Italy and asked the Italian Government to assist the Ustaša regime. He urged the abandonment by the Italian Second Army of the Third and the Second Occupation Zones and their return to Croatian control. Furthermore, the Croatian finances and economy could not bear the financial and material costs of the maintenance of a huge Italian army in Croatia: therefore, it was urgent to reduce Croatian payments to the Italian Army.³⁶

If the generals of the Second Army were reserved about accepting these requests, Mussolini and Ugo Cavallero, Chief of the Italian Supreme Command, believe it necessary to meet some of the Croatian claims.³⁷ After all, it was better not to choke the Croatian State, which owed its birth to Italy.³⁸ All of the efforts to improve bilateral relations resulted in the agreement signed in Zagreb on June 19, 1942, which granted the restitution of large parts of Southern Croatia to the control of the Croatian Government.³⁹ The June 19 agreement provided for a new *modus vivendi* between the Italian Second Army and the Croatian State. The Italian Army abandoned large parts of Bosnia, Herzegovina, and Lika, but it preserved the right to reoccupy and to intervene in those territories if it was deemed necessary. The Croats promised not to make reprisals against the local population and to respect Italian engagements. The Italian Government promised to reduce the financial contribution that Croatia had to pay for the occupation. The Second Army obtained the Croatian recognition of the right to organize „armed anti-Communist groups” in the remaining occupied territories, which meant the freedom of using the Serbian Chetniks to fight the Partisans and maintain control of some Serbian-populated regions. Enclosed with the agreement

³⁴ ASMAE, GAB 1923–1943, AP, b. 35, Casertano to Pietromarchi, January 26, 1942.

³⁵ DDI, IX, 8, doc. 457.

³⁶ DDI, IX, 8, doc. 550, 557.

³⁷ DDI, IX, 8, Cavallero a Ciano, May 22, 1942, enclosure to doc. 557.

³⁸ DDI, IX, 8, doc. 494.

³⁹ The texts of the agreement and of the declaration are printed in *Diario storico del Comando Supremo*, Roma, 1997, VII, 2, p. 202 *et sqq.*; TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1942)*, pp. 533–541.

was a declaration signed by Pavelić which reiterated the Croatian engagement not to have a war fleet.

The enforcement of the agreement proved to be difficult. As soon as the Italian troops left the occupied territories, violence broke out again. The Partisans exploited the Italian withdrawal to strengthen their military presence in Croatia. In some areas, contrary to the promises made to the Italians, the *Ustaša* troops took gruesome revenge against political opponents, especially Serbs.⁴⁰ The Chetniks were ruthless in their interventions to defend the Serbian population: in the town of Foča, in the summer of 1942, they killed 1300 Croats and Muslims, mostly women and children.⁴¹

The Italian Second Army decided not to abandon some territories and to enforce partly and freely the June 19 agreement. To face the growing menace of the Partisans and to fight it, Italian generals hardened their counter-guerrilla tactics and increasingly used the Chetniks. The Croatian government reacted harshly to the strengthening of Italian-Chetnik collaboration, in which it perceived the will to undermine the political legitimacy and stability of the Croatian State.⁴²

From the autumn of 1942 Germany started to support more actively the Croatian State and became more hostile toward the Italian collaboration with the Chetniks. During 1942 the Germans criticized the excessive pro-Serbian and pro-Jewish feeling existing in the Italian Army in Croatia and in Montenegro. Kasche, the German minister in Zagreb, on various occasions accused the Italian Second Army of anti-Croatian designs: the vast use of Serb guerrilla forces by the Italian army in order to control the occupied territory and to fight the Partisans in Croatia, Dalmatia, Herzegovina and Montenegro was interpreted as a proof of the existence of an Italian plan to rebuild a strong Serbian national State at the end of the war.⁴³ These warnings did not have special effects during 1941 and most of 1942 because at the time Germany considered the Balkans a secondary political setting.⁴⁴ Following the landings of American troops in Northern Africa and the defeat of the Italian-German armies in Egypt, however, the Balkan front became increasingly important for Hitler, who strongly feared that the Anglo-American forces could try to land on the Adriatic coast with the help of the Partisans and of the Chetniks led by Mihailović.⁴⁵ The Germans

⁴⁰ Mammalella to Casertano and Ciano, August 1, 1942, printed in TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1942)*, pp. 546–548.

⁴¹ HORY, BROZAT, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, p. 132.

⁴² Read for instance the Note of the Croatian Foreign Ministry, October 10, 1942, printed in TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1942)*, pp. 859–862.

⁴³ HORY, BROZAT, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, p. 124 *et seq.*; ADAP, E, II, docs. 58, 164, 170; ADAP, E, III, docs. 190, 214.

⁴⁴ Read ADAP, D, XIII, 2, docs. 501, 517; HORY, BROZAT, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, p. 74, 122 *et seq.*

⁴⁵ ADAP, E, IV, docs. 82, 98, 165.

began to send more troops to Croatia and to take control of the military and political administration of those territories.⁴⁶ From October 1942 to March 1943 a harsh diplomatic discussion arose between Italy and Germany about the Chetniks. In various occasions Hitler and Ribbentrop asked the Italians to cease all cooperation with the Serbian paramilitaries, which they considered as possible allies of the British; instead the Italian Second Army should destroy them and concentrate actively in the fight against the Partisans.⁴⁷ The German and Croatian requests met stiff resistance from the Italian military. Because of the Allied invasion of Northern Africa, Italy had to withdraw some troops from the Balkans to defend its own territory: in this new military context the use of the Chetniks was fundamental to defending Italian positions in Croatia, Dalmatia and Montenegro. Moreover, it is probable that some Italian generals – who started planning the break-up of the alliance with Germany and the future signing of a separate peace with the Anglo-Americans at the end of 1942 – believed it politically useful to continue collaborating with some Serbian military forces connected with Mihailović.

In the conversations with Ribbentrop in Rome at the end of February 1943, Mussolini politically weakened and more and more subordinate to Hitler, gave in to German demands.⁴⁸ From March 1943 onward the Italian-Chetnik collaboration collapsed: the main reason for this was the growing political and military weakness of the Italian State in Croatia and in Montenegro. In fact, from the end of 1942 more German troops were sent to Croatia and they exploited the war against the Partisans to occupy territories until that moment controlled by Italian Armies. If Croatia was a German economic protectorate since May 1941, after the end of 1942 it became a political one as well: Independent Croatia, fearful of Italy and of the Chetniks, was increasingly subdued by the German Reich, hoping to find in Berlin a benign and friendly protector and to become a sort of second Slovakia.

Faced with the growing German influence in Croatia and with the military collapse of the Fascist Regime, Mussolini still hoped to be able to save the Italian positions in the Balkans. His irritation with the Croats increased. When Casertano came to Rome to meet him on February 12 and 13, 1943, Mussolini told him that Pavelić was very much in debt to Fascist Italy for the support and the protection he had received for many years.⁴⁹ The *Poglavnik* should stop supporting Croatian political irredentism in Dalmatia and to persecute Orthodox

⁴⁶ ADAP, E, IV, doc. 244; ADAP, E, V, docs. 49, 57, 96; DDI, IX, 9, doc. 467; HORY, BROSZAT, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, p. 133 et sqq.; KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980, p. 441 et sqq.

⁴⁷ DDI, IX, 9, doc. 430; *Diario storico del Comando Supremo*, VIII, 1, p. 1077 et sqq.; ADAP, E, IV, docs. 98, 303, 306, 309.

⁴⁸ DDI, IX, 10, docs. 61, 64; ADAP, E, V, docs. 158, 163.

⁴⁹ DDI, IX, 10, doc. 23, Casertano to Bastianini, February 15, 1943.

Serbs; it should also cease to oscillate between Rome and Berlin. Regardless, at the end of the war, Italy would change the Croatian boundaries to its advantage, because Dalmatia needed to be reunited economically and politically.⁵⁰

Back in Zagreb, Casertano adopted a harsh policy of contrasting pro-German influence and anti-Italian attitudes inside the Croatian Government. In April 1942 he had succeeded in convincing Pavelić to substitute at the head of the Croatian Ministry of Foreign Affairs Mladen Lorković, accused of being anti-Italian, with Mile Budak.⁵¹ However, personal relations between Casertano and the *Ustaša* leaders deteriorated strongly, and the Italian representative was replaced by Petrucci on June 1943.⁵²

In Rome Bastianini, new undersecretary at the Ministry of Foreign Affairs and successor of Ciano since February 1943, sought to convince the German Government to recognize formally Italian supremacy in Croatia. On April 1943, Bastianini met Ribbentrop in Klessheim and complained about the anti-Italian activity of some German representatives in Croatia, citing the case of Glaise Horstenau, the political representative of the German military in Zagreb. Ribbentrop promised to harmonize the attitude of the German Legation in Zagreb with that of the Italians „on the basis of the recognition of the prominent Italian interest in Croatia”.⁵³ Despite these promises, German influence in Croatia kept growing. On May 17 Bastianini wrote to Alfieri, the Italian ambassador in Germany, and asked him to discuss the Croatian question with the German Government. A satisfactory explanation was necessary to put an end to a situation unfavourable for Italy.⁵⁴ Bastianini wanted „written assurances” from Germany relating Croatia. This German-Italian agreement should confirm Germany’s lack of interest toward the political and territorial status of Croatia and the „provisionality” of the German military occupation that should cease as soon as the military situation would allow it.⁵⁵

However, the desired agreement never materialized. The worsening of Italy’s military situation made impossible for Fascist leaders to defend the Italian interests in Croatia. From June onward Bastianini himself abandoned his loyalty to Mussolini and began supporting the idea of a separate peace with the Anglo-Americans. In July, with the fall of Mussolini and the appointment of the Badoglio Government, Italy clearly started to look for a way out of the German

⁵⁰ DDI, IX, 10, doc. 24, Casertano to Bastianini, February 15, 1943.

⁵¹ IVO PETRINOVIĆ, *Mile Budak – portret jednog političara*, Split, 2003, p. 115; KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980, p. 562 et sqq.

⁵² KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, p. 347 et sqq.; KRIZMAN, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980, p. 588 et sqq.

⁵³ DDI, IX, 10, doc. 237. See also ADAP, E, V, docs. 286, p. 291.

⁵⁴ DDI, IX, 10, doc. 331.

⁵⁵ DDI, IX, 10, doc. 429, Bastianini to Alfieri, June 17, 1943; ADAP, E, VI, doc. 70.

alliance.⁵⁶ In Croatia the end of the Fascist regime was seen as a prelude to the Italian disengagement from the war: Croatian Ustashas started thinking of reconquering Italian Dalmatia with German support.⁵⁷ The end of the difficult alliance between *Ustaša* Croatia and Fascist Italy had come.

The fall of the Fascist government and the successive Italian separate armistice of September 3, 1943, had deep political and military repercussions in the Balkans. The Italian armistice weakened both the Croatian State, bereft of one of its main allies, and the Serbian Chetniks, whose opposition to the Partisans had been successful largely to Italian help and support. Instead, the Italian change of front strengthened the Partisan movement led by Tito. Following the armistice, the Italian armies, one of its toughest opponents, disbanded or sided with the Partisans to fight against the Germans; moreover, many Italian weapons were given to or taken by the Partisans. The Italian armistice and the end of the Croatian-Italian alliance changed decisively the balance of power in Croatia and Bosnia in favour of the Partisans,⁵⁸ who became the strongest political and military force in the Yugoslav territories.

⁵⁶ MARIO TOSCANO, *Dal 25 luglio all'8 settembre. Nuove rivelazioni sugli armistizi fra l'Italia e le Nazioni Unite*, Firenze, 1966; RENZO DE FELICE, *Mussolini l'alleato. I. L'Italia in Guerra 1940-1943*, 2, p. 1089 *et sqq.*; ELENA AGA ROSSI, *Una nazione allo sbando. L'armistizio italiano del settembre 1943*, Bologna, 1993; ENNIO DI NOLFO, „La politica estera di Badoglio dopo l'8 settembre 1943”, *Storia delle Relazioni Internazionali*, 1996/1997, n. 2, p. 85 e ss.; ID., *La Repubblica delle speranze e degli inganni. L'Italia dalla caduta del fascismo al crollo della Democrazia cristiana*, Firenze, 1996, pp. 31-56; ID., *Vaticano e Stati Uniti 1939-1952 (Dalle carte di Myron C. Taylor)*, Milano, 1978, p. 50 *et sqq.*; ITALO GARZIA, *Pio XII e l'Italia nella seconda guerra mondiale*, Brescia, 1988; ANTONIO VARSORI, *L'Italia nelle relazioni internazionali dal 1943 al 1992*, Roma-Bari, 1998, p. 3 *et sqq.*; NORMAN KOGAN, *L'Italia e gli Alleati. 8 settembre 1943*, Milano, 1963; ROBERTO GAJA, *L'Italia nel mondo bipolare. Per una storia della politica estera italiana (1943-1991)*, Bologna, 1995, p. 49 e ss.

⁵⁷ TALPO, *Dalmazia. Una cronaca per la storia (1943-1944)*, Roma, 1994, p. 824 *et sqq.*; KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, p. 365 *et sqq.*; BOGDAN KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb, 1986, 1, p. 52 *et sqq.*; DDI, IX, 10, doc. 553.

⁵⁸ HDA, MVP NDH, *Politički odjel, Odsjek za romanske zemlje*, b. 4, Luetić to Ministry of Foreign Affairs and to Ministry of Internal Affairs, October 12, 1943.

Summary

Fašistička Italija i Nezavisna Hrvatska: teškoće savezništva

Čini se da je slom Jugoslavije 1941. za fašističku Italiju značio početak novog doba političke hegemonije na zapadnom Balkanu. Ali, prepreku Musolinijevim ambicijama predstavljale su teškoće vezane za ostvarenje prihvatljivog kompromisa o granicama nove hrvatske države. Sporazumi potpisani u Rimu (18. maja 1941) bili su pokušaji da se postigne takav kompromis, ali je njihov sadržaj razočarao veliki deo hrvatske i italijanske političke i vojne elite. S jedne strane, u Hrvatskoj je napuštanje dela Dalmacije pothranjivalo nezadovoljstvo i neprijateljstvo prema Italijanima. S druge strane, mnogi italijanski vojni i politički lideri smatrali su da Rimski sporazumi ne obezbeđuju potpunu strategijsku bezbednost Italije, kao i da se njima napuštaju najznačajniji ekonomski i rudnički resursi Dalmacije i Hrvatske. Komandanti italijanskih armija su sa zebnjom razmatrali snažan nemački uticaj u novoj hrvatskoj državi i bili spremni da mu se suprotstave i da ga zaustave. Još jedan razlog neslaganja između Italije i Hrvatske bilo je postupanje prema hrvatskom stanovništvu na teritorijama koje je anektirala Kraljevina Italija. Odbijanje da se dalmatinskim Hrvatima garantuju osnovna nacionalna prava i prava u oblasti kulture, pokušaji da se oni italijanizuju i osnivanje fašističkih institucija i organizacija na tim novim teritorijama, izazvali su oštre proteste u Zagrebu. Do kraja 1941. bilo je jasno da Musolini i italijanski fašisti politički dogovor zaključen Rimskim sporazumima smatraju nečim prelaznim, nečim što će biti promenjeno u korist Italije na kraju rata, u trenutku pobede Sila osovine. S obzirom na to, govorkalo se da italijanska vlada nije u potpunosti ratifikovala Rimski sporazume. Dobra ilustracija pogoršanja odnosa između Italije i Hrvatske je nemogućnost da se organizuje sastanak Pavelića i Musolinija posle maja 1941. Nemačka je od jeseni 1942. počela aktivnije da podržava hrvatsku državu i da se u još većoj meri drži neprijateljski prema italijanskoj saradnji sa četnicima. Posle iskrcavanja američke vojske u Severnoj Africi i poraza italijansko-nemačke vojske u Egiptu, balkanski front je postajao sve značajniji Hitleru koji je veoma strahovao da bi anglo-američke snage mogle da pokušaju da se iskrcaju na jadransku obalu uz pomoć partizana, kao i četnika na čijem je čelu bio Mihailović. Nemci su počeli da šalju sve više vojske u Hrvatsku i da preuzimaju kontrolu nad vojnom i političkom upravom na tim teritorijama. Ako je Hrvatska bila nemački ekonomski protektorat od maja 1941, posle 1942. je postala i njen politički protektorat: Nezavisna Država Hrvatska, u strahu od Italije i od četnika, sve više se potčinjavala nemačkom Rajhu u nadi da će u Berlinu da nađe bezopasnog prijateljskog zaštitnika i da će da postane neka vrsta druge Slovačke.

СВЕСТ О ДРУГАЧИЈЕМ: ЈУГОСЛОВЕНСКИ СТУДЕНТИ У ФРАНЦУСКОЈ 1945–1950. ИЗМЕЂУ ИЗАЗОВА ПАРИЗА И ВЕРНОСТИ ПАРТИЈИ

Др Мирослав Перишић
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Париз као средина изазовна за подстицање сукоба између начина живота и мишљења, са једне, и комунистичке идеологије, са друге стране, централна је тема рада, сагледана на основу искуства прве послератне генерације југословенских студената упућених на школовање у Француску.

Прва послератна генерација југословенских студената - стипендиста француске владе била је најбројнија група која је организовано упућена у неку од западноевропских земаља на студије. Првобитно предвиђеном броју од сто студената накнадно је придодато 25 тзв. „полу-Француза”, односно студената чије су мајке биле Францускиње, а на чији избор југословенске власти нису могле да утичу.¹ Карактеристично је да је избор, осим што је обављен без довољно упућености када је реч о потребама за одређеним струкама, истовремено са становишта политичких процена био веома непоуздан. Одабрано је око 90% почетника, што је значило да њихове студије морају потрајати више година, а стипендије француске владе добијене су на годину дана, са неизвесношћу да ли ће и у ком трајању бити продужене.² Мада је образовна структура била углавном уједначена (већина је била са завршеном гимназијом), постојале су велике разлике у спремности за студије и у знању језика. Завршену гимназију или већ започете студије имало је око 70% студената. Највећи број њих био је по више година

---

¹ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73.

² Исто.

одвојен од било каквог учења, а било је и оних који по карактеру средње школе коју су завршили нису били спремни за изазове француских факултета. Ратне године су додатно учиниле своје и у погледу психолошке и физичке спремности за напоре који су предстојали. Свему томе треба додати и чињеницу да је старосна граница одабраних кандидата била висока. Распон година кретао се од 19 до 33, тако да је просечна старост групе износила 23 године.³

Стручни профили нису у целини одражавали слику неопходних потреба југословенског друштва: 102 студента у Паризу, од чега 60 на Сорбони, затим изван број у Грињону, Тулузу, Лилу, Епиналу и другим градовима у унутрашњости Француске студирали су: медицину, право, технику, агрономију, архитектуру, историју, упоредну књижевност, енглески и француски језик са француском књижевношћу, хемију, декоративну и примењену уметност, фармацију, физику, историју уметности, математику, позориште, ветерину, бактериологију, биологију, италијански језик, вајарство и журналистику.⁴ Око 50% уписано је на хуманистичке науке, што је приликом анализе, после једногодишњег периода, оцењено као велики пропуст. Не само због тога што су Југославији у већем броју били потребни инжењери, лекари и стручњаци за привредне делатности, већ и због тога што је са идеолошког становишта режима постојала опасност да се студенти друштвених наука и уметности, изучавајући оно што није у складу са новом југословенском стварношћу, формирају у сасвим супротном духу од пожељног. Искуство прве године боравка већ је било довољно партијским руководиоцима да закључе да политички састав групе није задовољавајући, а наредне године су то делимично потврдиле. („На овај начин састављена група не одговара ономе што се очекује од наших студената који студирају у иностранству. Не одговара по политичком саставу, јер постоји опасност да се једна већа или мања група одроди од наше домовине, или пак – живећи у једној инертној средини поприми навике, које су у супротности са нашим новим односима.”)⁵

*

* *

³ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Списак студената по факултетима које студирају.

⁴ Исто.

⁵ АСЦГ, Комитет за школе и науку, ф-73. – Општи поглед на групу југословенских студената у Француској.

Први студенти пристигли су у Париз крајем децембра 1945. године, у дане божићних празника.⁶ Са станице Гар де Лион, прве париске дестинације за све који су деценијама стизали са Балкана,⁷ студенти су се упутили ка својим одредиштима – један број њих ка Универзитетском граду, у близини Латинског кварта, други ка хотелу Lutetia.⁸ Лични пртљази скромни, у складу са временом у коме се живи и са пропаћеном земљом из које се долази; ни по чему вреднијем различити од оних које је са собом у исто време у Београд доносио неки њихов вршњак из провинције. Ретко ко је поседовао више од једног пристојног одела „скрпљеног” ко зна како и уз чију све помоћ за дужи боравак у туђем свету.⁹ Вечита судбина свих генерација које из сиромашнијих средина долазе у богатије да се школују. У мору жеља свакако и она природна, људска и својствена младости, за послератно време сањарска, да ће се негде, некако, у неком тренутку, од више него скромне стипендије, можда, нешто уштедети за понеки део париске гардеробе. Али жеља ће врло брзо постати безнадежна у сусрету са вртоглавим ценама: ципеле – од две до две и по стипендије, одело – шест до десет. Стипендија – четири хиљаде франака, ципеле – од осам до десет, одело – од двадесет пет до тридесет пет хиљада, зимски капут колико и одело.¹⁰ Да су дошли који месец раније једна стипендија била би приближно довољна за најјефтиније ципеле. Толика је била инфлација.¹¹ У групи: будући медицинари, правници, техничари, професори, сликари, вајари... Све будући француски ђаци, више или мање успешни, међу њима и они који ће бити неуспешни. За неке је то био почетак интелектуалног успињања, за поједине пут без повратка на Балкан, за неколицину, њих

⁶ У већини извештаја наводи се да је прва група студената стигла у Париз „крајем децембра” 1945, а последња у току јануара 1946. године. По једном податку прва група студената је дошла у Париз 25. децембра, а по другом она је кренула 25. децембра. Извесно је да су први стипендисти свој боравак у Паризу започели последњих дана децембра 1945. године.

⁷ Пишући о свом првом доласку у Париз 1953. године Миодраг Протић се сећао путовања и атмосфере на Гар де Лиону: „До Милана, у прозору воза једноличне слике италијанске равнице; од Милана – језера и чаробна мала места, као из сна. Затим једна непреспавана ноћ, на седишту, и ето нас, још мрачног зимског јутра, у Паризу, на Гар д` Лион, на коју, знао сам, деценијама стижу људи са Балкана. Бука, шиштање и бректање локомотива, гужва; мучимо се с коферима, проналазимо такси и возимо до Гар Сен Лазар. Париз празан, пуст... Чује се чак и онај Башларов 'океански шум' по којем се препознаје велики град.” М. Протић, *Нојева барка, Поглед с краја века (1900–1965)*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992, стр. 375.

⁸ Будући да у студентском дому није било места за све, један број студената привремено је био смештен у хотелу. АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17.

⁹ У извештају о социјалном стању студената наводи се да је већина студената дошла са по једном хаљином или једним пристојним оделом. АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Извештај о социјалном стању југословенских студената у Француској.

¹⁰ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској, 19. децембар 1945.

¹¹ *Исто*.

шесторо, наставак школовања започетог у том граду пре рата, за скоро једну четвртину долазак на „специјални задатак”.¹² Разнолик састав групе по породичном пореклу, животним опредељењима, амбицијама, афинитетима, циљевима, очекивањима, схватањима живота, па, испоставиће се касније, и по политичким погледима. Умор од непреспаване ноћи надвладаван је свешћу да ће духовни доживљај Париза ношен из гимназијских дана и негован посредством књига, часописа или уметности бити обogaћен визуелним. У првим мислима – изазов стварног Париза и упоређивање са замишљаним, јер „Париз није био само у Паризу”. Он је живео у енциклопедијама, литератури, историјским уџбеницима, сликарским изложбама, на репродукцијама, разгледницама, у моди, једном речју у култури која је под његовим утицајем у разним епохама настајала на просторима ван њега самог, па по самој традицији успостављеној у претходном веку и међу балканским светом. Они који у њему нису били први пут нестрпљиво су ишчекивали да освеже сећање, обиђу „стара места” и упореде предратну са послератном „престоницом света”. Тог јутра у њој није било оног „махнитог пулсирања светлећих реклама” које је неколико година касније, полазећи са исте те станице ка Гар Сен Лазару и ослушкујући тишину велеграда „у пустоши зимског сванућа”, Миодраг Протић регистровао својим погледом.¹³ „Град светлости” децембра 1945. године био је у мраку. И не само тада, нити због тога што је у првом привиду југословенским студентима могао тако да изгледа само зато што „балкански воз” стиже док град још увек спава, већ из разлога који се сагледавају у анализи непосредног послератног стања француске привреде.

У години која је истицала суша је опустошила реке и јазове и онемогућила рад хидроцентрала. У централном масиву Француске месецима није било киша. Термоелектране су, такође, биле у кризи због проблема са угљем и радиле су са знатно умањеним капацитетом. Француски рудници још увек нису били оспособљени за рад, држави је недостајало девиза и транспортних средстава за превоз угља из Немачке тако да је производња струје била на половини од предратне. Снабдевање је било редуковано на три дана недељно и то са прекидима. Градови су били неосветљени, бирои такође, фабрике нису радиле, индустријска и трговачка делатност је једва преживљавала.¹⁴ Међутим, производња електричне енергије није била једина грана економског живота која се налазила у непосредној послератној

¹² У групи од 125 студената налазило се шест студената који су студије у Француској започели пре рата и 22 студента који су упућени на студије у Француску са обавештајним задацима. – АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26. – Писмо Управе државне безбедности – министру унутрашњих послова генерал-лајтнанту Александру Ранковићу, 18. јануара 1947. године.

¹³ М. Протић, *н. д.*, стр. 375.

¹⁴ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској, 19. децембар 1945; АСЦГ, ЦК СКЈ, IX,30/V-25. – Општа економска географија Француска.

кризи. Њоме је било захваћено целокупно француско тржиште, угрожено необновљеном производњом и недостатком робе а додатно оптерећено нестабилношћу валуте. Франак још од 1938. године није био везан за вредност злата и није постојала никаква уредба која би фиксирала паритет. По официјелном курсу један долар вредео је 50, а на слободном тржишту од 160 до 190 франака. Француска је више увозила него што је извозила, али је у једном периоду и то доведено у питање с обзиром на то да је Америка, као велики извозник у Француску, смањила бродски простор за превоз робе, вршећи на тај начин притисак на француску владу која се није слагала са њеним ставом по питању администрације Немачке, посебно Порења и Порурја, па су количине увозне робе са тог континента смањене. Опште економско стање било је у знаку недостатка угља, струје, радне снаге, брашна, кромпира, ниских плата и надница, разгранате црне берзе.¹⁵ Генерал Де Гол, француски херој Другог светског рата и председник привремене владе која је имала задатак да земљу преведе из ратног на мирнодопски начин живота и организације, није био претерано посвећен привредним проблемима. У спољној политици био је заокупљен амбицијом да Француску у новом светском поретку сила смести између „Англо-Американаца и Руса”, а на унутрашњополитичком плану покушавао је да успостави ауторитет централне власти будући да њене одлуке нису довољно поштоване изван Париза, у унутрашњости земље. Убрзо по ослобођењу национализовани су рудници угља, четири највеће банке, *Air France*, неколико великих фабрика, међу њима и *Renault*, чиме је држава преузела послове у делу привреде и банкарству, али без видљивијих резултата.¹⁶ С друге стране, просечног Француза није интересовала „политика величине” и није био спреман на одрицања због ње. Више је био обузет свакодневним животним питањима. На његов однос према политичкој и друштвеној стварности највише је утицао егзистенцијални фактор, што и сам Де Гол признаје у својим *Мемоарима*: „Чиме су Французи заокупљени? Већина само жели да преживи!”¹⁷ Француски радник, нестимулисан да ради тешке послове у рудницама и шумама, није био заинтересован ни за рад у индустрији или пољопривреди, чији су производи били најтраженији. Опробан као индивидуалиста и искусан у финим породичним пословима, навикнут пре рата да ради у моди, у изради „articles de Paris”, у подрумарству, ликерству и производњи луксузне робе, бежао је од индустријске траке, а ту његову предратну навику живот под окупацијом још више је појачао. У рату се склањао како не би радио за окупатора, а после ослобођења није прионуо на привредну реконструкцију земље.¹⁸

¹⁵ Исто.

¹⁶ В. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Clío, Београд, 1999, стр. 70

¹⁷ Исто.

¹⁸ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12.

Док је слављење слободе још увек трајало и препознавало се по мноштву француских застава, Де Головим сликама и Лоренском крсту – симболу француског патриотизма, унутрашњи политички живот текао је у сталним превирањима између левице и деснице. Додатно је заостраван и усложњаван политичком конкуренцијом и борбом за примат на самој левици, између комуниста, који су у октобру 1945. освојили 26% гласова, највише радничких, и социјалиста са 24% гласова и великом подршком међу чиновништвом и интелигенцијом. И једни и други учествовали су у власти, а политичка битка за бираче вођена је на социјалним питањима и на покушајима сваке од водећих партија да себе представи као легитимног наследника покрета отпора. Народно-републикански покрет (MRP), млада партија чије су руководство сачињавали лево оријентисани католици, добио је милион гласова и то махом конзервативних, будући да није било снажне партије десног крила, док је Радикално-социјалистичка партија изборила тек 6% гласова.¹⁹

Југословенски студенти су већ после непуних месец дана боравка у Француској били сведоци великог политичког узбуђења, када је Де Гол, 20. јануара 1946. године, поднео оставку. Незадовољан развојем догађаја, политички напетим односима између владе и скупштине и захтевима комуниста, социјалиста и MRP-а за ограничењем његове моћи, а увређен предлогом социјалиста да се војни буџет умањи за 20%, појавио се у униформи на седници владе и саопштио своју одлуку. Одлазак са политичке сцене образложио је ставом да политичке партије треба да преузму пуну одговорност и да војник није више потребан. Једни су то тако и схватили, као одлазак и препуштање политике политичким странкама; други су то тумачили као одбацивање ратног вође од стране политичара; трећи су били мишљења да је реч о стратешком повлачењу генерала до неке нове прилике у којој би могао више да утиче на развој политичких догађаја.²⁰

У сенци политичких напетости и у директној зависности од посрнуле економије текао је свакодневни живот оптерећен материјалном несигурношћу грађана и општом оскудицом. Он је био нешто лакши него претходне 1944. године, када су Парижани за Божић могли да купе само јабуке, али још увек знатно осиромашен у односу на свесно потискиване предратне навике. Цене на слободном тржишту биле су различите не само у односу велики градови – провинција, већ су и у оквиру једног града, на пример у Паризу, варирале у зависности од тога из које руке је роба набављана. Јефтинија куповина зависила је од сналажења – онај ко је познавао изворе црне берзе могао је да купи одређени артикал по приступачнијој цени, а онај ко није познавао те изворе плаћао је исти производ истог дана у истом граду

¹⁹ В. Лакер, *н. д.*, стр. 72; АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-18.

²⁰ В. Лакер, *н. д.*, стр. 73; АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V -14.

неколико пута скупље. Млеко је могло да се купи за 35 до 50 франака, али је цена на појединим местима достигала и 120 франака; службена цена меса кретала се од 200 до 220 франака за килограм, али се није могло купити без 300 до 500 франака; посебно је био дефицитаран шећер, званична цена била је 24,50, а на тржишту 250 до 350 франака по килограму. Исхрана је апсорбовала целокупан доходак грађана, па су они трагали за допунским изворима прихода ван радног времена по црноберзијанским хонорарима, некако обезбеђивали помоћ са села или оживљавали давно ишчезли начин трговине – трампу, највише са сељацима и најчешће текстил за храну. Због недостижних цена гардеробе највећи број Парижана облачио се извлачећи последње предратне залихе одеће из кућних ормана. Резерве којима је држава располагала отишле су на црну берзу, нешто је подељено депортирцима, а француска војска отпуштала је демобилисане војнике у старим немачким униформама. Стамбена криза била је такође велика, промет некретнинама готово да није постојао. Станови нису поскупљивали, али их готово није ни било на тржишту. Наћи стан значило је рачунати на провизију посредника која се мерила у хиљадама.²¹ Собе за изнајмљивање биле су ретке, у запуштеном стању и скупе, што ће кроз неколико месеци, после отказивања смештаја у хотелу Lutetia, закомпликовати и питање опстанка југословенских студената у Паризу.

Скромност свакодневице којом је послератни Париз био обавијен, ипак, није могла да сакрије величину и лепоту града. Испод у рату потамнелих фасада пробијао се величанствени град у којем је увек имало шта се гледа, да се доживи и да се сазнаје. Достигнућа човековог ума и мајсторства његових руку, осведочени напори да се хуманизују услови живљења и до савршенства доведен осећај за естетско откривали су се у Паризу са сваким новим погледом у прелепа здања: дворце, цркве, музеје, раскошне ентеријере, затим у булеваре, балконе, мостове... Из првих недеља боравка остаће упамћена предусретљивост професора Мусеа, левичара и комунисте, те професора Сикара (о којем су југословенске власти неколико месеци касније имале изузетно лоше мишљење) да за југословенске студенте организују путовање до Версаја, успињање до Монмартра и обилазак града аутобусом.²² А да се са великим одрицањима наредних месеци град неуморно истраживао сведочи и податак да се зарад упознавања Париза штедело на храни.²³ Када су студенти стигли у Париз, Музеј „Лувр“ већ је био отворен. Музеј, чије су драгоцене колекције биле склоњене од бомбардовања још

²¹ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској, 19. децембар 1945.

²² АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-43. Извештај о раду и животу југословенских студената у Француској 1946.

²³ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској.

1939. године у унутрашњост Француске, отворио је средином 1945. године врата својих дворана. Хиљаде људи дефиловало је свакодневно пред уметничким делима Рубенса, Ван Дајка, Рембранта као пред старим пријатељима, за чију судбину је стрепело целокупно цивилизовано човечанство.²⁴ У доживљају југословенских студената смењивали су се неизбежни Лувр, Опера, Конкорд, Инвалиди, Обелиск, Јелисејска поља, Тријумфална капија, Ајфелова кула, испраћање Сене са мостова, изложбене поставке, платна, уља, боје, димензије, епохе, називи улица са именима ликова из Балзакових, Игоових и романа других европских великана књижевности... Доста тога препознатљивог из гимназијске лектире и знања из историје и уметности. У низу назива и имена личности из француске и светске историје и културе ту су још и изрази поштовања према француско-српско-југословенским везама у прошлости: Rue de Belgrade, у близини Марсових поља, Rue de Roi Pierre I de Serbie, близу Етоала и споменик краљу Петру и његовом сину Александру, недалеко од Булоњске шуме. Најзад, можда и као најузбудљивије – закорачивање у зграду Сорбоне, пропраћено почетним нестварним осећајем припадности тој чувеној школи, уз подсећање на све претходне генерације и бројне појединце који су у разним предратним или послератним деценијама неких претходних ратова, ко зна уз каква све одрицања и размишљања, у њеним слушаоницама и кабинетима мукотрпно крчили путеве сопственог образовања, доприносећи тако и успону народа и друштва из којих су потицали. Та чињеница за оне који су о њој размишљали могла је да буде и својеврсна потврда сопственог идентитета, говорила је о присуству малог народа у великом свету и посредно упућивала на његове европске корене и блискост европској култури. Париз је за један број југословенских студената и из те прве послератне генерације комунистичке Југославије неизбежно постајао део њихове биографије. Традиција је бар у нечему наставила да живи, постајући тако и ретка чињеница да новоуспостављени режим у Југославији није прецртао баш све некадашње вредности.

Доласком у Париз југословенски студенти започели су део живота у граду који је више сведочио о прошлости него о садашњости. По свему што је у њему могло да се осети и научи, више је проговарао о епохама него о догађајима, више о трајању него о пролазном. У Паризу ништа, осим економске кризе, није било привремено. Дух времена у земљи из које су дошли и дух времена у земљи у којој су почињали да стичу академско образовање није био исти, иако је време било исто. Француска је остајала верна традицији и задржавала све некадашње вредности, заправо настављала је тамо где је на почетку Другог светског рата стала.

Упркос сиромашним годинама, Париз је, сам по себи, у поређењу са појединим другим деловима Европе, био и доказ да ни немаштина, као

²⁴ *Политика*, 6. септембар 1945, стр. 5.

опште место за послератни свет, није била приближно подједнако распо- ређена. Можда се у њему није боље живело, или бар не много боље, него у појединим другим европским престоницама, али је сасвим сигурно кон- текст био другачији него у већем делу Европе, а тиме и веће шансе. Оно што у Москви није било могуће, у Паризу јесте. Могућност алтернативе, слобода личног избора и другачијег мишљења. Несумњиво је да се то пре- судно одражавало на живот појединца. И југословенски студенти у Паризу су, крајем 1946. и у 1947. години, живели много боље него њихове колеге у Југославији, а поготово боље него у Совјетском Савезу или Чехословачкој. Истина, делом због помоћи владе своје земље и боље организације исхране, делом због помоћи институција француске владе, али и зато што је фран- цуска средина пружала слободу и давала могућност појединцу да и сам не- што заради, што је било незамисливо, рецимо, за стране студенте у Совјет- ском Савезу.

Париз је био отворен и за културу других земаља, међу њима и за југословенску. Већ 1947. године за пробирљиву француску читалачку пу- блику били су припремљени за штампу преводи *Јаме* Ивана Горана Кова- чића, са предговором Елијара, *Травничке хронике* Иве Андрића и *Нечисте крви* Боре Станковића.²⁵ Југословенски студенти у Француској имали су 1948. године прилику да виде како изгледају озбиљно и дуго припремане прославе, као што је била 100-годишњица Револуције 1848. Док је Амба- сада ФНРЈ у Паризу пратила политичко пулсирање француске средине, за- интересована за политичке оријентације личности које ће бити укључене у израду програма прославе, студенти су могли да запазе са колико је научно- сти, флексибилности, пажње и мекоће организована прослава. У припрему су биле укључене најзначајније личности са универзитета, а парламент је изгласао посебан буџет од 150 милиона франака за Конгрес историчара Ре- волуције на Сорбони, под покровитељством Друштва за историју 1848, Дру- штва за модерну историју и Друштва за француску историју, затим за пра- вљење филма о Револуцији, објављивање серије научних публикација и по- пуларних издања за ширу публику (свака брошура – једна историјска лич- ност или један историјски догађај 1848).²⁶ У организацију прославе били су укључени и они који су желели да то изгледа што западније и они који су желели да глас „источних демократија” буде што јачи. Док су Французи сматрали да је један од најбољих начина слављења успомене на догађаје из 1848. године – њихово интензивније проучавање на научној основи,²⁷ Ам-

²⁵ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-81, пов. бр. 2924. – Месечни из- вештај о културном и просветном раду Амбасаде ФНРЈ у Паризу, 11. новембар 1947.

²⁶ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-81, пов. бр. 2891. – Прослава сто- годишњице Револуције 1848. у Паризу. А СЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V -27.

²⁷ Теме Конгреса историчара биле су: 1) Извори и методе; 2) Политичка историја (нарочито у међународном оквиру: одјек месних догађаја изван граница, међународни односи, рад

басада ФНРЈ је у сусрет тој прослави ишла са текстовима Бориса Зихерла, које је намеравала да публикује у часопису *Europa*.²⁸ Разлике у приступу политике науци биле су очевидне.

Париз је неговао и подстицао индивидуализам и то је морало деловати на сваког ко је трагао за неким сопственим путем, виђењем, разумевањем, исказивањем, различитошћу. А то се у случају југословенских студената суштински супротстављало типу партије која је помогла њихов одлазак и омогућила им студије. Она није дозвољавала избор, ни алтернативу, не само у политици или начину живота већ ни у приступу науци и уметности, схватању прошлости и разумевању садашњице. Она није разумевала моћ историје и њених законитости. Француска средина је била све супротно од тога. Остајала је доследна идеалима слободе и просвећености. Из Француске је било могуће слати ватрене поздраве на Исток без последица („А та santé Staline!” – „У твоје здравље Стаљине”) или некажњено хвалити Исток а сумњати у Запад („L’horizon de Staline est toujours renaissant, nous vivons sans douter” – „Видокруг Стаљинов увек је у процвату, ми живимо не сумњајући”).²⁹ Унутрашња демократија била је поштована кроз вишепартијско политичко организовање, а штампа је такође била слободна и бројна.

И сама Комунистичка партија Француске била је другачија од комунистичких партија у земљама „народних демократија”, посебно битно другачија од револуционарних. Значајни француски интелектуалци, чланови Комунистичке партије Француске, и када су изговарали оно што никако није могло да прија партијском вођству, нису због тога имали проблема. Партија им је давала то право. Није било неуобичајено и да се неко од њих јавно изјасни: „Ако би требало да се бира између Тореза и Стаљина, ја бих се одлучио за Стаљина”.³⁰ Ако је Пикасо као члан Комунистичке партије Француске могао да каже да га веома радује што га Руси не воле, јер они имају своје мишљење о уметности а он своје, и да при том он не буде ништа мање комуниста, и ако се Пол Елијар освртао на слободу изражавања речима: „Ја знам да се чланови француског ЦК више пута не слажу с тиме што ја пишем или шта Пикасо слика, међутим они воле слободу и дозвољавају нам слободно изражавање”, онда су француски интелектуалци, комунисти и некомунисти, били слободни и имали су право да се критички односе и према Југославији, у којој таквих слобода није било. Песник Елијар, француски комуниста и човек који је у партију увео Пикаса, познаник Јосипа

политичких емиграната, узајамни утицај доктрина и установа); 3) Економски и социјални проблеми (аграрно питање, укидање феудалног система, раднички покрет, теорија о друштву); 4) Културне везе (књижевне и уметничке размене и утицаји). – *Исто*.

²⁸ *Исто*.

²⁹ Наведено према: М. Протић, *н. д.*, стр. 376.

³⁰ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-44.

Броза, од кога је добио портрет са посветом и својеручним потписом југословенског маршала („Pesniku Paulu Eluardu prijatelju jugoslovenskih naroda”), веома оштро се 1948. године изражавао о ономе што се у југословенској културној политици уздизало као идеал: „Колико сам могао видети шта се данас у Југославији пише, могу да закључим да је све то врло бедно. У поезији Југославија иде раковим путем у преживели реализам и у романтику најобичније врсте. Они су дословно пали на голи формализам, који је добар за децу из основне школе или пак за буржоазију, која неће уметност. Ја знам да то није грешка само Југословена, него су Руси на истом путу. Руси, на пример не трпе Пикаса, који је данас највећи сликар на свету. Славу и част они певају само својим молерима, који не знају ни цртати ни сликати и немају појма о модерној уметности. Тако као што се данас слика у Југославији и у СССР-у, у Француској се сликало већ пре 100 година, само с том разликом да су сликали боље. Наиме ако се већ тако грчевито држите вашег реализма треба сликати овако да ће пас залајати кад види портрет свог господара, треба сликати овако да буду људи на тлу, а не у ваздуху.”³¹ Истовремено, он се веома негативно изјашњавао о пропаганди коју су тих месеци француски комунисти водили против југословенског руководства: „Ја у пропаганду не верујем и никад се њом не служим. Пропаганда има вероватно успех код простих људи, али међу интелигенцијом она је безуспешна. Ја сам имао у раду увек више успеха него они који су трубили у трубу пропаганде. Ја сам довео у Партију Пабла Пикаса, Alise Harweiler-а итд. Ови људи данас у партији нешто значе јер су дошли у њу путем личног убеђења, а не путем пропаганде, док има у Партији пуно интелектуалаца и богаташа који су ушли у њу путем пропаганде, а ти су за Партију штетни.”³² Оно што је у Београду било проглашавано за слободу, за француске интелектуалце и њихова схватања то је била неслобода и духовно сиромаштво.

Југословенски студенти дошли су у Париз после рата у коме је њихова држава за само четири године прошла кроз окупацију, антиокупаторску борбу, грађански рат и револуцију, са четврт века „кашњења” у односу на Совјетски Савез, посматрано из угла владајућег комунистичког режима. Као једини прави израз новог југословенског друштва из историје је извлечена само једна историјска појава и означавана као идеал. То је значило да су студенти о историји, друштву, култури, па и о самој земљи у којој су ступали на неку своју интелектуалну путању, могли да размишљају на начин како је то радила револуционарна партија у њиховој земљи или на начин француске интелектуалне средине. Међу њима је, мада у документима нема директних одговора али је могуће делимично посредно сазнати,

---

³¹ Исто.

³² Исто.

било и једних и других. Покушај партије да преко својих представника студенте држи на окупу у сваком погледу, да их у европском центру културе „заштити” од утицаја средине, да их теоријски изграђује по својим идеолошким мерилима, да свој поглед на уметност наметне као „прави” а француски као „лажни” – показао се као немогућа мисија. Извештаји партијских руководилаца препуни су оцена и карактеристика које говоре да на велики број студената није било могуће извршити пожељан партијски утицај о бројним питањима. Искрпљујуће студије, учење језика, утицај средине и могућност коју је Париз пружао – да се слободно мисли, да је могуће снаћи се, да се може живети и без стипендије, да се може усавршавати без партије и манифестовања идеолошке припадности – учинили су да се партијске обавезе доживљавају као губљење времена, као мучење, као бесмислено трошење енергије. Студент драмске уметности Веља Милојевић се таман навикао да живи као некомуниста када му је саопштено да, ипак, због свог удаљавања од партије није искључен из ње. Наметнути „повратак” у партију, њена крутост и обавезе које је стављала пред њега тешко су му пали.³³ Партијски извештаји препуни су квалификација које говоре да се одређени број студената потпуно удалио од идеологије. За студенткињу Веру Бојић се наводи да је „подлегла индивидуалном либерализму”, а за Стелу Северин, студенткињу историје уметности, да ради у филмском атељеу где прави лутке за филмове и зарађује тридесет хиљада франака месечно.³⁴ За бројне друге студенте ређају се карактеристике: „пати од интелектуализације”, „воли да дискутује приликом добијања партијског задатка”, „када му се повери партијски задатак одговара са: А зашто баш ја”, „политички индиферентан”, „сматра да је у Југославији диктатура и да се уметник не може слободно развијати”, „раскинута духовна веза са Југославијом”, „француска средина само је појачала њено грађанско васпитање”, „има супротно мишљење о сваком питању”, „одбија да дође у Амбасаду”, „бежи из Удружења са изговором да мора да учи”, „живи са богатом Францускињом”, „повезао се са четницима”, „отворено се изјашњава да је једва чекао бег са Балкана”, „изгубљен осећај за колективитет, све већи број студената постају индивидуалци”, „поседује извесну црту егоизма”, „мрзи дисциплину”, „истиче да свако може да мисли и да ради шта хоће”, „задацима прилази без одушевљења”, „пришла је групи уметника који су за њу једини културни и достојни”, „партијско руководство гледа са поцењивањем”, „критикује стање у Југославији”, „за њу је једини критеријум култура и знање”, „изјавила је да јој је доста балканских факултета”, „с обзиром на средину у којој се креће тешко је отргнути”, „постоји могућност да се не врати у Југославију”, „на факултету постигао успех који га заслепљује”, „неће да иде на пругу на

³³ АСЦГ, ЦК СКЈ, XIII, 57/11.

³⁴ Исто.

радну акцију ни по цену избацивања из партије”, „живи од продаје портрета”, „духовно посрнуће”, „кућна размаженост”, „потпуно изопачених погледа на пољу уметности”, „изјављује да жели и даље стипендију нема везе чију па макар и усташку”, „уображени песник”, „има скроз реакционарна схватања о уметности и о културној политици ФНРЈ”, „политички непоуздан иако немамо конкретних доказа о непријатељском деловању”, „повезан са словеначком реакцијом”, „болује од опширности”, „црноберзијански настројен”, „послата од Митре Ђилас да студира музику, а одвојила се од студената, виђа се са четницима”, „не виђа се на напредним манифестацијама у Француској”...³⁵

Два документа Управе државне безбедности, „залутала” у архивски фонд ЦК СКЈ и на тај начин постала доступна истраживачу ове теме, ипак опомињу историчара на опрез приликом тумачења гласно исказиваних ставова појединих студената, критички окарактерисаних у партијским извештајима. Оно што је Управа државне безбедности знала о појединим студентима не мора да значи да је знала и партија, а посебно не мора да значи да су знали сви партијски представници у Француској. Не знамо ко је од студената дискутовао по задатку, провоцирао остале и с ким је све био и у каквој вези. Несумњиво је, ипак, да је међу дискутантима било пуно оних који су говорили из уверења.

Састав групе био је вишеструко разноврстан. Међу одабранима највише студената било је из Србије а најмање из Македоније.³⁶ По националној структури највише студената било је српске националности.³⁷ Студената мушког пола било је 73 или 59,1%, а женског 52 или 40,9%. Појединачни састав групе био је веома разнолик по породичном пореклу, биографијама, животном искуству, личним амбицијама, разумевању тадашње стварности, чак и по разлозима одласка на студије у иностранство. По социјалном пореклу, за разлику од студената који су отишли у Совјетски Савез и Чехословачку, било је далеко више оних који су потицали из грађанских породица, па отуда вероватно и њихово знање француског језика. Међу одабранима била су четири студента из свештеничких породица, затим 23 из чиновничких, девет из трговачких, пет из учитељских, четири из професорских, два из лекарских, док је било само осам студената из сељачких и око 10 из радничких породица. Међу осталима били су студенти чији су очеви били архитекте, стоматолози, директор гимназије, издавач, банкар, инжењер, адвокат, графички уметник, занатлија. У групи се налазио син једног бившег дипломате Краљевине Југославије (Ђорђе Смиљанић); више њих који су за време рата били у заробљеништву,³⁸ од којих један у логору Маутхаузен

³⁵ Исто.

³⁶ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-16.

³⁷ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73.

(Сима Беговић) и један који је после капитулације Југославије био интерниран у Италију (Јадран Ферлуга);³⁹ један је за време рата био у Борском руднику а потом интерниран у Немачку. Било је предратних француских студената; једна студенткиња је завршила велику матуру у Фиренци 1944. године и тамо започела студије политичких наука 1944/45. године. Један студент је до одласка у Француску радио у Агитпропу Окружне милиције у Шапцу. Било је оних који су желели да студирају нешто друго а не оно за шта им је додељена стипендију, а и оних који су чак желели да студирају у некој другој земљи а не у Француској; један студент је променио име у Роберт. Било је чланова партије, кандидата за чланове партије, скојеваца, али и оних који су бежали од партије; један студент није студирао ништа; један је по доласку у Француску изјављивао да је за опозицију Милана Грола; један је изјављивао да је „великосрбин”. Једна студенткиња је убрзо по доласку саопштила да је њен циљ да се уда за Француза; једна студенткиња је из Француске отишла у Алжир; један студент је најављивао да се неће вратити у земљу јер му се „свидела ширина у Француској”; један студент је у писму родитељима у Југославији саветовао да се не експонирају много јер „режим у ФНРЈ ничим није загарантован”, а сам је намеравао да иде у Африку; један студент је отишао и изгубио му се сваки траг.⁴⁰ Било је и неочекиваних примера. Ђорђе Смиљанић, студент права који је потицао из

³⁸ Међу њима био је Драгомир Ђорђевић, студент фармације који је 1942. године био у логору Сајмиште, затим у истражном затвору Гестапоа у Александровој улици бр. 5 и на Бањици, а 1943. године интерниран је у Немачку где је у логору Луксивалдуо остао до капитулације Немачке, када су га ослободиле руске трупе. – АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Уверење Одсека унутрашњих послова Косовска Митровица о студенту Драгомиру Ђорђевићу.

³⁹ Детаљну биографију Јадрана Ферлуге дајемо као илустрацију шта је све један стипендиста прошао у неколико година пре одласка на студије у Француску. Подаци су садржани у упитнику који је попунио приликом конкурисања за стипендију. АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17.

Јадран Ферлуга после капитулације Југославије интерниран је у Lagonegro a Vigliano i San Chirice Raparo, где је ослобођен доласком савезника у Италију, а од септембра до средине октобра 1943. године био је у логору Carbonara код Барија. Тада је ступио у службу код Енглеза при 163 Raillway Work Scop Coy R.E. (163. железничка радионичка чета). Са том јединицом, у својству тумача, био је у разним местима средње Италије (Foda, Foligno), а 13. јануара 1945. јавио се као добровољац у ЈА у Бари и произведен у чин потпоручника. До краја јануара био је у Аутобатаљону штаба базе ЈА на курсу за управљање булдожерима. Од почетка фебруара до краја истог месеца радио је у набавном одељењу штаба базе ЈА као тумач и референт за канцеларијски материјал. Од почетка марта до половине јуна био је официр за везу са савезницима у санитарском одељењу штаба базе ЈА а од јуна до новембра радио је као секретар-тумач и официр за везу санитарске мисије ЈА у Барију. До избора за стипендисту није одликован, није похваљиван, није рађаван, није кажњаван, није специјализирао ниједну струку. У упитнику, када је конкурисао за стипендију, навео је да осим српскохрватског и словеначког језика говори енглески, француски, италијански и немачки језик, да је рођен у Трсту 1920. године, да је Словенац из православне чиновничке породице и да је завршио класичну матуру.

⁴⁰ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX-к. 57/11.

грађанске породице, по карактеристици о понашању у Француској „ослобађао се свог првог васпитања”, „правилно је схватио пензионисање свог оца”, „био је активан у Удружењу”, „учи добро”.⁴¹ Или потпуно супротних: „у сваком гесту гледа партијски задатак”, „исправних погледа”, „добар комуниста”.⁴² У групи су били и студенти који су имали обавештајне задатке, њих 22.⁴³ О томе сведочи писмо Управе државне безбедности министру унутрашњих послова ФНРЈ Александру Ранковићу, јануара 1947. године, поводом поверљиве информације која је добијена од сарадника под шифром Etienne из француске обавештајне службе, да се припрема хапшење међу југословенским студентима јер је Вибо, шеф безбедности контрашпијунаже за унутрашњост земље, саопштио да се ушло у траг „једне разгранате шпијунске организације југословенских студената”.⁴⁴

Број чланова партије и СКОЈ-а међу одабраним студентима није био тако велики као међу одабранима за студије у Совјетски Савез или у Чехословачку. Међутим њихов број није био константан, мењао се из године у годину, јер су поједини студенти примани у партију и СКОЈ, а поједини искључивани. Међу одабранима за одлазак на студије у Француску било је 42 члана КПЈ и 33 члана СКОЈ-а, док је око 50 студената било партијски неорганизованих. Партијским радом у Француској руководио је партијски биро студентске организације у Паризу, под надзором Јосипа Змајића. По директиви Вељка Влаховића, партијски рад био је организован на илегалан начин, што је значило и да су имена чланова бироа (Јосип Коцковић, Добрила Новаковић, Гвидо Браница, Душан Каназир, Мирко Бељански, Милорад Мимица, Драгица Младеновић) била непозната осталим студентима. Партијски биро је, после двогодишњег искуства у раду са студентима, оцењивао да је слаб политички састав групе студената последица самог избора стипендиста и наводио да је у „хрватској групи” био само један члан партије који се показао непоузданим, а да је у групи било и „неколико усташа”, да је „српска група” преживљавала неколико промена, да је „босанска група” била добра, али без искуства, да је „црногорска група” политички задовољавала, да су у „словеначкој групи”, сем једне партијке и једне скојевке, „сви били неорганизовани” и да је „македонска група”, такође, била неорганизована. Од 22 студента који су у децембру 1946. године изгубили стипендију 13 су били чланови партије а четири скојевци. После њиховог повратка у Југославију, остало је 27 чланова партије и 28 чланова СКОЈ-а.⁴⁵

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26. – Писмо Управе државне безбедности – министру унутрашњих послова генерал-лајтнанту Александру Ранковићу, 18. јануара 1947. године.

⁴⁴ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26, бр. 97.

⁴⁵ АСЦГ, ЦК СКЈ, XIII-k.57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској.

Партија је контролу над студентима и пропагандни рад у Француској организовала преко Удружења југословенских студената у Француској. Удружење је формирано, односно обновљено пошто је постојало и пре рата, убрзо по доласку, већ 5. јануара 1946. године.⁴⁶ Први председник Удружења био је Сима Беговић, а потпредседници Федора Штурм и Драги Јовановски, а почетком 1946/47. школске године руководство су сачињавали: Гвидо Браница, председник, и Душан Каназир и Јосип Коцковић, потпредседници, који су били и секретари партијских јединица и људи од највишег партијског поверења. Као основни циљеви и задаци Удружења наведени су: 1) окупљање свих југословенских студената у Француској; 2) помоћ свим научним и културним настојањима својих чланова ради упознавања тековина француске културе; 3) задовољавање економских и социјалних потреба чланова; 4) заступање интереса чланова; 5) успостављање веза са француским научно-културним организацијама и установама ради зближавања југословенских са француским и осталим студентима; 6) очување осећаја припадности и љубави према својој домовини; 7) организовање културно-просветног рада и упознавање исељеника и француске јавности са тековинама ФНРЈ. Седиште Удружења било је у Паризу, а предвиђено је одржавање веза са студентима са универзитета у провинцији. Међу дужностима чланова наведено је и да „достојно представљају омладину ФНРЈ”.⁴⁷

Активности Удружења биле се усмерене у два правца. Према споља – ка исељеницима и француској јавности, и то је имало пропагандни карактер, и према унутра – ка члановима Удружења, што је имало политички и социјални карактер. У сврхе политичко-пропагандног деловања основане су секције (културно-просветна, политичка, преводилачка, дописничка, позоришна, музичка), које су имале задатак да окупљају студенте и организују предавања, дебатне вечери, пишу чланке за француске и југословенске листове, преводе текстове, праве зидне новине.⁴⁸ Ангажовање у Удружењу

⁴⁶ Као предлагачи Статута Удружења, односно његови оснивачи, наведени су следећи студенти: Гвидо Браница, Анка Матић, Вељко Милојевић, Душан Каназир, Милорад Мимица, Ђорђе Ђорђевић, Миљан Коматина, Добрила Новаковић, Јосип Коцковић, Милош Стојисављевић, Драгутин Јовановић, Драги Јовановски, Федора Штурм, Зора Глигоровска, Татјана Вртачник. Удружењем је управљао Управни одбор, који је биран на годину дана на главној скупштини, а први управни одбор сачињавали су: Сима Беговић (председник), Федора Штурм и Драги Јовановски (потпредседници), Гвидо Браница и Даница Матић (секретари), Добрила Новаковић и Илија Весов (благајници), Андреја Мирановић и Милош Стојисављевић (одборници). Почетком школске 1946/47. године изабрана је нова управа Удружења, коју су сачињавали: Гвидо Браница (председник), Душан Каназир и Јосип Коцковић (потпредседници), Миљан Коматина и Алберт Меламед (секретари), Миленко Лалић и Илија Весов (благајници), Ђорђе Ђорђевић, Драгољуб Ђорђевић и Стеван Ђурић (чланови Управе). АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Правилник Удружења југословенских студената у Француској.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

одузимало је време и енергију. Једино слободно време – касно увече и рано ујутро – одлазило је на увежбавање Ђопићеве „Пјесме мртвих пролетера” или рецитовање Назорових и Ковачићевих стихова („На Вучеву”, „Наша слободо”). Нису били ретки дани у недељама и месецима када се освањивало уз „Хеј Словени”, совјетску химну, „Козару”, „Билећанку”, „Коло Маршала Тита”, „Хеј бригаде”.⁴⁹ Увежбавани су скечеви и рецитације за исељенике, „Стара Влајна”, „Ђурђевдан”, „Врањанка” и „Козара” за представљање фолклора пред француском публиком и хорска извођења за наступ на приредбама удружења Југословена у Француској, Француске републиканске омладине и Светске омладинске федерације.⁵⁰ Један број студента објављивао је текстове у културној рубрици исељеничког листа *Нова Југославија* и сарађивао у неколико омладинских листова у Француској, Луксембургу и Белгији (објављивани су чланци: „О нашим основним школама”, „О југословенским пионирима”, „Ратне новеле Дедијера” итд). У Југославију је упућено више десетина текстова („Извештај са тениске утакмице Југославија – Француска”, „О изборима у Француској”, „О борби индокинеских народа и преговорима вијетнамске делегације у Паризу”).⁵¹ Студенти су организовали предавања о Југославији за француску омладину, учествовали у радио емисијама за младе, правили интервјуе са француским пливачима, писали о „Тур де Франсу”. Правили су зидне новине о Истри и Трсту на француском језику и представили их у излогу зграде Републиканске француске омладине, организовали усмене новине поводом Титовог рођендана, заједничко вече са Удружењем чехословачких студената, митинг поводом питања Јулијске крајине и Трста, учествовали на приредби Словенског института на Сорбони, присуствовали манифестацијама у Паризу (комеморација Владимиру Иљичу Лењину, прослава дана Црвене армије, комеморативни скуп поводом смрти Кристиана Гарсије).⁵² Удружење је сарађивало са Републиканском омладином Француске, интернационалним Удружењем старих бораца, мађарским клубом, Удружењем „Француска–Југославија”, Удружењем чехословачких студената.⁵³ Унутар Удружења одржане су три конференције са темама: „Историја политичких партија у Француској, Америци и Енглеској у 19. и 20. веку”, „Немачки империјализам у 20. веку”, „Основе совјетске моћи”, „Француска револуција 1789”, „Фашизам – последица империјализма и његово спољнополитичко манифестовање после Првог светског рата”, „Француска до наших дана”.⁵⁴ У

⁴⁹ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Извештај о раду музичке секције.

⁵⁰ Исто. – Извештај о раду позоришне секције.

⁵¹ Исто. – Извештај о раду дописничке секције.

⁵² Исто. – Извештај о раду културно-просветне секције.

⁵³ Исто. – Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској 1947. године.

⁵⁴ Исто. – Извештај о раду политичке секције.

оквиру дружења формирана је омања библиотека, а уз помоћ Амбасаде Удружење је снабдевано штампом из земље (*Борба, Студентски лист, Омладина, Рад, Политика, Народна армија*). Чланови преводилачке секције преводили су текстове за француске омладинске листове. Од самог садржаја превођених текстова („О југословенској радној бригади у Пољској”, „Песма о омладинској прузи”, „Ријека је изменила свој ток – цртица са омладинске пруге”, „Поздрав омладине Корушке Централном већу НОЈ”, „Антифашистичка омладина Трста у борби за своја демократска права”, „О партизанским штампаријама”, реферат Радована Зоговића о југословенској књижевности) важнија је била чињеница да се на тај начин брже учио језик и савлађивале језичке финесе.⁵⁵

Највећу пажњу привлачиле су дебатне вечери које су одржаване петнаестодневно. На њима су прорађивани садржаји марксистичко-лењинистичког типа, али било је и узбудљивих дискусија о уметности у којима су се чули опречни ставови, по чему су руководиоци Удружења препознавали како који студент политички дише. Некада су те вечери протицале у читању књиге Јоза Брејца *О западу* или у прорађивању Ђиласових и Кардељевих чланака и говора Јосипа Броза, некада у информисању о збивањима у Југославији („Закон о национализацији”), али су теме дебатних вечери биле и: „О уметности, њеном пореклу, тенденцијама и улози у друштву”, „Француско сликарство и модернизам”, „Фројдизам”, „Развој људског друштва у светлу марксизма-лењинизма и грађанске теорије”.⁵⁶ Такве теме нису случајно биране. Оне су биле усмерене ка студентима хуманистичких наука и уметности, с наивним приступом партијских руководилаца да могу да делују на појединце како би се „правилно” оријентисали и „уочили оно што је позитивно у свему ономе што на факултету уче и раздвојили од онога што је негативно”, али и са намером да се студенти испровоцирају. Иако није успела у својој првој основној намери да студенте „политички изгради” кроз дебатне вечери, што у критичким освртима на стање међу студентима и сама признаје, управа Удружења није крила задовољство што је кроз дискусије успела да открије „право лице” појединих студената, да идентификује „саботере” рада у Удружењу, да „демаскира намере појединаца који су хтели да разбију јединство”.⁵⁷ Дебатне вечери започињале су уводним рефератом неког од политички поузданих студената, а потом би дискусије кретале у другом правцу, обично оном који би студенти сами подстакли. На дебатним вечерима искристалисале су се две

⁵⁵ Исто. – Извештај о раду преводилачке секције.

⁵⁶ Исто. – Извештај о дебатним вечерима.

⁵⁷ АСЦГ, ЦК СКЈ, XIII-к.57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској; АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској.

групе, које су руководиоци препознавали као групу студената која је правилно схватала тематику и групу студената која је „посрнула у блато мистичизма и декадентности” са „унакаженим схватањима”.⁵⁸ Кроз дебатне вечери, у ствари, вршена је идеолошка диференцијација. Управа Удружења је импровизованим, нестручним, политичким рефератима преузимала на себе улогу тумача модерне литературе и савремених кретања у уметности и на основу тога долазила до великих закључака. Дискусије се нису ограничавале само на вредност једног или другог уметничког дела већ и на питање улоге уметности у друштву, што је захваљујући ставовима појединих студената дебатно претварало у критику културне политике у Југославији и СССР-у. На дебатама се говорило о уметничким слободама, „диригованој уметности”, „диктатури на пољу културе”, Радовану Зоговићу као диктатору. Дискусија се преносила на политичка питања, па се могло чути да је уметник слободнији на пољу стварања у капитализму, чиме се отвара питање да ли су слободе веће у капитализму или социјализму. Дискутовало се да ли је Жданов диктатор, да ли у Југославији има слобода, колико неслобода у уметности утиче на неслободу у друштву.⁵⁹ Партијски руководиоци, будући да су сами били неспремни да се упуштају у дискусије о уметности, позивали су у помоћ Руди Супека, Јована Поповића, Милана Богдановића, али стање је остало непромењено. По њиховој оцени, Супеково предавање било је „неуверљиво”, Богдановић је „оставио добар утисак”, а Поповић је био „нетактичан”.⁶⁰ У жеку дебатних вечери, у јануару 1947, по директиви из земље обустављен је сваки партијски рад због обавештајних података о могућем хапшењу појединих студената. Сем легалних састанака у Удружењу сваки други рад је престао, а у марту је обновљен, али на индивидуалној основи. Цела ситуација је искоришћена за избацивање из партије и СКОЈ-а појединих студената који нису „показивали партијске квалитете”, после чега је у партији остало свега 18 чланова, а у СКОЈ-у 19.⁶¹

Уочи испитног рока у мају 1947. године стигло је писмо Централног већа НОЈ којим су студенти позвани на омладинску радну акцију на пруку Шамац – Сарајево, са препоруком да се пријаве сви. Била је то нова прилика за партијске руководиоце да се у Удружењу направи диференцијација међу студентима. Управа Удружења донела је одлуку о одласку свих студената и такву обавезу поставила као политичко питање. То је заоштрило односе међу два група у Удружењу до те мере да су студенти који су одбили да иду на радну акцију обележени као противници нове Југославије. Штам-

---

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ АСЦГ, ЦК СКЈ, XIII-k.57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској. - Записник са партијског састанка 22. новембра 1947. године.

пање *Јежа* у којем су студенти који су избегавали одлазак представљени као гроловци довело је до прекида сваке комуникације између две супротстављене групе.⁶² У јулу је на радну акцију отишло 66 студената, чиме су изгубили два месеца, што се одразило кроз лоше резултате у јесењем испитном року. То је условило и питање продужетка стипендија. После повратка са акције у Удружењу није одржан ниједан састанак, што је компликовало ситуацију и око решавања питања стипендија и мензе. Партијски рад је настављен у индивидуалној форми, проучавањем *Комуниста*, реферата Жданова на конференцији КП у Варшави, говора Молотова на 30-годишњици Октобарске револуције.⁶³

У новембру 1947. године у Париз је упућен партијски представник из земље (Боснић), који је у разговору са партијским руководиоцима Јосипом Змајићем, Душаном Каназиром, Гвидом Браницом и Миљаном Коматином требало да испита све појединачне случајеве и политичко стање међу студентима, као и да утврди разлоге због којих је партијски рад готово потпуно умртвљен, а студенти растуруени без икакве контроле. Разговарало се о слабом избору студената у Београду, односно о слабом политичком и социјалном саставу, о препуштању групе самој себи до децембра 1946. године, о партијској неповезаности, нетактичном раду, тешком материјалном стању, ниском нивоу политичке изграђености појединих руководилаца, њиховом крутом и надменом односу, штетним прекидима рада који су били дириговани из Београда, о деловању четника и повезивању једног броја студената са њима, о расцепу у Удружењу, утицају француских власти на поједине студенте.⁶⁴ Душан Каназир је оцењивао да је грешка била и у завођењу тврдог курса: „Ми смо грешили у томе, што смо завели тврди курс. Стављали смо често тешке задатке пред чланове Удружења, као нпр. дизање у 6 сати ујутро за пробе хора. Ово је изазвало револт код партијаца и непартијаца. Затим, наша партијска организација је квантитативно слабила у јануару 1947. године. Кад су формирана два фронта у Удружењу ми смо се нашли пред вештим и лукавим непријатељем...”⁶⁵ Змајић, Каназир, Браница и Коматина су тада веома детаљно реферисали Боснићу о сваком студенту појединачно. Исписивали су партијску карактеристику за сваког студента, а од ње је зависило ко ће од студената добити сагласност из Београда за продужетак студија и боравак у Француској. Каназир је упозоравао на студента за кога је био уверен да је Французима достављао податке о обавештајном раду југословенских студената. У својим запажањима, партијски руководиоци информисали су Боснића и о приватном животу појединаца и

---

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

изнели податке типа: „залази у Париз где се упознаје са уметницима”, „почиње да верује у западњачку слободу уметности”, „окупља се заједно са осталим друштвом око принцезе Петровић, где се проводе банкети, пијанке и блуд”, „донео је са собом фратарски дух јер се спремао за попа”, „изгледа да ће се женити са богатом Францускињом”, „мајка му је незадовољна са стањем у Југославији те му у том смислу и пише писма”.⁶⁶

После детаљно испитаног стања међу студентима и у партијској организацији, а на основу Боснићевог извештаја, Кадровско одељење ЦК КПЈ у Београду донело је, 10. јануара 1948. године, закључке којима је оцењено да партијско руководство у Француској није правилно схватило директиву ЦК како треба организовати партијски рад у иностранству. Замерена му је претерана конспиративност, нееластичност, несналажење и неправилно схватање питања искључивања чланова партије, на шта није имало право, што је све скупа утицало на стварање мучне атмосфере међу студентима. Одлучено је да се задржи индивидуални рад, али и да се учини напор на стварању „другарске атмосфере”, пружању помоћи онима који су „потпали под негативан утицај средине” и да се члановима партије који су пали у јесењем испитном року, и тиме по француским критеријумима изгубили право на стипендију, доделе југословенске стипендије до краја године. Као важно питање поставило се и одузимање пасоша и одобрења за школовање за око 40 студената који више нису били стипендисти, а из разних разлога су желели да остану у Француској (било због тога што се „непријатељски односе” према Југославији, било што желе да остану да живе у Паризу или су завршили студије а желе да специјализирају). Процењено је да позив за повратак у земљу не би значео ништа, а да би ако би им пасоши били одузети дошли у положај расељених лица, па је одлучено да се одобрење за даљи останак у Француској одузме само једној студенткињи, а одобрење за даље школовање двојици студената који су примили француско држављанство. Одлучено је и да се нађе погодна форма како да сви студенти крајем године буду позвани у Југославију на праксу или нешто друго.⁶⁷ Партијско руководство у земљи прекасно је учило пропусте у раду партијских руководиоца у Француској. Скоро половина студената, од првобитних 125, током 1949. и 1950. године ничим није показивала да има намеру да се врати у Југославију. Један од последњих извештаја Амбасаде Министарству иностраних послова на који смо наишли у току истраживања, датиран са 23. новембром 1949. године, гласи: „Обзиром на ситуацију међу нашим студентима и немогућности готово икакве контроле над њима извештај је у ствари најгрубља оцена данашње ситуације међу њима. Према

⁶⁶ Исто. Анализа другова предложених за избацивање или заобилажење; Исто. Записник са партијског састанка 26. новембра 1947. године.

⁶⁷ АСИГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-36. – Закључци у вези са радом студената у Француској.

нашим подацима у Француској се налази још 43 наших студената. Од тог броја 13 их је ‘полуфранцуза’ по оцу или мајци које можемо сматрати изгубљеним за нас. Већина од њих тражили су или су већ добили француско држављанство. Ничим се више не осећају везани за своју земљу. Остаје нам дакле још 30 Југословена. Од њих нико не ужива стипендију наше владе или било какву другу нашу помоћ.”

У француском друштву било је партијских страсти, пристрасности у појединим тумачењима, старих и нових нескривених интереса: појединачних, групних, националних, државних, глобалних. Уосталом, Француска је била колонијална држава. Ипак, у суштинским схватањима прошлости и будућности, улоге науке у друштву, разумевању културе као предности и слободе духовног стваралаштва као претпоставке – није било површности. Са друге стране, идеолошка држава је ограничавала сазнање, угрожавала мишљење и самог појединца, укалупљивала науку, обесмишљавала уметност. Једна средина је ширила визуре, друга их је сужавала и заробљавала. Када су се почетна узбуђења стишала и када су се сазнања удаљила од оних која су понета из Југославије, а уједно и када су се студенти одвојили од самих збивања у домовини, дошло је до бројнијих издвајања из колективитета, до којег је партији било толико стало. Париз је био средина у којој су можда највише у тадашњој Европи била изражена различита струјања, од политике до уметности, а да то није угрожавало суштину на којој је француско друштво утемељено. Тиме је Париз био идеалан за духовна узбуравања и за изазивање сукоба идеологије и живота. Југословенски партијски руководиоци то нису разумели. Нису разумели ни поједини дипломатски представници. Осуда крутих ставова партијских руководилаца у Француској дошла је и од врха партије у земљи, али прекасно, када је део генерације југословенских студената за државу био неповратно изгубљен. Од оних који су партијски занесени следили партијску дисциплину и на позив из Београда да прекину студије и врате се, југословенско друштво није добило много од њиховог боравка у Француској, као што није добило ни од оних који су одлучили да се не врате. Партијски руководиоци су више били концентрисани на васпитавање студената у марксистичко-лењинистичком духу и на искоришћавање енергије и времена студената за пропагандне активности него што су деловали подстицајно на њихово образовање и стручно уздизање. Из извештаја се види да су они више ценили студенте који су показивали партијску активност него оне који су били мање активни, а при том били одлични студенти.

Француска влада је дала стипендије југословенским студентима „да уче, полажу испите, заврше студије и користе француску цивилизацију”.⁶⁸

⁶⁸ АСИЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73. – Питање стипендија.

Идеја партије и југословенске државе била је нешто другачија. Две идеје и два циља су поделила студенте. Једни су одушевљено разумели француску поруку и кренули јој у загрљај, други су остали отпорни на изазове француске средине. Сви су, ипак, када је реч о доживљају, свакако били у великој предности над студентима који су отишли на школовање у Совјетски Савез. Били су много мање оптерећени пропагандном сликом о земљи у коју одлазе. Ако је Француска у нечему идеализована, онда је то у схватању да Париз брзо препознаје вредности. А ствари нису тако стајале. Француски филтери су били пропустљиви само до извесне границе, а за даље је увек било неизвесно и искомпликовано хиљадама друштвених, уметничких, научних и појединачних професорских нијансирања.

Summary

Awareness of the Different: Yugoslav Students in France in 1945–1950. Between Parisian Challenges and Loyalty to the Party

After Yugoslav students had come to Paris in the late 1945 they started a kind of their lives in the city which resembled past rather than the present. Everything felt and learnt about in that city spoke more about epochs and events and more about continuance than about the transient. Spirit of the times in the country they came from was not alike spirit of the times in the country where they were to start their university studies, notwithstanding that the period was the same. France kept on being devoted to its tradition, cherishing all former values, i.e. it proceeded from where it had stopped in the beginning of the World War II.

In spite of these years of poverty, Paris itself was, as compared to some of the other parts of Europe, the very confirmation that neediness which was mutual to the post-war world was not even approximately equally distributed at all. Maybe the quality of life in Paris was not any better, or rather not much better than in some European capitals, but the very context of it surely was different from the most of Europe, creating better chances for everybody. What was impossible in Moscow, was possible in Paris. Feasibility of the alternative, personal freedom of both choice and different mind were among its features. Naturally, all of that influenced personal lives. Yugoslav students in Paris, alike the others in the time of late 1946 and throughout 1947, lived better lives than their colleagues in Yugoslavia, and especially when compared to those in the Soviet Union and Czechoslovakia. To tell the truth, it was possible partly thanks to the help given by their country's Government and the better sustenance organization, and partly thanks to the help of the French Government institutions, as well as because French social environment enabled both personal freedom and

opportunities for making some additional money – which was, let us say, unthinkable for the foreign students in the Soviet Union.

Paris cherished and encouraged individualism, which on its part influenced anyone searching for one's own way, vision, understanding, expressing, or diversity. In the case of Yugoslav students that attitude was essentially different from the type of the Party which had chosen them to furnish their studies. The Party forbade neither choice nor any alternative, not only in both politics and the life style but in the attitude to science and art as well as in domain of understanding of both the past and the present. It did not understand the power of both history and its rightness. French social environment was quite different from that. It kept on being devoted to ideals of freedom and enlightenment. It was possible to send passionate regards Eastwards, with no any consequences whatsoever (“A ta santé Staline!” – “Here's to you, Stalin!”), or praise East and suspect West with impunity (“L'horizon de Staline est toujours renaissant, nous vivons sans douter” – “Stalin's horizon is always flourishing, and we live having no doubts”). The inland democracy was respected through the multi-party political organization and, in addition to that, the press was free and numerous as well.

The Communist Party of France itself was different from Communist parties throughout the “people's democracies”, and especially and essentially different from the revolutionary ones. Outstanding French intellectuals, The Communist Party of France members, would not experience any problems when expressing what was not pleasant for the Party leadership to hear. The Party gave them the right to say. It was not uncommon if someone of them would publicly state: “If I had to make choice between Terez and Stalin, I would choose Stalin”. Paris was an ideal spirit-stirring environment, favorable for initializing confrontations between ideology and knowledge, as well as between ideology and the way of life. All of the above strongly influenced numerous Yugoslav students which enthusiastically embraced Parisian breadth, albeit there were some of them who remained devoted to both the Party and its ideology.

UDK 94 (497) «1912/1913»
327 (410) «1912/1914»
341. 222 (496. 5) «1912/1913»

ISTRAŽIVANJA
Researches

BRITANSKA POLITIKA I STVARANJE ALBANIJE 1912–1914.

Ivan OBRADOVIĆ

APSTRAKT: Autor nastoji da prikaže poziciju britanske diplomatije u jednom od izuzetno komplikovanih pitanja međunarodnih odnosa koji proizlazi iz balkanskih ratova, bez ulaženja u opšti tok pregovora među velikim silama. Problemi određivanja granica Albanije i njenih institucija stavili su i Britaniju pred veliki izazov, posebno u kontekstu očuvanja jedinstva sila Antante i izbjegavanja evropskog rata.

Rezultati Prvog balkanskog rata usloveli su potpunu promjenu političke karte Balkana i otvorili niz pitanja koja su prevazilazila balkanske okvire. Velike sile su bile prinuđene reagovati. Problemi kao što su izlazak Srbije na more, pre-raspodjela osvojenih teritorija i formiranje albanske države snažno su uzdrmali odnose među silama i doveli Evropu na ivicu rata. Austrougarska je bila odlučna da ne dozvoli teritorijalni pristup Srbiji na Jadransko more, bez obzira na posljedice koje bi ovakav stav imao u odnosima sa drugim silama.¹ S druge strane, Rusija je zauzela čvrst stav da je napad na Srbiju nedopustiv. Za Rusiju bi to predstavljalo *casus belli*. U uslovima blokovske podjele velikih sila to bi značilo otvaranje velikog evropskog sukoba nesagledivih posljedica. Kriza doživljava svoj vrhunac 29. novembra 1912. godine kada srpske trupe ulaze u Drač.

Sa ciljem sprečavanja opasnog razvoja događaja inicijativu preuzimaju V. Britanija i Njemačka, dvije sile koje nisu imale vitalnih interesa na Balkanu, a koje su bile i najuticajnije u oba tabora. Inicijativa za otpočinjanje razgovora među silama dolazi iz Njemačke. Njemačka vlada iznosi predlog britanskom Ministarstvu spoljnih poslova 21. 11. 1912. godine da se postigne dogovor među silama oko najvažnijih balkanskih pitanja. Ser Edvard Grej, ministar vanjskih

---

¹ L. Albertini, *The Origins of the war of 1914*, Oxford, 1965, Vol I, str. 391.

poslova V. Britanije, složio se sa ovakvim predlogom formulišući osnovne smjernice pregovora među silama u tri točke:

1. da li treba doći do stvaranja autonomne Albanije, i ako se svi slože, u kojim granicama,
2. kako i pod kojim uslovima Srbija treba da dobije izlaz na Jadransko more,
3. pitanje Egejskih otoka.

Međutim, nagalasio je, da bi razgovori sila trebali biti neformalni, odnosno da se ne formulišu konačni predlozi koji bi doveli do „uzmi ili ostavi” situacije.² Grej nije bio pristalica velikih konferencija smatrajući da u okolnostima kada je neophodno brzo reagovati i postići dogovor one mogu biti kontraproduktivne.³ Upravo zbog toga predlaže neformalne razgovore ili kako sam kaže: „sastanak prijatelja”.⁴

Zbog toga se odustaje od standardne forme u kojoj su ranije rješavani problemi među silama. Grej se zalaže za neformalni sastanak, koji bi imao sve bitne odlike konferencije, ali koji bi bio lišen svih njenih nedostataka kao što su glomaznost, sporost, opširne pripreme, pritisak javnosti i procedura koja ne bi isključila nerazumjevanje i odugovlačenje. Ovakvi razgovori mogli bi se organizovati u nekoj evropskoj prestolnici, u njima bi učestvovali ambasadori sila koji su tu već prisutni, a u svojstvu delegata velikih sila.⁵

Konferencija ambasadora zvanično je otvorena u Forin ofisu (Foreign office) 17. decembra 1912. godine. Predsjedavajući je bio ser E. Grej, a sile su predstavljali: Pol Kambon, ambasador Francuske, grof Benkendorf, ambasador Rusije, knez Lihnovski, njemački ambasador, grof Mensdorf-Poli austrougarski i markiz Imperijali italijanski ambasador.⁶

Predviđeno je da razgovori budu neformalni, tajni i bez vođenja zapisnika. Saopštenja za javnost bila bi izdavana samo u slučaju postizanja konsenzusa

² *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, ed. By Gooch and Temperley, vol. IX, part II, (u daljem tekstu BD, IX, II), No 243; usp. Lichnowsky, *Heading for Abyss*, London, 1928, str. 162–163, i str. 173. Prve dvije točke su međusobno usko povezane i od suštinske važnosti, dok je treća stavka jedno od rijetkih balkanskih pitanja za koje je Britanija bila direktno zainteresovana.

³ BD, IX, II, No 157.

⁴ Grey of Fallodon, *Twenty five years 1892–1916*, London, 1925, Vol I, str. 265.

⁵ BD, IX, II, No 249.

⁶ Paul Cambon (1843–1924), francuski ambasador u Londonu 1898–1920.

Grof Aleksandar Konstantinovič Benckendorff (1849–1917), ruski ambasador u Londonu 1903–1917.

Knez Karl Max Lichnowsky (1860–1928), njemački ambasador u Londonu 1912–1914.

Grof Albert Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein (1861–1945), austrougarski ambasador u Londonu 1904–1914.

Markiz Guglielmo Imperiali, italijanski ambasador u Londonu 1910–1921.

o pojedinim pitanjima. Kao osnovne teme razgovora određena su pitanja izlaska Srbije na more i stvaranja Albanije.⁷

Već prvo zasjedanje donijelo je značajan proboj. Dogovoreno je da Albanija bude autonomna i „viable”, odnosno dovoljno velika za samostalan opstanak i razvoj. Autonomna Albanija bila bi pod suverenitetom ili sizerenitetom sultana – konačno rješenje je ostavljeno za kasnije – kao i da bude neutralna i pod garancijom svih šest sila. Vlade Italije i Austrougarske su određene da izrade osnove unutrašnje organizacije Albanije. Što se granica tiče, usvojena je najopštija formula tj. da se na sjeveru graniči sa Crna Gorom, a na jugu sa Grčkom. Ovakvu formulaciju uslovlilo je neslaganje Austrougarske, koja je inzistirala da ne smije biti promjena na granici Crne Gore i Albanije, i Rusije, koja je smatrala da je to pitanje koje će riješiti zaraćene strane (Crna Gora i Turska).⁸ Ovakva formulacija isključila je mogućnost teritorijalnog pristupa Srbije na Jadransko more, ali nije isključivala mogućnost teritorijalnog proširivanja Crne Gore i Grčke.

Pitanje izlaska Srbije na more riješeno je kroz trgovinski pristup Jadrano preko slobodne i neutralne albanske luke sa kojom bi bila povezana međunarodnom željeznicom pod kontrolom sila i zaštitom međunarodnih snaga. Srbija bi imala pravo uvoza sve robe uključujući i ratne potrepštine.⁹

Već ovaj prvi sastanak donio je obrt. Pitanje koje je do tada bilo najveća pretnja evropskom miru – izlazak Srbije na more – jednostavno je iščezlo sa dnevnog reda konferencije. S druge strane, već ovdje se može primjetiti da će pitanje granica Albanije biti predmet razmimoilaženja sila. Pozicije sa kojih su nastupale sile u ovom pitanju postale su jasne. Vodeću ulogu su imale Austro-ugarska i Rusija. Prva se zalagala za stvaranje što je moguće veće Albanije, a druga je nastojala što je više moguće zaštititi ratna dostignuća balkanskih saveznika. Italija i Francuska su imale interese u pitanju južne granice Albanije. Njemačka je na konferenciji vodila vrlo kompleksnu politiku, nastojeći da utiče na Beč u cilju popuštanja i izbjegavanja rata, a sa druge strane u pregovorima sa silama Antante željela je predstaviti čvrsto jedinstvo Trojnog saveza. Britanija je na sebe preuzela ulogu posrednika u cilju iznalaženja prihvatljivog rješenja.

Treba napomenuti da su 16. decembra 1912. godine u Londonu otpočeli pregovori zaraćenih strana u kojima je pitanje Albanije imalo istaknutu ulogu, pogotovo u stavovima srpskog i crnogorskog predstavnika. Odluka konferencije ambasadora o formiranju albanske države *de facto* je izuzela albansko pitanje iz tema dostupnih mirovnoj konferenciji. Velike sile su jasno stavile do znanja da su jedino one pozvane da raspravljaju o ovom pitanju.

⁷ BD, IX, II, No 387 i No 391; Lichnowsky, *n. d.*, str. 180.

⁸ BD, IX, II, No 391.

⁹ Austrougarska je tokom priprema za konferenciju jasno stavila do znanja da je teritorijalni pristup Srbije Jadranskom moru za nju neprihvatljiv. Pošto su sve sile prihvatile ovakav uslov to pitanje je faktički riješeno i prije 17. decembra. Videti: Д. Ђорђевић, *Иzlазак Србије на море и конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд, 1956, стр. 112.

Pitanje sjeverne granice Albanije

Već idućeg dana, 18. decembra, pokrenuto je pitanje sjeverne i sjeveroistočne granice Albanije, na čemu je posebno inzistirao austrougarski predstavnik. Drugi učesnici sastanka odbili su ovaj predlog plašeci se komplikacija oko statusa grada Skadra. Preovladavalo je mišljenje da je svrsishodnije prvo riješiti probleme oko istočne granice, a problem Skadra ostaviti za kasnije. Tako bi se dobilo više prostora za ustupke zainteresovanih strana. Ipak, zbog razmomoilaženja, nedostatka instrukcija, kao i zbog predstojećih božićnih praznika odlučeno je da se rad konferencije odloži za početak januara 1913. godine. Izražena je nada da se skadarsko pitanje riješi tokom ove pauze direktnim sporazumom Rusije i Austrougarske, što bi konferencija samo sankcionisala.

Može se reći da je skadarski problem iznenadio Greja. Tokom priprema za konferenciju ovaj problem uopšte nije ni razmatran, a sad se pojavio kao dominantna tema. Britanski stav je bio precizan, ne intersuje ih tko će dobiti Skadar, ali je vrlo važno da se ne oslabi anglo-ruski sporazum. Novo povlačenje Rusije nanijelo bi nepopravljivu štetu odnosima dviju sila. Upravo zbog toga Forin ofis je nastojao da pregovore oko Skadra odloži sve dok se ne riješe ostala otvorena pitanja, kada bi se taj problem mogao mnogo jednostavnije riješiti.¹⁰

Sastanaci ambasadora u januaru 1913. godine nisu donijeli nikakav napredak. Stavovi Rusije i Austrougarske su bili dijametralno suprotni. Promjena se dogodila u britanskom stavu. Grej je vršio snažan pritisak na rusku vladu naglašavajući da Britanija ne može dozvoliti rizik evropskog sukoba oko ovog pitanja. Ovim je jasno naznačena granica britanske podrške Rusiji. S druge strane, Grej je predlagao Austrougarskoj i Italiji da se direktno sporazumeju sa Crnom Gorom, kako bi Rusiju isključili iz konačnog rješenja („ne mogu biti veći Crnogorci od Crnogoraca”, prev. aut.).¹¹ Izgleda da je zaokret u britanskoj politici bio uslovljen i traženjem podrške Njemačke za pitanje egejskih otoka što je za Britaniju bilo veoma važno.¹² Rusija, suočena sa nepomirljivim stavom Austrougarske i nespremnošću Britanije da je podrži u njenim zahtjevima, 25. januara ipak je popustila i pristala da Albanija dobije Skadar, uz uslov da Srbija dobije Đakovicu i Debar. Međutim, Austrougarska je odbila ovakvo rješenje. Ni snažan pritisak Britanije, koja je morala da podrži nove ustupke Rusije, za koje je sama bila odgovorna, ni posredovanje Njemačke nisu dali rezultat.¹³ Pregovori su dospjeli u ćorsokak i izlaz se nije nazirao.

¹⁰ BD, IX, II, No 428.

¹¹ BD, IX, II, No 444.

¹² Lichnowsky, *n. d.*, str. 199–200.

¹³ BD, IX, II, No 613 i No 619. Grej je predlagao da se problem riješi delegiranjem međunarodne komisije koja bi na terenu riješila problem. Za Austrougarsku je to bilo potpuno neprihvatljivo.

Preokret u pregovorima donijelo je komplikovanje situacije na terenu. Naime, 3. februara 1913. godine obnovljena su neprijateljstva balkanskih saveznica i Turske. U opsadu Skadra se uključuje i srpska vojska i pad grada je bio neminovan. U isto vrijeme sile nemaju konačnu odluku o sudbini Skadra, a njegov pad bi mogao uticati na tu odluku.¹⁴ Austrougarska je toga bila svjesna i upravo zbog toga je iznijela novi predlog silama. Prihvata da Debar i dolina Reke pripadnu Srbiji, ali ne i Đakovica. Iako je ovo bio značajan iskorak, nije bio i dovoljan, jer Rusija se čvrsto držala uslova pod kojim je bila spremna pristati da Skadar pripadne Albaniji.¹⁵ Kao dodatan problem pojavilo se i odbijanje Srbije da se povuče iz Đakovice i Debra, gradova koje je već zauzela.¹⁶ Britanija je još jednom jasno naglasila i Srbiji i Rusiji, da pitanje ova dva grada neće smatrati kao *casus belli* evropskog rata.¹⁷ S druge strane, u Londonu su veliku zabrinutost izazvale pripreme Austrougarske da samostalno vojno interveniše u skadarskom pitanju. Austrougarska je 19. marta uputila demarš vladi Crne Gore tražeći hitno obustavljanje bombardovanja grada, što je ova odbila. Sada Austrougarska odlučuje da konačno zatvori ovo pitanje pred ostalim silama i na neki način dobije određene ruke u skadarskom pitanju. Tako Balhausplac (Ballhausplatz) obavještava Greja, 21. marta, da je spreman odustati od zahtjeva za Đakovicom pod određenim uslovima. Već sljedećeg dana, 22. marta 1913. godine, konferencija ambasadora donosi odluku po kojoj:

1. Skadar ulazi u sastav Albanije,
2. predstavnici svih sila će na Cetinju i u Beogradu preduzeti korake oko prestanka neprijateljstava i evakuacije Albanije,
3. daju se garancije za muslimansko i katoličko stanovništvo koje se našlo na prostorima koji su pripali Srbiji i Crnoj Gori.¹⁸

Ovaj zaključak ipak nije bio dovoljan da se riješi cijeli problem. Crna Gora je odbila da prihvati odluke konferencije i intenzivirala je napore u cilju osvajanja grada. Austrougarska reaguje i istog 22. marta upućuje ultimatum Crnoj Gori u kojem traži momentalnu obustavu bombardovanja.¹⁹ Izgleda da je austrougarska nota od 21. marta imala upravo to i za cilj. Austrougarska je sad odgovornost za zaoštavanje prilika prebacila na Crnu Goru. Crnogorsko odbijanje da prihvati odluke konferencije omogućavalo je Austrougarskoj da se vojno umješa u balkanski rat. S druge strane, jednostrana akcija Austrougarske označila bi kraj mogućnosti da se sporazum postigne dogovorom. Da bi se to

¹⁴ M. Војводић, *Скадарска криза*, Београд, 1970, стр. 67.

¹⁵ BD, IX, II, No 642.

¹⁶ BD, IX, II, No 681.

¹⁷ BD, IX, II, No 610 i No 723.

¹⁸ M. Војводић, *н. г.*, стр. 91.

¹⁹ M. Војводић, *н. г.*, стр. 89.

predupredilo, V. Britanija je smatrala za neophodno da se preduzme zajednička akcija *Koncerta*. Poslije niza pregovora, početkom aprila 1913. godine sve sile su se složile da se u Jadran pošalje međunarodna flota kao demonstracija odlučnosti sila povodom Skadra. Crna Gora ipak nije popustila i 23. aprila grad se predao crnogorskoj vojsci. Ovo je bio i najopasniji momenat balkanske krize 1912–1913. godine. Britanija je odmah iznijela stav da pad grada u stvari ne mijenja ništa, te da on mora pripasti Albaniji. Ovakvo uvjerenje nije djelila i Austrougarska, koja je otpočela opsežne pripreme u cilju istjerivanja Crnogoraca iz grada. Pad Skadra je bio snažan udarac njenom statusu velike sile, ovo pitanje je postalo stvar prestiža i časti. Sile Antante su se protivile jednostranoj akciji Austrougarske, ali se postavilo pitanje u kojoj formi one mogu djelovati, a morale su djelovati, jer je i njihov prestiž bio u pitanju. U tako napetoj situaciji, koja je svakog momenta mogla da eskalira u sukob, rješenje problema se samo nametnulo. Naime, 30. aprila Grej je zvanično obavješten da je Crna Gora spremna prepustiti Skadar u zamjenu za dva miliona franaka.²⁰ Konferencija je ovo i prihvatila, pa je zvanično grad predan međunarodnim snagama 9. maja 1913. godine.²¹

Ovim je okončana skadarska kriza i za trenutak odgođeno izbijanje rata. Poučen iskustvom, Grej je 27. maja nametnuo uslove mira balkanskim saveznicima i Turskoj, koji su i prihvaćeni. Ovim je predviđeno da sva pitanja vezana za Albaniju ostaju u ingerenciji velikih sila. Konferencija ambasadora je u opštim crtama izvela sjevernu granicu Albanije, detalji su ostavljeni međunarodnoj komisiji koja je trebalo da povuče konačnu liniju. Iako ovaj posao nije završen do avgusta 1914. godine, odluke donijete u Londonu ostale su na snazi.

Pitanje južne granice Albanije

Zaključivši iscrpljujući posao oko sjeverne granice Albanije, na konferenciji ambasadora otvorilo se pitanje južne granice i egejskih otoka. Glavnu riječ je sad preuzela Italija, koja je taj prostor smatrala svojom interesnom sferom. S druge strane nalazila se Grčka, koja je taj prostor zauzela tokom rata. Grej je predložio da se u raspravu o ovoj temi uključi i pitanje egejskih otoka koje je Italija zauzela tokom rata 1911–1912. godine. Smatrao je da bi se tako lakše došlo do kompromisa, jer bi Italija popustila u pitanju otoka, a Grčka u pitanju južne granice Albanije. Ovo gledište je podupirala i činjenica da je Francuska

²⁰ B. Islami, *British Diplomacy and the Making of Albania*, Tirana, 2003, str. 34; L. Albertini, *n. d.*, str. 447 navodi da su još 11. aprila francuska i italijanska vlada iznijele predlog da se C. Gori odobri zajam u zamjenu za napuštanje grada. Vlada C. Gore je to odbila. Ipak 17. aprila je na konferenciji ambasadora donijeta odluka da se odobri zajam od 1.200.000 funti sterlinga koji naravno ne bi bio odmah dostupan.

²¹ BD, IX, II, No 968, ed. note, usp. tekst ugovora u: *Balkanski ugovorni odnosi*, tom I, 1876–1918, priredio M. Stojković, Beograd, 1998, str. 332–333.

vrlo snažno zastupala Grčku, a s druge strane Grej je bio svjestan da se prema Grčkoj neće moći primjeniti iste mjere kao u slučaju Crne Gore. Britanska pozicija je bila da se Italija povuče sa Egeja, Grčka bi dobila otoke, ali bi odstupila po pitanju južne granice. Tako niti jedna sila ne bi ostvarila napredak na Bliskom istoku i *Koncert sila* bi bio očuvan. To je na kraju krajeva bio i osnovni cilj.

Italijanski uslovi su bili jasni. Oni nisu htjeli da Grčka dobije potpunu kontrolu nad Krfskim kanalom i grčka granica nije mogla ići sjevernije od rta Stilos.²² I Grčka i Italija su prihvatile britansku politiku kompromisa. Doduše, tome se ispriječio jedan problem. Naime, po mirovnom ugovoru iz Lozane, kojim je okončala rat sa Turskom, Italija je bila obavezna da otoke koje je zauzela, vrati Turskoj. Konferencija je na kraju i prihvatila ovakvo stanovište. Grčka je dobila samo one otoke koje je sama zauzela, a o sudbini ostalih sile bi naknadno odlučile.²³

Međutim, javio se još jedan dodatni problem. Grčka je tokom rata zauzela veće djelove južne Albanije i nije bila spremna da ih napusti. Ona je pristala na italijanske zahtjeve koji su se odnosili na priobalni pojas, ali je htjela da zadrži prostore u unutrašnjosti, prvenstveno gradove Đirokastro, Permeti i Korča. Tome se najoštrije suprotstavljala Austrougarska. U suštini problem južne granice se može posmatrati kao problem vezan za dvije točke – rt Stilos i grad Korču.

Oko rta Stilos dogovor je brzo postignut, već 18. juna 1913. godine sve sile su se složile da to bude grčka granica na obali. Ali komplikovalo se pitanje granice u unutrašnjosti, jer je Francuska oštro zastupala stav da Grčka mora dobiti Korču kao kompenzaciju. Austrougarska na to nije pristajala.²⁴ Na pomolu je bio još jedan ćorsokak i situacija pred kojom su se sile našle po pitanju sjeverne granice. Britanija je ponovo pokušavala da iznađe kompromisna rješenja, ali su i pozicije Austrougarske i Francuske bile vrlo čvrste.²⁵

I ovaj put rješenje problema donosi razvoj situacije na terenu. Rezultat Drugog balkanskog rata omogućio je zajedničku granicu Grčke i Srbije, pa je sad i Grej smatrao da Korča treba pripasti Albaniji. Već iscrpljen i željan odmora, Grej 1. avgusta 1913. godine podnosi predlog sporazuma konferenciji ambasadora.²⁶ Njemu je bilo neophodno da se postigne sporazum prije 11. augusta, za kada je određen završetak rada konferencije. Time bi se, s jedne strane, izbjegle nepredviđene komplikacije, a s druge, želio je imati potpisan sporazum u trenutku kada mora podnijeti izvještaj parlamentu o radu konferencije ambasado-

²² BD, IX, II, No 974, No 982.

²³ Lichnowsky, *n. d.*, str. 253.

²⁴ Lichnowsky, *n. d.*, str. 221–227.

²⁵ BD, IX, II, No 1050, No 1206.

²⁶ Lichnowsky, *n. d.*, str. 253.

ra.²⁷ U tom nastojanju je i uspio, tako da je 11. avgusta postignut i konačni sporazum oko južne granice Albanije u koju su uključeni i rt Stilos i grad Korča. Ostale pojedinosti bi riješila međunarodna komisija, a po završetku njenog rada sa prostora koji su pripali Albaniji došlo bi do povlačenja grčke vojske.²⁸

Ovo je bila i posljednja odluka konferencije ambasadora i ona se nije više sastajala.

Postizanje sporazuma na konferenciji ambasadora ipak nije označilo i kraj problemima s kojima su se susretale sile povodom južne granice Albanije. Međunarodna komisija je otpočela svoj rad 4. oktobra 1913. godine i sam početak su obilježila neslaganja među predstavnicima sila, kao i oprečna uputstva koja su dobijali. S druge strane Grčka je pokušala da utiče na odluke komisije preko istupa lokalnog stanovništva, što je izazvalo burne proteste u Rimu i Beču. Uz to Italija i Austrougarska su ultimativno tražile da se grčka vojska povuče iz Albanije do kraja 1913. godine.²⁹ Samostalna intervencija Austrougarske i Italije izazvala je žestoko protivljenje sila Antante.

Rad komisije na terenu tekao je vrlo sporo i bez konkretnih rezultata. Kako se proces određivanja granice odužio, sve sile i Grčka su inzistirale da se on što prije okonča. Forin ofis su brinula dva potencijalna problema. Prvi – kada se objelodani odluka sila, može doći do pobune lokalnog pravoslavnog stanovništva, koje se protivilo ulasku u Albaniju. Zbog toga je na terenu trebalo imati određen broj vojnika koji bi popunili vakuum nastao povlačenjem grčke vojske. Kako saglasnost o porijeklu tih vojnika nije mogla biti postignuta, Grej se zalagao za odgodu povlačenja grčke vojske za kraj januara.³⁰

Drugi potencijalni problem je bilo pitanje egejskih otoka. Grčka je zbog unutrašnje situacije tražila da se to pitanje što prije riješi, ali je ono bilo vezano za određivanje granice.³¹

Konačno, 19. decembra 1913. godine, donesen je tzv. Firentinski protokol kojim je određena južna granica Albanije. Tim rješenjem Albaniji su pripali gradovi i oblasti: Saranda, Đirokastro, Tepeleni, Permeti, Korča i rt Stilos. Potom je riješeno i pitanje egejskih otoka, odnosno Grčka je dobila otoke koje je sama zauzela, izuzimajući otoke Imbros, Tenedos i Kastelorica. Povlačenje grčke vojske iz Albanije određeno je za 1. mart 1914. godine.³²

Ovim protokolom zaključeno je pitanje južne granice Albanije.

²⁷ BD, IX, II, No 1206 i No 1207.

²⁸ B. Islami, *n. d.*, str. 45–46.

²⁹ BD, X, I, No 65. Novinski izvještaji u Austrougarskoj su navodili mogućnost separatne akcije dvije zemlje u cilju nametanja odluke oko određivanja južne granice Albanije ako komisija ne završi svoj rad do kraja novembra.

³⁰ BD, X, I, No 75, No 95 i ed. note.

³¹ BD, X, I, No 75.

³² Videti: *Balkanski ugovorni odnosi*, tom I, str. 404–405.

Konferencija ambasadora odredila je granice nove države. Problemi i sjeverne i južne granice postavili su nebrojene izazove pred velike sile. U nekoliko navrata pregovori su se našli pred prekidom, a sudbina cijelog evropskog kontinenta je zavisila od par sela za koja nitko do tad nije čuo. Britanska pozicija tokom svih ovih pregovora je bila jasna: britanski interesi nisu ugroženi sudbinom Skadra i Đakovice i za Britaniju je nedopustivo da bude primorana ući u rat oko tih mjesta. Upravo zbog toga tokom cijele krize oko granica britanska uloga je bila izuzetno značajna, jer je bila u mogućnosti da svoj autoritet iskoristi za postizanje kompromisa. Interesi Britanije su postojali samo u slučaju egejskih otoka. Za nju je bilo bitno da se ne dozvoli Italiji da ostane na tom prostoru. Da li će oni potom preći Grčkoj ili Turskoj, za nju je bilo od manje važnosti.

Granice Albanije koje su odredile sile ostavile su i težak zalog za budućnost. I Albanija i Srbija i Grčka su bile nezadovoljne riješenjima postignutim na konferenciji ambasadora. Vrlo brzo će se to pokazati na terenu. Svi zainteresovani su težili reviziji sporazuma. Albanci su tražili Kosovo i Metohiju, Srbija je smatrala da je granična linija neprirodna i teško odbranjiva. Grčka vlada nije prihvatila odredbe razgraničenja i radila je na tome da izbori aneksiju sjevernog Epira. Unatoč svemu, za Britaniju ovo je bila mala cijena očuvanja evropskog mira i jedinstva među silama.

Stvaranje albanske države

Kao što je već napomenuto, na prvom sastanku konferencije ambasadora odlučeno je da Albanija dobije autonomiju pod suverenitetom ili sizerenitetom sultana, te da bude pod garancijom velikih sila. Austrougarska i Italija zadužene su da sastave nacrt organizacije buduće države. Početkom aprila 1913. godine ove dvije zemlje su predstavile svoj predlog na konferenciji. Predlog je predviđao odustajanje od bilo kakvog oblika turskog suvereniteta nad Albanijom, prvenstveno zbog posljedica balkanskih ratova. Tako je predviđeno da Albanija bude nezavisna i neutralna, sa žandarmerijom koju bi vodili oficiri iz neke od evropskih zemalja, a međunarodna komisija bi uspostavila pravni sistem nove države. Kneza Albanije imenovale bi Austrougarska i Italija, a odobrile bi ga sve sile i predstavnici Albanije.³³ Francuski predstavnik na konferenciji Kambon je imao niz primjedbi na ovaj predlog. Smatrao je da sile ne poznaju dovoljno prilike na terenu i nametanje vladara Albaniji stvorilo bi probleme za budućnost. To bi značilo da se sile opet moraju umješati u albanske probleme. On je predložio da se imenuje visoki komesar na 2–3 godine, koji bi oformio državni aparat. Zavničnici Forin ofisa su bili skloni ovakvom rješenju.³⁴ Italija i

³³ B. Islami, *n. d.*, str. 54–55.

³⁴ BD, IX, II, No 972.

Austrougarska su odlučno odbacile kritike. One su htjele da predstave trajno rješenje po pitanju albanske vlade. Težnja je bila da konferencija prizna vladu Ismail Kemal-beja³⁵ kao odlučujućeg činioca u Albaniji.

Sporazum o ovim pitanjima znatno bi doprinio stabilnosti *Koncerta*, koji se sada suočavao sa novim koplifikacijama proisteklim iz balkanskih ratova. Sporazum je trebalo postići prije zaključenja konferencije. Do toga i dolazi 29. jula 1913. godine. Sam tekst sporazuma glasi:

1. Albanija je organizovana kao nezavisna kneževina, suverena i nasljedna po principu primogeniture, i pod garancijom sila. Kneza će odati sile.
2. Sve veze sizerenstva Turske i Albanije su ukinute.
3. Albanija je neutralna, a njenu neutralnost garantuju sve sile.
4. Kontrola nad upravom i finansijama povjerena je međunarodnoj komisiji sastavljenoj od delegata svih šest sila i jednog delegata Albanije.
5. Komisija će trajati 10 godina i bit će obnovljena ako za tim bude potrebe.
6. Komisija će izraditi detaljan plan organizacije svih grana državne uprave u Albaniji i u roku od šest mjeseci predstaviti će silama rezultate i svoje zaključke o administrativnoj i finansijskoj kontroli zemlje.
7. Knez će biti izabran nakon šest mjeseci. Dok se knez ne izabere i ne uspostavi stalna domaća vlada, njene ingerencije, kao i organizacija policije bit će u nadležnosti međunarodne komisije.
8. Bezbednost i javni red garantovat će međunarodna žandarmerija. Ona će biti povjerena stranim oficirima koji će imati vrhovnu i izvršnu kontrolu nad istom.
9. Ovi oficiri će biti izabrani iz švedske armije.³⁶

Ovim su položeni temelji albanske države, ali sporazum nije označio i kraj rasprave sila o Albaniji. Dalja rasprava vodiće se mimo konferencije ambasadora, koja je avgusta 1913. godine zaključila svoj rad.

U septembru 1913. godine dolazi do novog komplikovanja situacije na srpsko-albanskoj granici. U Albaniji 23. septembra dolazi do velikog ustanka, koji se prelio i na teritoriju Srbije.³⁷ Albanci su zauzeli Gostivar, Strugu, Debar

³⁵ Ismail Kemal-bej je u Valoni 28. novembra 1912. godine proglasio nezavisnu Albaniju i formirao privremenu vladu. Grej je smatrao da je ova vlada kreacija ove dve sile i oštro se suprotstavljao njihovoj namjeri. Vidjeti: BD, IX, II, No 1165.

³⁶ U tekstu sporazuma nalaze se još dva člana koji se odnose na status i plate oficira žandarmerije. Lichnowsky, *n. d.*, str. 241–242 i str. 249. Iako je prvobitno određena švedska armija, ona je ovu dužnost odbila pa je potom određena holandska vojska. BD, IX, II No 1195 i No 1226.

³⁷ BD, X, I, No 15.

i Ohrid, a Srbija je odgovorila mobilizacijom vojske, prodorom u samu Albaniju, sa ciljem gušenja ustanka i okupacije strateški važnih točaka. Ovakav razvoj situacije snažno je zabrinuo London, jer je pretio zaoštavanjem sukoba Austro-ugarske i Srbije. Postojala je mogućnost da se Austro-ugarska umješa u sukob, što bi dovelo do situacije koja je prethodila konferenciji ambasadora.³⁸ U podne 18. oktobra 1913. godine vlada Austro-ugarske isporučila je ultimatum srpskoj vladi tražeći potpunu evakuaciju prostora Albanije u roku od osam dana.³⁹ U Londonu su bili šokirani ovakvim samostalnim istupom Austro-ugarske u problemu koji se ticao svih šest sila. Ipak, zajedno sa Njemačkom, Grej je nastojao smiriti situaciju. Pod velikim pritiskom sila Srbija je popustila i napustila prostor Albanije do 25. oktobra 1913. godine.

Kriza oko srpsko-albanske granice imala je veliki uticaj na politiku velikih sila prema Albaniji. Britanski stav je bio da se što prije omogući rad međunarodne komisije, kao i da se što prije izabere knez Albanije. Za Britaniju je bilo veoma važno da se što prije postigne stabilnost nove države i da se konačno zatvori ova kriza koja je u više navrata pretila raspadom *Koncerta sila*, pa i ratom dva bloka.

Izbor ličnosti za kneza Albanije izazvao je brojne i burne rasprave među evropskim silama. Pretendenata je bilo mnogo i kretali su se u rasponu od kandidatura pojedinih avanturista do kandidata koje su predložile sile. Naposljetku, izbor je pao na kneza Vilhelma Hajriha Vida,⁴⁰ porijeklom iz ugledne plemićke porodice, povezane sa brojnim evropskim dvorovima, rođaka njemačkog cara i oficira u pruskoj vojsci. Njegova kandidatura imala je podršku Italije i Austro-ugarske. Upravo to je izazivalo zabrinutost u Londonu, jer su postojale indicije da Austro-ugarska odvojeno pregovara sa knezom kako bi osigurala nastavak svoje politike u Albaniji.⁴¹ Iako nevoljno, Britanija je prihvatila njegovu kandidaturu jer je to bilo u interesu stabilnosti Albanije. Knez Vid je 7. marta 1914. godine doputovao u Drač i time otpočinjje njegova vladavina, koja će trajati dvije stotine dana.

Sad su u Albaniji postojale institucije kneza i međunarodne komisije za kontrolu. Njihov prvi i najznačajni zadatak je bilo preuzimanje vlasti nakon povlačenja grčkih snaga iz južne Albanije marta 1914. godine. Problem je predstavljalo otvoreno suprotstavljanje pravoslavnog stanovništva na tom prostoru. U Đirokastriu je 17. februara formirana Privremena vlada autonomnog Epira, koju je vodio Georg Hristaki Zografos. Međunarodnoj komisiji za kontrolu odmah je stavljeno do znanja da će se „silom oduprijeti svakom pokušaju žandar-

³⁸ BD, X, I, No 42.

³⁹ Ultimatum je dostavljen u formi *Note Verbale*. BD, X, I, No 45 i No 49.

⁴⁰ William Frederick, *Henry of Wied 1876–1945*; knez, porijeklom iz male njemačke kneževine na Rajni, vladao Albanijom od 7. 3. 1914. do 3. 9. 1914. godine.

⁴¹ BD, X, I, No 64.

merije da povredi njihovu teritoriju”.⁴² Grčka, iako je pristala da se povuče iz Albanije, nikad nije priznala Firentinski protokol. Uz to, pojavili su se dokazi da grčka vojska oružjem snabdjeva ustanike. Austrougarska i Italija su opet preduzele samostalnu akciju u Atini tražeći hitno povlačenje grčke vojske iz Albanije. Ovo je bio treći put da Austrougarska samostalno istupa u balkanskoj krizi od postizanja sporazuma u Londonu. U Forin ofisu su bili ogorčeni jer je time opet narušeno jedinstvo sila, a to je bio osnovni britanski interes. U Londonu se ozbiljno raspravljalo o mogućnosti britanskog potpunog povlačenja iz Albanije, ali se od toga odustalo tek pod pritiskom saveznika.

Međunarodna komisija je tek 17. maja 1914. godine riješila problem Epira, dajući sjevernoepirskim Grcima široku autonomiju.⁴³ I kad se pomislilo da je ovo kraj nevolja vezanih za Albanju, 19. maja 1914. godine izbija veliki ustanak u unutrašnjosti zemlje. Za Britaniju je ovo bilo previše, Grej je smatrao Austrougarsku odgovornom za postojeće stanje i nije namjeravao da se dalje angažuje u ovim problemima. Lihnovski navodi da „ovdje (u Londonu – prim. aut.) prevladava osjećaj zasićenja albanskim problemom kao i nevoljnost da se troše britanska sredstva više nego što je neophodno za očuvanje evropskog mira”.⁴⁴ Polako je otpočeo proces povlačenja Britanije iz Albanije, koji je okončan odlaskom njenog delegata iz Međunarodne komisije za kontrolu 21. avgusta 1914. godine.

Prvi balkanski rat 1912. godine iznio je albansko pitanje kao jedno od najsjloženijih u datom trenutku i prisilio Evropu da se umiješa. Stvaranje Albanije na konferenciji ambasadora u Londonu nesumljivo je ostvareno združenim snagama sila Trojnog saveza, odnosno sporazumom Italije i Austrougarske, koje su već dugi niz godina imale snažne interese na tom prostoru. Ipak mora se reći da je i britanska diplomatija u ovome odigrala zapaženu ulogu. Istina, britanski interesi na Balkanu nisu bili ugroženi, u stvari može se reći da Britanija tada nije ni imala posebne interese na Balkanu. U cijeloj ovoj krizi glavni interes Britanije je bio održanje jedinstva *Koncerta sila* i sprečavanje situacije koja bi mogla dovesti do sukoba dva bloka. Upravo s tim ciljem je i održana konferencija. Grej je ušao u ovaj projekat sa ciljem da posreduje među zainteresovanim silama i pokuša iznaći rješenje koje bi bilo prihvatljivo za sve. Konferencija, koja je obezbedila predah i pronašla izlaz iz jedne vrlo opasne situacije po evropski mir, mnogo toga duguje ličnosti predsjedavajućeg.

Najkompleksnije i najopasnije pitanje bilo je određivanje sjeverne granice Albanije. Iznalaženje kompromisa je bila neophodnost, i u tome su uspjivali, istina ponekad vrlo teško. Za Greja je bilo potpuno neprihvatljivo da Brita-

⁴² BD, X, I, No 119.

⁴³ Za tekst ugovora videti: *Balkanski ugovorni odnosi*, tom I, str. 416–417.

⁴⁴ Lichnowsky, *n. d.*, str. 266.

nija ude u rat oko nečeg tako nebitnog po njene interese kao što su albanska sela. Britanska javnost je djelila takvo ubjeđenje. U uticajnim britanskim krugovima se raspravljalo: „Kako će ljudi u Engleskoj ili u prekomorskim Dominionima shvatiti da mi imamo ikakvog interesa u sudbini ovog ili onog albanskog sela, za čije postojanje do jučer uopšte nisu ni znali? Mi se možemo boriti samo za jasno naznačene britanske imperijalne interese.”⁴⁵ Ipak, Forin ofisu je bila jasna granica između nebitnih albanskih sela i britanskih imperijalnih interesa. Ako bi oko prvih došlo do velikog rata, onda bi bili ugroženi i ovi drugi.

Zanimljivo je da je Grej nastupao sa pozicije održanja *Koncerta sila*, a ne sila Antante. Podjelu sila na dva bloka nastojao je što više ublažiti. Tokom trajanja pregovora uglavnom nije podržavao predloge i zahtjeve svojih saveznika i po riječima kneza Lihnovskog granice Albanije su samo zahvaljujući Greju riješene u skladu sa željama centralnih sila. Ovakav nastup je posebno iritirao francuskog ambasadora Kambona, koji je smatrao da bi se novo uzmicanje Rusije moglo vrlo nepovoljno odraziti i na Antantu. Sam Grej je naveo da bi Kambon „volio malo manje neutralnosti, a malo više strančarenja u mojem stavu”.⁴⁶ Tokom ovih pregovora ostvarena je saradnja sa Njemačkom, koja je trebalo da vrši pritisak na Beč, a Britanija na Petrograd u cilju postizanja sporazuma. Ni jedna ni druga zemlja nisu imale vitalne interese na Balkanu i prvenstveno su željele mir. To je vodilo daljem približavanju oličenom u sporazumu oko podjele portugalskih kolonija i sporazumu oko bagdadske željeznice. Doduše mora se naglasiti da je Grej u više navrata jasno naznačio knezu Lihnovskom da će Britanija braniti nezavisnost Francuske. Postavlja se pitanje koliko je ovo približavanje Britanije i Njemačke uzrokovalo strahovanja u Petrogradu i nade u Berlinu tog kobnog augusta 1914. godine.

Ako bi se ovdje morala iznijeti ocjena konferencije, onda se može reći da je ona sa britanskog stanovišta uspjela, jer je zapaljiva atmosfera polako splasnula i otklonjena je neposredna pretnja izbijanja velikog rata. Međutim, britanska politika u ovoj krizi je doživjela neuspjeh, jer jedinstvo sila nije očuvano i *Koncert* je bio razbijen samostalnim akcijama Austrougarske i Italije. Novu balkansku krizu sile će dočekati podjeljene u dva tabora bez onakvog „sigurnosnog ventila” kakav je tokom krize 1912. godine predstavljala konferencija ambasadora. I pored tako grčevitog protivljenja, Britanija je ipak morala ući u rat koji je svoj povod imao na Balkanu.

Konačno, konferencija ambasadora je rezultirala formiranjem nove države na Balkanu. Međutim, daleko od toga da je albansko pitanje tim bilo zatvoreno. Ono će se opet pojavljivati pred silama. Proročki su djelovale riječi amba-

⁴⁵ H. W. Steed, *Trough thirty years 1892–1922*, vol. I, London, 1924, str. 364.

⁴⁶ Grey of Fallodon, *n. d.*, vol. I, str. 274.

sadora Kambona na konferenciji koda je tvrdio da Albanija ne može sama opstati. Albansko društvo se tek trebalo izgraditi i to je ostalo za vremena koja dolaze.

Britanski pogled na krizu iz 1912. godine i pregovore vođene na konferenciji ambasadora, najbolje odslikava sam ser Edvrad Grej napisavši u memoarima: "Detalji s kojima smo se bavili bili su beznačajni – samo iskrice; ali mi smo sjedili na buretu baruta".⁴⁷

Summary

British Policy and Creation of Albania 1912–1914

With the outbreak of the Balkan wars in 1912, a massive European crisis had emerged. One of the most crucial problems was the question regarding the formation of borders and, in general, the creation of Albanian state. Although British politics didn't have a direct interest in this question its involvement was determined by increasing hostility between Russia and Austro-Hungary on the Balkans, which threatened to lead Europe into a conflict of unforeseeable scale. Maintaining the unity of the powers and finding a solution to prevent thus clash were set as Britain's primary goal. Towards this end, British Secretary of Foreign Affairs, Sir Edward Gray, with German support, organized the Conference of Ambassadors in London. This body was designed to quickly and efficiently find the solution to this problem. The Conference commenced on the 17th of December, 1912, in London. The negotiations were difficult and often come to a dead end. This issue of setting the Northern and Southern borders along with the organization of Albanian state institutions challenged British diplomacy and pushed Europe to the brink of war. The crisis brought about a significant bonding of Germany and Britain with the borders of Albania set according to the interest of the Central powers. Although the conference managed to postpone the outbreak of the war between the powers, British politics failed insofar as the unity of the powers wasn't preserved. Deeply divided, they would come to face a new Balkan crisis. Although strongly opposed to it, Britain became involved in a war whose trigger came from the Balkans. At the conference, an Albanian state was formed, but this did not resolve the „Albanian question” that would appear before the world's powers time and time again.

⁴⁷ Grey of Fallodon, *n. d.*, vol. I, str. 268.

UDK 37. 014 (497. 1) «1925/1926»
32 : 929 Radić S.

STJEPAN RADIĆ KAO MINISTAR PROSVETE KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Dušan BAJAGIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: Primenom više naučnih metoda istraživan je mandat ministra prosvete Stjepana Radića, a posebno delatnost u odnosu na oblast prosvete. Rezultati govore o nastojanju Stjepana Radića da u praksi ostvari odrednice o visokom školstvu iz političkog programa Hrvatske seljačke stranke.

Delatnost ministra prosvete bila je propisana na osnovu Vidovdanskog ustava i svih zakona kojima je bila regulisana državna uprava. Na osnovu njih su bile zadate funkcije ministra u svim oblastima delovanja Ministarstva prosvete. Predmet istraživanja, odnosno pitanje na koje tražimo odgovor jeste kako Stjepan Radić u vreme svog mandata ostvaruje propisane funkcije. U odgovoru na ovo pitanje primenjujemo historiografsku metodu (navodimo sve akte koje je Stjepan Radić doneo, a koji su kao neklasifikovana građa objavljeni u *Prosvetnom glasniku* Ministarstva prosvete Kraljevine SHS), kao i kvantitativni metod analize sadržaja dokumenata. Kvantitativnim metodom htelo se doći do empirijskog utemeljenja rezultata. Uvođenje novih metodoloških pristupa nije naš cilj, već sredstvo da bismo se približili naučnoj istini. Naime, kvantitativnim metodom smo nameravali da donešena akta razložimo na osnovne funkcije: organizacione, normativno-pravne, materijalne, kadrovske i ostale. Kvantitativna analiza nam služi kao predradnja za kvalitativnu ocenu rada ministra prosvete Stjepana Radića. Naš naučni cilj jeste naučna deskripcija i klasifikacija akata koje je doneo Stjepan Radić, a društveni cilj je izgradnja naučne osnove na do sada neobrađivanom opusu građe.

Stjepan Radić¹ je bio predsednik Hrvatske (pučke) seljačke stranke. Stranka je od svog nastanka decembra 1904. godine bila nosilac ideje o državi

¹ Dragutin Hlaca, *Stjepan Radić i njegov politički rad*, Zagreb, 1923; Milan Marjanović, *Stjepan Radić*, Beograd, 1937; Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb,

Hrvatskoj na osnovama hrvatskog državnog prava. Sa političkim profilom koji se ispoljavao kroz republikanski i konfederativni program, stranka je bila nosilac nacionalnog pokreta i osnovica hrvatskom otporu da se ostvari uređenje na centralističkim osnovama u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Primenjujući metodu bojkota u političkoj praksi objektivno je podsticala otpor svih separatističkih snaga u Kraljevini, naročito „frankovaca i drugih pristalica restauracije nove podunavske države”.²

Vaspitanje i obrazovanje u političkom programu Stjepana Radića i Hrvatske seljačke stranke

Hrvatska pučka seljačka stranka predviđala je u svom programu nekoliko elemenata za reformu školstva. Reforma školstva je imala za cilj otvaranje opštih i besplatnih narodnih škola sa programom poljoprivredne obuke. Posebno mesto u školskom programu trebalo je da dobije nastava stranih jezika, kursevi iz raznih naučnih i oblasti narodnog života i društvenog razvoja čovečanstva. Pažnja je usmeravana na organizaciju „viših državnih škola” za sve vrste državnih službenika koje bi pohađali učenici srednjih škola a trajale bi od dve do četiri godine.³

Ideje o reformi školstva Stjepan Radić je izneo 1903. godine. Osnovnu školu shvatao je kao deo društva, kao najvažniju instituciju sa misijom da na moderan način obrazuje najšire slojeve stanovništva i zasnovanu na nekoliko osnovnih načela. Prvo načelo takve institucije bilo je izgradnja moralne ličnosti učenika. Drugo načelo je predviđalo da se škola usklađuje sa crkvom i vera sa naukom, tako da hrišćanske škole ne dođu pod uticaj katoličkog klera ili pravoslavnog sveštenstva. Treće načelo je podrazumevalo zaštitu škole i učitelja od pritisaka crkve, države i političkih stranaka. Četvrto načelo predviđalo je uvođenje reda i organizacije posla u škole. Petim i šestim načelom tražena je zaštita učenika u smislu da se preventivno otklone uzroci lošeg ponašanja. Radić je naglašavao značaj stimulisanja u zapošljavanju učitelja i učiteljica u smislu efikasnijeg suzbijanja nepismenosti i izgradnje črstih veza između društva i škole.⁴

1990; Branka Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb, 1998; Mark Biondich, *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party, and the politics of mass mobilization, 1904–1928*, Toronto, Buffalo, London, 2000; Ivo Perić, *Stjepan Radić: 1871–1928*, Zagreb, 2003.

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd, 1988, str. I/99. Videti: *Hrvatska pučka seljačka stranka*, Zagreb, 1905; Vladko Maček, *Bit hrvatskog seljačkog pokreta*, Zagreb, 1937; Hrvoje Matković, *Povjest hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999; Mark Biondich, *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party and the politics of mass mobilization, 1904–1928*, Toronto, Buffalo, London, 2000.

³ Branka Boban, „Stjepan Radić o odgoju i naobrazbi”, *Radovi ZHP*, 34-35-36/2001–2004, Zagreb, str. 135–156.

⁴ *Isto*, str. 135–156.

Srednja škola je trebalo da pruža opšte, stručno i naročito tehničko obrazovanje, i u tom smislu je predlagao otvaranje većeg broja srednjih stručnih škola: poljoprivrednih, zanatskih i trgovačkih.⁵

Visoko školstvo je zamišljao kao nosioca modernog obrazovanja po modelu koji bi se sastojao od ideja i fakata, gde bi nastavu držali profesori različitih uverenja, odnosno u kojem bi se studenti podsticali da razvijaju svoje ideje. Shodno ovim stavovima, tražio je uvođenje studija medicine, tehnike, a naročito poljoprivrede na Sveučilištu u Zagrebu. Isticao je da posebnu pažnju treba posvetiti predavanjima o državi, narodnoj privredi, izučavanju praktičnih trgovačkih predmeta kao što su bankarstvo ili računovodstvo, odnosno da prioritet treba dati predmetima važnim za privredu i državu.⁶

U Nacrtu ustava Neutralne seljačke republike Hrvatske iz 1921. godine osnovu sistema obrazovanja činila je četvorogodišnja osnovna škola za svu mušku i žensku decu sa programom opšteg obrazovanja i obukom u privrednom poslu. Sistem srednjih škola zasnivao bi se na četvorogodišnjim narodnim školama sa programom za opšte obrazovanje, nastavu iz praktičnog rada, uz učenje stranih jezika, i na stručnim školama za zanat, trgovinu i privredu sa opšteobrazovnim tečajevima i nastavom stranih jezika. Školovanje inteligencije ostvarivalo bi se u naučnim zavodima sa ciljem da se obezbede nove sudije, učitelji, veterinari, sveštenici, farmaceuti, građevinari itd. dok bi se medicinski i tehnički fakulteti ustanovili za profesore škola za opšte obrazovanje i za profesore stručnih škola za inteligenciju.⁷

Ministar prosvete Stjepan Radić

Stjepan Radić je dužnost ministra prosvete vršio u desetoj vladi Nikole Pašića i u vladi Nikole T. Uzunovića, u vremenu od 17. novembra 1925. do 15. aprila 1926. godine.⁸ Pre Stjepana Radića dužnost ministra prosvete obavljali su:

⁵ *Isto*, str. 135–156.

⁶ *Isto*, str. 135–156.

⁷ *Isto*, str. 135–156.

⁸ Pristup dosledne opozicije zvaničnoj vlasti Stjepan Radić i Hrvatska seljačka stranka promenili su ulaskom u parlament, prihvatanjem Vidovdanskog ustava i dinastije Kradorđević. U pregovorima između zvaničnika Radikalne stranke i HSS-a stvorena je jedna partijsko-politička kombinacija iz koje je nastala vlada. Tada je bio potpisan jedan akt sporazma u kojem je bio utvrđen sastav zajedničke vlade, čiji je najvažniji zadatak bio da integralno primenjuje i izvodi ustav u državi uz primenu postojećih i donošenje novih zakona. Ovim su stvoreni uslovi da 18. jula 1925. godine počne sa radom deseta vlada Nikole Pašića. Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979, str. 196–204. Videti: Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I–II, Zagreb, 1961, str. I/481–484; Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd, 1996, str. I/215–216.

Ljubomir Davidović,⁹ Pavle D. Marinković,¹⁰ Miloš Trifunović,¹¹ Svetozar Pribičević¹² i Anton Korošec.¹³ Kao Radićev prethodnik, u resoru Ministarstva prosvete u desetoj vladi Nikole Pašića, Velja Vukićević je propisao akta za osnovno, srednje i više školstvo. Na čelu sa navedenim ministrima u radu Ministarstva prosvete često je izostajao kontinuitet, usled njihovih suprotstavljenih političkih pogleda, afiniteta, interesovanja i kulturne koncepcije.¹⁴

Kao ministar prosvete, Radić je najavljavao depolitizaciju Ministarstva, podizanje narodnih škola, borbu s kulturnom i prosvetnom zaostalošću, otvaranje kurseva za nepismene u toku zimskih meseci.¹⁵ Nastojao je da reaktivira školske programe iz doba Austro-Ugarske koje je izradio Odjel za bogoštovlje i nastavu hrvatske banske vlade.¹⁶

Kritikovao je premeštanje učitelja i profesora iz Hrvatske u Srbiju, nezaposlenost i naročito protekciju na stranačkoj osnovi kod zapošljavanja.¹⁷ U toku svog mandata mnogim članovima svoje porodice našao je posao, zbog čega je optuživan za korupciju.¹⁸

Stjepan Radić je kao ministar prosvete pristupao prosvetnom radu sa tendencijom da kroz njega ostvari političku korist.¹⁹ U tom smislu penzionisao je devetoricu profesora Sveučilišta u Zagrebu.²⁰ Svoju dužnost da se kao ministar

⁹ Ljubomir Davidović je formirao Prosvetni odbor, dao je načela, nastavne planove i projekte za osnovne i srednje škole. Zaslužan je i za zakonsku regulaciju Ministarstva prosvete. Gordana Pavlović-Lazarević, „Biografije”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 117–118.

¹⁰ Pavle D. Marinković propisao je nastavni plan i program rada učiteljskih škola. *Isto*, str. 120.

¹¹ Miloš Trifunović je nastojao da poveća broj osnovnih škola, zalagao se za podizanje novih školskih zgrada, povećanje broja upisane dece i da se osnovna škola produži sa četiri na osam godina. *Isto*, str. 122.

¹² Svetozar Pribičević je pokušao da šire deluje na oblast prosvete, ozakonio je uredbu o Višoj pedagoškoj školi, dao je da se osnuju mnoge stručne srednje poljoprivredne i vojne (podoficirske) škole i nastojao je da se izradi jedinstveni nastavni plan i program za četvororazrednu osnovnu školu. *Isto*, str. 124.

¹³ Anton Korošec kao ministar prosvete doneo je pravilnike za različite vrste škola. *Isto*, str. 126.

¹⁴ Ljubodrag Dimić, *n. d.*, str. I/215–220.

¹⁵ *Isto*, str. I/221–222.

¹⁶ Branka Boban, *n. d.*, str. 135–156.

¹⁷ Ivo Perić, *Stjepan Radić: 1871–1928*, Zagreb, 2003, str. 398.

¹⁸ Ferdo Čulinović, *n. d.*, str. I/483.

¹⁹ Ljubodrag Dimić, *n. d.*, str. I/222.

²⁰ Ministar Radić penzionisao je ove profesore Univerziteta: Branka Vodnika, Milana Preloga, Vladimira Dvornikovića, Ferdu Kocha, Marina Kiseljaka, Petra Bulata, Grgu Novaka, Vojislava Radovanovića i Artura Schneidera. Milan Prelog je u tom trenutku bio dekan, tako da je bio razrešen i od te dužnosti. Ovakva odluka ministra Radića izazvala je veliko negodovanje u akademskoj i široj javnosti u Zagrebu i navela je rektora Univerziteta u Zagrebu Dragu Perovića da protiv nje protestuje u Beogradu. Podsticaj za penzionisanje ovih profesora dao je Gavro Manojlović, predsednik udruženja visokoškolskih nastavnika u Zagrebu, koji je te prisilno penzionisane profesore isključio i iz tog udruženja. Ivo Perić, *n. d.*, str. 401.

prosvete upoznaje sa prosvetnim prilikama i delovanjem prosvetnih institucija na terenu koristio je i za održavanje stranačkih skupova i političkih promocija za pristalice HSS-a pretežno po Hrvatskoj, Bačkoj, Bosni i Hercegovini.²¹

U periodu u kojem je Radić bio ministar prosvete bilo je i nekoliko diskusija poslanika u Narodnoj skupštini koje su se odnosile na njegov rad i politiku u Ministarstvu prosvete. Radićevo držanje napadale su podjednako i pristalice ideje integralnog jugoslovenstva i pristalice federalističkog uređenja države.²²

Integralci su mu, u njegovoj prosvetnoj politici, zamerali zanemarivanje srpskog stanovništva u Hrvatskoj, pokušaje da odstrani jugoslovenski orijentisane učitelje iz njihove organizacije, nastojanje da svojom prosvetnom politikom uguši narodno jedinstvo i nacionalnu školu, a time i jedinstvo države. Radiću je zamerano i to da njegove reforme nemaju ideje i da nema svoj program rada.²³

Sa druge strane, Radiću su pritužbe stizale i od federalista, koji su mu zamerali na jednoj provizornoj konstrukciji jedinstva države i federacije naroda i što je preko škole provlačio političke tendencije. Zamerke su stizale i u smislu da u praksi ne ostvaruje svoje ideje o školi koja bi u sebi imala duh sela.²⁴

Delovanje Stjepana Radića na čelu Ministarstva prosvete izazvalo je žestoke reakcije Glavne uprave Profesorskog društva, koja je 9. februara 1926. godine uputila Memorandum predsedniku Ministarskog saveta i Narodnoj skupštini. U njemu je podigla glas u ime očuvanja ideje narodnog jedinstva i za to je tražila zaštitu javnosti, jer je po njenom mišljenju ministar prosvete Stjepan Radić sprovodio nezakonitu, razornu, nenacionalnu politiku, težio razbijanju ove ideje i protivio se izvođenju nastave u duhu jedinstva. Sprečavao je izjednačavanje školskih propisa, školske terminologije i opštih školskih postupaka. Sveeno je vređao Srbe, ponižavao Slovence i progonio one Hrvate koji sebe nisu odvajali od Srba. Glavna uprava Profesorskog društva založila se za očuvanje i jačanje ideje narodnog jedinstva škole kao ustanove, i nastavnika i učenika u noj.²⁵

Ostvarivanje funkcija u aktima ministra prosvete Stjepana Radića

Stjepan Radić je kao ministar prosvete Kraljevine SHS u vreme svog mandata doneo 57 akta, u kojima je ostvario ukupno 4.788 funkcija. U propisa-

²¹ *Isto*, str. 398–401.

²² Ljubodrag Dimić, *n. d.*, str. 223.

²³ *Isto*, str. I/222–223.

²⁴ *Isto*, str. I/222–223.

²⁵ *Memorandum Glavne uprave Profesorskog društva, podnesen predsedniku Ministarskog save-
ta i predsedniku Narodne skupštine, Glasnik profesorskog društva*, citirano prema: Vladeta Te-
šić, „Ministarstvo prosvete”, *Ministarstvo prosvete i ministri Kraljevine Srba, Hrvata i Slove-
naca i Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941*, Beograd, 2000, str. 69–70.

nim funkcijama ostvario je najviše organizacionih, ukupno 3.627 (75,75%), tako da se njegova uprava Ministarstvom prosvete Kraljevine SHS kao upravnom organizacijom većinom ispoljila kao organizovanje. U okviru uprave Ministarstvom prosvete Stjepan Radić je svojim delovanjem obuhvatio oblasti visokog i višeg školstva, srednjih škola, osnovnih škola i druge.

U oblasti visokog i višeg školstva svojim delovanjem Stjepan Radić je ostvario najviše funkcija u jednom aktu 726 (15,16%) na osnovu kojih je Visoka škola za trgovinu i promet u Zagrebu podignuta u rang fakulteta i preimenovana u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu.²⁶ Stvaranje uslova za dalju organizaciju Ekonomsko-komercijalne visoke škole Stjepan Radić je omogućio propisavši akt sa 62 (1,29%) funkcije kojima su utvrđene prelazne odredbe.²⁷ Mogućnost da propiše ova akta Stjepan Radić je dobio na osnovu člana 11 Zakona o budžetskim dvanaestinama za mesece decembar 1925. godine i januar, februar i mart 1926. godine. Naime, kao ministar prosvete Stjepan Radić je dobio ovlašćenje da Visoku školu za trgovinu i promet u Zagrebu pretvori u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu sa rangom univerzitetskog fakulteta i da je produži na četiri godine. Ministar prosvete, takođe, bio je ovlašćen da na predlog professorskog kolegija škole i po odobrenju Ministarskog saveta odredi sve potrebno do posebnog zakonskog uređenja za Visoku školu. Propisivanje člana 11 ostvareno je saglasno članu 24 Zakona o budžetskim dvanaestinama za mesece: avgust, septembar, oktobar i novembar 1925. godine, na osnovu koga je ministar prosvete imao ovlašćenje da u Beogradu otvori Veliku trgovinsku školu (Akademiju trgovine). Shodno tome sredstva namenjena za otvaranje Akademije trgovine u Beogradu preusmerena su za pretvaranje Visoke škole za trgovinu i promet u Zagrebu u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu sa rangom univerzitetskog fakulteta.²⁸

Delovanje u smislu dalje organizacije Ekonomsko-komercijalne visoke škole ministar prosvete Stjepan Radić nastavio je ostvarivanjem 137 (2,86%) funkcija kojima su regulisani uslovi za nostrifikaciju doktorata na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu onim kandidatima koji su doktorirali na stranim visokim školama iz ekonomsko-komercijalnih nauka.²⁹ U cilju regu-

²⁶ „Uredba o izmenama i dopunama *§§ 1–12, 14, 16–27, 29–33, zakonske uredbe od 17. juna 1920 – P. Br. 16857 od 23. decembra 1925 godine”, *Prosvetni glasnik*, Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLII, 1–2, Beograd 1926, str. 3–10.

²⁷ „Prelazne odredbe – P. Br. 16976 od 31. decembra 1925. godine – Ekonomsko-komercijalna visoka škola u Zagrebu”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 39–40.

²⁸ „Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesece avgust, septembar, oktobar i novembar 1925. godine”, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, VII, 173, Beograd, 1925, str. 1–26; „Zakon o budžetskim dvanaestinama za mesece decembar 1925. godine i januar, februar i mart 1926 godine”, *Službene novine Kraljevine SHS*, VII, 276, Beograd, 1925, str. 1–24.

²⁹ „Propis – Br. 7480/1 od 24. januara 1926. godine – Nostrifikacija doktorata ekonomsko-komercijalnih znanosti stranih visokih škola na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 77–79.

lisanja ispitnih propisa, delovao je na osnovu predloga profesorskog saveta škole ostvarivanjem 701 (14,64%) funkcije kojom je bilo regulisano održavanje pojedinačnih ispita, predisпита i diplomskih ispita.³¹ Procedura za prijem doktorata iz ekonomsko-komercijalnih nauka regulisana je ostvarivanjem 473 (9,88%) funkcije.³² Habilitacije privatnih docenata, položaj, prava i dužnosti privatnih docenata, na osnovu predloga prosvetnog saveta, regulisana su ostvarivanjem 303 (6,33%) funkcije.³³ Delatnost ministra prosvete Stjepana Radića na organizovanju Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Zagrebu zaokružena je ostvarivanjem 64 (1,34%) funkcije kojima je na osnovu predloga profesorskog saveta osnovan Geografski zavod i propisan njegov statut.³⁴

Svojim delovanjem na osnovu predloga profesorskog saveta Stjepan Radić je za Ekonomsko-komercijalnu visoku školu u Zagrebu propisao 2.466 (51,50%) funkcija, čime je gotovo u potpunost ostvario jednu od vrlo bitnih tački u programu za reformu obrazovanja i vaspitanja u delu koji se odnosi na visoko školstvo, a to je značajnija zastupljenost na Sveučilištu onih nauka koje su bitne za privredu i za državu. U ovom slučaju to su bile ekonomsko-komercijalne nauke. Ostvarenje ove tačke pripada programu reforme obrazovanja i vaspitanja iz vremena pre 1918. godine.

Pored organizacionog utemeljenja Ekonomsko-komercijalne visoke škole Stjepan Radić je svoje delovanje usmerio u pravcu organizacione izgradnje Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu propisavši, na predlog Rektorata Sveučilišta i na osnovu zaključka profesorskog zbora Medicinskog fakulteta, odluku sa 14 (0,29%) funkcija za regulisanje teoretskih ispita drugog rigorozna.³⁵ Stvara se utisak da je odluka doneta u skladu sa autonomijom univerziteta,³⁶ međutim na osnovu Sveučilišnog zakona³⁷ autonomija univerziteta nije bila priznata za Sveučilište u Zagrebu. Ostaje otvoreno pitanje da li je u praksi autonomija univerziteta važila za Sveučilište u Zagrebu kao što je na osnovu Zakona o

³⁰ „Naredba – Br. 7478/I od 12. februara 1926. godine – Ekonomsko-komercijalna visoka škola u Zagrebu. Ispitni propisi”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 21–29.

³¹ „Propis – Br. 7479/I od 12. februara 1926. godine – Ekonomsko-komercijalna visoka škola u Zagrebu. Propisi za polučenje doktorata”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 29–35.

³² „Propis – Br. 7481/I od 12. februara 1926. godine – Ekonomsko-komercijalna visoka škola u Zagrebu. Habilitacija privatnih docenata”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 29–35.

³³ „Odluka – Br. 14943/I od 13. februara 1926. godine – Osnivanje Geografskog zavoda na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu. Statut”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 69–70.

³⁴ „Odluka – Br. 4811/I od 17. februara 1926. godine – Polaganje teoretskih ispita II rigorozna pri Medicinskom fakultetu u Zagrebu”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 69.

³⁵ O autonomiji Univerziteta videti u *Autonomija Univerziteta i Činovnički zakon*, Beograd, 1925, str. 3–10.

³⁶ *Sveučilišni zakon i provedbena naredba o državnim ispitima*, Zagreb, 1895, str. 3–41.

Univerzitetu³⁷ i Opšte uredbe³⁸ bila zagarantovana za Univerzitet u Beogradu. Shodno Zakonu o Univerzitetu Kraljevstva SHS u Ljubljani³⁹ autonomija univerziteta bila je zagarantovana i za Univerzu u Ljubljani, a prema Uredbi o Filozofskom fakultetu u Skoplju i Pravnom fakultetu u Subotici⁴⁰ važila je i za ove visokoškolske ustanove.

Stjepan Radić je svoje delovanje u pravcu razvoja institucija visokog i višeg školstva proširio donošenjem odluke sa ostvarenih 48 (1%) funkcija kojima je otvorena vežbaonica uz Višu pedagošku školu u Zagrebu. Odluka je propisana na osnovu naredbe Pokrajinske uprave, Odeljenja za prosvetu i vere, i počivala je na načelima prosvetne autonomije u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴¹

Propisanim aktima koja su se odnosila na Sveučilište i ustanove visokog i višeg školstva u Zagrebu, Stjepan Radić je sa ukupno 2.528 (52,79%) ostvarenih funkcija delovao u pravcu dalje izgradnje njihove organizacije i podsticanja njihovog razvoja.

Od ostalih akta koje je Stjepan Radić propisao za oblast visokog i višeg školstva pronađena je još samo jedna odluka sa ostvarenih 11 (0,23%) funkcija na osnovu kojih je osnovan novi seminar na Filozofskom fakultetu u Skoplju. Osnivanje novog seminara ostvareno je na osnovu zaključaka Saveta Filozofskog fakulteta, a prema načelima autonomije univerziteta ministar prosvete je bio obavezan da za osnivanje seminara propiše odgovarajući akt.⁴²

U ukupnom delovanju ministra prosvete Stjepana Radića na oblast visokog i višeg školstva jasno se uočava da u vreme trajanja svog mandata nije propisao nijedan akt za Univerzitet u Beogradu, za Univerzu u Ljubljani, niti za Pravni fakultet u Subotici. Sa druge strane, kao ministar prosvete, na osnovu postojećih zakonskih i podzakonskih akta, imao je dovoljno zadatih funkcija na osnovu kojih je mogao da deluje u pravcu sveukupnog i podjednakog organizovanja i razvoja institucija visokog i višeg školstva u Kraljevini SHS.

Stjepan Radić je prilikom stupanja na dužnost ministra prosvete u Ministarstvu zatekao započet posao na ujednačavanju pravnih propisa po pokrajina-

³⁷ „Zakon o Univerzitetu, od 27. februara 1905. godine”, *Zbornik zakona i uredaba o Liceju, Velikoj školi i Univerzitetu*, (priredio Dragoljub T. Baralić), Beograd, 1967, str. 177–186, (dalje: *Zbornik...*).

³⁸ „Opšta Uredba Univerziteta, od 1. oktobra 1905. godine”, *Zbornik...*, str. 187–210.

³⁹ „Zakon o Univerzitetu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca u Ljubljani, od 23. jula 1919. godine”, *Zbornik...*, str. 236–237.

⁴⁰ „Uredba o Filozofskom fakultetu u Skoplju i Pravnom fakultetu u Subotici, od 2. februara 1920. godine”, *Zbornik...*, str. 238–239.

⁴¹ „Odluka upućena velikom županu za Prosvetno odeljenje u Zagrebu – Br. 8351/III od 26. januara 1926. godine – Viša pedagoška škola u Zagrebu. Otvaranje vježbaonice”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 73–74.

⁴² „Odluka – P. Br. 15673/25 od 13. februara 1926. godine – Osnivanje seminara na Filozofskom fakultetu u Skoplju”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 70–71.

ma Kraljevine SHS u oblasti srednjeg školstva. Posao na ujednačavanju propisa u oblasti srednjeg školstva bio je usmeren naročito na ujednačavanje organizacije i funkcionisanja između srednjih i kategorije građanskih škola. Srednje škole su u to vreme bile ustrojene prema Zakonu o srednjim školama Kraljevine Srbije od 4. jula 1912. godine. Građanske škole bile su zastupljenije na onim prostorima Kraljevine SHS koji su do ujedinjenja 1. decembra 1918. godine bili u sastavu Austrougarske monarhije. U kategoriju građanskih škola bile su uključene sve građanske škole, mešćanske (Slovenija), više narodne (trgovačke), više pučke - građanske i više devojačke u Banatu, Bačkoj, Baranji, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, Bosni i Hercegovini i Sloveniji. U cilju ujednačavanja propisa Stjepan Radić je lično ili posredstvom načelnika u Ministarstvu prosvete doneo raspis⁴³ sa ostvarenih 37 (0,77%) funkcija na osnovu kojih su regulisane naplate taksa u građanskim i u srednjim školama i odluku kojom je ostvareno 73 (1,52%) funkcije na osnovu kojih su ukinuti svi propisi i odredbe u pojedinim oblastima po kojima se regulisao prelaz učenika srednjih škola u viši razred građanskih škola.⁴⁴ Shodno navedenom, Stjepan Radić je u toku svog mandata, u cilju ujednačavanja propisa iz oblasti srednjeg školstva na prostoru Kraljevine SHS, delovao sa ostvarenih 110 (2,29%) funkcija.

Pored posla na ujednačavanju propisa za srednje i građanske škole poboljšavana je, u praktičnom smislu gde je to bilo potrebno, organizacija funkcionisanja srednjih i građanskih škola. U tom smislu Stjepan Radić je propisao odluku sa 17 (0,35%) funkcija na osnovu kojih je bio ukinut završni ispit u građanskim školama. Time su svršeni učenici građanskih škola, na osnovu svedočanstva o završenom četvrtom razredu građanske škole, stekli pravo na upis i dalje školovanje u srednjim stručnim školama. Donošenje ovog akta bilo je uslovljeno prethodno usvojenim aktima i predstavljalo je kontinuitet u prosvetnoj delatnosti.⁴⁵ Sa druge strane, kontinuitet prosvetne delatnosti predstavljalo je donošenje raspisa kojeg je po naredbi ministra prosvete potpisao načelnik Odeljenja za srednju nastavu i u kojem je sa 95 (1,98%) ostvarenih funkcija ukinut niži tečajni ispiti u srednjim školama. Ukidanjem ovog ispita đacima je omogućeno da neposredno pređu iz IV u V razred.⁴⁶

⁴³ „Raspis–velikim županima za Prosvetna odeljenja – O. N. Br. 72089 od 20. novembra 1925. godine – Naplata takse u građanskim kao u srednjim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 20.

⁴⁴ „Odluka – Br. 71879/1925 od 19. februara 1926. godine – Prelaz učenika srednjih škola u viši razred građanskih škola”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 71–72.

⁴⁵ „Odluke – Br. 45962/III od 14. aprila 1926. godine – Ukidanje završnog ispita u građanskim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 7, Beograd, 1926, str. 211.

⁴⁶ „Raspisi – Br. 44169/II od 15. aprila 1926. godine – Ukidanje nižeg tečajnog ispita u srednjim školama, po članu 87. Finansijskog zakona za 1926/27. godinu”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 7, Beograd, 1926, str. 213–214.

U prosvetnoj delatnosti Stjepana Radića posebna pažnja je posvećena građanskim školama. U vreme svog mandata on je, lično ili posredstvom nekog od načelnika u Ministarstvu, delovao u pravcu organizacione izgradnje građanskih škola. Akta koja su u tom smislu propisivana bila su inspirisana njegovim nastojanjima da u okviru svojih mogućnosti kao ministar prosvete unapredi rad u tim školama. Shodno tome donesena je odluka⁴⁷ sa ostvarene 42 (0,88%) funkcije na osnovu kojih su regulisani trajanje časova i odmora, zatim odluka⁴⁸ sa ostvarene 24 (0,50%) funkcije na osnovu kojih su za polovinu bile umanjene sve takse za razredne, završne i dopunske ispite u građanskim školama i odluka⁴⁹ sa ostvarenih 15 (0,31%) funkcija na osnovu kojih je odobrena promena naziva privatne ženske građanske škole u Zagrebu u predmetu molbe vlasnice i ravnateljice Milke Broh. Ovaj segment prosvetnog delovanja Stjepana Radića izvršen je sa ostvarenom 81 (1,69%) funkcijom.

U sklopu delovanja prema građanskim školama interesantno je izdvojiti odluku sa ostvarenih 16 (0,33%) funkcija u cilju pravilne primene odluka Ministarstva prosvete i na građanske škole trgovačkog smera u Bosni i Hercegovini. Prema ovoj odluci su prvi i drugi pripravnici razred preimenovani u prvi i drugi razred građanske škole, a treći i četvrti stručni razred u treći i četvrti razred građanske škole.⁵⁰ Takođe, iz grupe akata kojima je regulisana građanska škola ističe se odluka sa ostvarenih 20 (0,42%) funkcija kojima su vraćeni na snagu stari nastavni planovi i programi o predavanju nemačkog jezika kao obaveznog predmeta u građanskim školama u Sloveniji. Prema odluci predavanje nemačkog jezika bilo je planirano od 1. septembra 1926. godine, i to u prvom, drugom, trećem i četvrtom razredu po tri časa nedeljno sa građivom pripremljenim prema spremi učenika. Odluka je donesena na osnovu prelazne odluke kojom su ponovo vraćeni na snagu stari nastavni planovi i programi u građanskim školama.⁵¹

Za širenje organizacione osnove građanskih škola u vreme mandata ministra prosvete Stjepana Radića ostvareno je 244 (5,08%) funkcije, od toga na prostoru Hrvatske i Slavonije moglo je da se ostvari 208 (4,33%).

⁴⁷ „Odluka – O. N. Br. 71843 od 29. decembra 1925. godine – Trajanje časova i odmora u građanskim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 12.

⁴⁸ „Odluka – Br. 8042/III od 26. januara 1926. godine – Smanjenje takse za privatne ispite u građanskim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 10.

⁴⁹ „Odluka – velikom županu Zagrebačke oblasti u Zagrebu – Br. 22142/III od 4. marta 1926. godine – Zagreb, privatna ženska građanska škola, s pravom javnosti, Milke Broh. Promjena naziva”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 74.

⁵⁰ „Odluka – O. N. Br. 83716 od 26. decembra 1925. godine – Naziv pojedinih razreda građanskih škola trgovačkog smera u Bosni i Hercegovini”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 11–12.

⁵¹ „Odluka – O. N. Br. 7714 od 25. januara 1926. godine – Predavanje nemačkog jezika u građanskim školama u Sloveniji, kao obaveznog predmeta”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 11.

Pored navedenih akta pronađen je jedan raspis upućen direktorima gimnazija sa ostvarene 33 (0,69%) funkcije na osnovu kojih je regulisan način ocenjivanja vrednoće u srednjim školama tako što se ocena nemarljivo brojno predstavljala jedinicom (1), a ne dvojkom (2). Shodno tome ocenjivanje je vršeno na sledeći način: pohvalno (5), marljivo (3) i nemarljivo (1).⁵²

Tokom mandata Stjepana Radića delovanjem Ministarstva prosvete bile su obuhvaćene i učiteljske škole. U većini slučajeva, akta koja su donošena za učiteljske škole propisivali su inspektori po odobrenju načelnika Odeljenja za osnovnu nastavu i narodno prosvetno. Tako je na osnovu raspisa sa ostvarenih 25 (0,52%) funkcija dato uputstvo za predavanje gimnastike koja je trebalo da se vrši istovremeno i učenicima i učenicama sa ukupno dva časa nedeljno.⁵³ U slučaju drugog raspisa ostvarene su 42 (0,88%) funkcije na osnovu kojih je regulisana primena postojećeg akta Ministarstva prosvete o izdavanju školskih uverenja i svedočanstava. Na osnovu raspisa izvršene su izmene utoliko što je izdavanje duplikata uverenja i svedočanstava bilo moguće samo po odobrenju Ministarstva prosvete. Ovaj raspis odnosio se na uverenja i svedočanstva izdata posle 1. januara 1919. godine.⁵⁴ Trećim raspisom koji je doneo ministar prosvete ostvarena je 71 (1,48%) funkcija kojom je regulisana procedura polaganja dopunskih ispita iz nacionalne grupe predmeta za one učitelje, učiteljice i zabavilje koji nisu bili srpsko-hrvatsko-slovenačke narodnosti a imali su završenu učiteljsku, odnosno školu za zabavilje u kojoj nisu učili predmete nacionalne grupe. Raspis je donesen u skladu sa nizom postojećih akta iz ove oblasti.⁵⁵ Shodno zadatim funkcijama, na osnovu postojeće regulative u Ministarstvu prosvete kao delu centralne državne uprave, ministar i ostali upravni organi bili su dužni da propišu podjednako kako ovaj raspis tako i prva dva. U delovanju prema učiteljskim školama uopšte, u vreme mandata ministra prosvete Stjepana Radića, ostvareno je 138 (2,88%) funkcija i to, pored ujednačavanja propisa iz oblasti srednjeg školstva, predstavlja kvalitet delovanja u Ministarstvu prosvete.

Pored navedenih akata, na osnovu postojećih propisa donesena je odluka sa ostvarenih 20 (0,42%) funkcija na osnovu koje je regulisano polaganje praktičnog učiteljskog ispita učitelja i učiteljica sa teritorije Ženske učiteljske

⁵² „Raspis – direktorima gimnazija – Br. 1492/VII od 5. januara 1926. godine – Ocenjivanje učenika – ca iz vrednoće u srednjim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 17.

⁵³ „Raspis – upravnicima učiteljskih škola – S. N. Br. 65922 od 21. decembra 1925. godine – Predavanje gimnastike u mešovitim učiteljskim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 17–18.

⁵⁴ „Raspis – upravnicima učiteljskih škola – O. N. Br. 78724 od 28. decembra 1925. godine – Izdavanje duplikata uverenja i svedočanstva”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 18.

⁵⁵ „Raspis – velikim županima za Prosvetna odeljenja – Br. 18141/III od 20 februara 1926. godine – Poslednji dopunski ispiti iz nacionalne grupe predmeta”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 15–16.

škole u Beogradu.⁵⁶ Sa druge strane, raspis sa ostvarenih 14 (0,29%) funkcija, donesen na osnovu pitanja upravnika učiteljskih škola iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Dalmacije, davao je objašnjenje da godišnji ispit ima da se primenjuje samo u onim učiteljskim školama u kojima po zakonu postoje godišnji ispiti. U školama u kojima nije postojao godišnji ispit – raspisom se nije tražilo polaganje.⁵⁷

U delovanju Ministarstva prosvete u oblasti srednjeg školstva moguće je izdvojiti akta kojima su, u većini slučajeva po naredbi načelnika Odeljenja za osnovnu nastavu i narodno prosvetovanje, propisivane disciplinske mere učenicima učiteljskih i srednjih škola. Shodno Disciplinskim pravilima i na osnovu izveštaja upravnika škola, odnosno nastavničkih saveta i prosvetnih inspektora, disciplinske mere su obično podrazumevale isključenje učenika iz svih srednjih, stručnih ili učiteljskih škola u Kraljevini. Takav akt bio je raspis sa ostvarenih 27 (0,56%) funkcija na osnovu kojih su, zbog podstrekivanja učenika na protivljenje školskim vlastima, isključena dva učenika učiteljske škole u Danilovgradu.⁵⁸ Zatim, tu je i raspis sa ostvarenih 18 (0,38%) funkcija na osnovu kojih je zbog višestruke krađe isključen učenik učiteljske škole u Sarajevu.⁵⁹ Pronađen je akt Stjepana Radića sa ostvarenih 15 (0,31%) funkcija na osnovu kojih je izmenjena odluka kojom je Stjepan Rupec, učenik drugog razreda učiteljske škole u Gospiću, kažnjen isključenjem iz svih srednjih i njima sličnih škola tako što se Stjepan Rupec isključuje iz svih učiteljskih škola u Primorsko-krajiškoj oblasti.⁶⁰

Disciplinske mere učenicima srednjih škola ostvarene su sa 60 (1,25%) funkcija, od toga na osnovu ostvarenih 15 (0,31%) funkcija umanjena je izrečena disciplinska mera jednom učeniku sa prostora Hrvatske i Slavonije.

Za učenike kažnjene po Disciplinskim pravilima donesen je po naredbi načelnika Odeljenja za osnovnu nastavu raspis kojim je ostvareno 15 (0,31%) funkcija na osnovu kojih je bilo regulisano da ispit koji su polagali učenici otpušteni po članu 47 Disciplinskih pravila nije imao karakter privatnog ispita,

⁵⁶ „Odluka – upravnica ženske i muške učiteljske škole u Beogradu – Br. 22555/III od 27. februara 1926. godine – Polaganje praktičnog učiteljskog ispita učitelja i učiteljica sa teritorije Ženske učiteljske škole u Beogradu”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 75.

⁵⁷ „Raspis – upravnica učiteljskih škola Br. 38044/III od 31. marta 1926. godine – Polaganje godišnjih ispita u učiteljskim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 6, Beograd, 1926, str. 172.

⁵⁸ „Raspis – upravnica učiteljskih škola – O. N. Br. 78779 od 15. decembra 1925. godine – Odobrenje odluke nastavničkog saveta učiteljske škole u Danilov gradu, kojom se otpuštaju iz svih učiteljskih škola u Kraljevini Vasilije Stanić i Tomo Kojičić, učenici III razreda pomenute škole”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 5, Beograd, 1926, str. 130.

⁵⁹ „Raspis – upravnica srednjih i učiteljskih škola – O. N. Br. 78073 od 21. decembra 1925. godine – Isključenje Jura Ančića iz svih srednjih i stručnih škola u Kraljevini”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 5, Beograd, 1926, str. 132.

⁶⁰ „Odluka – Br. 9364/III od 29. januara 1926. godine – Izmjena odluke kojom je Stjepan Rupec isključen iz svih srednjih i njima sličnih škola”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 5, Beograd, 1926, str. 129.

jer se učenik, i kada je bio otpuštan po čl. 47, smatrao za učenika svoje škole i samo u njoj je mogao da polaže ispit.⁶¹

Oblast osnovnog školstva bila je širim spektrom obuhvaćena aktima kojima je Ministarstvo prosvete delovalo na nju. Tokom svog mandata ministar prosvete Stjepan Radić potpisao je na osnovu Zakona o narodnim školama dva tečaja na osnovu kojih su nastavnici mogli da se jave u aktivnu službu. Prvim tečajem ostvarene su 194 (4,05%) funkcije na osnovu kojih je 143 nastavnika/ca u 34 mesta moglo da se javi u aktivnu službu ako su imali najmanje deset godina stalne učiteljske službe.⁶² Drugim tečajem ostvareno je 460 (9,61%) funkcija na osnovu kojih je 316 nastavnika/ca u 125 mesta moglo da dobije aktivnu službu ako su imali najmanje punih pet godina učiteljske službe.⁶³

Sa ostvarene 654 (13,66%) funkcije 459 nastavnika/ca prevedeno je u aktivnu službu, što je bio redovan i rutinski postupak koji je ministar kao šef nekog resora u državnoj upravi bio obavezan da sprovodi.

Ministar prosvete ili ministrov pomoćnik potpisivali su akta na osnovu kojih su otvarane osnovne škole sa mestima za učitelje. Na području Hrvatske i Slavonije kao osnova za donošenje takvih akta služio je Školski zakon od 31. oktobra 1888. godine. Tako je prema odluci sa ostvarenih 18 (0,38%) funkcija otvorena osnovna škola u Karlovcu za predele Baniju, Selce i Gradac sa četiri učiteljska mesta rimokatoličke veroispovesti. Odluka je doneta na osnovu zaključaka „samoupravnog odbora zastupstva slobodnog i kraljevskog grada Karlovca” od 12. decembra 1925. godine.⁶⁴ Na osnovu odluke sa ostvarenih 18 (0,38%) funkcija osnovana je jednorazredna osnovna škola sa mestom za učitelja istočno pravoslavne veroispovesti na kolonizaciji pustare Brešće, opština Retfala osječkog sreza, oblasti Osijek. Odluka je donesena na osnovu pismene molbe učitelja od 5. oktobra 1926. godine. Novčana sredstva skupljena su iz budžeta 1926/27. godine i od sredstava upravne opštine Retfale.⁶⁵ U selu Buban grubišnopoljskog sreza, oblasti Osijek, na osnovu akta sa ostvarenom 21 (0,44%) funkcijom odlučeno je da se osnuje jednorazredna osnovna škola za sela Buban i Brzaju i pri njoj otvori mesto za učitelja istočno pravoslavne veroispovesti.

⁶¹ „Raspis – upravicima učiteljskih škola – O. N. Br. 77532 od 28. decembra 1925. godine – Ispit učenika učiteljskih škola otpuštenih po članu 47. disciplinskih pravila”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 18.

⁶² „Stečaj – Br. 31924/III od 16. marta 1926. godine – Stečaj za popunjavanje praznih i privremeno popunjenih mesta nastavnčkih u varošima”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 79.

⁶³ „Stečaj – Br. 37429 od 30. marta 1926. godine – Stečaj za popunjavanje praznih i privremeno popunjenih mesta nastavnčkih u varošima i varošicama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 80–81.

⁶⁴ „Odluka – velikom županu Primorsko-krajiške oblasti – Br. 1158/III od 31. januara 1926. godine – Karlovac grad, otvorenje osnovne škole za gradski predjel Banija”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 11.

⁶⁵ „Odluka – Br. 12417/III od 17. februara 1926. godine – Otvaranje škole na pustari Brešće i stvaranje mjesta za nastavnika pri istoj školi”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 73.

Takođe je odlučeno da se dvorazredna osnovna škola u Zrinskoj, istoga sreza i oblasti, uredi kao jednorazredna i da se tu preuredi mesto za učitelja rimokatoličke veroispovesti. Akt je donesen na predlog velikog župana u Osijeku.⁶⁶ Aktom u kojem je ostvareno 12 (0,25%) funkcija osnovana je jednorazredna osnovna škola sa jednim mestom za učitelja istočno pravoslavne veroispovesti u Cerovcima, srez Gračac, oblast Primorsko-krajiška. Školsku opštinu sačinjavala su sledeća mesta: Duboki Do, Malo Glogovo, Turovac, Vučipolje.⁶⁷ Odlukom u kojoj je bilo ostvareno 15 (0,31%) funkcija osnovano je drugo mesto rimokatoličkog učitelja pri osnovnim školama u Sisku.⁶⁸

Stjepan Radić je za otvaranje škola sa pet mesta za učitelje rimokatoličke veroispovesti ostvario 39 (0,82%) funkcija. Sa druge strane za otvaranje škola sa dva mesta za učitelje istočno pravoslavne veroispovesti ostvario je 30 (0,63%) funkcija. Samo u jednom slučaju ostvario je 21 (0,44%) funkciju kojom su otvorene škole sa po jednim mestom za učitelje rimokatoličke i istočno pravoslavne veroispovesti. Uzevši u obzir gore navedeno obrazloženje, možemo da zaključimo da je u toku mandata ministra prosvete Stjepana Radića na području Hrvatske i Slavonije u svrhu otvaranja škola sa radnim mestima ostvareno 90 (1,89%) funkcija.

Prema navedenim aktima moguće je zaključiti da su se u praksi primenjivali i prosvetni zakoni hrvatske banske vlade. Na osnovu tih zakona Hrvatska i Slavonija imale su autonomiju u oblasti prosvete još iz vremena Austro-Ugarske. Ovime je, u pogledu primene prosvetnog zakonodavstva, bila sačuvana pokrajinska autonomija u Hrvatskoj i Slavoniji. Svoje odluke iz oblasti osnovnog školstva Stjepan Radić je bio obavezan da donese na osnovu uvažavanja samouprave u oblastima, principa lokalne samouprave jednog mesta i principa prosvetne autonomije koji se na teritoriji Hrvatske i Slavonije sačuvao još iz vremena Austro-Ugarske. Mogućnost da se na inicijativu učitelja osnivaju škole i otvaraju radna mesta upućuje na demokratsku proceduru u državnoj upravi.

Pored navedenih, pronađen je još jedan akt Stjepana Radića sa ostvarenih 28 (0,58%) funkcija na osnovu kojih je otvorena nova škola u Ostrošcu, u cazinskom srezu. Ovim aktom potvrđeno je da je funkcionisala samouprava u oblastima i da se Zakon o narodnim školama primenjivao na prostoru Bosne i Hercegovine. Postupak da se na osnovu molbe džematskog medžlisa donese odluka o otvaranju škole ukazuje da je u državnoj upravi postojala demokratska procedura.⁶⁹

⁶⁶ „Odluka – Br. 8388/III od 25. februara 1926. godine – Otvaranje škole u Bubnu i stezanje dvorazredne škole u jednorazrednu u Zrinjskoj”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 73.

⁶⁷ „Odluke – Br. 39839/III od 10. aprila 1926. godine – Osnivanje jednorazredne osnovne škole u Cerovcima sreza gračačkog”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 6, Beograd, 1926, str. 167.

⁶⁸ „Odluka – Br. 32223/III od 14. aprila 1926. godine – Osnivanje drugog mjesta rimokatoličkog učitelja u Sisku”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 7, Beograd, 1926, str. 212.

⁶⁹ „Odluke – Br. 29895 od 20. marta 1926. godine – Otvaranje nove škole u Ostrošcu, u srezu cazinskom”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 5, Beograd, 1926, str. 129.

Na osnovu postojećih i važećih propisa, kao i prema utvrđenom mišljenju Glavnog prosvetnog saveta, u Ministarstvu prosvete je donošena regulativa o udžbenicima za osnovne škole. Akta kojima su regulisana pitanja vezana za udžbenike potpisivali su ministar prosvete ili po njegovoj naredbi načelnik Odeljenja za osnovnu nastavu. Shodno tome, na osnovu raspisa sa ostvarenih 15 (0,31%) funkcija odobrena je upotreba opšte čitanke „Altalános Olvasókönyk” od Mihajla M. Stanojevića i Jeremije Pavlovića u V i VI razredu osnovnih škola.⁷⁰ Raspisom sa ostvarenih 19 (0,40%) funkcija produženo je vreme upotrebe odobrenih udžbenika državnog ili privatnog izdanja sa tri na četiri godine.⁷¹ Da bi se odredilo koji će se udžbenici koristiti za pojedine nastavne predmete, a koji ne, u školskoj 1926/27. godini donet je raspis sa ostvarenih 36 (0,75%) funkcija na osnovu kojih je odlučeno da se provere svi udžbenici za osnovne škole u celoj Kraljevini, osim bukvara i čitanki koji su na osnovu raspisanog stečaja od 1923. godine odobreni ministarskom odlukom od 18. avgusta 1925. godine (O. N. Br. 46855) pod uslovom da su ih pisci prilagodili pomenutoj odluci.⁷² Kako bi se na osnovu iste ministarske odluke odobrilo štampanje udžbenika, donesen je raspis sa ostvarenih 26 (0,54%) funkcija na osnovu kojih su pozvani svi pisci da prema komisijskim primedbama i u dogovoru sa ocenjivačima unesu potrebne izmene u svoje bukvaru i čitanke.⁷³ U svrhu stručnog poboljšanja udžbenika za osnovne škole, unapređenja osnovne nastave i u svrhu uređenja pisama na kojima bi se izdavali bukvari i čitanke donet je raspis sa ostvarene 184 (3,84%) funkcije kojima su regulisana izdanja i upotreba čitanki u osnovnim školama i važio je na celoj teritoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.⁷⁴ Da bi se odobrila upotreba udžbenika „Reformatus Vallas” za učenike reformatske veroispovesti, donesen je raspis sa ostvarenih 9 (0,19%) funkcija.⁷⁵

Možemo da zaključimo da je Stjepan Radić u oblasti osnovnog školstva, po pitanju udžbenika ostvario 289 (6,03%) funkcija. Prema potpisanim aktima

⁷⁰ „Raspis – velikim županima za Prosvetna odeljenja – Br. 10925/III od 9. februara 1926. godine – Upotreba čitanke „Altalános Olvasókönyk” u V i VI razredu osnovnih škola”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 19.

⁷¹ „Raspis – velikim županima za Prosvetna odeljenja – Br. 484/III od 19. februara 1926. godine – Vreme upotrebe odobrenih udžbenika državnog ili privatnog izdanja”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 19.

⁷² „Raspis – velikim županima za prosvetna odeljenja – Br. 26454/III od 8. marta 1926. godine – Pregledavanje udžbenika, koji će se upotrebljavati u školskoj godini 1926/27”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 76–77.

⁷³ „Raspis – velikim županima za prosvetna odeljenja – Br. 26455/III od 8. marta 1926. godine – Izmene u bukvarima i čitankama prema komisijskim referatima”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 76.

⁷⁴ „Raspis – svim prosvetnim inspektorima u državi – Br. 39561/III od 30. marta 1926. godine – Izdanja i upotreba bukvara i čitanki u osnovnim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 5, Beograd, 1926, str. 130–132.

⁷⁵ „Raspis – Prosvetnim inspektorima Br. 37657/III od 10. aprila 1926. godine – Upotreba udžbenika ‘Reformatus Vallas’ za učenike reformatske veroispovesti”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 6, Beograd, 1926, str. 171.

delovao je na celoj teritoriji Kraljevine. Njegova akta morala su da se zasnivaju na postojećim odlukama donošenim u ministarstvu, kao i na mišljenju koje je o udžbenicima dalo nadležno telo – Glavni prosvetni savet Ministarstva prosvete.

U svrhu potvrđivanja rasporeda i regulisanja predavanja veronauke učenicima muslimanske veroispovesti u školama Južne Srbije, ministar prosvete Stjepan Radić doneo je raspis kojim je ostvario 25 (0,52%) funkcija na osnovu kojih je ponovo potvrđen raspored predavanja veronauke učenicima muslimanske veroispovesti u školama Južne Srbije sadžan u postojećim aktima.⁷⁶ U cilju olakšavanja što boljeg izučavanja veronauke učenicima muslimanske veroispovesti u školama Južne Srbije, doneo je raspis sa ostvarenih 14 (0,29%) funkcija na osnovu kojih je predavanje veronauke bilo propisano u svim razredima svakoga dana po podne sa po dva časa.⁷⁷ Versku nastavu učenicima muslimanske veroispovesti u školama Južne Srbije Stjepan Radić je regulisao sa propisanih 39 (0,81%) funkcija.

Ostala su još dva akta na osnovu kojih se iz Ministarstva delovalo na oblast osnovnog školstva. Prvi je naredba koju je potpisao načelnik Odeljenja za osnovnu nastavu sa ostvarenih 19 (0,40%) funkcija. Njom je trebalo da se otkloni pojava u praksi da se učenici/ce u mestima gde ima više podvojenih škola vode po dve i više godina kao učenici jedne škole, dok su u stvari ti učenici već završili osnovnu školu u drugoj školi dotičnog mesta ili u mestima kuda su se odselili.⁷⁸ Drugi akt je odluka Stjepana Radića sa ostvarenih šest (0,13%) funkcija na osnovu kojih je stavljena van snage odluka O. N. Br. 15703 od 25. marta 1925. godine po kojoj su narodna osnovna škola i opšta narodna škola u Zemunu (gornji grad) spojene u jednu petorazrednu osnovnu školu. Umesto ove odluke, Stjepan Radić je propisao da se opšta narodna škola, u toku školske 1926/27. godine, odvoji od narodne osnovne škole i obrazuje jednorazredna opća pučka škola (gornji grad) sa hrvatskim nastavnim jezikom, a učiteljsko mesto zauzme učitelj rimokatoličke veroispovesti.⁷⁹ Ova odluka odražava Radićeva nastojanja da kao ministar prosvete u praksi reaktivira prosvetne programe Odjela za bogoštovlje i nastavu hrvatske banske vlade iz vremena Austro-Ugarske.

Ministarstvo prosvete je u vreme mandata Stjepana Radića ispoljilo tendenciju da ostavri i neke opšte kulturne i prosvetne ciljeve. Na osnovu raspisa sa

⁷⁶ „Raspis – velikim županima za Prosvetna odeljenja – Br. 18140 od 19. februara 1926. godine – Predavanje veronauke učenicima muslimanske veroispovesti u školama Južne Srbije”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 15

⁷⁷ „Raspis – velikim županima za Prosvetna odeljenja u Južnoj Srbiji – Br. 44191/III od 14. aprila 1926. godine – Predavanje veronauke učenicima muslimanske veroispovesti u školama Južne Srbije”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 6, Beograd, 1926, str. 171.

⁷⁸ „Naredba – velikim županima za Prosvetna odeljenja – O. N. Br. 72921 od 18. novembra 1925. godine – Doseljeni đaci bez prevodnice da se ne smeju primiti”, *Osnovna nastava*, Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, I, 36, Beograd, 1925, str. 1329–1330.

⁷⁹ „Odluka – Br. 19476/III od 20. februara 1926. godine – Narodna osnovna škola i pučka škola u Zemunu odvojene”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 10.

ostvarenih 38 (0,79%) funkcija podržana je molba Hrvatskog kulturnog društva „Napredak” u Sarajevu upućena Ministarstvu prosvete da se svim prosvetnim ustanovama u zemlji preporuči da ovome društvu, iz svog knjižnog fonda, po mogućstvu, poklone bar po jedan primerak od svojih dosadšnjih i budućih edicija, svih knjiga, časopisa, brošura, kompozicija i novina koje imaju u dva ili više primerka.⁸⁰ Takođe, odgovarajućim aktima podržana je pretplata na časopise. Raspisom sa ostvarene 23 (0,48%) funkcije podržano je otkupljivanje *Almanaha Jadranske straže* u što većem broju primeraka. Namera je bila da svaka srednja, stručna i narodna škola, prosvetno-kulturna ustanova i narodna biblioteka nabave ovu knjigu.⁸¹ Takođe, jednim raspisom sa ostvarenih 20 (0,42%) funkcija stvoreni su uslovi da se poveća broj pretplatnika na časopis *Poljoprivredni glasnik*, kao i to da se škole već preplaćene na časopis pozovu na urednije plaćanje pretplate.⁸² Širenje mreže pretplatnika na pomenute časopise bila je ustaljena praksa Ministarstva prosvete i akte ovakve sadržine obično su potpisivali pomoćnici ministra prosvete ili načelnici odeljenja, već prema naredbi samog ministra prosvete.

Pored navedenih akata ovde ćemo pomenuti Raspis upućen oblasnim i sreskim školskim nadzornicima – Br. 7949/III od 26. januara 1926. godine – *Popularna predavanja za narod*, koji je potpisao Stjepan Radić. Ovaj raspis, sa ostvarenih 137 (2,86%) funkcija, upućen je oblasnim i sreskim školskim nadzornicima i za cilj je imao da podstakne javna popularna predavanja kao važan činilac u prosvetivanju naroda. Prema prirodi cilja pozvani su svi prosvetni radnici, a u prvom redu narodni učitelji i učiteljice da odmah pristupe organizaciji prosvetnog odbora u svom mestu. Prosvetni odbori trebalo je da budu nosioci organizacije predavanja za narod u toku zime, shodno tome propisivan je način njihovog organizovanja.⁸³ Prema izvedenim istraživanjima raspis za organizovanje popularnih predavanja nije ostvario svoje ciljeve.⁸⁴

⁸⁰ „Raspis upućen velikim županima za Prosvetna odeljenja – Br. 5333/III od 18. januara 1926. godine – Društvu 'Napredak' u Sarajevu poklon knjiga, časopisa, brošura itd.” propisivao je sledeće funkcije: organizacione 26 (68,42%), materijalne 11 (28,95%) i ostale 1 (2,63%). Ukupno je sadržao 38 funkcija. *Prosvetni glasnik*, Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 20.

⁸¹ „Raspis upućen velikim županima za Prosvetna odeljenja – Br. 7371/III od 23. januara 1926. godine – Pretplata na *Almanah Jadranske Straže*” propisivao je sledeće funkcije: organizacione 19 (82,60%), normativno-pravne 1 (4,35%) i materijalne 3 (13,05%). Ukupno je imao propisane 23 funkcije *Prosvetni glasnik*, Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLII, 1–2, Beograd, 1926, str. 16.

⁸² „Raspis – velikim županima za Prosvetna odeljenja – Br. 7868/III od 25. januara 1926. godine – Pretplata na 'Poljoprivredni glasnik' po školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926 str. 16–17.

⁸³ „Raspis – oblasnim i sreskim školskim nadzornicima – Br. 7949/III od 26. januara 1926. godine – Popularna predavanja za narod”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 1–2, Beograd, 1926 str. 13–14.

⁸⁴ Videti: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd, 1996, str. I/221–223.

U nastojanju da se podstakne ostvarivanje opštih kulturnih i prosvetnih ciljeva propisano je 218 (4,37%) funkcija, od toga za pomoć Hrvatskom kulturnom društvu „Napredak” u Sarajevu propisano je 38 (0,79%) funkcija.

Kadrovsku politiku vođenu u Ministarstvu prosvete možemo da sagledamo na jednom broju akta. Na osnovu raspisa sa ostvarenih 49 (1,02%) funkcija regulisana je zamena obolelih nastavnika. Raspisom se, na taj način, nastojalo na otklanjanju negativne pojave da pojedina odeljenja na duže vreme ostaju zatvorena. Razlog tome je taj što prosvetni inspektori nisu imali pravo da postavljaju učitelje ni u privremenom svojstvu. U cilju sprečavanja negativnih efekata, prosvetnim inspektorima u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Sloveniji, Bosni i Hercegovini data je mogućnost da na mesta obolelih postavljaju svršene učiteljske kandidate za namesne učitelje, odnosno dnevničare iako nisu imali sve uslove propisane čl. 4 i 12 Zakona o činovnicima od 1923. godine.⁸⁵ U smislu ocenjivanja svih prosvetnih službenika (profesora, školskih nadzornika, učitelja/ca i upravnika bez odeljenja) u Ministarstvu prosvete, pri prosvetnim odeljenjima i kulturno-humanim ustanovama, doneta je odluka sa ostvarene 43 (0,90%) funkcije na osnovu kojih je odlučeno da se ocenjivanje vrši kao i u slučaju ostalih državnih službenika.⁸⁶ Na osnovu molbi učitelja i učiteljica penzionisanih po starom zakonu da se reaktiviraju i prevedu na plate po novom činovničkom zakonu propisana je odluka sa ostvarene 43 (0,90%) funkcije kojima je to omogućeno.⁸⁷ Da bi se regulisao rad nastavnika građanskih i srednjih škola kao honorarnih nastavnika u opštim zanatskim, zanatsko-trgovačkim i produžnim školama za usavršavanje zanatskog i trgovačkog podmlatka, doneta je odluka sa ostvarenom 31 (0,65%) funkcijom na osnovu koje je njihov rad ograničen na osam nedeljnih časova.⁸⁸

Kadrovska politika sprovedena je na osnovu ostvarenih 166 (3,47%) funkcija, od toga se u užem smislu 49 (1,02%) isključivo odnosilo na Hrvatsku i Slavoniju, Dalmaciju, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu.

Upravljanje samim Ministarstvom prosvete moguće je delimično sagledati na osnovu odluke sa ostvarenih 13 (0,27%) funkcija kojom su postavljeni predsednik i delovođe Stručnog saveta. Ministar prosvete doneo je odluku utemeljenu na Zakonu o činovnicima.⁸⁹ Na osnovu raspisa sa ostvarenih 114 (2,38%)

⁸⁵ „Raspis – prosvetnim inspektorima u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji, Sloveniji, Bosni i Hercegovini – Br. 26542/III od 8. marta 1926. godine – Zamjene obolelih nastavnika propisavao je sledeće funkcije”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 75–76.

⁸⁶ „Odluka – Br. 2233 od 8. marta 1926. godine – Ocenjivanje prosvetnih službenika pri raznim odeljenjima”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 72.

⁸⁷ „Odluka – Br. 31914 od 18. marta 1926. godine – Reaktiviranje penzionisanih učitelja–ca po starom zakonu”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 71.

⁸⁸ „Odluke – Br. 27300/III od 12. aprila 1926. godine – Nastavnici osnovnih, građanskih i srednjih škola kao honorarni nastavnici u zanatskim i produžnim školama”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 6, Beograd, 1926, str. 167.

⁸⁹ „Odluka – Br. 17332/I od 13. februara 1926. godine – Postavljenje predsednika i delovođe Stručnog saveta”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 3–4, Beograd, 1926, str. 70–71.

funkcija nastojalo se da se stvori mogućnost za regulisanje pitanja službenih putovanja sreskih i oblasnih školskih nadzornika, u prosvetnim odeljenjima u Srbiji, Crnoj Gori i Vojvodini. Raspis je uvažavao stanje određeno zakonom o budžetskim dvanaestinama za avgust–novembar 1925. godine kojim su ukinuti neki dodaci i nadzornički honorari.⁹⁰

*

* *

U toku svog mandata ministar prosvete Stjepan Radić je doneo 57 akta u kojima je ostvario ukupno 4.788 funkcija. U svim aktima ostvario je najviše organizacionih funkcija 3.627 (75,75%), tako se njegovo upravljanje Ministarstvom prosvete Kraljevine SHS većinom ispoljavalo kao organizovanje. U okviru takve uprave uočava se nastojanje da se delovanje usmeri prema institucijama visokog, višeg, srednjeg i osnovnog školstva na području Hrvatske i Slavonije, odnosno da se propisanim aktima podrže inicijative hrvatskih kulturnih društva ili deluje u prilog pojedinaca sa prostora Hrvatske i Slavonije. Takva akta ostvarila su ukupno 2.948 (61,55%) funkcija. U okviru tako propisanih akta centralno mesto zauzimaju ona kojima je u organizacionom smislu uobličena Ekonomsko-komercijalna visoka škola u Zagrebu sa ostvarenih 2.466 (51,50%) funkcija. Ovime je ostvarena i jedna od bitnih stavki u programu Stjepana Radića o visokom školstvu iz vremena pre stvaranja Kraljevine SHS. Što se tiče celine samog prosvetnog programa Stjepana Radića i Hrvatske seljačke stranke, stvara se utisak da on nije odgovarao stvarnom stanju u Kraljevini SHS i da se prema tome nije mogao efikasno primeniti. Umesto toga Stjepan Radić je delovao u pravcu jačeg organizovanja svih vrsta školskih institucija na prostoru Hrvatske i Slavonije.

Sa druge strane, vrlo je uočljivo da Stjepan Radić potpuno zapostavlja rad na ujednačavanju školskih propisa jer u tom smislu ostvaruje samo 110 (2,29%) funkcija. Osim toga u Ministarstvu prosvete je u vreme njegovog mandata osetno redukovano delovanje u pravcu izgrađivanja opštih i jedinstvenih propisa koji je trebalo da se zasnivaju na prethodno ustanovljenim i ujednačenim zakonima za celu Kraljevinu. Na aktima takve vrste ostvareno je 427 (8,91%) funkcija.

⁹¹ „Raspis – svim prosvetnim odeljenjima u Srbiji, Crnoj Gori i Vojvodini – Br. 42048/III od 10. aprila 1926. godine – Službena putovanja sreskih i oblasnih školskih nadzornika”, *Prosvetni glasnik*, XLII, 6, Beograd, 1926, str. 169–170.

Summary

Stjepan Radić as the Minister of Education for the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians

Mr. Stjepan Radić was the Minister of Education for the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in the November 17, 1925 to April 15, 1926 period. The Minister of Education's ministerial duties were regulated by both the Vidovdan Constitution and legal acts regulating the state administration. These were the basics on which the Minister's duties in domains of education, science and culture were regulated.

Papers, established by Mr. Stjepan Radić in his capacity of Minister of Education, were classified by their basic functions: organizational, normative-judicial, material, personnel, and the other. Mr. Radić established the vast majority of fundamental functions, out of which 3.627 (75,75%) were organizational ones. The purpose of establishing numerous organizational functions was to implement in practice, as successfully as possible, provisions on education, upbringing and culture, as anticipated by the Croatian Peasant Party political program, e.g. by Mr. Radić as its leader.

In the course of his term of office Mr. Stjepan Radić, the Minister of Education, established the most functions – 2.466 (51,50%) out of 4.788 total – for the post-secondary Economy-Commercial School in Zagreb. By establishing them, he contrived one of the essential items of his own education and culture program, which was higher representation of sciences essential to wellbeing of both economy and state as a whole, at the Zagreb University. In this case these were economic-commercial sciences, together with pragmatic commercial subjects such as banking or accounting.

**„IZMEĐU KRALJA I NARODA NEMA POSREDNIKA”.
DINASTIČKA PROPAGANDA U VREME
ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA***

*Mr Ivana DOBRIVOJEVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd*

APSTRAKT: Autor u radu pokušava da osvetli odnos „običnih” ljudi prema kralju, dinastiji Karađorđević i monarhiji uopšte u periodu 1929–1934.

Prelazak na šestojanuarski režim

Polovinom 1928. godine kralj se suočio sa teškom državnom, ustavnom i parlamentarnom krizom¹ za koju političke stranke nisu imale odgovor. Nespreman za preuređenje na federalističkoj osnovi, okružen grupom dvorskih radikala i demokrata, kao i nekolicinom hrvatskih i slovenačkih političara koji ni u sopstvenim partijama nisu uživali podršku i poverenje a kamoli u masama, kralj je pokušao da posle samo deset godina zajedničkog života „troimeni narod” stopi u jedno pleme i izgradi jaku (jedno)nacionalnu državu sposobnu da se suprotstavi spoljnim neprijateljima. Kraljevina je tako zakoračila u diktaturu koja će državnu krizu samo produbiti, raspršiti ideju jugoslovenstva i dovesti do potpunog i tragičnog poraza kralja Aleksandra, kako političkog tako i ličnog.

Čak su i oni savremenici koji su se protivili prelasku na diktaturu, smatrajući da njeno zavođenje u zemlji sa nedovoljno razvijenom političkom kulturom i demokratskim tradicijama ne može biti ni privremeno ni kratkotrajno kako

---

* Rad je nastao u okviru projekta „(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991” koji finansira Ministarstvo nauke i ekologije Republike Srbije.

¹ Britanski poslanik u Beogradu je u izveštaju od 10. 1. 1929. pisao da je „propadanje parlamenta bilo toliko duboko da je zadiralo u njegovu vitalnost te je veliki hirurški zahvat bio neophodan da ne bi došlo do potpune propasti”. Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu AJ), Forin Ofis (u daljem tekstu FO), 371–389–13 706.

je verovao vladar, isticali kraljeve visoke moralne osobine, a iznad svega ljubav prema otadžbini i privrženost nacionalnim idealima.² Ivan Meštrović je u svojim sećanjima zapisao da su ga razgovori koje je vodio sa kraljem uverili da je, bez obzira na njegove druge karakterne crte, „kralj patriota, pa da bi se za zemlju borio i kao običan vojnik, kada bi ga neko svrgnuo sa kraljevskog položaja”.³ Nevil Henderson, britanski poslanik u Beogradu i kraljev prijatelj koji je verovao da je diktatura bila jedini preostali način izvođenja zemlje iz krize, ocenio je: „Kralj Aleksandar se prihvatio diktatorske vlasti vrlo nerado, ali je to učinio što je smatrao da je, privremeno, diktatura u najboljem interesu Jugoslavije. Od svih Jugoslovena on je jedini bio potpuno nezainteresovan. Jedine su mu brige bile: jedinstvo, buduće blagostanje i sreća Jugoslavije kao celine i nikad nije bilo većeg i iskrenijeg rodoljuba od njega... Oni koji su zamerali kralju Aleksandru diktaturu i kritikovali je – diktaturu koju je on bio primoran da prihvati – bili su najčešće oni koji su najmanje shvatali teškoće na koje je nailazio.”⁴

Za svoj idealističko-utopijski jugoslovenski projekat koji je trebalo da izvede zemlju iz teške političke krize kralj Aleksandar je u potpunosti preuzeo svu odgovornost na sebe.⁵ Svaljivanje svih uspeha i neuspeha jednog vladara na sopstvena pleća, primećivao je Siton Votson, bilo je jedinstvena odluka u modernoj evropskoj istoriji,⁶ ali je svakako i svedočilo o kraljevoj ličnosti, pre svega njegovom osećaju odgovornosti, ali i nerealnosti i brzopletosti nepoželjnoj za jednog vladara.

Popularnost šestojanuarskog režima u periodu 1929–1935. je varirala. Milan Antić je pisao da su političke borbe u prvoj deceniji jugoslovenske države

² V. Siton Votson, *Pozadina jugoslovenske diktature*, Novi Sad, 1967, str. 28.

³ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires, 1961, str. 220.

⁴ N. Henderson, *Water under the Bridges*, London, 1945. Navedeno u celini prema K. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, London, 1956, t. II, str. 43.

⁵ O državnim razlozima koji su ga naveli da „sebe i svoju ličnost eksponira” i pređe na samovladu, kralj je govorio i u intervjuu datom novinaru francuskog *Matena* Žilu Soervenu. Naglašavajući još jednom da je „državna mašina” prestala da funkcionise te da je, radi spasavanja zemlje koja se našla na ivici anarhije, odlučio da „za potrebni period vremena sam uzme vlast”, kralj je dodao i da na sebe preuzima svu odgovornost. „Uspelo ili ne uspelo moje delo, ja lično odgovaram, ali neuspeh je nemoguć kada se za sobom ima čitav narod”. Kao i u šestojanuarskoj Proklamaciji, vladar je eksplicitno istakao da je zavedeni režim privremenog karaktera, te da će se posle prolaska „kroz jedno doba posvećeno samo radu” i ustanovljavanju „režima sposobnog za život” koji bi obezbedio i „kulturno i teritorijalno jedinstvo” vratiti na „pravu demokratiju i pravi parlamentarizam, uvođenjem pravičnog izbornog zakona” jer je njegova želja da zemlja uživa „više slobode nego u prošlosti”. „Да би сачувао јединство и будућност своје Краљевине”, *Политика*, 17. 1. 1929. Kralj Aleksandar je slično govorio i u intervjuu datom specijalnom izaslaniku Rojtersa Fergusu Fergasonu. V. „Народ је један и по срцу и по души”, *Политика*, 25. 1. 1929.

⁶ R. W. Seton - Watson i Jugosloveni. *Korespondencija 1906–1941*, Zagreb, 1978, t. II, str. 193. Henderson je takođe primećivao da je „najveći od svih nedostataka sadašnje diktature upravo u činjenici što kralj preuzima celokupnu odgovornost za upravljanje zemljom”; Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva za 1930, Ž. Avramovski, *Izveštaji Britanskog poslanstva 1921–1938*, Zagreb, 1988, t. I, str. 643.

„umorile ceo svet, te je ceo svet ovaj (šestojanuarski – prim. prev.) akt primio sa olakšanjem i nadom u budućnost”.⁷ Ubrzo je, međutim, došlo do otrežnjenja, pa je početnu podršku vremenom zamenila opšta omraza prema vladi, više iz ekonomskih nego iz političkih razloga. Iako je bio inspirator i jedan od najubedjenijih zagovornika integralnog jugoslovenstva, koje je bilo nepopularno, pre svega zbog metoda njegovog „usađivanja” u dušu naroda,⁸ kralj je u najvećem delu zemlje uživao znatnu popularnost u masama, ali i u vojsci, kao oslobodilac i ujedinitelj.⁹ Dok je ministarska garnitura Živković – Uzunović – Srškić – Maksimović postala gotovo bez izuzetka omražena u čitavoj zemlji, vladar je u očima svojih podanika uživao puno poverenje, pa je Henderson primećivao da odanost kralju drži na okupu i spaja „razne delove jugoslovenskog naroda”.¹⁰ Seljaci veruju u kraljeve dobre namere i smatraju da je on jedini koji stvarno želi dobro zemlji, javljao je britanski poslanik, i veruju da su „greške koje su napravljene rezultat negativnog uticaja i vođenja ministara”.¹¹ Štaviše, i nezavisni posmatrači jugoslovenskih zbivanja su bili ubeđeni da su članovi vlade svesno sakrivali pravo stanje u zemlji i raspoloženje naroda od kralja Aleksandra.¹²

Poklonstvene deputacije u poseti kralju

Jednom izabravši ideologiju integralnog jugoslovenstva kao jedini put izlaska iz krize, vladar je težio da ona preko noći naiđe na puno odobravanje u masama. Zanimljivo je pri tome da su nacionalne i političke zađevice koje su obeležile prvu deceniju života južnoslovenskih naroda u jednoj državi itekako ostavile traga, te da se jugoslovenstvo ne može oživotvoriti prostim ukazima. Negirajući političku realnost, kralj je, kako navodi Meštrović, bio zainteresovan za dolazak poklonstvenih deputacija iz Hrvatske ne bi li, navodno, pokazao Srbijancima „da i Hrvati hoće ovu državu”.¹³ Režiranim izlivima „spontanog

⁷ Arhiv Srpske akademije nauka (u daljem tekstu ASANU), 14 387 (Zaostavština Milana Antića) – 10 444.

⁸ V. izveštaj N. Hendersona Forin Ofisu od 12. 2. 1933, AJ, FO – 371 – 400 – 16 829.

⁹ V. Izveštaj Britanskog poslanstva za 1929, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. I, str. 591–592. V. i Izveštaj za 1930, isto, str. 671.

¹⁰ Izveštaj Britanskog poslanstva za 1931, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, str. 11. U izveštaju od 1. 12. 1930. Henderson pak navodi da kralj i strah od Italije povezuju Kraljevinu; Izveštaj Hendersona od 1. 12. 1930, AJ, FO – 371 – 393 – 14 442.

¹¹ Izveštaj Hendersona od 1. 12. 1930, AJ, FO – 371 – 393 – 14 442.

¹² V. Poverljivi izveštaj Kenrada od 10. septembra 1929, AJ, FO – 371 – 389 – 13 706, kao i Izveštaj Hendersona od 25. juna 1930, AJ, FO – 371 – 393 – 14 441.

¹³ Meštrović navodi da je kralj navodno rekao: „Dovedite mi četrdeset ili dvadeset vidnijih Hrvata u audijenciju, da mogu pokazati Srbijancima da i Hrvati hoće ovu državu, pa da tako kod njih suzbijem pritisak na poduzimanje naslinih mera”, I. Meštrović, *n. d.*, str. 190. Sa druge strane, Boban navodi da je kralj predložio Ritiću da okupi čak 200–300 „prijatelja” koji bi došli u Beograd da pruže podršku novom režimu; Lj. Boban, *Maček i politika HSS-a 1928–1941*, t. I, Zagreb, 1974, str. 61.

oduševljenja”, odanosti kralju i državnom i nacionalnom jedinstvu, pokušavala se demonstrirati stabilnost i snaga novog poretka. Stanovnici iz svih delova Kraljevine su dolazili u Beograd i u pozdravnom govoru hvalili novo stanje i „odlučni gest kralja od 6. januara”.¹⁴ Prvo je prestonicu posetila delegacija zadrugara iz hrvatskog Zagorja u oktobru 1929.¹⁵ Mesec dana potom je na sednici Zagrebačkog zastupstva bilo odlučeno da grad Zagreb u ime svojih građana uputi jednu poklonstvenu deputaciju gradskih zastupnika kralju. Za dolazak u Beograd je simbolično izabran 16. decembar, dan pred kraljev rođendan, a pozvani su i svi drugi hrvatski gradovi i hrvatska društva da učestvuju u ovom putovanju.¹⁶ Kako su se i druge opštine listom priključivale, na kraju je sastavljena „jedna dosta brojna”¹⁷ deputacija čiji su članovi uglavnom bili predsednici opština, korporacija, kulturnih i privrednih društava, udruženja trgovaca i industrijalaca.¹⁸ Ova poseta je bila od naročitog političkog značaja, pa su delegati iz Savske i Primorske banovine dočekani sa najvećom pažnjom. Štampa je posvetila veliki broj strana aktivnostima deputacije u Beogradu. Kako se poseta poklopila sa kraljevim rođendanom, delegati su prisustvovali svečanom blagodarenju u pravoslavnoj i katoličkoj crkvi, sinagogi i džamiji, a potom je Beogradska opština za sve priredila svečani ručak.¹⁹ Svetozar Ritig, gradski zastupnik iz Zagreba, isticao je da je hrvatska deputacija na kraljev rođendan došla u Beograd da „po narodnom poslu učvrsti (našu) zajedničku državu Kraljevinu Jugoslaviju”.²⁰ Meštrović je pisao da je „ta poklonstvena deputacija predstavljala neki mali uspeh za režim, a fijasko za članove deputacije, jer deklaracija, ’u duhu političkog programa hrvatskih federalista’, koju je sastavio monsijor Ritig nije bila objavljena u javnosti”.²¹ U toku decembra 1929. i januara 1930. prestonicom su prodefilovale i poklonstvene deputacije svih ostalih banovina,²²

¹⁴ „Одушевљене манифестације за Краља, народно и државно јединство”, *Политика*, 18. 12. 1929.

¹⁵ „Хрватске задругаре је примио Њ. В. Краљ и Председник Владе”, *Политика*, 20. 10. 1929.

¹⁶ „Реч Загреба”, *Политика*, 29. 11. 1929.

¹⁷ I. Meštrović, *n. d.*, str. 191.

¹⁸ Lj. Boban, *Maček i politika HSS-a 1928–1941*, t. I, Zagreb, 1974, str. 49.

¹⁹ V. „Благодарења” и „Свечани ручак код ’Краља’ и ’Касине’ и пријем у Двору”, *Политика*, 18. 12. 1929.

²⁰ „Одушевљене манифестације за Краља, народно и државно јединство”, *Политика*, 18. 12. 1929.

²¹ Meštrović dalje navodi da je neobjavljivanje ove deklaracije Petar Živković opravdavao time da bi to moglo izazvati Srbe, pa da bi oni mogli početi slati deputacije i iznositi svoje protivno stanovište; I. Meštrović, *n. d.*, str. 192.

²² V. „Београд је свечано дочекао депутације Вардарске и Моравске бановине”, *Политика*, 25. 12. 1929; „Свечани дочек депутација Зетске и Врбаске бановине”, *Политика*, 29. 12. 1929; „Поклонствене депутације Дравске, Дринске и Дунавске бановине”, *Политика*, 12. 11. 1930. О овоме више пише пише С. Nielsen, *One State, One Nation, One King. The Dictatorship of King Alexander and his Yugoslav Project 1929–1935*, doktorska disertacija u rukopisu, internet izdanje, str. 188–191.

koje su takođe istakle odanost jugoslovenskoj misli i novom poretku. Ipak, smatramo da su vešto organizovani dolasci kralju „narodnih izaslanika” iz svih krajeva morali imati izvesnog uticaja i na domaću i na međunarodnu javnost jer je šestojanuarski režim krajem 1929. godine još uvek uživao podršku. Za režim je bio još značajniji dolazak hrvatske deputacije u vreme suđenja Bernardiću i drugovima za pokušaj napada na voz kojim je putovala prva poklonstvena deputacija. Naime, to je bio način da se demonstrira da su stare stranke uništene i u Hrvatskoj, a šestojanuarski režim toplo prihvaćen kod svih slojeva stanovništva, te da negdašnji vođa Hrvata Vladimir Maček, kome se sudilo pred Državnim sudom za zaštitu države, ne uživa više značajniju podršku u prečanskim krajevima. Sa druge strane, ne treba zanemariti ni utisak koji je režim hteo da proizvede u inostranstvu. Naime, želelo se demonstrirati da su sve priče o mučenjima Bernardića, Jelašića, Begića i drugih optuženih u ovom procesu, o kojima je dani-ma izveštavala strana štampa i koje su predstavljale strašan skandal i sramotu za Kraljevinu, potpuno neosnovane. Kraljevska banska uprava Savske banovine izvestila je Odeljenje za državnu zaštitu o pozitivnim efektima koje je, navodno proizvela druga poklonstvena deputacija u Hrvatskoj. Istaknuto je da se poklonstvo iz velikog broja srezova Savske banovine „vratilo kući sa najvećim zadovoljstvom i najljepšim uspomjenama. Učesnici su oduševljeni, razdragani i zadivljeni nad ljubeznim primitkom i susretljivošću Njegovog Veličanstva Kralja i Ministra Prijedsednika generala Petra Živkovića te opširno pričaju ostalima u selu o svemu što su vidjeli i čuli. To sve vrlo djeluje i učvršćuje današnje stanje i zadovoljstvo. Oni koji nisu mogli sudjelovati u deputacijama vrlo žale što nisu imali sreću vidjeti Kralja svoje krvi i jezika i jedva čeka da ga ovde svečano dočeka”.²³

Lokalne vlasti su pristupile organizovanju poklonstvenih deputacija sa najvećom ozbiljnošću. Ništa nije prepuštano slučaju, pa su delegati, koji je trebalo da na Dvoru izraze svoju podršku i oduševljenje režimom, veoma pažljivo birani. Spiskovi delegata su satavljani po srezovima, budući da je aktom Ministarstva unutrašnjih poslova propisano da se broj delegata razdeli po srezovima srazmerno broju stanovnika tih srezova. Banovi su sreskim načelnicima naročito skrenuli pažnju da se šalju iz „svih redova i zanimanja najispravniji i najbolji građani, potpuno odani državnoj ideji”.²⁴ Drinsku banovinu su tako predstavljali „predsednici opština, sveštenici, industrijalci, posednici, trgovci”. Štaviše, pravljena je svojevrсна selekcija kandidata, potencijalnih izaslanika kralju, u kojoj je veoma često učestvovalo nekoliko instanci vlasti. U Vrbaskoj banovini su tako lokalne vlasti pravile liste potencijalnih deputata i prosleđivale ih Kraljevskoj banskoj upravi, koja ih je potom slala Dvoru. O „kandidatima” za delegate vla-

²³ Izveštaj Kraljevske banske uprave u Zagrebu Odeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova od 9. maja 1930, AJ, 14 (Ministarstvo unutrašnjih poslova) – 227 – 813.

²⁴ I Pov. br 46 od 23. 12. 1929, AJ, 74 (Fond Dvor) – 205 – 291.

stima su podnošeni veoma iscrpni podaci – mesto stanovanja, profesija, bivša partijska opredeljenost i politička aktivnost, u slušaju da je postojala, u šestojanuarskom režimu.²⁵ Broj članova delegacije koji su dolazili u Beograd da se poklone kralju je varirao, a u zimu 1929/1930. u deputacijama svih banovina bilo je ukupno 1.524 lica.²⁶ Boravak delegata u prestonici je pažljivo i detaljno planiran. Poklonstvene deputacije srezova sisačkog, petrinjskog, dugoselskog i kostajničkog su dočekali naročiti izaslanici Beogradske opštine još u Vinkovcima. Na zajedničkom putovanju vozom do Beograda, oni su delegatima delili programe boravka u glavnom gradu i koverta sa pozivnicama za svečani ručak. Programom je bio predviđen svečani doček deputata na železničkoj stanici, a pri ulasku voza u stanicu je intonirana državna himna. Za goste je još organizovan svečani ručak u restoranima „Srpska kruna”, „Imperijal” i „Petrovgrad”, svečana predstava „Dido”, komad iz narodnog života, kako je naglašavano, u „Manježu”, prijem kod kralja, ali i obilazak grobova kralja Petra u Topoli i neznanog junaka na Avali.²⁷ Sa druge strane, i deputati nisu dolazili kralju praznih ruku. Predstavnici sisačkog, petrinjskog, dugoselskog i kostajničkog sreza su kralju na poklon doneli kuburu sa dva pištolja ukrašenu „srebrom i drugim dragocanim nakitom iz starog vremena”, kraljici svilenu izvezenu haljinu hrvatsko-posavske nošnje koju su seljanke same sašile, prestolonasledniku Petru i princu Tomislavu zagorsko seosko odelo, dok je princ Andrija dobio jedan zlati dukat koji je, kako je navedeno, kralj Petar prilikom dizanja hercegovačkog ustanka poklonio jednom seljaku kod koga je prenoćio.²⁸

Organizacija poklonstvenih deputacija, koje su rado dolazile u Beograd da o državnom trošku malo „pročaršijaju”, spadala je u nadležnost Petra Živkovića, predsednika vlade i ministra unutrašnjih dela, koji je u tome video i svoj lični uspeh.²⁹ Britanski konzul iz Sarajeva je izveštavao Forin ofis da je deputacija koja je došla da se pokloni kralju u aprilu 1930, u vreme prvog suđenja Vlatku Mačeku, bila iskupljena po selima Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Dalmacije obećanjima o jevtinim poljoprivrednim kreditima, poreskim olakšicama i slično.³⁰ Trumbić, Mačekov branilac na procesu Bernardiću i drugovima održanom proleća 1930, naročito je insistirao na tome da je policija vršila pritisak na građane da učestvuju u delegaciji, ali nema izvora koji bi potvrdili da je to bio jedini razlog najvećem broju građana da učestvuju u deputacijama.³¹ Naime,

²⁵ C. Nielsen, *n. d.*, str. 185–186.

²⁶ Brojni pregled deputacija po srezovima, AJ, 74 – 205 – 292.

²⁷ Program za doček poklonstvene deputacije srezova sisačkog, petrinjskog, dugoselskog i kostajničkog od 17. januara 1930, AJ, 74 – 205 – 292.

²⁸ AJ, 74 – 205 – 292.

²⁹ K. Pavlović, *n. d.*, t. II, str. 51.

³⁰ Izveštaj britanskog konzula iz Sarajeva iz maja 1930. (datum nečitak), AJ, FO – 371 – 393 – 14 441.

³¹ V. AJ, 135 (Državni sud za zaštitu države) – 41 – DS 2 264 / 29, pretres od 27. maja 1930. Trumbićeve reči prilikom prvog procesa Mačeku navodi i Lj. Bobanu: Lj. Boban, *Maček i politika HSS-a 1928–1941*, t. I, Zagreb, 1974, str. 62.

kako su kralja pohodili uglavnom najviđeniji ljudi – predsednici opština, industrijalci, trgovci, koji su uglavnom podržavali režim, čini se teško održivim verovanje da je policija morala posebno da ih „ubeđuje” da posete Dvor. Osim toga, istaknuti građani koji su pomagali, ili deklarativno podržavali šestojanuarski režim, mogli su računati i na izvesne privilegije, te tako smatramo da su ljudi od ugleda imali mnogo razloga da smatraju da im putovanje u Beograd može mnogo više koristiti nego škoditi. Bilo je, međutim, mnogo primera da su siromašni učesnici deputacija koristili jedinstvenu priliku da prekorače granice svoja sreza ili da se kralju požale na neku ličnu muku koja ih je tištala. Karakterističan je slučaj izvesnog Stjepana Halapira, bivšeg učitelja u Krapinskim Toplicama koji se aprila 1930, prilikom prijema hrvatske deputacije za vreme prvog suđenja Mačeku, obratio kralju sa molbom da bude ponovo primljen u službu.³² Josip Antolčić, jedan od deputata, inače zemljoradnik iz Potočja, iz sreza Velika Gorica, po povratku je pričao prijateljima da je u Beograd išao „da se besplatno najede i napije”.³³ Kako je celo putovanje delegata u posetu kralju i nazad bilo brižljivo organizovano, vlasti su želele da stanovništvo sačeka na železničkoj stanici svoje sugrađane, članove deputacije. Međutim, Kristijan Nilssen citira poverljivi izveštaj neimenovanog zvaničnika koji se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine, da je lokalni živalj „praktično ignorisao” delegate koji su se vraćali iz Beograda jer ih gotovo niko nije sačekao na železničkoj stanici u Vinkovcima, iako se znalo tačno kada se vraćaju sa puta. Ipak, navodi dalje Nilssen, izostanak svečanog dočeka nije značio političku demonstraciju, već je više bio povezan sa objektivnim okolnostima, budući da je voz iz Beograda u Vinkovce stigao u 11 sati noću.³⁴

Poseta kralja Zagrebu

Ubrzo po zavodenju novog režima počelo se razmišljati o poseti kralja Zagrebu, budući da je za režim bilo od presudnog značaja da novo stanje bude dobro prihvaćeno u prečanskim krajevima. Štaviše, kraljeva poseta Zagrebu se nametala i kao izvesna nužnost, nevezana isključivo za prelazak na diktaturu, jer je vladar poslednji put proveo izvesno vreme u hrvatskoj prestonici 1920. godi-

³² Njegova molba je, kao vrlo hitna, odaslata ministru prosvete Boži Maksimoviću lično, sa molbom da se pomenutom učitelju ponovo da nameštenje u Krapinskim Toplicama. Kako je Stjepan Halapir bio otpušten iz službe „jer je naklonjen piću”, pa je zbog toga neuredno vršio svoju dužnost, ovoj molbi Kraljevske kancelarije nije udovoljeno. D. br. 4 284 od 3. maja 1930, AJ, 74 (Dvor) – 12 – 23. V. i slučaj Tome Radića, rođenog brata Stjepana Radića, koji navodi D. Jovanović; D. Jovanović, *Političke ustomene*, t. 2, Beograd, 1997, str. 178–179.

³³ Br. 65 467 od 14. 7. 1930, AJ, 63 (Ministarstvo pravde) – 124 / 1930. Antolčić je osim toga govorio i kako „kralj nije nikakav naročit čovek, a niti je obučen kako treba da bude, već da ima prosto odelo kao i on”. Ova izjava je podvedena pod uvredu kralja i kraljevskog doma, pa je Antolčić bio pozvan na odgovornost.

³⁴ C. Nielsen, *n. d.*, str. 191.

ne, dok je još bio regent.³⁵ Iako su mnogi smatrali da će se posle ubistva Tonija Šlegela, vlasnika *Novosti* i jednog od najpoverljiviji vladarevih ljudi u Hrvatskoj, odustati od posete, Stjepan Srkulj je u maju 1929. javno, na sednici zagrebačkog gradskog zastupstva, nagovestio dolazak monarha u Zagreb. Za kralja Aleksandra je pripreman nadbiskupski dvorac na Brezovici, ali su teroristički napadi ustaša na mostove na putu ka Brezovici i železnice osujetili kraljev naum.³⁶ Do planirane posete kraljevskog para Zagrebu je došlo tek krajem januara 1931. godine. U ime zagrebačke opštine proglas, koji je lepljen po čitavom gradu, izdao je gradonačelnik Stjepan Srkulj, ističući da je uveren da će „građanstvo bez posebnog poziva spontano pohrliti na doček Njihovih Veličanstava i okititi svoje kuće zastavama, a prozore cvećem i ćilimima”. Posebna pažnja je posvećena uređivanju grada koji je počeo dobijati drugi izgled jer se „sve čisti i sklanja”. Ogroman publicitet kraljevoj poseti dala je i štampa. *Politika* je tako najavljivala da će kralja i kraljicu sačekati „ogromna masa seljaka”.³⁷

I ovom prilikom doček na glavnoj železničkoj stanici je bio pažljivo organizovan. Desetine hiljada zastava su istaknute na gradskim ulicama, sva zagrebačka štampa je punila stranice vestima o poseti kraljevskog para, a preko šest stotina zagrebačkih društava „mobilisalo je svoje članove, izdajući im naređenja da se sutra nađu na stanici”. Narod se u svim selima Zagorja i Banije, kako je prenosila *Politika*, „stavio u pokret i grabi prvi voz prema Zagrebu”. Procenjivano je da je čak polovina seoskog stanovništva iz preko četrdeset opština koje su okruživale Zagreb nameravala da učestvuje u dočeku, a bilo je planirano da kraljevski par pozdravi i „trideset hiljada zagrebačke dece iz srednjih i osnovnih škola”.³⁸ *Politika* je izvestila da je doček kraljevskog para na kome se okupilo više od 160.000 ljudi prevazišao „sve dosadašnje manifestacije, sve dočeke i uopšte sve skupove koji su se ikada do danas videli na zagrebačkim ulicama”.³⁹ Da je doček bio ipak mnogo više spontan nego režiran, potvrđuju i nezavisni posmatrači. Britanski konzul u Zagrebu je izveštavao Forin ofis da je masa sveta koja je pozdravila kralja na ulicama bila „veoma velika”, naročito je bilo dosta dece, „a ljudi bi sigurno bilo i više da nije padala kiša”. Policija je, budući da je hrvatska prestonica u doba šestojanuarskog režima bila relativno često izložena više ili manje opasnim ustaškim akcijama, preduzela veoma stroge mere opreza, sva sumnjiva lica su privođena u policijsku stanicu,

³⁵ „Poseta kralja Aleksandra Zagrebu”, *Tajms*, 14. 2. 1931, AJ, 38 – 152 – 299.

³⁶ Lj. Boban, *Maček i politika HSS-a 1928–1941*, t. I, Zagreb, 1974, str. 48; H. Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999, str. 294; R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992, str. 441–443.

³⁷ „Загреб спрема одушевљене манифестације Њ. В. Краљу и Краљици”, *Политика*, 24. 1. 1931.

³⁸ „Одлазак Њ. В. Краља и Краљице за Загреб”, *Политика*, 25. 1. 1931.

³⁹ „Загреб је са огромним одушевљењем дочекао Њ. В. Краља и Краљицу”, *Политика*, 26. 1. 1931.

ali niko nije bio duže zadržavan, izuzev nekolicine stvarno kriminalnih tipova.⁴⁰ Pretres je izvršen u mnogim kućama na ruti kojom se kretao kralj, dok su na prvim spratovima svi prozori po naređenju bili zatvoreni. Vlasnici kuća, koje su čekale visoke kazne ukoliko ne bi okačili zastavu,⁴¹ obavešteni su da su odgovorni za sve svoje stanare, a vrata su zaključana tokom kretanja povorke. Razumljivo je stoga što je velika većina ljudi bila iznervirana ovakvim merama opreza.⁴² *Tajmsov* balkanski dopisnik⁴³ je izveštavao da je kralj „naišao na neočekivano topli prijem od strane varošana”. Iako je pritisak policije igrao neku ulogu u ukrašavanju ulica i izvođenju školske dece i patriotskih društava, „vidi se da je toplina (pri dočeku – prim. prev.) uglavnom bila spontana”. Sa druge strane, doček u selima, iako je bio „prijateljski i učtiv”, bio je znatno hladniji. Propali su i naponi da svi seljaci „paradiraju u narodnim odelima”.⁴⁴ U mnogim slučajevima su seljaci odoleli svim pokušajima koji su činjeni ne bi li ih privoleli da dođu u Zagreb i pozdrave kralja. Takođe je sigurno, javljao je Li Smit Forin Ofisu, da se ni Maček ni Trumbić nisu upisali u kraljevu knjigu. Pa ipak, kako se ističe u ovom izveštaju, „najveći deo stanovnika Zagreba, a i verovatno čitave Hrvatske, bili su, bez sumnje, oduševljeni kraljevom posetom”. Svi su veoma prijatno bili iznenađeni jednostavnošću kraljevskog para, koji je, kako je primetio britanski konzul u Sarajevu, potpuno drugačiji od „uštogljenih manira bivših habzburških vladara”.⁴⁵ Slično je ocenjavao i dopisnik britanskog *Tajmsa*:

⁴⁰ U originalu stoji „bad characters”.

⁴¹ „Poseta Kralja Aleksandra Zagrebu”, *Tajms*, 14. 2. 1931, AJ, 38 (Centralni presbiro) – 152 – 299. S. Pribičević je takođe pisao da su svi vlasnici stanova dobili naredbu da istaknu zastave, ali i da su „svi činovnici, državni, banovinski i zagrebačkog zastupstva dobili najstrožu naredbu da izađu na železničku stanicu i učestvuju u svečanom dočeku kralja”, dok su „svi učenici srednjih škola jednog dana dobili naredbu da se sakupe na trgu sv. Marka, pred banskim dvorom i manifestuju pred kraljem”; S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1953, str. 237.

⁴² Izveštaj britanskog konzula iz Zagreba od 29. 1. 1931, AJ, FO – 397 – 15 270.

⁴³ Naročito je značajno pozitivno izveštavanje britanskog *Tajmsa* o ovom događaju, budući da je ovaj ugledni londonski list bio jedan od glavnih protivnika šestojanuarskog režima. Henderson je pisao da je britanska štampa prema Jugoslaviji „gotovo u potpunosti nemilosrdna i neprijateljska”, a da u tome prednjači *Tajms*; Godišnji izveštaj za 1930, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. I, str. 648. Sa objavljivanjem antivladinih natpisa *Tajms* je nastavio i u 1931. godini, a reagovao je čak i Forin ofis i preporučio gospođi Samsonovoj, ruskoj emigrantkinji, inače *Tajmsovoj* dopisnici iz Beograda, da „u svojim procenama bude odmerenija”. Stvari su došle dotle da se kralj Aleksandar u novembru 1931. požalio Hendersonu rečima da Samsonova „nije više tumač stavova opozicije, već vođa opozicije”; Godišnji izveštaj za 1931, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, str. 30. Samsonova je iz Beograda proterana u maju 1932. nakon predstavljanja koje su članovi ruske kolonije uputili vladi; Godišnji izveštaj za 1932, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, str. 90.

⁴⁴ „Poseta Kralja Aleksandra Zagrebu”, *Tajms*, 14. 2. 1931, AJ, 38 – 152 – 299. Dopisnik *Tajmsa* je naveo da su stanovnici Turopolja, od kada su dobili plemićku titulu od Habsburga kao nagradu za vernu službu u ratu, uvek davali telesnu gardu od 300 konjanika kada bi habsburški vladar posetio Zagreb. Tako je bilo sa Franjom Josifom, a vlasti su želele da meštani Turopolja iskažu istu lojalnost i kralju Aleksandru, što se, međutim, nije dogodilo. *Isto*, AJ, 38 – 152 – 299.

⁴⁵ Poverljiv izveštaj Lija Smita A. Hendersonu od 10. 2. 1931, AJ, FO – 371 – 397 – 15 270.

„Većina varoškog stanovništva je bila iskreno obradovana posetom, naročito zbog jednostavnosti i prirodnog načina kojim su se Kralj i Kraljica kretali među njima i interesovali za njihove stvari. Kralj je svuda u zemlji srdačno pozdravljen. Kralj Aleksandar je vrlo privlačna ličnost i zna da opšti sa narodom na način koji dobija simpatije u vrlo velikoj meri.”⁴⁶

Kralj i kraljica su dolazak u Hrvatsku na najbolji način iskoristili da osvoje simpatije pre svega stanovnika Zagreba. Posebna pažnja je tako posvećena zblizavanju sa običnim ljudima, koliko je to protokol već mogao dozvoljavati – par se prošetao Maksimirom, posetio škole i humanitarne institucije, siromašne radničke četvrti i neka sela oko hrvatske prestonice.⁴⁷ Nema sumnje da je dolazak kraljevskog para u Zagreb bio ne samo vrlo uspešan, smatrao je Henderson, već je uticao i na porast kraljeve popularnosti i dobar rezultat vlade na Mitrovdanskim izborima 1931.⁴⁸ Iako su kraljevu posetu britanski izvori ocenili kao „veoma uspešnu”,⁴⁹ ostaje utisak da su vlasti, nesigurne u stabilnost novouvedenog poretka i prihvatanje politike „državnog i narodnog jedinstva”, pokazivale preveliku revnost u organizaciji ovakvih „spontanih” manifestacija. Pokazalo se, a o tome svedoče i brojni britanski izveštaji, da je kralj uživao relativno veliku popularnost u svim delovima Kraljevine i da je preterano forsiranje stanovnika da ukrašavaju svoje domove zastavama i učestvuju u svečanim dočecima, iako to nisu želeli, moglo biti samo kontraproduktivno. I u slučaju posete kraljevskog para Zagrebu 1931. godine je evidentno da su lokalne vlasti bile te koje su vršile posve nepotrebne pritiske na stanovništvo, kao i da, i pored svih (primitivnih) sistema nadziranja političkih nezadovoljnika, ipak nisu imale pravu sliku o raspoloženju naroda.

⁴⁶ „Poseta Kralja Aleksandra Zagrebu”, *Tajms*, 14. 2. 1931, AJ, 38 – 152 – 299.

⁴⁷ Prilikom svečanog dočeka kralj i kraljica su zaista imali spontani kontakt sa okupljenom masom koja je pritrčavala do kraljevskog automobila. Kraljevski par se tom prilikom „rukovao sa nekoliko stotina ljudi i žena, od kojih su ih mnogi grlili, ljubili, celivali u ruke i posipali cvećem”; „Zagreb je sa ogromnim oduševljenjem дочекао Њ. В. Краља и Краљицу”, *Политика*, 26. 1. 1931. O poseti kralja i kraljice Zagrebu je iz dana u dan, na velikom broju strana javljala *Politika*. V. „Боравак Њ. В. Краља и Краљице у Загребу”, *Политика*, 27. 1. 1931; „Трећи дан боравка краљевског пара у Загребу”, *Политика*, 28. 1. 1931; „Градско заступство Загреба код Њ. В. Краља”, *истио*, 29. 1. 1931; „Њ. В. Краљ и Краљица у загребачком радничком кварту”, *истио*, 30. 1. 1931; „Њ. В. Краљ и Краљица посећују загребачке школе и хумане институције”, *истио*, 31. 1. 1931; „Краљ и Краљица у Шестинама”, *истио*, 2. 1. 1931; „Краљева реч омладини”, *истио*, 3. 2. 1931; „Данас се Њ. В. Краљ враћа у Београд”, *истио*, 4. 2. 1931; „Одлазак Њ. В. Краља и Краљице из Загреба”, *истио*, 5. 2. 1931.

⁴⁸ „Nesumljivo je porasla kraljeva popularnost u Hrvatskoj, nakon dve ovogodišnje posete Zagrebu, koje su protekle u znaku ličnog trijumfa Njegovog Veličanstva i kojima se delimično može objasniti neočekivano visok procenat glasova za vladinu stranku na skupštinskim izborima u celoj Hrvatskoj”, Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva za 1931, Ž. Avramovski, n. d., t. II, str. 43.

⁴⁹ V. Izveštaj britanskog konzula iz Zagreba od 29. 1. 1931, AJ, FO – 397 – 15 270; Poverljiv izveštaj Lija Smita A. Hendersonu od 10. 2. 1931, AJ, FO – 371 – 397 – 15 270; „Poseta Kralja Aleksandra Zagrebu”, *Tajms*, 14. 2. 1931, AJ, 38 – 152 – 299.

Molbe i žalbe stanovništva upućivane kralju

Za održavanje dobrog kontakta kralja i naroda bila je zadužena Kraljevska dvorska kancelarija koja je svakodnevno primala veliki broj molbi i žalbi stanovnika iz svih delova Kraljevine. Molioci su se tom prilikom obraćali kralju ili kraljici, očekujući pomoć i podršku radi ispravljanja kakve nepravde ili pak kraljevskog posredovanja i milosti u rešavanju nekog problema. Svršeni studenti ili maturanti su veoma često apelovali na kralja da im pomogne da dobiju posao u državnoj službi jer su „sirotog stanja”. Sve molbe i žalbe su pažljivo proveravane kod lokalnih organa vlasti, koji su uglavnom nalazili da su molbe neosnovane, pa su stavljane u akta. Žalioci su uglavnom smatrali da su doživeli kakvu nepravdu na sudu jer su izgubili parnicu, najčešće oko međe, nekog duga ili pak zemljišta. Iznenađuje da su relativno česte bile i žalbe seljaka na nasilje u kući, obično od strane sina ili zeta. Lokalne vlasti su, na zahtev Kraljevske kancelarije, dvoru dostavljale detaljne podatke o ličnostima koje podnose molbu ili žalbu. Vodio se računa o nacionalnoj ispravnosti ličnosti i članova porodice, a bilo je i dosta kvalifikacija tipa: „jedan od najpokvarenijih ličnosti, ne samo u području ove opštine, nego i u svojoj okolini”, kao u slučaju Ivana Martona koji je, pre podnošenja molbe, zbog krađe konja i svinja završio u zatvoru.⁵⁰ Sreski načelnici su u slanju ovakvih izveštaja bili veoma ekspeditivni, a njihova reč je značila sve, te je od nje zavisilo da li će moliocu zahtev biti ispunjen. Pojedinci su se, poput don Joze Martinića, župnika u Vidonjama kraj Metkovića, redovno obraćali svojim molbama kralju. Pomenuti se obično žalio na nepravilnosti u radu sudova. Kraljevska kancelarija ga je, preko lokalnih vlasti, okarakterisala kao „osvetoljubivog čoveka”.⁵¹ Budući da su molbe često podnosili jedva pismeni seljaci, dešavalo se da je iz njihove nevešto sastavljene predstave bilo nemoguće sagledati iz kog razloga se molilac obraća kralju. U tim slučajevima je Kraljevska kancelarija nalagala lokalnim vlastima da molioca saslušaju, ne bi li utvrdile kakav mu je slučaj i šta želi, a potom izvestile Kraljevsku kancelariju. Hamid Ferizović je tako molbu kralju napisao 3. maja 1934, a već 9. je bilo naređeno da se molilac saslušava ne bi li se utvrdilo šta zaista želi.⁵² Relativno retke su bile žalbe na policijsko nasilje i druge oblike fizičkog maltretiranja lokalnih vlasti, a i one su uglavnom odbacivane, zbog „nedostatka dokaza”.⁵³

Dvorskoj kancelariji su često stizale i molbe da kralj kumuje novorođenčadima u siromašnim porodicama sa devetoro ili desetoro dece. Čini se da je vladar ovim molbama rado izlazio u susret smatrajući takva kumstva vidom posebne bliskosti sa svojim podanicima, a ovakve događaje je rado prenosila i

⁵⁰ AJ, 74 – 36 – 53.

⁵¹ AJ, 74 – 36 – 53.

⁵² AJ, 74 – 36 – 53.

⁵³ V. AJ, 74 – 12 – 23 i AJ, 74 – 55 – 76.

štampa. Direktori škola su se takođe obraćali Kraljevskoj kancelariji tražeći da se školi dozvoli da ponese kraljevo ime ili ime nekog od članova kraljevske porodice. Takvi zahtevi su po pravilu gotovo uvek odobravani, ali se dešavalo da vlasti ocene da škole zbog skromne opremljenosti, ako su se recimo nalazile u običnoj seoskoj kući, budu ocenjene „nedostojnim” da bi nosile ime kralja, kraljice ili prestolonaslednika i njegove braće. Tako školi u Mravincima kod Dubrovnika 1931. nije bilo dozvoljeno da ponese ime kraljice Marije, dok škola u Miločju, srez žički, nije 1933. godne mogla dobiti ime „Princ Andrej” jer je bila nedovršena. Školske vlasti su uglavnom tražile da škole ponesu imena kralja Aleksandra, prestolonaslednika Petra, prinčeva Tomislava i Andreja i kraljice Marije. O povučenosti i nezapaženosti kneza Pavla do marsejskog atentata svedoči i podatak da je, na osnovu raspoloživih izvora, samo škola u Suseku, srez iločki, 1933. tražila odobrenje da ponese ime budućeg namesnika.⁵⁴

Proslave kraljevog rođendana

Posebna pažnja je posvećivana proslavi 17. decembra, rođendana kralja Aleksandra. Po zakonu o praznicima za državne praznike su bili proglašeni dan ujedinjenja i kraljev rođendan. Vlasti su propisale da se „u dane državnih praznika na zgradama mogu isticati samo državne zastave”. One su morale biti istaknute na svim državnim i samoupravnim nadležstvima, kao i na zgradama ustanova javno-pravnog karaktera, a u varošicama i varošima i svi sopstvenici zgrada su bili dužni da istaknu državne zastave.⁵⁵ Lokalne vlasti su strogo vodile računa da stanovnici propisno ukrase svoje kuće zastavama. Naročita pažnja je posvećivana nadziranju onih ljudi koji su već iz nekog razloga bili sumnjičeni za separatizam. Ukoliko bi se ogrešili o propise, prema njima je postupano sa najvećom (zakonski) dozvoljenom strogošću. Ljude označene kao separatiste je često nadzirala i vojska, pa je tako komandant Savske divizijske oblasti izveštavao da Avelin Strahuljak, advokat i kraljevski javni beležnik, inače stariji i bolestan čovek, nije na kraljev rođendan okačio zastavu niti su to učinili njegovi sinovi. Ljudevid Strahuljak, sin pomenutog Avelina, pozvan je na odgovornost budući da zastave nije okačio ni u čast ujedinjenja 1. decembra ni 17. decembra, na dan kraljevog rođendana, pa je stoga prvi put osuđen na pet, a drugi put na 10 dana zatvora.⁵⁶

Rođendan kralja oslobodioca i ujedinitelja je za državu imao simboličan značaj. Sva nadležstva, kao i trgovinske i zanatske radnje su bile zatvorene na dan kraljevog rođenja. Svakog sedamnaestog decembra ujutru su početak praznika

⁵⁴ AJ, 74 – 58 – 82.

⁵⁵ „Закон о празницима”, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 233, 5. 10. 1929.

⁵⁶ Pov. br. 5 248 od 18. 2. 1931, AJ – 63 (pov) – 8 (k 9).

oglašavali svečani topovski pucnji, a potom su sledila blagodarenja u svim bogomoljama. Vlasti su strogo vodile računa da „svi državni i javni uredi, kao i predstavnici privrednih institucija, saveta i udruženja budu zastupljeni u punom broju”.⁵⁷ Nesigurnost režima se i ovaj put ispoljavala u preteranom nadziranju građana. Nije bilo dovoljno prisustvovati bogoslužnju ili ga održati, u slučaju sveštenika, već je trebalo biti praznično raspoložen i držati službu u posebnom zanosu. Vlasti su očigledno zaboravljale da ni u jednoj državi nikada nije bilo niti može biti opšte podrške kralju i režimu, pa su dostavljale čitave izveštaje o držanju pojedinih (sumnjivih) lica prilikom proslave 17. decembra. Prisustvovanje verskim službama u čast kraljevog rođendana je bilo od izuzetnog značaja za procenjivanje „nacionalne i političke ispravnosti” državnih službenika. Poverljive arhive ministarstava pravde i prosvete su prepune izveštaja o učiteljima i sudijama koji nisu prisustvovali blagodarenjima.⁵⁸ Pod posebnim nadzorom su bili i sveštenici, pa je čak Petar Živković pisao Milanu Srškiću⁵⁹ da u Koprivnici službuje katolički sveštenik Stjepan Pavinić koji je „**veliki klerikalac i poklonik Rima**” (?) (naglasila I. D.), te samo po dužnosti „za nekoliko minuta obavi bogoslužnje u crkvi”, dok u pravoslavnoj crkvi i sinagogi bogoslužnja u čast kraljevog rođendana traju po čitav sat.⁶⁰ Karakterističan je izveštaj gradonačelnika Vareša koji je javio Kraljevskoj banskoj upravi, a ova Odeljenju za državnu zaštitu, da je župnik Dominik Pavlović „u devet sati ujutru ušao u crkvu obučen u svečanom ornatu, bez odgovarajuće posluge, pročitao jednu **suhoparnu molitvu** (naglasila I. D.) za vladaoca, okrenuo se za odlazak, bagatelisući starešinu ispostave, zastupnika vlasti, koji od vajkada uvek u crkvi prisustvuje na levoj strani od oltara, župnik učini naklon na desnu stranu školskoj deci, da se može izgovoriti 'pa poklonio sam se'. Celo blagodarenje je trajalo 3–4 minuta, a nije pevao ni uobičajenu pesmu zahvalnicu 'Tebe Boga Hvalimo'.”⁶¹ Pa ipak, mnogi su odbijajući da kraljev rođendan proslave na „propisani” način, zaista koristili priliku da politički demonstriraju. Tako je katolički sveštenik u Preku, izgovara-

⁵⁷ „Прослава Краљевог рођендана”, *Политика*, 18. 12. 1929. Koliki je značaj i publicitet pridavan proslavi 17. decembra najrečitije govori činjenica da mu je *Politika* 1929. posvetila čitavih pet strana.

⁵⁸ V. Pov. br. 43 344 od 10. 10. 1934, AJ – 63 – 18 / 1934; Pov. br. 11 003 od 9. 3. 1935, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 22 (k 22); Pov. Br. 31 581 od 5. 9. 1932, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 15 (k 15); ON. Pov. br. 223 od 27. 7. 1933; AJ, 66 (poverljiva arhiva) – 15 – 40.

⁵⁹ Izenađuje da su se ovakvim stvarima bavili ministri i da je prepiska o „nacionalnoj nepouzdanosti” vođena na ovako visokom nivou.

⁶⁰ Pov. br. 52 od 6. 1. 1931, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 8 (k 9).

⁶¹ Koliko su detaljno pisani ovakvi izveštaji najrečitije svedoči nastavak teksta u kome se navodi da je župnik Pavlović po završetku službe počeo zvoniti „u jednu stranu tužno mrtvačko zvono srednje veličine, zvonilo je 2–3 minuta, iza toga za 10–15 minuta započe opet tužno mrtvačko zvono najvećeg kalibra i to u neuobičajenim razmacima, zvonilo je oko 25 minuta” a na sve prisutne u obližnjoj pravoslavnoj crkvi u kojoj je još trajala služba u čast kraljevog rođendana je ova zvonjava „delovala porazno”. Pov. br. 48 467 od 29. 12. 1932, AJ – 63 (versko odeljenje) – 105.

jući se gušoboljom, odbio da služi blagodarenje kralju 1933. Za propovedaonikom ga je zamenio don Jozo Sorić, američki državljanin i „lice bez ikakva ugleda”, koji nije hteo, kao državljanin Sjedinjenih Američkih Država, izgovoriti u molitivi reči „za našeg kralja”, već ih je preskočio. Po izveštaju sreskog načelnika Kolesara, u Preku te godine na kraljev rođendan, „preko 200 kuća nije imalo istaknute zastave”.⁶²

Uvrede kralja i kraljevskog doma

Lokalne i policijske vlasti su posebnu pažnju posvećivale uvredama kralja i kraljevskog doma.⁶³ Po Zakonu o zaštiti države trebalo je da ovi predmeti budu suđeni pred Državnim sudom, međutim, u praksi su, osim u najtežim slučajevima, redovno razmatrani pred lokalnim sudovima. Krivični zakonik je predvideo da će svako „ko uvredi kralja, naslednika prestola ili kraljevskog nameznika” biti kažnjen zatvorom od najmanje tri meseca. Građanin koji bi, pak, uvredio bilo kog drugog člana kraljevskog doma, Senat ili Narodnu skupštinu kažnjavan je sa najmanje dva meseca zatvora.⁶⁴ Sve prijave protiv počinitelja ovog svojevrsnog verbalnog delikta su slate ministru pravde, koji je odlučivao da li prekršiocu treba da budu krivično gonjeni ili ne.⁶⁵ Otkrivanje i procesuiranje velikog broja ovakvih predmeta pokazuje da je veliki broj podanika Kraljevine rado saradivao sa vlastima, pružajući im informacije o privatnim razgovorima sa svojim prijateljima, komšijama i rođacima. Dešavalo se da se navodni slučajevi uvrede kralja, počinjeni po godinu i više dana unazad, iznenada prijavljuju organima vlasti, obično iz mržnje ili pak radi kakve osvete.⁶⁶ Sve uvrede kralja, pa i one izrečene u pijanstvu, afektu ili kakvoj svađi, krivično su gonjene. Treba istaći da se u najvećem broju slučajeva nije radilo o političkom stavu – opsovati kralja nekome je u primitivnoj sredini bilo isto što i opsovati nečije roditelje, Boga ili nekog od svetaca. Još su Jovan Cvijić i Vladimir Dvorniković ukazivali na „sklonost širokih slojeva stanovništva jakim izrazima”. Dvorniković je smatrao da su psovke duboko ukorenjene u mentalitet svih Jugoslovena, sa izuzetkom Slovenaca, te da su ne samo sredstvo za vređanje ličnosti već i konverzacijska poštapalica, ali i izraz naklonosti i ljubavi.⁶⁷ Počinioci verbalnog

⁶² Pov. Br. 2523 / 33 od 21. 12. 1933, AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 24 (k 24).

⁶³ Kažnjavanja za uvredu kralja i kraljevskog doma je bilo jednako rasprostranjeno i u parlamentarnom doba. V. Љ. Петровић, „Вербални деликт у југословенском друштву 1918–29”, *Историја 20. века*, 2/2003, стр. 51–75.

⁶⁴ AJ, 63 – 101 / 1935.

⁶⁵ Br. 39 193 od 15. 12. 1929, AJ, 63 – 12 / 1930.

⁶⁶ Tako je Petar Jovanović aprila 1930. prijavio da ga je žena isterala pre osam meseci iz kuće opsovavši mu kralja Petra, kralja Aleksandra i svetog Nikolu. Ova prijava je odbačena kao neosnovana; br. 56 112 od 23. 6. 1930, AJ, 63 – 124 / 1930.

⁶⁷ Љ. Петровић, *н. г.*, стр. 56–57.

delikta su kralja ili članove kraljevskog doma najčešće vredali nehotice iz neukosti, priprostosti ili gluposti,⁶⁸ bez bilo kakve zle namere, ili pak klice nekog političkog ili ideološkog stava. Vlasti su i u slučajevima uvrede kralja pokazivale neobično veliku i posve preteranu revnost, često ne uzimajući u obzir da je najveći broj ovih delikata bio potpuno banalne prirode. Osim klasičnih psovki,⁶⁹ na jugoslovenskom selu su se uglavnom čuli komentari kako prinčevi Petar, Tomislav i Andrej nisu kraljeva deca, već deca kneza Pavla, Petra Živkovića ili pak nekog od ministara.⁷⁰ Ovakve nepromišljene izjave su mogle biti kažnjene i veoma strogo. Karakterističan je slučaj doktora Milana Simića iz Vrnjačke Banje koji je zbog tvrdnje da je „kralj pederast i ne može imati dece”, a da su prinčevi u stvari deca kneza Pavla, osuđen pred Državnim sudom za zaštitu države na 10 godina strogog zatvora.⁷¹ Veliki broj optuženih za uvredu kralja se, najčešće u pijanstvu, hvalio kako se ne boji nikoga pa ni kralja ni policije, ili pak psovao vladu, državu, zakone i ministre.⁷² Vladar je još kritikovan što je zatvorio princa Đorđa u Toponicu,⁷³ ali i da je „lopov”, „škrt”, da je proneverio državne pare ili ih odneo u inostranstvo. Za ovakve klevete dobijalo se od tri meseca do godine dana zatvora.⁷⁴ Naročito strogo su kažnjavani oni građani koji su na bilo

⁶⁸ Rade Milošev je krivično gonjen jer je tražio od Erzebet Korhamer „da mu dade 200 dinara da kupi kralju jednu kačlicu sira i 50 komada jaja, pa će on kod kralja izdejsstvovati da ona dobije neku zemlju i da će joj kralj, kada preda sir i jaja, tražiti preko telefona u Kanadi njezinog sina”; Br. 7 732 od 31. 1. 1930, AJ, 63 – 12/1930.

⁶⁹ V. Br. 52 227 od 10. 6. 1930, AJ, 63 – 124 / 1930; br. 56 500 od 23. 6. 1930, AJ, 63 – 124 / 1930; 65 463 od 14. 7. 1930, AJ, 63 – 124 / 1930, 71 302 od 28. 7. 1930; AJ, 63 – 124 / 1930, br. 95 802 od 16. 10. 1930, AJ, 63 – 183 / 1930; br. 113 362 od 4. 12. 1930, AJ, 63 – 183 / 1930; br. 10 078 od 14. 2. 1930, AJ, 63 – 12/1930. i dr.

⁷⁰ Br. 69808 od 19. 7. 1930, AJ, 63 – 124 / 1930. Ovakve glasine su se pronosile budući da je kralj Aleksandar 1916. preležao tešku upalu testisa, pa je čak morao i biti operisan u Skadru. V. Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у ратновима за национално ослобођење*, Београд, 2002, стр. 199.

⁷¹ AJ, 135 – 28 – 1915/29.

⁷² V. Br. 41 295 od 9. 5. 1930, AJ, 63 – 57 / 1930; br. 157 od 15. 1. 1930, AJ, 63 – 12 / 1930; Br. 2975 od 16. 1. 1930, AJ, 63 – 12 / 1930; Br. 3941 od 16. 1. 1930, AJ, 63 – 12 / 1930. Karakterističan je slučaj Angele Švende koja je u svadi rekla susedki Terezi Vuk „da bi ona svoju stražnjicu pokazala kraljici, a kamoli ne zamazanoj Vuk Terezi”; Br. 71 302 od 28. 7. 1930, AJ, 63 – 124 / 1930. Filipović Jovan je pak bio krivično gonjen jer je na redarstvu u Sanskom Mostu izjavio da bi sve skinuo pa bi izašao i stao pred kralja; Br. 92 009 od 16. 10. 1930, AJ, 63 – 183/1930.

⁷³ Br. 77 274 od 25. 8. 1930, AJ, 63 – 124 / 1930.

⁷⁴ Cveta Petrović iz Sremskih Karlovaca je osuđena na tri meseca jer je rekla da je „kralj škrt”; AJ, 74 – 12 – 23). Milosav Miloradović iz Šapina (Dunavska banovina) je osuđen na šest meseci jer je primio nekoliko letaka u kojima je pisalo da „u gladnom, golom i bosom seljačkom narodu Jugoslavije kralj ima 62 miliona dinara godišnje džeparca”; AJ, 74 – 12 – 23. Najgore je ipak prošao Dragoslav Kostić iz Beograda koga je Državni sud za zaštitu države osudio na godinu dana zatvora jer je rekao da kralj ne štedi i da je kralj lopov koji je svoj novac stavio u francuske i engleske banke, pa da ne treba štedeti „već tući od glave, a ne od repa”; AJ, 135 – 82 – 52/32.

koji način oštetili ili uvredili sliku kralja, kraljice ili prestolonaslednika. Tako je Mijo Rešetar videvši kraljevu sliku u novinama rekao za kralja „kak je debel”, za kraljicu „da je fest žena” i da bi rado sa njom bio, dok je za prestolonaslednika Petra govorio da izgleda kao Ciganče. Zbog uvrede nanesene kraljevskoj porodici je bio kažnjen sa jednom i po godinom zatvora.⁷⁵ Čak i u slučajevima kada bi nadzornici otkrili da su školska deca uzrasta od 7 do 10 godina u svojim čitankama na bilo koji način oštetila ili naružila sliku kralja ili prestolonaslednika vođena je detaljna istraga u odeljenju za Državnu zaštitu.⁷⁶ Za uvredu nanetu kralju gimnazijalci su redovno izbacivani iz škola,⁷⁷ ali su takvi predlozi činjeni i kada se radilo o učenicima prvog razreda narodnih škola. Tako su zbog pogrdnih reči za isključenje iz škole i zabranu daljeg školovanja bili predloženi Akif Eganović i Ivan Bundić, obojica sedmogodišnji dečaci iz visočkog sreza, ali su prosvetne vlasti od toga odustale, ističući kako su deca u dobu kada nisu svesna svojih postupaka, „pa bi se tako učinio veliki grehom jer pored rdavog ili nekakvog porodičnog vaspitanja, ne bi se bez škole ovakva deca mogla vaspitati i spremiti da postanu dobri i čestiti ljudi”.⁷⁸ Dešavalo se ipak da vlasti ne budu preterano uvidavne ni prema sasvim maloj deci – Zlatko Zanini, desetogodišnji učenik je tako bio kažnjen, jednoglasnom odlukom nastavničkog saveta Dubrovačke realne gimnazije, gubitkom prava na školovanje u svim srednjim, srednjim stručnim i građanskim školama, jer je na jednoj dopisnici probušio oči kralju, kraljici i prinčevima, a zatim „tako oštećenu dopisnicu istakao na vidno mesto u učionici, da bi je mogli videti svi učenici”.⁷⁹

Bilo je međutim i slučajeva da građani kroz uvrede kralja otvoreno iskažu svoje neraspoloženje protiv režima, dinastije i monarhijskog uređenja uopšte, ili pak same države.⁸⁰ Najčešće su veličani Franja Josif i Austro-Ugarska,⁸¹ prizivana okupacija od strane Italije, Austrije ili Mađarske,⁸² isticano da je kralj protiv Hrvata i da sve zlo Hrvatima dolazi iz Beograda,⁸³ priželjkivana samostal-

⁷⁵ Kppa 570 / 33, AJ, 63 – 167/1933.

⁷⁶ Pov. br. 991 od 7. 11. 1935, AJ, 66 (poverljiva arhiva) – 15 – 38. V. i Pov. br. 25 972 od 26. 6. 1933, AJ, 66 (Ministarstvo prosvete) (poverljiva arhiva) – 11 – 31.

⁷⁷ Boško Radulović, učenik 6. razreda gimnazije je izbačen iz škole jer je za vreme predavanja o sunčanom satu predložio da se umesto daske upotrebi kraljeva slika. Br. 80 397 od septembra 1933. (bez datuma), AJ, 63 – 96/1933.

⁷⁸ Br. 590 od 11. 2. 1930, AJ, 66 (poverljiva arhiva) – 15 – 38. Kako je Akif Eganović rekao za Petra II: „Zar posranče da bude kralj”, odgovornost je pala na njegovog oca koji je osuđen na 20 dana zatvora.

⁷⁹ AJ, 74 – 12 – 23.

⁸⁰ Stjepan Golob je izjavio: „Da mi nije žene i dece ja bih još danas preko granice u Mađarsku kod Pavelića i Perčeca”, AJ, 63 – 6 /1933.

⁸¹ Br. 117 007 od 16. 12. 1930, AJ, 63 – 183/1930.

⁸² Br. 95 805 od 9. 10. 1930, AJ, 63 – 183/1930. V. i AJ, 63 – 171/1933.

⁸³ Br. 46 035 od 16. 5. 1930, AJ, 63 – 57/1930.

⁸⁴ Br. 90 579 od 4. 10. 1935, AJ, 63 – 162 /1935. Delikt je učinjen 1931. V. i AJ, 63 – 107/1934 i AJ, 63 – 161/1934.

na Hrvatska, ali i otvoreno izjavljivano da će kralj umreti nasilnom smrću.⁸⁴ Kralj je psovan i kao „kralj Ciganin”,⁸⁵ nazivan „opančarem”, „vlaškim” ili „srpskim” kraljem.⁸⁶ Počinitelji verbalnog delikta su se u najvećem broju slučajeva branili pijanstvom. Vlasti, međutim, sve do 1932. godine nisu bile spremne da prihvate ovakvu „argumentaciju”, (iako je zaista najveći broj uvreda činjen u pijanom stanju),⁸⁷ čak u i u onim slučajevima kada su svedoci potvrđivali da okrivljenik nije bio pri sebi dok je govorio inkriminisane reči. Situacija se drastično promenila od 1932. kada je najveći broj prijava odbacivan – jer su uvrede izrečene u pijanstvu, svađi, afektu, jarosti i slično.⁸⁸ Uzimane su u obzir i zaista specifične okolnosti, pa tako Aleksandar Radivojac, koji je govorio kako je „kralj najveći neprijatelj” i kako želi „slobodnu i samostalnu Vojvodinu”, nije krivično gonjen „jer se nalazi u duševnoj depresiji zbog svog nameštenja koje čeka već dve godine”.⁸⁹ Rosa Jokić je pak izjavljivala da otkada je kralj došao „u zemlji nema nikakvog reda”, ali zbog loših ekonomskih prilika u kojima je živela i „slabe inteligencije” nije bila pozvana na odgovornost.⁹⁰

Prijavitelji verbalnog delikta su obično bili susedi, a delikt je dokazivan svedočenjem lica koja su inkriminsanom razgovoru prisustvovala. Prijave su katkad podnošene iz mržnje ili osvete, a dešavalo se da lažni svedoci i njihovi nagovarači, zbog preopterećenosti sudova predmetima, ne budu ni pozvani na odgovornost.⁹¹ Od 1932. sve je više prijava koje se odbacuju jer se sumnja u validnost svedoka – pre svega ako su se slučajevi svodili na reč protiv reči, ako su počinitelj i svedok u srodstvu ili u zavadi ili se pak iskazi više svedoka ne poklapaju. Naročito su kao svedoci cenjeni državni službenici jer su istražni organi smatrali da njihov položaj ukazuje da se njihovom svedočenju može pokloniti vera.⁹² Najveći broj onih koji su pozivani na odgovornost za uvredu kralja bavio se zemljoradnjom ili su pak bili zanatlije, što je i razumljivo kada se ima u vidu socijalna struktura stanovništva Kraljevine. Međutim, pada u oči da je neobično mali broj intelektualaca krivično gonjen zbog uvrede kralja, verovatno jer su mogli bolje sagledati sve eventualne opasnosti od davanja nepromišljenih izjava pred nedovoljno pouzdanim licima, ali i stepenom obrazovanosti koji je uticao na pažljiviji odabir reči u razgovoru. Posle Marsejskog atentata, u opštem osećaju straha i beznađa koje je zavlдалo u Kraljevini, znatno je povećan broj proce-

⁸⁵ Br. 16 715 od 25. 2. 1930, AJ, 63 – 12/1930.

⁸⁶ V. AJ, 63 – 231/1931.

⁸⁷ Н. Крајински, „Неке особине криминалитета у Југославији”, *Архив за правне и друштвене науке*, 1–2 /1938, стр. 207.

⁸⁸ V. AJ, 63 – 6/1933.

⁸⁹ Br. 20 831 od 6. 3. 1933, AJ, 63 – 6/1933.

⁹⁰ Br. 112 187 od 5. 12. 1932, AJ, 63 – 192/1932.

⁹¹ AJ, 63 (poverljiva arhiva) – 8 – (k 9).

⁹² V. slučaj Viktora Raca od 14. 11. 1932, AJ, 63 – 192/32.

suiranih slučajeva uvrede kralja, dok su pijanstvo, afekat ili svada mnogo ređe prihvatani kao olakšavajuće okolnosti počinjenog dela.

Broj prijava za verbalni delikt	Prihvaćene kao osnovane	Odbačene kao neumesne	Ukupno
1930. (nedostaju podaci za prva tri meseca)	446	89	535
1931. (nedostaju podaci za prvu polovinu godine)	204	244	448
1932. (nedostaju podaci za period 22. 3 – 1. 7)	98	353	451
1933.	137	561	698
1934. (nedostaju podaci za period 4. 4 – 26. 6)	180	542	722
1935. (za delikte učinjene do 5. 5)	468	589	1.057

Statistika je prema nepotpunim podacima iz fonda Ministarstva pravde. Podaci postoje od 1930. jer je tada stupio na snagu jedinstveni Krivični zakonik za teritoriju čitave Kraljevine.⁹³

Marsejski atentat i žalost za kraljem

U toku 1933. godine poverenje u režim je brzo opadalo, naročito u zapadnim kraljevima zemlje. Britanski poslanik Henderson je isticao da su na hrvatskom selu uzroci ovog nezadovoljstva mnogo više ekonomske nego političke prirode. Sa druge strane, za nezadovoljstvo u Zagrebu i Ljubljani, ali i u drugim gradovima, bili su krivi, po mišljenju britanskog poslanika, „neefikasnost i nepoštenje administracije”. Ipak, iako je kralj izgubio poverenje „svojih severnih podanika”, njegova opšta popularnost u zemlji, a posebno među Srbima, ne-

⁹³ V. AJ, 63 – 12/1930; 124/1930; 183/1930; 131/1931; 179/1931; 231/1931; 115/1932; 192/1932; 6/1933; 33/1933; 96/1933; 139/1933; 171/1933; 23/1934; 107/1934; 116/1934; 161/1934; 189/1934; 210/1934; 7/1935; 42/1935; 81/1935; 119/1935; 162/1935 i 199/1935.

⁹⁴ Godišnji izveštaj britanskog poslanika Hendersona za 1933, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, str. 145–148. Sa druge strane, kraljeva popularnost je opadala u Hrvatskoj. Vladar je decembra 1933. svoj rođendan proslavio u Zagrebu „u pokušaju da povрати nešto od izgubljenog ugleda”; Godišnji izveštaj britanskog poslanika Hendersona za 1933, Ž. Avramovski, *n. d.*, t II, str. 145. Na dan kraljevog rođendana je svaka kuća u Zagrebu morala da okači zastavu do 8 sati ujutru. Ako to vlasnik ne bi učinio, posećivala ga je policija, ispitivala i „teško kažnjavala” (u pitanju su bile novčane kazne, a R. Horvat u svom pamfletu „Hrvatska na mučilištu” navodi da se radilo o 500 dinara; R. Horvat, *n. d.*, str. 458). Pri nedavnoj poseti kraljice Zagrebu, ističe dalje britanski konzul u Zagrebu, važila su ista pravila. Kraljicu je na stanici dočekala masa ovacijama, „ali im je bilo naređeno da budu prisutni i da skandiraju”. Nemoguće je stoga, smatrao je britanski konzul, prihvatiti izveštaje štampe o oduševljenom prijemu. „Pravo stanje stvari u državi se skriva, a bilo kakvo izveštavanje o njemu nije dozvoljeno što se može tumačiti kao dokaz da vlasti znaju da istina ne bi bila po ukusu”; Izveštaj britanskog konzula iz Zagreba sa kraja decembra 1933 (datum nečitak), AJ, FO – 371 – 403 – 18 452.

sumnjivo je porasla u 1933. godini.⁹⁴ I kralj je bio svestan činjenice da režim posustaje. Pred put u Francusku u razgovoru sa mitropolitom Gavrilom, Ivanom Meštrovićem i Nevilom Hendersonom, vladar je najavljavao krupan unutrašnjopolitički zaokret, povratak parlamentarizma i davanje samouprave Hrvatima.⁹⁵ Planove o preuređenju Kraljevine je međutim presekla marsejska tragedija.

Marsejski zločin je izazvao zaprepašćenje i u zemlji i u inostranstvu. Strana štampa je atentat upoređivala sa ubistvom Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine, strahujući od izbijanja novog rata širih razmera.⁹⁶ U prvim trenucima Jugosloveni, kako je izveštavao Henderson, nisu znali kome da pripisu odgovornost za kraljevu smrt: „nedopustljivoj nemarnosti francuskih vlasti, hrvatskim teroristima, Mađarskoj ili Italiji”.⁹⁷ Iako je bilo jasno da su Italija i Mađarska pomogle, a i omogućile atentat na kralja, jugoslovenska vlada je podnela Memorandum Društvu naroda u kome je optužila samo Mađarsku, budući da je britanski ministar Džon Simon jasno stavio do znanja jugoslovenskom poslaniku u Londonu Đorđu Đuriću „da njegova zemlja neće pomoći Jugoslaviju, ako zbog njenog zahteva da se optuži Italija Musolini preduzme ratne operacije”.⁹⁸ Kako se Jugoslavija posle smrti kralja Aleksandra okrenula Velikoj Britaniji, očekujući od nje pomoć i zaštitu,⁹⁹ nije bilo druge nego da Kraljevina, nedovoljno jaka da se izloži italijanskoj ratnoj opasnosti, ovakav „savet” zapadnih sila, predvođenih Britanijom, prihvati.

⁹⁵ V. Мемоари српског патријарха Гаврила, Београд, 1993, стр. 68–69 и 81–82; I. Meštrović, *n. d.*, стр. 36–237; M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970, стр. 273; C. Nielsen, *n. d.*, стр. 437; Б. Глигоријевић, „Основе и карактер личног режима краља Александра Карађорђевића”, *Српска политичка мисао*, 1/1995, стр. 45.

⁹⁶ V. C. Nielsen, *n. d.*, стр. 455. V. и Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, т. 3, Београд, 2002, стр. 321.

⁹⁷ Godišnji izveštaj Hendersona za 1934, Ž. Avramovski, *n. d.*, т. II, стр. 226. Kraljevina je neposredno posle atentata praktično bila na rubu rata sa Italijom. Vladeta Milićević, jugoslovenski obaveštajac zadužen za ustaše, pisao je: „Mržnja naroda prema fašističkoj Italiji dostigla je vrhunac. Na površini se osećala mrtva i opasna tišina, ali su mi susreti sa ličnostima iz političkog i vojnog vrha pokazali da je vlada računala sa mogućnošću oružanog sudara. Vojska je bila u stanju stalne pripravnosti i spremna za dejstva, a neke jedinice su se već koncentrisale na zapadnoj granici. A onda su, posle ponovljenih zahteva zapadnih sila jugoslovenskoj vladi, preduzete vojne pripreme mere bile ukinute. Zapadne sile su se plašile da bi Nemačka mogla iskoristiti vojni sukob Jugoslavije i Italije za preduzimanje iznenadnih napada na Austriju i Čehoslovačku”; В. Милићевећ, *Убиство краља у Марсељу*, Београд, 2000, стр. 82.

⁹⁸ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, т. 3, Београд, 2002, стр. 327. Више о жалби Југославије Друштву народа и њеном ishodu в. „Меморандум југословенске владе је јуче поподне предат Друштву народа”, *Политика*, 29. 11. 1934. „Католички блок и убиство краља Александра”, *Istorija XX veka*, 1–2/1991, стр. 30–31; В. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983, стр. 202–205 и 221–222.

⁹⁹ Na dan kraljevog ubistva Nevil Henderson se poslom nalazio u Beču. Knez Pavle i predsednik vlade Bogoljub Jevtić su, nezavisno jedan od drugog, poslali telegrame britanskom poslaniku da se hitno vrati u jugoslovensku prestonicu; Godišnji izveštaj Hendersona za 1934, Ž. Avramovski, *n. d.*, т. II, стр. 226.

Iako je Musolini očekivao da će ubistvo kralja Aleksandra izazvati revolucionarno vrenje i dovesti do raspada zemlje, posledice su bile potpuno suprotne očekivanim. „Zemlja je u tuzi bila jedinstvenija nego ikad”, ocenio je britanski poslanik Henderson.¹⁰⁰ Vlada je proglasila šestomesečnu državnu žalost, koja je trajala od 9. oktobra 1934. do 9. aprila 1935. godine, a od toga je prvih četrdeset dana predstavljalo vreme duboke žalosti. Sve državne i privatne škole su bile raspuštene čim je stiglo službeno obaveštenje o kraljevoj smrti, a radnje su, u nekim gradovima, ostale zatvorene tri dana. Na državnim nadležstvima, javnim zgradama i privatnim kućama u svim gradovima i varošima širom zemlje su bile istaknute velike crne zastave u znak žalosti za pokojnim kraljem.¹⁰¹ Službenici su nosili uobičajene znake žalosti – crnu kravatu i flor na levoj ruci; sva akta državnih nadležstava su imala crni okvir i pečat od crnog voska¹⁰² a poštanske marke su takođe bile uokvirene crnim ivicama.¹⁰³ Ministarski savet je takođe propisao da u prvih 40 dana, dakle u periodu duboke žalosti, ne mogu biti odžavana „nikakva veselja ni igranke”.¹⁰⁴ Vojna lica, oficiri i podoficiri nosili su crni flor i u vreme duboke žalosti nisu smeli da posećuju pozorišta, operu, bioskope, koncerte i lokale u kojima svira muzika; dok su u restorane i kafane mogli navraćati jedino „radi ishrane i za najkraće vreme”. Vojna lica vlasnici radio-aparata su za vreme trajanja žalosti mogla upotrebljavati iste samo u zatvorenim prostorima.¹⁰⁵ Ministar vojni je dalje propisao da za vreme trajanja obične žalosti vojna lica ne mogu posećivati „balove, zabave, matinee, dansinge i uopšte lokale u kojima se igra”. U intimnim porodičnim društvima u kojima se igra, pisalo je dalje u ovom naređenju, „vojna lica ne mogu igrati sem u slučaju porodičnog veselja, zbog ženidbe ili udaje najbližih članova porodice, u kom slučaju najbliži članovi porodice, po naročitom odobrenju pretpostavljenih mogu na dan porodičnog veselja skinuti crni flor i igrati. Odmah po prestanku veselja, flor se ponovo nosi”.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Godišnji izveštaj Hendersona za 1934, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, str. 226.

¹⁰¹ „Три дана су затворене радње у Врању”, *Политика*, 15. 10. 1934; „На начин који уопште није запамћен, народ је јуче у Загребу показао своју жалост за Краљем Александром”, *Политика*, 16. 12. 1934; „Брчко у црнини”, *Политика*, 10. 10. 1934; „Грађани Цетиња у знак жалости”, *Политика*, 15. 10. 1934. Председник четинске општине Никола Зубер је на Комеморативној седници своје општине чак предложио, а присутни грађани су „једногласно усвојили”, да сви Четинјани до 1. јануара 1936. године „о својим славима не примaju посете, већ да славе у кругу породице, а суму новца коју су намеравали утрошити о слави за доček гостију да приложе фонду за подизање споменика на Четинју Витешком краљу Александру I Ујединителју; друго да општина Четинје учини апел на све општине Зетске бановине да и оне ову одлуку спроведу на својим територијама”; „Грађани Цетиња у знак жалости”, *Политика*, 15. 10. 1934.

¹⁰² Br. 222 od 10. 10. 1934, AJ, 74 – 273 – 407.

¹⁰³ M. Stojadinović, *n. d.*, str. 292.

¹⁰⁴ Br. 222 od 10. 10. 1934, AJ, 74 – 273 – 407.

¹⁰⁵ Ђ. Br. 22 888 od 28. 10. 1934, AJ, 74 – 438 – 643.

¹⁰⁶ Ђ. Br. 22 888 od 28. 10. 1934, AJ, 74 – 438 – 643.

Od Splita, u koji je kraljevo telo preneto ratnim brodom, na dugom putovanju kroz Hrvatsku do Zagreba, u samom Zagrebu, od Zagreba do Beograda u kome su građani odavali svom kralju poslednju poštu, i na poslednjem putovanju u Topolu „spontana tuga je bila iskrena i duboka”.¹⁰⁷ Narod se tiskao oko železničke pruge kojom je prevezeno kraljevo telo,¹⁰⁸ a u Zagrebu je defilovanje masa ispred posmrtnog odra potrajalo celu noć i ceo dan do polaska voza. *Politika* je javljala da se više od 130.000 ljudi, ne samo iz najbliže okoline Zagreba, već i iz Like, Podravine, Bjelovara, Varaždina i cele Savske banovine, na ovaj način pozdravilo od kralja Aleksandra.¹⁰⁹ Nepuna dva dana kovčeg sa kraljevim telom je bio izložen u Starom dvoru, a mnogi su iz unutrašnjosti u preko sto specijalnih vozova sa 40 vagona u kompozicijama dolazili u Beograd da se poklone senima mrtvog kralja.¹¹⁰ „Izgledalo je da čitava Jugoslavija defiluje ulicama Beograda”, zapisala je Klod Elan. Neki seljaci su putovali šezdeset ili čak sto kilometara, na konju ili pešice, ne bi li stigli da se u Beogradu oproste sa kraljem, dok su drugi pustili bradu u znak žalosti od dana ubistva.¹¹¹ Za vreme prenosa posmrtnih ostataka od Saborne crkve, gde je patrijarh Varnava u pratnji nekoliko episkopa održao opelo, do železničke stanice „prizori su bili potresni”. „Ljudi, žene, deca, vojnici, policajci, svi su plakali dok je kovčeg prolazio pored njih, većina ih je klečala, a gradom su se neprestano čula naricanja okupljene mase”.¹¹² Na ispraćaju kralja u Beogradu, pisao je Svetozar Ritig Grguru Anđelinoviću, bila je učinjena velika nepažnja. Zagrebački i beogradski nadbiskup nisu dobili pozivnice i ulaznice da učestvuju pri opelu i bogoslužjenju u Sabornoj crvi,

¹⁰⁷ Godišnji izveštaj Hendersona za 1934, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, str. 227.

¹⁰⁸ „Народ Горње Посавине и Кордуна дочекао је воз у Сиску”, *Политика*, 16. 10. 1934.

¹⁰⁹ „На начин који уопште није запамћен, народ је јуче у Загребу показао своју жалост за Краљем Александром”, *Политика*, 16. 12. 1934.

¹¹⁰ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Крађорђевић у европској политици*, т. 3, Београд, 2002, стр. 317.

¹¹¹ К. Елан, *Животи и смрти краља Александра*, Београд, 1989, стр. 172–173.

¹¹² Godišnji izveštaj Hendersona za 1934, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, str. 227. Raspoloženje u Beogradu na gotovo istovetan način opisuje i Milan Stojadinović, u M. Stojadinović, *n. d.*, str. 290. Bilo je međutim i drugačijih izveštaja. U izveštaju „Raspoloženje hrvatskog naroda posle marsejskog atentata”, koji je nastao u krugovima ekstremnih hrvatskih desničara, pisalo je da je „atentat rodio u hrvatskom narodu oduševljenje”. „Svi Hrvati su se međusobno pozdravljali, čestitali i stiskali ruke... Ljudi su odmah iz zadovoljstva konstatirali da je pala glava za glavu, da je osvećena smrt Stjepana Radića”. U izveštaju je dalje navodeno da su seljaci bili najoštrijim pretnjama isterani da se poklone mrtvom kraljevom telu, kao i da su dovedene plaćene naricaljke iz drugih krajeva zemlje da nariču za pokojnim kraljem; „Raspoloženje hrvatskog naroda posle marsejskog atentata” od 30. 1. 1935, AJ – 519 (Komunistička internacionala) – 1935 / 43. Britanski konzul u Zagrebu je javljao da se u Hrvatskoj može osetiti ljutina jer su Hrvati bili označeni kao kraljeve ubice. Izveštaj britanskog konzula iz Zagreba N. Hendersonu od 19. oktobra 1934, AJ, FO – 403 – 18 452. Ipak, smatramo da je britanski poslanik Henderson dobro ocenio da „suze nije moguće simulirati”; Godišnji izveštaj Hendersona za 1934, Ž. Avramovski, *n. d.*, t. II, str. 227.

¹¹³ Pismo Svetozara Ritiga ministru za fizičko vaspitanje naroda Budislavu - Grguru Anđelinoviću od 2. decembra 1934, A SANU – 14 530 (Ostavština Fedora Nikića) – I 3 – 39.

nego su morali „dobar sat i pol stajati na cesti poput drugog sveštenstva”. U isto vreme se našlo dosta mesta za starokatoličkog i evangelističkog biskupa i njihove pratnje.¹¹³

Nema sumnje, potvrđuju i svi raspoloživi neutralni izvori, da je žalost za kraljem u jesen 1934. bila iskrena i duboka. Čitav period diktature obeležilo je pomno nadziranje, policijsko ili volontersko, svih potencijalnih neprijatelja režima, državnog i narodnog jedinstva. Arhive ministarstava su prepune raznih denuncijacija, obično onih koje su se odnosile na uvredu kralja ili nekog od članova kraljevskog doma. Kako je čitav poredak bio silovito uzdrman smrću kralja Aleksandra, ovakvi vidovi nadziranja ljudi, državnih službenika, ali i primitivnih seljaka koji često, zbog svoje (ne)obrazovanosti, nisu mogli ni imati kakav politički stav, došli su do svog vrhunca. Sreski načelnici i komandanti žandarmerijskih stanica su se najednom našli pozvanim da procenjuju da li ima građana koji neiskreno žale poginulog kralja, šetaju nasmejani ulicama ili se pak u svom domu vesele uz muziku.¹¹⁴ Niko nije bio pošteđen nadzora, pa je Dobroslav Stevović, predsednik opštine pribojske i veleposednik, prijavljen državnom tužiocu pri Državnom sudu za zaštitu države, ali protiv njega nije pokrenut postupak, da se na dan smrti kralja nije nalazio u Priboju, no kada se vratio 13. oktobra „njegova pojava je davala gledaocima sa strane veoma veseo i raspoložen utisak”. Na svom dućanu, pisalo je dalje u prijavi, Stevović nije okačio zastavu, a ni na drugoj njegovoj kući, u kojoj su živeli majka i brat, zastave takođe nije bilo. Ni na komemorativnoj sednici koja je održana u lokalnoj osnovnoj školi Stevović „se nije istakao kao predsednik da održi predavanje u znak žalosti”, a kritikovao je sveštenika koji je prozvao one koji rade protiv države „brankovićima” ističući kako je takav govor neumesan.¹¹⁵ Vlasti su se tako, u želji da žalost za kraljem svakodnevno iskazuju svi građani Jugoslavije na način

¹¹⁴ Ako bi žandarska patrola naišla na kuću u kojoj je bila neka zabava uz muziku, vlasnici kuće su bili upozoravani da traje državna žalost za kraljem. Terezija Rutnik, zemljoradnica iz Dravske banovine je bila optužena za uvredu vladara jer je 14. oktobra u svom domu sa prijateljima uz muziku slavila imendan, a kada ju je žandarska patrola upozorila da je zabranjeno veseliti se u doba žalosti za poginulim kraljem, ona je odgovorila: „Umro je Franja Jozef pa ga nismo žalili, poginuo je Ferdinand pa ga niko nije žalio, pa zašto bi morali žaliti Aleksandra jer Aleksandar nije ništa dobrog stvorio”. Zbog ovako nepromišljenog odgovora, u kome se po svemu sudeći nije krila nikakva politička demonstracija ili stav, već samo nezadovoljstvo, najverovatnije ekonomskim položajem, Terezija Rutnik je završila na sudu. Kakva je presuda protiv nje doneta nemoguće je reći budući da su ovakvi delikti, iako su po zakonu spadali u nadležnost Državnog suda za zaštitu države, gotovo po pravilu, osim u izuzetno teškim slučajevima, prosleđivani na nadležnost lokalnim sudovima; AJ – 63 – 210 / 1934. Sa druge strane, Kraljevska banska uprava Moravske banovine je dostavila Odeljenju za državnu zaštitu da je paroh Božidar Milenković u društvu učitelja Nikole Lalića, obojica iz Paježa, na dan sahrane kralja „pevao i veselio se u tamošnjoj osnovnoj školi i u stanu pomenutog učitelja”. Banska uprava je naredila sreskom načelniku da ovu dvojicu građana „najstrože kazni”, pa je parohu dosuđeno da plati 500 dinara, a učitelju 100; Pov. br 57 716 od 17. 12. 1934, AJ – 63 – 18 / 1934. V. i AJ, 63 – 161 / 1934.

¹¹⁵ Pov. 513 od 22. 10. 1931, AJ – 135 (Državni sud za zaštitu države) – 115 – 44 / 34.

koji im se činio prikladnim i podobnim, gubile u trivijalnostima. Svako, pa i najmanje protivljenje proglašenoj višemesečnoj državnoj žalosti je moglo biti kažnjeno zatvorom, što najbolje ilustruje primer šefa računovodstva Gradskog poglavarstva u Sarajevu Šemsudina Sarajlića, koji se protivio upotrebi papira sa crnim florom uz izgovor da se to naređenje odnosi samo na državna nadležstva, a ne i na opštine, te je zbog takvog stava kažnjen sa 20 dana zatvora.¹¹⁶ Nesmotrene izjave ili postupci, pa čak i ako se radilo o maloletnim gimnazistima, nisu praštani. Petnaestogodišnji Ivan Gombač, učenik V razreda gimnazije u Karlovcu, isključen je iz škole jer je rekao da je „kralj krepao i da neće biti predavanja”.¹¹⁷ Dešavalo se i da deca, poput petnaestogodišnje učenice Slave Bravadžić iz sarajevske gimnazije, imaju već jasno određen politički stav. Naime, ona je rekla pred školskim drugaricama: „Trpili smo i trpili, pa nam je dodijao. Zato smo ga ubili.”¹¹⁸ Mnogi su, posebno u Savskoj banovini, kraljevo ubistvo upoređivali sa smrću Stjepana Radića, ističući kako je u pitanju odmazda, odnosno da je „pala glava za glavu”.¹¹⁹ Brojni su naravno bili i oni protivnici šestojanuarskog državnog uređenja, štaviše protivnici zajedničke države uopšte koje je tragedija kralja Aleksandra osokolila i podstakla da još otvorenije politički demonstriraju. Ovo je stvaralo zategnutu atmosferu u onim kraljevima gde su jedni pored drugih živeli Srbi i Hrvati i unosilo strepnju i nemir u pojedina naselja. Meštani Jasenovca su tako pisali knezu Pavlu da su od pogibije kralja učestali povici „sa strane naše braće rimokatoličke veroispovesti” koji su izazivali lokalne Srbe i vikali „Živeo Perčec i Pavelić, slava Georgijevu!” u vreme državne žalosti.¹²⁰ Pojedini katolički sveštenici su takođe koristili kraljevu pogibiju za nastavak svog antidržavnog delovanja, pa je Josip Šerec, iz sela Valpova, u toku

¹¹⁶ Strogo pov. 84/34 od 19. 11. 1934, AJ – 74 – 12 – 23.

¹¹⁷ AJ, 63 – 183/1934. Bilo je i onih koji su, saznajući za pogibiju kralja, govorili da je „pas poginuo”; AJ, 63 – 161/1934.

¹¹⁸ Zbog ove izjave Bravadžićeva je izbačena iz gimnazije i pritvorena. Br. 98195 od 26. 10. 1934, AJ, 63 – 161/1934.

¹¹⁹ V. AJ, 63 – 189/1934.

¹²⁰ U tekstu je dalje pisalo da se sve ovo dešavalo na očima i ušima policije i žandarmerije. Pojedini slučajevi prijavljivani su i sreskom načelstvu, ali je ono „vrlo mlitavo postupalo, tako da su se pojedini vikači još više okuražili”. Meštani Jasenovca su se žalili i Ministarstvu unutrašnjih poslova, čiji je izaslanik vodio uviđaj na licu mesta. Ovaj izveštaj knezu Pavlu je potpisalo 40 Jasenovčana; AJ – 63 – 108/1935. Pojedinici su otvoreno hvalili atentat, pa je Šimun Grašo izjavio: „Duša atentatorova će u raj, a kraljeva u pakao”, dok je Gracije Grgurević govorio da mu je draži atentat nego da mu otac iz groba ustane; AJ, 63 – 189/1934.

¹²¹ Kako je župnik Šerec zbog svog rada bio već čitavih osam puta premeštan iz mesta u mesto, traženo je od verskog odeljenja Ministarstva pravde da se ovom župniku oduzme pravo vršenja sveštenečke dužnosti. Kakav je bio ishod opisanog slučaja iz postojećih dokumenata se ne može zaključiti. Pov. Br 4209 od 5. 11. 1934, AJ, 63 (versko odeljenje) – 105. Župnik Svetozar Ritig je pak pisao ministru za fizičko vaspitanje naroda Budisalvu - Grguru Anđelinoviću da je „u našem katoličkom kleru bol i žalost za izgubljenim kraljem svakog dana sve veća i teža. Svi danas osećaju kako je njegova vladavina nije bila epizoda, nego epoha u povijesti našeg naroda”; A SANU, 14 530 – I 3 – 39.

službe u crkvi, videvši da školska deca nose na ruci crni flor u znak žalosti za kraljem, naredio đacima da taj flor skinu.¹²¹

Strog nadzor vlasti nad podanicima nakon atentata se negativno odražavao na ukupnu atmosferu u državi i pojačavao nezadovoljstvo. Režim je pokušavao ono što je bilo nemoguće – da u ime žalosti za kraljem, čija je smrt, kao što smo već istakli, izazvala iskrenu tugu u zemlji, pokuša da zaustavi svaki život i upravlja emocijama ljudi. Predsednik vlade Uzunović je, kako je pisao Milan Stojadinović, naredio preterano stroge znake „opšte narodne žalosti”, zabranjujući pozorišne predstave, bioskope i muziku po kafanama, pa je „Beograd davao utisak kao da je većina građana za jedan dan pomrla”.¹²² Još jednom se pokazalo da je režim, ovaj put oslonjen na Namesništvo nedoraslo svoj složenosti i težini situacije, pokušavao da natera sve podanike Kraljevine Jugoslavije da razmišljaju onako kako je od njih očekivano (i zahtevano). Insistiranje na preteranoj žalosti je ubrzo izazvalo nezadovoljstvo i proteste – „trgovci i krojači su želeli da svet kupuje stvari i odela za balove i predstave, umetnici su želeli da zabavljaju narod, mladež je želela da igra i peva. Na taj način, prvobitna iskrena i prava narodna žalost se ubrzo pretvorila u prisline forme pod kontrolom policije, izubivši tako svaki smisao. Narod koji je žalio, pretvorio se u narod koji protestuje.”¹²³

Summary

„No Intrmediaries Between the King and the People”. Dynastic Propaganda in the Time of the January sixth regime

Although the regime of January the 6th for many, mainly economical reasons, wasn't the most popular one, the king, monarchy and dynasty were quite estimated. British diplomatic reports from Belgrade show that the king and queen were predominantly popular in almost all parts of Yugoslavia. However, local authorities kept under constant surveillance lot of „suspicious characters” in order to prevent and stop any kind of action or notion that could be regarded as hostile towards the royal family. Although the grieve and mourning after the tragic death of king Alexandar was the sincere one, local bureaucrats wrote long reports stating that some inhabitants were singing or smiling in the first days after the assassination. It turned out that the king's popularity was not enough. The climate of constant surveillance, lack of political freedom, imposition of Yugoslav ideology together with economical difficulties provoked even deeper political and national crisis. As a result, king's utopian project of state salvation failed completely.

¹²² M. Stojadinović, *n. d.*, str. 292.

¹²³ M. Stojadinović, *n. d.*, str. 292.

UDK 341. 7 (497.1 : 510) «1947» (093.2)
327 (470 : 510) «1947»

ZABORAVLJENA EPIZODA: JUGOSLOVENSKO-KINESKI ODNOSI 1947. GODINE

Jovan ČAVOŠKI
Institut za noviju istoriju Srbije

APSTRAKT: Rad se bavi dosad nepoznatim događajima vezanim za jugoslovensko priznanje Čang Kaj Šekove Republike Kine 1947. godine, kao i malo poznatom posetom kineskih komunista Jugoslaviji. Ovi događaji posmatraju se i u kontekstu širih jugoslovensko-sovjetskih odnosa.

Pre više od godinu dana, jedan pasus iz čuvene knjige o sovjetsko-kineskim odnosima i Korejskom ratu *Uncertain Partners – Stalin, Mao and the Korean War*, autora Sergeja Gončarova, Džona Luisa i Sue Litaja (Sergei N. Goncharov, John W. Lewis, Xue Litai), privukao je moju pažnju. U kontekstu napregnutih odnosa između Sovjeta i kineskih komunista tokom poslednje faze građanskog rata, spomenuta je i Jugoslavija. Prema autorima ove knjige, dva visoka zvaničnika KP Kine, Lu Dingji i Liu Ningji (Lu Dingyi, Liu Ningyi), posetila su Jugoslaviju 1947. godine i tom prilikom vodila razgovore sa jugoslovenskim zvaničnicima. Uzimajući u obzir da u to vreme besni građanski rat, da KP Kine i Narodnooslobodilačka armija Kine vode borbu na život i smrt sa armijama Guomindanga za ovladavanje Mandžurijom (Dongbei), poseta dva visoka komunistička zvaničnika jednoj udaljenoj, ali ideološki bliskoj zemlji, zaista podstiče na razmišljanje.

Da bih doznao nešto više o ovoj poseti, konsultovao sam se sa vodećim domaćim i stranim stručnjacima, ali mi oni, sem onog što stoji u pomenutom pasusu, nisu mogli reći ništa više. Tokom mog studijskog boravka u NR Kini 2005, odlučio sam da se o svemu ovome raspitam kod vodećih kineskih stručnjaka za partijsku istoriju i istoriju spoljne politike. Profesor Niu Đun (Niu Jun) iz Škole za međunarodne studije Pekinškog univerziteta, i sam zainteresovan da se da odgovor na moja pitanja, uputio me je na dr Džanga Baida (Zhang Baijia), direktora Trećeg istraživačkog odeljenja Centra za istraživanje partijske istorije Cen-

tralnog komiteta KP Kine. On mi je potvrdio da su kineski komunisti posetili Jugoslaviju 1947, ali je u posetu došao samo Liu Ningji. Međutim, dostupnih dokumenata nema, jer su u vreme građanskog rata najvažnije instrukcije davane usmeno, tako da je Liu Ningji, po povratku, pred najužim sastavom Politbiroa KP Kine, usmeno izneo rezultate svog puta. Iako razočaran što nisam našao neka dokumenta koja više osvetljavaju ovu epizodu, ipak sam bio zadovoljan da mi je potvrđeno da se ova poseta odigrala.

Po povratku u zemlju preduzeo sam opsežno istraživanje u relevantnim domaćim arhivima: u Arhivu Josipa Broza Tita (AJBT), Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova (DASMIP) i Arhivu Srbije i Crne Gore (ASCG). Iako broj dokumenata koji sam uspeo da pronađem nije bio veliki, ona su, svojim sadržajem, pokrenula mnoga pitanja. Jugoslovenska dokumenta su potvrdila posetu Liu Ningjia, ali zajedno sa jednim indijskim komunistom, Šripadom Dangeom. Tom prilikom obojica su imala poduži razgovor sa maršalom Titom. Međutim, cilj ove posete nije bila zavera između jugoslovenskih i kineskih komunista, kako tvrdi gorepomenuta knjiga, već je ona bila reakcija na jedan potez jugoslovenske spoljne politike. Radi se o službenom priznanju, mada tajnom, Čang Kaj Šekove Republike Kine, i to uz podršku sovjetskih zvaničnika. Koliko znamo, ovo je, pored Sovjetskog Saveza, jedino službeno (makar i tajno) priznanje Čang Kaj Šekovog režima od strane bilo koje komunističke zemlje.

Ova dosad nepoznata činjenica pomera početak zvaničnih jugoslovensko-kineskih odnosa sa 1949. godine i osnivanja Narodne Republike Kine, kako su to zvanična historiografija i politika tvrdile, na 1947. i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa režimom koji je prethodio komunističkom. Zašto se sve to dogodilo, ovaj članak će pokušati pobliže da objasni.

Jugoslavija, Kina i odnosi u komunističkom svetu 1947. godine

Kako nas knjiga *Uncertain Partners...* informiše, tokom 1948. Ivan V. Kovaljov, Staljinov lični predstavnik pri rukovodstvu KP Kine, napisao je izveštaj Staljinu u kome je naglasio da je Mao poslao dva visoka zvaničnika, Lua Dingjija i Lia Ningjija, da saznaju „kako je Jugoslavija, koja se proglasila socijalističkom zemljom, mogla naći put da, u uslovima žestoke borbe između socijalističkog i imperijalističkog tabora, uspostavi prijateljske odnose sa imperijalističkim zemljama, Sjedinjenim Državama i Engleskom”.¹ Iako je ovaj izveštaj pisan za Staljina lično, njegova sadržina, uprkos činjenici da je samo Liu Ningji bio u Jugoslaviji, nije imala nikakve veze sa stvarnim događajima. Ovo samo dokazuje da je Kovaljov bio neobavešten o onom što se zaista dešavalo u Beo-

¹ Sergei N. Goncharov, John W. Lewis, Xue Litai, *Uncertain Partners – Stalin, Mao and the Korean War*, Stanford, Ca: Stanford University Press, 1993, str. 33. Inače, ovaj dokument je iz Kovaljovljeve lične arhive.

gradu, Moskvi i Mandžuriji. Ovakav oštar ton pomenutog izveštaja bio je očigledna posledica svega onog što se odvijalo u jugoslovensko-sovjetskim odnosima tokom 1948. godine. Možda je Kovaljov podsticao Staljinovu paranoju tvrdeći da je Mao Cedung „azijski Tito” ili se samo trudio da što duže ostane u milosti velikog vođe? Bilo kako bilo, konačni izveštaj Staljinu o Maovoj politici direktno je doveo do Kovaljovljevog pada početkom 1950. a izveštaj iz 1948, sa svojim neistinitim sadržajem i istinom znanom samo Staljinu i Molotovu, možda je bio samo početak tog procesa.²

Da li je Tito zaista težio da balansira između blokova 1947, kao što Kovaljov tvrdi, ili je jugoslovenska spoljna politika i dalje pratila vodstvo Moskve, iako su se pojavile određene nesuglasice u međusobnim odnosima? Odgovor na ovo pitanje bliže će nam pojasniti zašto su i kineski nacionalisti i kineski komunisti odlučili da grade odnose sa jednom dalekom zemljom u tako kritičnom trenutku.

Godina 1947. bila je prekretnica u odnosima između Istoka i Zapada i godina u kojoj je hladni rat dobio svoje pravo lice, lice konfrontacije. U tom trenutku, Jugoslavija se nalazila u prvim redovima hladnoratovskog sukoba. Tršćansko pitanje i problematični status Berlina bile su dve tačke na kojima je politički i ideološki sukob lako mogao postati oružani. To je i godina u kojoj su formulisana dva važna dokumenta koja su oblikovala potonji odnos između rivalskih strana. To su bili Trumanova doktrina i Maršalov plan. U prvom slučaju, aktivna jugoslovenska podrška grčkim ustanicima, čak i mimo volje Moskve, bila je direktan uzrok donošenja Trumanove doktrine i formulisanja strategije odbrane Grčke i Turske od komunističke agresije, dok je u drugom slučaju, Jugoslavija trebalo da bude jedan od primalaca zapadne ekonomske pomoći kojom bi se istisnuo sovjetski uticaj iz Evrope.³ U Staljinovom odgovoru na zapadnu akciju, jugoslovenska uloga bila je još istaknutija. Stvarajući Informacioni biro komunističkih i radničkih partija, tj. Informbiro iliti Kominform, Staljin je stvorio organizaciju koja nije bila ni nalik bivšoj Kominterni ili potonjem Varšav-

² Kovaljov je 24. decembra 1949. god. podneo izveštaj „Politika centralnog rukovodstva KPK i praktični problemi”, u kome je oštro kritikovao Maovu spoljnu i unutrašnju politiku kao rezultat odstupanja od Staljinovih saveta i prakse. Kada je Staljin odlučio da sa Maom stvori strateški savez, pokazao mu je, u znak dobre volje, ovaj izveštaj. Tako je Kovaljov žrtvovan za dobrobit sovjetsko-kineskih odnosa. *Isto*, str. 94; Dieter Heintz, *The Soviet Union and Communist China 1945–1950: The Arduous Road to Alliance*, Armonk, NY, London: M. E: Sharpe, 2004, str. 156–158.

³ Jugoslavija je bila prva od socijalističkih zemalja koje su odbile da idu u Pariz, na konferenciju povodom Maršalovog plana. Ministar spoljnih poslova Stanoje Simić lično je uručio negativan odgovor francuskom ambasadoru u Beogradu. Branko Petranović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje*, Beograd, 1994, str. 56–57. Sovjetski ambasador je 5. jula obavestio Tita da je zadovoljan odgovorom jugoslovenske vlade, ali je sugerisao da se, ipak, ode u Pariz i razbi je jedinstveni imperijalistički front. Međutim, Staljin je 7. jula odlučio da se ne prisustvuje konferenciji, pa je naredio Jugoslovenima i ostalim socijalističkim predstavnicima da je bojkotuju. Scott D. Parrish, Mikhail M. Narinsky, *New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan 1947: Two Reports*, Cold War International History Project, Working Paper No. 9, Woodrow Wilson Center, March, 1994, str. 48.

skom paktu. On je iskoristio zajedničku ideologiju da stvori bezbednosni pojas oko Sovjetskog Saveza. Na osnivačkom sastanku u Škljarskoj Porembi u Poljskoj, od 22. do 27. septembra, Kardelj i Đilas su zajedno sa Ždanovom, Staljinovim glavnim ideologom, odigrali ulogu vrhovnih ideoloških arbitara među evropskim komunističkim partijama, a Beograd je izabran za sedište novoosnovane organizacije.⁴ Ovaj događaj bio je trenutak trijumfa za jugoslovenske komuniste, ali i početak trnovitog puta u njihovim odnosima sa Moskvom. Staljin je iskoristio nesumnjivi jugoslovenski revolucionarni kredibilitet da bi okupio evropske komuniste oko sebe, ali je, istovremeno, kod njega jačao strah od policentrizma u komunističkom pokretu, koji je podgrevalo jugoslovensko političko delovanje među balkanskim i evropskim zemljama. Upravo u to vreme kada jugoslovenski ugled, kao rezultat onoga što su mnogi u svetu videli kao uspeh jedne autohtone revolucije, doživljava svoj trenutak trijumfa, paralelno sa dešavanjima u Evropi teče sklapanje veza Beograda sa udaljenom azijskom zemljom.

Na drugom kraju sveta razvijala se još jedna autentična revolucija. Kako su mnogi u to vreme videli, jugoslovensko i kinesko iskustvo imali su mnogo toga zajedničkog, iako su geografska i kulturološka distanca više naglašavale razlike nego sličnosti. Rukovodstvo obe revolucije nije moglo ignorisati socijalne uslove u kojima su se odigrale i ogroman revolucionarni potencijal seljaštva kao najšireg društvenog sloja. Upravo je oslanjanje na seljaštvo, naročito u kineskom primeru, odlučujuće doprinelo konačnom trijumfu obe komunističke partije. Pored toga, ono što su kineski i jugoslovenski komunisti još delili bilo je gorko iskustvo sa Kominternom, čije su instrukcije često štetile njihovim naporima. Međutim, ono što je vrlo važno jeste da su obe revolucije iznedrile dva harizmatična lidera – Tita i Mao Cedunga – koji će, svaki u svoje vreme, uputiti izazov ideološkoj premoći Moskve. Ove sličnosti bile su nužan preduslov da kineski komunisti pođu u Jugoslaviju i pokušaju da je upoznaju.⁵

Polazeći od aktuelne situacije u Kini, Mao Cedung je smatrao da se svet podelio u dva nepomirljiva ideološka tabora. Ovakav stav uobičen je u Maovoj teoriji o „središnjoj zoni” koju čine one zemlje Evrope, Azije i Afrike koje leže između Sovjetskog Saveza i imperijalističkih sila. Glavna suprotnost u međunarodnim odnosima, između SAD-a i SSSR-a, najoštrije se prelamala unutar „središnje zone” koja će izneti breme borbe protiv imperijalizma. Verovatno je da

⁴ Kako nam dokumenta jasno govore, jugoslovenski delegati su spremno prihvatili sve zaključke ovog sastanka, a Staljin je lično predložio da Beograd bude sedište Kominforma. Ovo je samo potvrdilo važnost jugoslovenske pozicije za stabilnost sovjetskog bloka. ASCG, fond 507, CK SKJ, III/29, Sednica Politburoa CK KPJ 30. IX 1947. ili Branko Petranović, *Zapisnici sa sednice Centralnog komiteta KPJ 11. jun 1945 – 7. jul 1948*, Beograd, 1995, str. 213–219. O međunarodnim implikacijama osnivanja Kominforma videti u Vladislav Zubok, Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1996, str. 130–133; Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1995, str. 489–492.

⁵ Dobro poređenje između kineske i jugoslovenske revolucije u: Branko Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1994, str. 314–317.

su kineski komunisti smatrali Jugoslaviju, sa njenim značajnim revolucionarnim iskustvom i isturenom pozicijom u odnosu na imperijalističke zemlje, jednim od stubova „središne zone”.⁶

Kada je formiran Kominform, Mao Cedung je na sednici CK KPK 25. decembra 1947. godine, na ratoboran način ovo interpretirao kao potez koji je demoralisao svetsku reakciju, osnažio samopouzdanje potlačenih naroda i učinio njihovu pobedu neizbežnom.⁷ Činjenica da je Beograd izabran za sedište ove organizacije nije prošla nezapaženo ni među kineskim komunistima. Mao je podržao sovjetsku i jugoslovensku kritiku stavova KP Italije i KP Francuske zbog „desnih skretanja” koja su doprinela njihovom neuspehu. S druge strane, on je pohvalio politiku KP Jugoslavije, tvrdeći da su Jugosloveni, za razliku od nekih zapadnoevropskih komunističkih partija, bili dosledni oružanoj borbi i pobedili. Mao je predložio da bi trebalo proučavati iskustvo KPJ u njenoj praksi ujedinjenog fronta.⁸ Ovakvo izjašnjavanje o jugoslovenskoj unutrašnjoj i spoljnoj politici govori nam da je KP Kine visoko cenila KP Jugoslavije i da je jugoslovenski model bio neka vrsta uzora za Kineze. Nesumnjivo, ovo je i rezultat neposrednog kontakta Liu Ningjija sa jugoslovenskim iskustvom tokom ove posete.

Zašto su kineski nacionalisti tražili jugoslovensko priznanje i zašto su kineski komunisti požurili u Beograd da traže određene aranžmane, pokušaćemo da objasnimo na osnovu dosad nepoznatih izvora iz jugoslovenskih arhiva.

Kontroverza priznanja

Priznanje Čang Kaj Šekove Republike Kine nikada nije bilo obnarodovano, a posle raskida sa Staljinom zakopano je duboko u arhive da se, možda, nikada i ne pronade. Sve zvanične i autoritativne istorije jugoslovenske spoljne politike uvek su započinjale svoje izlaganje o jugoslovensko-kineskim odnosima godinom 1949. i zvaničnim i javnim priznanjem Narodne Republike Kine 5. oktobra iste te godine. Jugoslavija je bila jedna od retkih zemalja, većinom socijalističkih, koje su odmah priznale Centralnu narodnu vladu u Peking.⁹ Leo Mates, jedan od najpoznatijih i najvažnijih jugoslovenskih diplomata, u svojoj knjizi kaže: „Jugoslavija nije imala diplomatske odnose sa Kinom, jedino je postojao počasni konzulat u Šangaju, a i ostale veze sa Kinom bile su vrlo

⁶ Teoriju o „središnjoj zoni” izložio je početkom 1947. god. Lu Dingji, šef propagande KPK, u članku „Objašnjenje suštinskih problema posleratne međunarodne situacije”. Mao je svoj stav o podeli sveta u dva tabora izneo u svom govoru na sednici CK u Sjaohu (Xiaohe) 21. jula 1947. god. *Mao Zedong wenji IV* [Sabrana dela Mao Cedunga IV], Beijing, 1996, str. 268–269.

⁷ Više o ovom govoru u: *Mao Zedong wenji IV*, str. 328–336.

⁸ Niu Jun, „The Origins of the Sino-Soviet Alliance” u: Odd Arne Westad (ed.), *Brothers in Arms: The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance 1945–1963*, Washington D. C., Stanford, Ca: Woodrow Wilson Center Press, Stanford University Press, 1998, str. 62.

⁹ Jugoslovensko Ministarstvo spoljnih poslova poslalo je telegram u Peking sa obaveštenjem o zvaničnom priznanju i pozivom da se uspostave diplomatski odnosi. Telegram je poslat preko ambasade u Moskvi. Međutim, zbog opšteg stanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa u to vreme,

oskudne... Prema tome, kad je došlo do pobjede revolucionarnog pokreta u Kini i kada je formirana vlada Narodne Republike Kine u Peking, Jugoslavija nije imala potrebu da uskraćuje bilo kakvo priznanje ili da kida bilo kakve veze s vladom na Tajvanu (podvukao J. Č.). Počasni konzulat u Šangaju ionako nije postojao poslije rata.¹⁰ Ovakva izričita tvrdnja u knjizi uticajnog diplomate može da znači samo dve stvari: ili da ništa nije znao o priznanju Republike Kine, pošto je 1947. bio diplomata nižeg ranga, ili da je namerno prećutao tu epizodu, pošto je bila rezultat dogovora sa Staljinom, te je ista mogla imati određeni uticaj na stanje jugoslovensko-kineskih odnosa u vreme kada je knjiga pisana.¹¹ Bilo kako bilo, zvanično priznanje Republike Kine 1947. ostalo je nepoznato za domaću i svetsku historiografiju.

Jugoslovenski odnosi sa Kinom imaju svoju predistoriju koju Mates, takođe, nije spomenuo. Pored počasnog konzulata u Šangaju, veze jugoslovenskih i kineskih diplomata igrale su značajnu ulogu u oblikovanju jugoslovenske spoljne politike pred Drugi svetski rat.¹² Kraljevina Jugoslavija odlučila je 1940. da uspostavi diplomatske odnose sa Sovjetskim Savezom, koje nije imala još od 1918. godine. Nezvanični kontakti između jugoslovenskih i sovjetskih diplomatskih predstavnika održavani su u Ankari. Posrednik u ovim kontaktima bio je kineski otpravnik poslova, za koga poslanik Ilija Šumenković tvrdi da je „lični prijatelj, a možda i poverljiva ličnost, ruskog ambasadora”. „Kineski otpravnik poslova je”, nastavlja Šumenković, „direktno postavio pitanje Terentijevu [sovjetski ambasador] o obnovi odnosa Jugoslavije i Rusije i na to dobio odgovor, da Rusija gleda na to dobrim okom, ali da ona kao velika sila ne može prva učiniti korak u tom smislu.”¹³ Značajna uloga koju je odigrao pomenuti kineski diplomata u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima može se okarakterisati kao prvi značajniji kontakt između dve zemlje na zvaničnom nivou. Posle rata, ova epizoda bila je samo podsticaj kineskim nacionalistima da traže zvanične odnose sa vladom u Beogradu koja je, nesumnjivo, bila bliža Moskvi od one koja joj je prethodila.

kineska vlada nikada nije odgovorila na ovaj poziv. Formalni diplomatski odnosi uspostavljeni su tek 10. januara 1955. god. Pre Jugoslavije, NR Kinu priznali su SSSR 2. oktobra, Bugarska 4. istog dana kad i Jugoslavija to je učinila Rumunija, a Mađarska, NDR Koreja i Čehoslovačka 6. oktobra, Poljska 7. Mongolija 16. a Albanija tek 23. novembra. DASMIP, Politička arhiva (PA), 1949, f-99, 419956, *Godišnji bilten jugoslovenske ambasade u Moskvi; Xie Yixian, Zhongguo waijiao shi 1949–1979* [Istorija spoljne politike NR Kine 1949–1979], Bejing, 1998, str. 13.

¹⁰ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976, str. 211.

¹¹ Kao što ćemo videti, korespondencija o ovom pitanju odvijala se u zatvorenom krugu koji su činili Josip Broz Tito, ministar spoljnih poslova Stanoje Simić i ambasador u Moskvi Vladimir Popović (Popović će biti prvi ambasador u NR Kini od 1955. do 1958. god.), te, možda, Mates zaista nije znao ništa o tome. Ipak, njegovo žestoko insistiranje da ničega nije bilo sa Čang Kaj Šekom pre 1949. pobuđuje sumnju.

¹² Neposredno pred rat, jugoslovenske interese u Kini zastupala je Francuska, da bi, posle francuskog poraza 1940, nastupio prekid do oktobra 1941, kada je Jugoslovenska izbeglička vlada zastupanje interesa na Dalekom istoku poverila Velikoj Britaniji. ASCG, 371, pov. 669, Konstantin Fotić, poslanik u Vašingtonu, obavestio kineskog ambasadora da će Velika Britanija zastupati jugoslovenske interese u Kini, 6. oktobar 1941.

Čang Kaj Šek, ophrvan obavezama koje su mu Sovjeti i Amerikanci nametnuli kroz različite sporazume, a, istovremeno, ulazeći u posljednju fazu građanskog rata, nastojao je da održi Staljinovu neutralnost u svojoj borbi sa KP Kine. Jugoslovensko revolucionarno iskustvo i položaj najbližeg Staljinovog saveznika u Istočnoj Evropi, ukazivali su na Beograd kao najbolje mesto da se iz blizine posmatraju odnosi u sovjetskom bloku i unutrašnje promene jednog revolucionarnog režima. Ono što nam jugoslovenska dokumenta pokazuju jeste da je Čangova vlada zatražila uspostavljanje odnosa još sredinom 1946. godine. Prvi kontakt uspostavljen je u okupiranom Berlinu. Šef jugoslovenske vojne misije u Berlinu, Avšič, 12. avgusta je izvestio Ministarstvo spoljnih poslova da „u ovdašnjoj kineskoj misiji postoji mišljenje da bi trebalo u obema zemljama otvoriti pretstavništva”.¹⁴ Pošto nema dokumenata, ne znamo da li je zvanično odgovoreno na ovu ponudu. Međutim, Jugoslavija nije imala potrebnih sredstava da otvori diplomatsko predstavništvo na Dalekom istoku. Ipak, iznad svega, nije želela da se meša u sovjetske interese u Kini, pošto je to bila vrlo osetljiva sfera sovjetske spoljne politike.

Potvrdu ove pretpostavke možemo naći u prepisci koja je išla između Beograda i Moskve tokom 1946. i 1947, a sve u cilju zaštite jugoslovenskih interesa na Dalekom istoku. Tokom i neposredno posle rata, interese jugoslovenskih građana u zemljama Dalekog istoka zastupao je Generalni konzulat u Čikagu. Pošto je ovo predstavništvo dosta udaljeno od zone svoje jurisdikcije, a pritisnuto čestim zahtevima jugoslovenskih državljana u Kini, Ambasada u Vašingtonu predložila je Ministarstvu da „ako nema mogućnosti da se na nekoj centralnoj tački Dalekog Istoka otvori karijerno predstavništvo, trebalo bi bar naći nekoliko solidnih honorarnih konsula koji bi se starali o našim sunarodnicima”.¹⁵ Jugoslovenska vlada odbacila je ideju otvaranja ambasade u Kini, ali je odlučila da zamoli sovjetsku vladu da „preuzme zastupanje i zaštitu jugoslovenskih interesa u tim zemljama [Kina, Japan i Narodna Republika Mongolija]”.¹⁶ Posle dužih razmatranja u Moskvi, kao i urgiranja sa jugoslovenske strane,¹⁷ sovjetska vlada je prihvatila da zastupa jugoslovenske interese na Dalekom istoku, tj. u Kini i Mongoliji, a što se tiče Japana, jugoslovenska vlada je bila dužna da to pita-

¹³ ASCG, f-34, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, Poslanik Ilija Šumenković ministru inostranih dela Aleksandru Cincar Markoviću, 8. januar 1940; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992, str. 41.

¹⁴ DASMIP, PA, 1946, f-89, 9734, Telegram Avšiča Ministarstvu inostranih poslova iz Berlina, 12. avgust 1946.

¹⁵ DASMIP, PA, 1947, f-124, 7644, Ambasada u Vašingtonu: Zaštita naših interesa na Dalekom Istoku, 29. april 1946.

¹⁶ DASMIP, PA, 1947, f-124, 7644, Politički načelnik MIP-a Jože Brilej Ambasadi u Moskvi povodom zastupanja jugoslovenskih interesa u zemljama Dalekog Istoka, 5. jul 1946.

¹⁷ DASMIP, PA, 1947, f-124, 9219, Telegram o razgovoru ambasadora Popovića sa Dekanozovom, 1. avgust 1946. i Telegrami sa urgiranjem Velebita oko zastupanja interesa na Dalekom Istoku, 20. septembar i 19. oktobar 1946.

nje postavi pred Saveznički savet za Japan.¹⁸ Na kraju, kineski ministar spoljnih poslova Vang Šide (Wang Shijie) poslao je notu sovjetskom Ministarstvu spoljnih poslova u kojoj saopštava da njegova vlada prihvata da SSSR zastupa jugoslovenske interese u Kini.¹⁹ Činilo se da je priča iz prethodnih meseci okončana ovim sporazumom. Međutim, to je bio samo početak.

Uzimajući sve u razmatranje, bilo bi logično da je kineska strana prihvatila dogovor Beograda i Moskve i da je time pronađen određeni modus preko koga FNRJ i Republika Kina mogu održavati uzajamne odnose. Ipak, to nije bilo tako. Bez obzira na dogovor, kineska strana je nastavila sa insistiranjem da dve države formalno uspostave diplomatske odnose. Jugoslovenska strana je oklevala. To se najbolje vidi iz strogo poverljivog izveštaja koga je Vladimir Popović poslao lično Titu, a ticao se njegovog razgovora sa sovjetskim ministrom spoljnih poslova Molotovom. U ovom izveštaju Popović je saopštio rezultate pregovora sa sovjetskom stranom u vezi sa naoružavanjem jugoslovenske armije, kao i nabavkama neophodne opreme za uspešno sprovođenje petogodišnjeg plana. Pored toga, razgovarano je i o jugoslovenskoj inicijativi za sazivanje konferencije podunavskih zemalja. Na kraju izveštaja Popović je izvestio maršala o kineskim predlozima i kakav je, po tom pitanju, sovjetski stav: „U vezi predloga kojeg nam je uputila kineska vlada preko svog sadašnjeg ambasadora, za uspostavu diplomatskih odnosa, pitao sam ga šta on [Molotov] o tome misli. On je rekao, da je to dobro, kad dolazi inicijativa od kin. B. P. [?!] i da treba da uspostavimo odnose jer to jača demokratski front i učvršćuje međunarodni položaj naše zemlje. Kad sam mu napomenuo da sam o tome razgovarao sa Višinskim i da on misli da bi to mogao koristiti Čang Kaj Šek u borbi protiv komunista, Molotov je rekao: Jasno da Čang Kaj Šek tako misli, ali će se bez sumnje prevariti u računu (podvukao J. Č.). No, ja smatram da se ne treba žuriti. Ja ću sa drugovima pogovoriti o tome i saopštiti vam naše mišljenje.”²⁰ Razmimoilaženja između mišljenja Višinskog i Molotova ukazuju nam na to koliki je bio stepen važnosti Kine u sovjetskoj politici i kako se svaki korak pažljivo odmeravao. Molotov, kao ministar i bliski Staljinov saradnik, imao je veću slobodu da deli savete nego njegov zamenik, ali je i on morao da se posavetuje sa, eufemistički nazvano, „drugovima”, odnosno sa Staljinom lično. Pored toga, Molotovljeva insinucija da će se Čang Kaj Šek prevariti u računu o tome da će jugoslovensko priznanje oslabiti pozicije kineskih komunista, već, naprotiv, da im to može samo pomoći, mogla bi nas uputiti na to da posumnjamo u zvanično prihvaćenu

¹⁸ DASMIP, PA, 1947, f-124, 15015, Telegram Ambasade u Moskvi o odluci sovjetske vlade o zaštiti jugoslovenskih interesa na Dalekom Istoku, 12. decembar 1946.

¹⁹ DASMIP, PA, f-106, 45824, Kineska ambasada u Moskvi izveštava da je primila odluku vlade SSSR-a da zastupa jugoslovenske interese u Kini, 7. mart 1947; DASMIP, PA, 1947, f-124, 48418, Nota Ministarstva inostranih dela SSSR od 11. aprila 1947. u vezi sa odgovorom ministra spoljnih poslova Kineske republike od 17. marta 1947, 15. april 1947.

²⁰ DASMIP, 1947, str. pov. br. 66, SSSR, 24. maj 1947.

tezu u istoriografiji da se Moskva trudila da bude rezervisana u kineskom građanskom ratu da bi izbegla konfrontaciju sa SAD-om na Dalekom istoku. Ipak, za tako nešto potrebna su dalja istraživanja.

U Beogradu se nije dugo čekalo na odgovor Molotova. Vladimir Popović je 5. juna izvestio Ministarstvo i maršala o sledećem sovjetskom odgovoru: „Po poruci Molotova Lavriščev mi je saopštio, da Sovj. vlada nema ništa protiv uspostave diplomatskih odnosa sa Kinom, samo savetuje, da budno sledimo za Kineskim ambasadorom u Beogradu. Javite mi vaše mišljenje, jer je Kineski ambasador već nekoliko puta tražio odgovor.”²¹ Ovo odobrenje došlo je sa najvišeg mesta, a preporuka da se budno motri na kineskog ambasadora u Beogradu kazuje nam da ovo, za sovjetsku stranu, ima veći značaj od samog formalnog priznanja.

Jugoslovenska vlada je ubrzo donela konačnu odluku da formalno prizna vladu Republike Kine i uspostavi diplomatske odnose. Stanoje Simić je 16. juna lično izvestio ambasadu u Moskvi telegramom sledeće sadržine: „Jugoslovenska vlada je odlučila da uspostavi diplomatske odnose sa Republikom Kinom (podvukao J. Č.). Neka ambasador formalno svrši stvar sa kineskom ambasadorom u Moskvi. Diplomatsko predstavništvo će biti uspostavljeno kada se pronađe odgovarajuća ličnost.”²² Popović je 21. juna uputio pozitivan odgovor na inicijativu svoje vlade: „Saopštio sam odluku naše vlade kineskom ambasadoru. Zahvalio je i rekao da će se postarati da što pre pošalju svoje ljude u Beograd.”²³ Na taj način, u kalendaru jugoslovensko-kineskih odnosa pojavio se novi datum u nastanku bilateralnih odnosa, a to je 16. jun 1947, iako je taj datum, kao i događaj za koji se vezuje, ostao van vidokruga jugoslovenskog javnog mnjenja i stručne javnosti. Ipak, iako priznanje nije bilo obnarodovano ili ratifikovano kroz parlament, vlada, kao izvršna grana vlasti, ima pun pravni kapacitet da uspostavlja ili prekida diplomatske odnose, te je tako odluka od 16. juna formalno-pravno sasvim legalna.

Međutim, najvažnije pitanje koje se nameće u ovom članku jeste zašto je Staljin odlučio da dozvoli Jugoslaviji da uspostavi diplomatske odnose sa Republikom Kinom u ključnom momentu Kineskog građanskog rata, a da to, koliko nam je poznato, nije bilo dozvoljeno nijednoj drugoj lagerskoj zemlji. Znajući Kovaljovljevu izjavu da je Staljin sve odluke u vezi sa Kinom brižljivo čuvao za sebe i da je to za njega bio problem od najveće važnosti, naše pitanje još više dobija na značaju. Ipak, ovo priznanje ne može se odvojeno posmatrati od dolaska delegata KP Kine u Jugoslaviju i njegovog razgovora sa Titom. Šta su kineski komunisti znali o ovom događaju?

²¹ DASMIP, PA, 1947, f-124, 410722, Telegram ambasadora Popovića u vezi sa telegramom za Maršala str. pov. 66, 5. jun 1947.

²² DASMIP, PA, 1947, f-124, 410722, Odluka jugoslovenske vlade o uspostavi diplomatskih odnosa sa Republikom Kinom, 16. jun 1947.

²³ DASMIP, PA, 1947, f-124, 411669, Telegram ambasadora Popovića o odluci kineskog ambasadora, 21. jun 1947.

Dolazak kineskih komunista

Paralelno sa svim dešavanjima oko jugoslovenskog priznanja Republike Kine, KP Kine i Mao Cedung spremali su se da, po prvi put, tajno posete SSSR. Iako građanski rat još uvek nije bio odlučen u korist komunista, oni su 1947. pokazali ne samo da ne mogu biti lako uništeni već i da mogu da preuzmu inicijativu na bojnopolju. Upravo u tom trenutku Mao je smatrao da bi trebalo sklopiti čvrste aranžmane sa Sovjetima oko vojne i materijalne pomoći. Zato je odlučio da zamoli Staljina da ga sredinom juna primi u Moskvi. Sovjetski vođa je dao pristanak, ali pod uslovom da poseta bude tajna, što je kineska strana i prihvatila. Međutim, Staljin je 1. jula iznenada otkazao posetu, pod izgovorom da bi odsustvo Mao Cedunga moglo štetiti predstojećim operacijama. Kineski komunisti nisu bili preterano zadovoljni ovakvom odlukom, ali su je morali prihvatiti.²⁴ Na fonu ovih dešavanja, Liu Ningji je stigao u Jugoslaviju.

Liu Ningji, predsednik Federacije sindikata oslobođene teritorije Kine,²⁵ zajedno sa Šripadom Dangeom,²⁶ predsednikom Sveindijskog sindikalnog kongresa, došao je u Jugoslaviju da se detaljno upozna sa domaćim revolucionarnim i sindikalnim iskustvom. Iako nemamo detaljnijih podataka o tome kako je Liu Ningji stigao do Jugoslavije i kako se sreo sa svojim indijskim kolegom, ipak, jedini mogući put preko koga su kineski komunisti mogli da dođu u Evropu iz oblasti na severu Kine koje su kontrolisali, bio je preko Sovjetskog Saveza. Uzimajući u obzir osetljivost tadašnjih odnosa KP Kine i Sovjeta, nemoguće je da je Liu Ningji mogao doći u Jugoslaviju bez znanja Moskve. Nažalost, razmere upletenosti sovjetske strane u vezi sa ovom posetom i dalje su nam nepoznate.

²⁴ Odd Arne Westad, *Decisive Encounters: The Chinese Civil War 1946–1950*, Stanford, California: Stanford University Press, 2003, str. 166–167; Dieter Heinzig, *n.d.*, str. 123.

²⁵ Liu Ningji (1907–1994), član KP Kine od septembra 1925. god., obavljao je niz organizacionih dužnosti u provincijskim partijskim organizacijama, kao i u centralnom partijskom aparatu. Od 1946. god. obavljao je dužnost sekretara komiteta za radnički pokret CK KPK, kao i predsednika federacije sindikata oslobođene teritorije Kine. U tom svojstvu je i došao u Jugoslaviju. Godine 1948. postaje sekretar Odeljenja za komunističke partije Evrope i odgovoran je za pitanja radnika, mladih, žena i studenata Kineza u Evropi. Dolazak na čelo Odeljenja za evropske KP može se dovesti u vezu sa njegovom posetom Jugoslaviji, jer je jedan od prvih kineskih komunista koji je, osim Sovjetskog Saveza, posetio druge socijalističke zemlje. Inače, Liu Ningji je predvodio prvu kinesku delegaciju koja je posetila Jugoslaviju 1955. godine. Više o biografskim podacima Liu Ningjija u *Zhongguo Gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu* [Enciklopedijski rečnik istorije Komunističke partije Kine – opšta razmatranja, ličnosti], Beijing, 2001, str. 190. Po povratku iz Jugoslavije, Liu Ningji je objavio dva članka o Titu i Jugoslaviji u hongkonškom časopisu Qunzhong (Mase): „Nova država u usponu” 7. avgusta 1947. i „Tito i nova Jugoslavija” 4. septembar 1947. god. (prim. autora).

²⁶ Šripad Dange je avgusta 1946. nameravao da pošalje 200 indijskih omladinaca iz Britanije da bi učestvovali u izgradnji pruge Šamac–Sarajevo. ASCG, CK SKJ, 507/IX, 42/I–1. Postao je jedan od rukovodilaca Komunističke partije Indije i čovek sa kojim su jugoslovenski predstavnici u Indiji u svim potonjim godinama održavali bliske veze. Tokom rata Indije i Kine 1962, Dange je predvodio krilo partije koje je zauzelo žestoke antikineske pozicije (prim. autora).

Dva gosta iz udaljenih azijskih zemalja susrela su se sa maršalom Titom u Ljubljani 7. jula. Zabeleška o razgovorima koju posedujemo iz Arhiva Josipa Broza Tita krije jednu značajnu činjenicu, a to je da postoje dve verzije razgovora – jedna, skraćena i redigovana, koja je objavljena u Politici 9. jula i duža, neizmenjena verzija koju je Tito lično skratio i na ključnom mestu svojom rukom podvukao i napisao: **Ovdje završiti.** Iza ove Titove primedbe krije se i razlog zbog koga je Liu Ningji došao u Jugoslaviju. U Arhivu Srbije i Crne Gore, u fondu CK SKJ i njegove međunarodne komisije, nalaze se obe verzije koje su prosleđene iz maršalovog kabineta, ali na njima nema Titovih ispravki. Upravo zbog toga su ključna ona dokumenta na kojima je Tito lično radio.²⁷

Tokom samih razgovora, sagovornici su se dotakli najrazličitijih međunarodnih problema. Na samom početku Tito se interesovao koliko se zaista u Kini i Indiji zna o Jugoslaviji i, kako je on to rekao: „Kod nas ima mnogo interesa za Kinu i Indiju. Svaki naš čovek, želeo bi da zna što više o vama”, a naročito zbog toga što smo „trn u oku imperijalista.” Liu Ningji je odmah odgovorio: „Kod nas u Kini u slobodnoj štampi stalno ima vesti o Jugoslaviji. U Čangkajšekovoj [sic] Kini ne znaju mnogo o Jugoslaviji, jer se kroz njihovu štampu ne puštaju vesti o vašoj zemlji.” Tito je pretpostavio da su razlog tome Amerikanci, što je kineski gost spremno potvrdio.²⁸

Dalje se razgovaralo o problemima Svetske sindikalne organizacije na koju su se sve više reflektovale podele između dva bloka. Tito je prihvatio takvo mišljenje i na to je nadovezao probleme koje Jugoslavija ima sa Sjedinjenim Državama, ali je i detaljno obrazložio zašto Jugoslavija neće prisustvovati konferenciji u Parizu povodom Maršalovog plana. Upravo zbog svega navedenog, on smatra da međunarodni sindikalni pokret može igrati veliku ulogu u suprotstavljanju svetskoj reakciji. Takođe, naveo je da Jugoslavija ima velike probleme sa SAD-om pred Savetom bezbednosti u vezi sa svojim južnim granicama.²⁹

Međutim, za nas najznačajniji deo nalazi se na poslednje dve strane. Liu Ningji je predložio da se uspostave veze između sindikalnih organizacija oslobođene teritorije Kine i Jugoslavije, pošto se obe nalaze u Svetskoj sindikalnoj federaciji, jer nije moguće da Jugoslavija ima svoje diplomatsko predstavništvo u oslobođenom delu Kine. Maršal Tito je na to odgovorio: „Jedna je stvar diplomatsko pretstavništvo, a drugo sindikalne delegacije. Uspostavljanjem našeg diplomatskog pretstavništva u Kini, mi želimo da dođemo u kontakt sa kineskim narodom i da upoznamo naš narod sa događajima u vašoj zemlji. Mi to ne či-

²⁷ AJBT, Kabinet Maršala Jugoslavije (KMJ), I-2-c/2, Maršal Tito primio pretstavnike sindikata oslobođene teritorije Kine i Sveindijskog sindikalnog kongresa; ASCG, CK SKJ, 507/IX, 60/II-1. Duža verzija ima osam strana, od čega su poslednje dve, kao što smo rekli, bile namerano izostavljene.

²⁸ AJBT, KMJ, I-2-c/2, str. 1.

²⁹ AJBT, KMJ, I-2-c/2, str. 2-5. Ovde je, po prvi put, Tito obrazložio stranim gostima razloge jugoslovenskog suprotstavljanja Maršalovom planu. Što se tiče problema u UN, oni su se odnosili na jugoslovensku pomoć grčkim komunistima, iako to Tito ovde nije eksplicitno naveo.

nimo zbog Čang kajšeka, nego zato što volimo kineski narod i zato što hoćemo da znamo zašto se on bori (podvukao J. Č.). A kad mi tamo budemo imali svoje predstavništvo onda će i reakcionarna štampa tamo morati nešto da piše o Jugoslaviji.”³⁰ Ovim odgovorom Tito je nedvosmisleno potvrdio jugoslovensko priznanje aktuelne vlasti u Kini i namere da se, u dogledno vreme, tamo otvori i diplomatsko predstavništvo. Ovo je bilo u skladu sa instrukcijama koje su bile date Vladimiru Popoviću da ih saopšti kineskom ambasadoru u Moskvi. Međutim, ono što je još značajnije jeste to da su kineski komunisti bili upoznati sa priznanjem Čang Kaj Šekovog režima i mogućnostima otvaranja diplomatskog predstavništva u Kini, a sve to nameravali su da iskoriste radi učvršćivanja sopstvenih veza sa jugoslovenskom stranom. Pošto je između odluke o priznanju i dolaska Liu Ningjija u Jugoslaviju proteklo manje od mesec dana, zanimljivo bi bilo saznati gde i kako je on to saznao ili su komunisti o svemu ovome bili unapred obavješteni. Znajući da je Liu Ningji mogao doći u Jugoslaviju samo preko SSSR-a, pitanje sovjetske uloge u ovoj poseti dobija na aktuelnosti.

Možda nam čitavu sliku može pojasniti jedno pismo koje je ubrzo posle toga stiglo iz Kine u Jugoslaviju. Sekretar Severoistočnog biroa KP Kine, Lin Bjaio (Lin Biao) je poslao 11. jula pismo Titu.³¹ Lin Bjaio je preporučio maršalu druga U Ven Taa koji, po naredbi Severoistočnog biroa CK KPK, dolazi kao specijalni izveštač agencije „Nova Kina” (Xinhua), organa CK. Kao razlog dolaska pomenute ličnosti Lin Bjaio navodi: „Zbog objektivnih uslova, nismo bili u mogućnosti da se na vreme upoznamo i proučavamo dragoceno iskustvo evropskih bratskih kompartija, koje su one stekle u borbi za demokratiju i slobodu radničke klase i, istovremeno, nismo mogli da informišemo inostranu progresivnu javnost o herojskoj borbi kineskog naroda, pod rukovodstvom kompartije Kine, u otadžbinskom ratu protiv Japana u prošlosti, kao i u patriotskom odbrambenom ratu protiv američkog imperijalizma i njegovog agenta Čang Kaj Šeka danas. Da bismo popunili tu prazninu, želeli bismo da uspostavimo stalnu informativnu vezu sa Vama, otvorimo filijalu agencije 'Nova Kina' ili njeno

³⁰ AJBT, KMJ, I-2-c/2, str. 8.

³¹ Lin Bjaio (1907–1971), od 1925. god. član KP Kine. Tokom 20-ih i 30-ih godina obavljao je niz odgovornih vojnih funkcija u rukovodstvu partije. Godine 1926. okončao je vojnu akademiju i posle toga je obavljao dužnost komandanta različitih vojnih jedinica, od komandanta voda do komandanta 115. divizije u sastavu 8. armije. Učesnik je Dugog marša, a u ratu protiv Japana predvodio je trupe u čuvenoj kampanji kod Pingsingguana (Pingxingguan) 1937. Juna 1945, na Sedmom kongresu KP Kine izabran je za člana CK, a posle poraza Japana komandovao je trupama na severoistoku (Mandžurija). Od juna 1946. god. sekretar je Severoistočnog biroa. U tom svojstvu je i poslao pismo maršalu Titu. Više o biografiji Lina Bjaioa u *Zhongguo Gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu* [Enciklopedijski rečnik istorije Komunističke partije Kine – opšta razmatranja, ličnosti], Beijing, 2001, str. 346. Uz Mao Cedunga, Džua Dea i Džou Enlaja, Lin Bjaio je bio jedan o ključnih rukovodilaca koji su omogućili pobjedu komunista u Mandžuriji, a time i u čitavom građanskom ratu. Pismo osobe takvog kalibra nije bilo posledica lične inicijative, već rezultat promišljene odluke u samom partijskom vrhu (prim. autora).

predstavništvo u Beogradu, da bismo mogli da uspostavimo stalni informativno-propagandni rad u Evropi³² (podvukao J. Č.).

Želja kineskih komunista da u Beogradu stvore propagandni centar za čitavu Evropu govori nam da je za KP Kine jugoslovenska prestonica zauzimala mesto odmah posle Moskve. To samo potvrđuje značaj Beograda u međunarodnom komunističkom pokretu. Uzimajući u obzir da se Liu Ningji tada nalazio u Jugoslaviji, ovo pismo je, verovatno, poslato na njegovo urgiranje ili je bilo rezultat nekih zaključaka njegove posete. Bilo kako bilo, paralelno možemo pratiti dva procesa – jugoslovensko priznanje Republike Kine, zajedno sa pripremama za otvaranje diplomatskog predstavništva u njoj, i posetu Liu Ningjija kojom je trebalo učvrstiti veze dveju komunističkih partija, čiji je ishod trebalo da bude i stvaranje evropskog propagandnog centra kineskih komunista u Beogradu. Ma koliko se činilo nelogičnim da je Jugoslavija uspostavila diplomatske odnose sa nacionalistima, a zidala partijske veze sa komunistima, u Beogradu su se presekli putevi Kineskog građanskog rata. Kakvi su bili interesi Sovjetskog Saveza u ovim dešavanjima i zašto su kineski komunisti, umesto ka Moskvi, svoju partijsku i propagandnu delatnost usmerili ka Beogradu? Kakvu su ulogu jugoslovenska ambasada u Kini i komunistički propagandni centar u Beogradu mogli imati u sovjetskoj strategiji prema Kini? Ovo su samo neka pitanja koja logično proističu iz prethodnog izlaganja. Videćemo kakvi su bili dalji koraci jugoslovenske spoljne politike.

Ko bi trebalo da otputuje u Kinu?

Na samom kraju 1947. godine, ministar spoljnih poslova Stanoje Simić poslao je telegram ambasadi u Moskvi sa sledećom sadržinom: „Obavestite nas da li je moguće preko SSSR-a uputiti jedno poluzvanično lice u Kinu.”³³ Na ovom dokumentu sitnim slovima je rukom napisano „vidio 13. XII”, a nešto niže je i potpis „Broz”. Iako nemamo još dokumenata koja bi nastavila ovu priču, činjenica je da su Tito i Simić doneli odluku da pošalju nekog u Kinu, iako u poluzvaničnom svojstvu. Ko je bila ta ličnost i kakav je bio njen zadatak?

Pošto nam dokumenta ne osvetljavaju identitet ove ličnosti, odgovor smo morali potražiti na drugom mestu. Čitavu stvar pojasnio je Vladimir Dedijer u svojoj knjizi *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*. Na samom početku knjige on daje odgovor na naše pitanje: „U januaru 1948. trebalo je da krenem u Kinu i pokušam da napišem knjigu o kineskoj revoluciji. Ideju za taj put dao je drug Tito. Bio sam kod njega jedne zimske večeri..., kada se on nešto zamisli i reče: – Što ne bi napravio jednu ovakvu knjigu o kineskoj revoluciji, malo se kod

³² AJBT, KMJ, I-3-b/385, Pismo sekretara Severoistočnog biroa CK KPK Lin Bjaou drugu Titu, 11. jul 1947.

³³ DASMIP, PA, f-124, 425449, Šifrovani telegram Stanoja Simića ambasadi u Moskvi, 11. decembar 1947.

nas piše o njoj.” Dedijer se zbog obaveza kolebao da prihvati ovakav predlog, pa je Tito dodao: „Kako hoćeš, možeš sve to da ostaviš... Kina je najvažnija...” Na kraju, Dedijer se složio sa Titovim predlogom i prihvatio je sugestiju da otputuje u Kinu, u štab Mao Cedunga. Samo se čekala sovjetska tranzitna viza.³⁴

Zašto je baš na Dedijera pala odluka za ovako osjetljiv zadatak? Delimičan odgovor nam on lično pruža. Osim toga što je bio na čelu partijskog aparata za agitaciju i propagandu, što bi u misiji ove vrste bilo od velike koristi, on je poznavao jednog Kineza, člana Politbiroa KP Kine, Dunga Bivua (Dong Biwu, ali Dedijer koristi staru transkripciju Tung Pi Vu). Njega je aprila 1945. Dedijer upoznao na osnivačkoj konferenciji Organizacije ujedinjenih nacija u San Francisku.³⁵ Jedne večeri Dedijer i Sreten Žujović razgovarali su sa Dugom Bivuom o njegovom revolucionarnom radu i sličnostima jugoslovenske i kineske revolucije. Dung je uručio svoj „Memorandum” da bi ga njegove jugoslovenske kolege mogle objaviti u domaćoj štampi. Dedijer je to i učinio u novembarskom broju časopisa *Trideset dana*. Kasnije, Dung Bivu je poslao Maov referat sa Sedmog kongresa KPK aprila 1945, a on je štampan marta i aprila 1946. godine.³⁶ Tako je Dedijer održavao kontakt sa jednim od visokih funkcionera KP Kine, što je bio jedan od glavnih preduslova da on bude izabran da pođe na ovaj daleki put.

Međutim, kako piše Dedijer, odgovor iz Moskve nije stizao, tako da nije mogao da otputuje. Pošto je u isto vreme KP Indije uputila svoj poziv delegatu KPJ da prisustvuje njenom Drugom kongresu,³⁷ rukovodilac Međunarodnog odeljenja CK KPJ Nikola Kovačević je predložio Dedijeru da otputuje u Indiju i odatle pokuša, preko Burme, da se prebaci u Kinu. Predlog je prihvaćen i, uz Dedijera, određen je i Radovan Zogović da krene na ovaj put. Obojica su pri-

³⁴ Vladimir Dedijer, *Izgnjena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Rijeka, 1982, str. 11–12.

³⁵ Mao je poslao Dunga Bivua, zajedno sa Džou Enlajevim sekretarom Čenom Đakangom (Chen Jiakang), da budu u sastavu kineske delegacije u San Francisku. Njihov zadatak je bio i da pridobiju progresivno američko javno mnjenje za komunističku stvar. Tokom svog boravka u SAD-u, objavio je „Memorandum o oslobođenim oblastima Kine”. Michael H. Hunt, *The Genesis of Chinese Communist Foreign Policy*, New York: Columbia University Press, 1996, str. 155.

Dung Bivu (1886–1975) u mladosti je bio pristalica revolucionarnih ideja Sun Jat Sena i član njegove partije. Završio je pravo u Japanu, a po povratku u zemlju prihvatio je marksističke ideje i učestvovao na osnivačkom kongresu KP Kine jula 1921. god. U vreme saradnje sa Guomindangom, obavljao je važne dužnosti u provinciji Hubei, da bi posle otpočinjanja građanskog rata otišao na školovanje u Moskvu. Učestvovao je u Dugom maršu, a potom je bio direktor partijske škole u Jenanu. Tokom rata protiv Japana održavao je veze između KPK i GMD, učvršćujući tzv. ujedinjeni front. Aprila 1945. poslat je u San Francisko kao predstavnik oslobođenih oblasti Kine i KPK na osnivačkoj konferenciji UN. Odigrao je važnu ulogu u delegaciji KPK na pregovorima sa GMD pred izbijanje poslednje faze građanskog rata. Više o biografiji Dunga Bivua u *Zhongguo Gongchandang lishi dacidian – zonglun, renwu* [Enciklopedijski rečnik istorije Komunističke partije Kine – opšta razmatranja, ličnosti], Beijing, 2001, str. 471.

³⁶ Vladimir Dedijer, *n. d.*, str. 14–20.

³⁷ ASCG, CK SKJ, 507/IX, 42/I–7, Pismo generalnog sekretara KPI Džošija kojim se poziva jugoslovenski predstavnik na II Kongres KPI 22–28. februara 1948.

sustvovala Kongresu u Kalkuti krajem februara 1948, ali je bilo kakva nada de se Dedijer može prebaciti u Kinu propala. On se ubrzo vratio nazad u Jugoslaviju.³⁸

Dedijerov put je pao u nezgodno vreme zaoštavanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa. U to vreme, delegacija na čelu sa Đilasom, Kardeljem i Bakaricom bila je u Moskvi i imala neprijatan susret sa Staljinom. Čutanje Moskve u Dedijerovom slučaju bila je logična posledica postepenog zaokreta sovjetske politike prema Jugoslaviji. Da li je bilo nekih ranijih aranžmana oko puta ljudi iz KPJ u Kinu, nije nam poznato, ali je sigurno da jugoslovenska strana ne bi predložila takvu stvar bez prethodnih konsultacija sa Moskvom. Šta se stvarno dešavalo, bez adekvatne izvorne građe ne možemo sigurno tvrditi, ali da je Dedijer trebalo da ide u Kinu, na drugi kraj sveta i u vreme najžešćih bitaka građanskog rata, a sve da bi pisao jednu knjigu, vrlo verovatno nije bio osnovni razlog. Inače, u Dedijerovoj knjizi, deo u kome se priča o Kini i Indiji, sem hronološki, apsolutno odudara od ostatka knjige u kome se detaljno izlažu uzrok, tok i posledice sovjetsko-jugoslovenskog sukoba. Možda je Dedijer želeo da da putokaz budućim istraživačima o svojoj ulozi u ovoj priči, ali da, ipak, ne kaže ništa više od toga?

Jedan od mogućih razloga intenziviranja jugoslovenskih odnosa sa Kinom, ali i Indijom, naveo je lično Tito u svojim razgovorima sa Šripadom Dangeom i Liu Ningijem, i to u onom delu koji je lično odstranio iz zvanične zabeleške. On je predložio da se stvori organizacija novog tipa koja bi povezala sve demokratske snage među kolonijalnim i polukolonijalnim narodima: „Jedna takva alijansa demokratskih snaga sveta omogućila bi lakše upoznavanje narodnih masa (...) sa problemima koji postoje u raznim zemljama i sa događajima u svetu. Drugo, takva alijansa bi olakšala raskrinkavanje imperijalističkih podu-

³⁸ Vladimir Dedijer, *n. d.*, str. 20–21, 39. Inače, Dedijer je održavao bliski kontakt sa Šripadom Dangeom, koga smo već pomenuli prilikom posete Liu Ningija Jugoslaviji. Međutim, imamo sasvim suprotno svedočenje Džošija o učešću Dedijera i Zogovića na Kongresu, koje je on izneo marta 1956. god. u razgovoru sa Minderovićem i Ninkovićem: „Kaže da su se oni [KP Indije] odmah posle rata najviše inspirisali borbom KPJ za oslobođenje zemlje i da je naša partija u Indiji uživala najveći ugled i u tom pogledu dolazila odmah posle sovjetske. Ovo je bio period u kome su oni od nas očekivali rukovodstvo za akciju. Međutim, na njih su jako loš utisak ostavili Zogović i Dedijer, delegati KPJ na kongresu 1948. Lično im se nisu svideli pošto su odbili da stanuju u privatnim kućama nekih partijskih radnika koje su specijalno za njih pripremljene i otišli su u hotel, a politički im nisu mnogo pomogli pošto su stalno navijali vodu na otpočinjanje partizanskog rata protiv Nehrua. On kaže... da su jugoslovenski delegati sav svoj ugled i prestiž... bacili na otpočinjanje partizanskog rata. U tom pogledu je njemu kao generalnom sekretaru nudeno (ovde nismo sigurni da li je bilo dato) finansijska sredstva za nabavku 10 000 pušaka. On kaže da bi se jako malo moglo učiniti da se išlo na ovu liniju i da bi jedino izginuli ljudi...” (podvukao J. Č.) Ovakva izjava krajnje protivreći Dedijerovom svedočanstvu i pokreće neka pitanja o ranom jugoslovenskom delovanju u zemljama kao što je bila Indija. Ipak, svedočanstvo se mora uzeti sa rezervom, jer je KPI podržala rezoluciju Informbiroa, bila je bliska i sa KP Kine, sa kojom, bez obzira na izvestan napredak, odnosi SKJ nisu bilo do kraja definisani, a Jugoslavija je održavala bliske veze sa Nehruovom Kongresnom strankom. Jugoslovenski učesnici u razgovoru bili su iznenađeni ovakvom pričom, ali su pokazali da nisu bili upoznati sa detaljima Dedijerove posete. Ovo može ukazati na činjenicu da je Dedijerovo svedočenje, u neku ruku, nepotpuno. ASCG, CK SKJ, 507/IX, 42/I–24, Zabeleška o razgovoru sa bivšim gensekom KPI Džošijem 25. marta 1956. Prisustvovali Minderević i Ninković.

hvata... Ta organizacija mogla bi se zvati Generalni savet demokratskih snaga sveta ili slično... Taj rad ne bi mogao da izazove nikakve optužbe, jer bi program organizacije sadržao najblagorodnije stvari: borbu protiv rata i ratnih hušakača, za slobodu i nezavisnost pojedinih naroda, za nemešanje u unutrašnje stvari drugih zemalja itd. Sve je to vrlo popularno. Sama organizacija ne mora da traži diplomatski agremen. Mi bismo uputili predstavnika Narodnog fronta, koja je kod nas prilično čvrsta organizacija.”³⁹

Dedijerov put u Kinu, pa potom i u Indiju, mogao bi se posmatrati u sklopu ostvarivanja izvesnih kontakata preko kojih bi se mogla povezati politička delatnost u „Trećem svetu”, međutim, u ovom trenutku ne možemo dati definitivan odgovor na takvu pretpostavku. Titovo izostavljanje ovog dela, zajedno sa delom o otvaranju diplomatskog predstavništva u Kini, kao i obavezivanje da će poslati jugoslovenske delegate u buduću organizaciju, sugerišu nam važnost ovog pasusa.

Do danas nepoznato priznanje Čang Kaj Šekove Republike Kine, kao i dolazak predstavnika KP Kine u Jugoslaviju, jasno nam pokazuju da je jugoslovenska spoljna politika vrlo rano počela da uspostavlja veze sa udaljenim zemljama azijskog prostora. Veze sa zemljama kao što su Kina, a posredno u ovoj epizodi i Indija, nedvosmisleno nam ukazuju da su ambicije jugoslovenskog rukovodstva, već te 1947. godine prevazišle balkanske i evropske okvire. Jugoslavija je počela da ispipava puls onog sveta sa kojim će narednih decenija kreirati politiku po kojoj je bila prepoznatljiva u međunarodnim odnosima. Iako će objektivne okolnosti narednih godina usporiti jugoslovensku aktivnost na azijskom prostoru, ipak su ovo bili prvi koraci povezivanja sa zemljama sa kojima Jugoslavija ranije nije imala skoro nikakve političke, ekonomske i kulturne odnose. Ovi događaji pokazali su da su stvarna moć i uticaj Jugoslavije bili mnogo veći nego što se to mislilo i neuporedivo veći od bilo kog drugog sovjetskog satelita.

Pored ovog značajnog otkrića u pozicioniranju ranih aktivnosti jugoslovenske spoljne politike, domaći arhivi nisu bili u mogućnosti da nam pruže konačne odgovore, ali su nam omogućili da postavimo značajna pitanja za dalja istraživanja. U čitavoj ovoj epizodi ključno pitanje se dotiče jugoslovensko-sovjetske koordinacije u odnosu na kinesko pitanje. Kao što smo već naveli, Jugoslavija je, koliko znamo, bila jedina komunistička zemlja kojoj je bilo dozvoljeno da uspostavi diplomatske odnose sa Republikom Kinom, ali i da održava intenzivne veze sa KP Kine i potpomogne njihovu stvar. Sve ovo bilo je ekskluzivno dozvoljeno samo Sovjetskom Savezu. Zašto je Staljin sve to dozvolio jugoslovenskoj strani, na taj način i u takvom trenutku, ne možemo sa sigurnošću reći. Kakva je bila uloga jugoslovenske koordinacije akcija između ambasade koju je, u dogledno vreme, trebalo otvoriti u Kini i spoljnopolitičkog povezivanja sa kineskim komunistima koji dolaze u Beograd? Činjenica da je

³⁹ AJBT, KMJ, I-2-c/2, str. 7–8. Da li se ovakav Titov predlog može posmatrati kao plod trenutnih političkih kalkulacija ili predstavlja tek začetak svetske politike po kojoj će Jugoslavija biti prepoznatljiva u sledećim decenijama? (prim. autora).

sovjetska strana ove događaje duboko zakopala u svojim arhivima i nikada ih nije koristila, čak ni u ideološkim napadima na Jugoslaviju, a mogla je to učiniti, kao i apsolutna tišina jugoslovenskih zvaničnika o ovim događajima, govore nam o značaju svega onog što je okruživalo pomenutu epizodu.

Mogući odgovori, verovatno, leže u arhivima van granica ove zemlje. Ipak, domaći arhivi su otvorili jednu veliku priču i na videlo dana izašle su bitne činjenice koje su brižljivo skrivane od stručne javnosti skoro 60 godina. Dalja istraživanja u budućnosti, kako u zemlji tako i u inostranstvu, mogu nam dati neke konkretnije odgovore.

Summary

A Forgotten Episode: Sino-Yugoslav Relations in 1947

This paper is based on first hand research in major domestic archives. With this article and its new archival findings the author intends to depict until today completely unknown episode in Sino-Yugoslav relations which fits in the larger frame of Soviet-Yugoslav relations and Yugoslavia's role in the hierarchy of the world communist movement.

The whole story started with a passage from the famous book on the Korean War that briefly mentions a visit of the Chinese Communists to Yugoslavia in 1947. Meticulous research in domestic archives elucidated a completely new episode of the Yugoslav foreign policy in the early Cold War period. Documents show us an interesting interaction between Yugoslavia, the USSR and the Communists and Nationalists in China. Everything had started as a decision that the Soviet Union would protect Yugoslav interests in China, but the whole thing evolved into a clandestine diplomatic recognition of Chiang Kai-shek's Republic of China with the clear support from Moscow. As far as we know, this was, besides the Soviet Union, the only formal recognition of the Republic of China (even if clandestine) by any other communist country. The visit of the Chinese Communists was no Titoist conspiracy, as above mentioned book claimed, but a quick reaction of the CCP leadership on the news of recognition and an attempt to strike a deal with Yugoslav side, making Belgrade a propaganda center of the Chinese Communist Party for the whole Europe. When the conflict between Tito and Stalin broke out, any further development of these schemes was interrupted.

These are completely new findings that add new details to the history of Yugoslav foreign policy, pushing back the watershed in Sino-Yugoslav relations from 1949 to 1947 and opening new chapter in the interactions between European and Asian Communist Parties. Also, it sheds light on some aspects of Stalin's China policy and raises questions about the Yugoslav role in the communist world.

UDK 341.16 : 364–22–053.2 (497.1) «1947/1954»

DISTRIBUCIJA UNICEFOVE POMOĆI U FNRJ (1947–1954)

Sanja PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ
Institut za savremenu istoriju

„Za besplatnu pomoć neke dobrovoljne organizacije
nikome ne treba polagati račune”¹

APSTRAKT: Analiza delatnosti Dečijeg fonda u FNRJ ukazuje na brojne poteškoće u distribuciji Unicefovih artikala. Pokušaj da se prikaže delovanje jedne od agencija Ujedinjenih nacija u novoj državi pruža okvir za promišljanje osobenosti posleratnog jugoslovenskog poretka.

Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za hitnu pomoć deci² – UNICEF je osnovan Rezolucijom 57. generalne skupštine Ujedinjenih nacija 11. decembra 1946. godine kao privremena institucija i integralni deo UN-a, a u cilju pružanja pomoći najugroženijim kategorijama stanovništva tj. deci do 18 godina starosti, trudnicama i doiljama zemalja postradalih u Drugom svetskom rata. Fond je raspolagao sredstvima preostalim od Uprava Ujedinjenih nacija za obnovu i razvoj – UNRRA³ (Unra) priložima država članica u novcu, hrani, lekovima ili sirovinama za izradu obuće i odeće.

¹ Arhiv Srbije i Crne Gore, (ASCG), 536–29; Dopis Službe Međunarodnog dečjeg fonda Saveta za zaštitu narodnog zdravlja i socijalnu politiku Vlade FNRJ ministrima predsednicima saveta za zaštitu narodnog zdravlja i socijalnu politiku narodnih republika, 9. maj 1951.

² U dokumentima i literaturi prevod naziva Fonda se javlja u više varijanti: Dečiji fond; Međunarodni dečiji fond; Međunarodni dečiji fond Ujedinjenih nacija; Međunarodni dečiji fond Ujedinjenih nacija za hitnu pomoć; Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za hitnu pomoć deci.

³ Avgusta meseca 1946. godine na zasedanju UNRRA u Ženevi doneta je odluka da se rad UNRRA nastavi i u narednim godinama tako što će se novčana sredstva koja se ne potroše do kraja 1946. godine iskoristiti za osnivanje Međunarodnog fonda za decu (International Emergency Children's Fund); ASCG, 50-45-100, Pismo prof. dr Andrije Štampara, predsednika Svetske zdravstvene organizacije, Edvardu Kardelju, podpredsedniku Vlade FNRJ, 1. februar 1947.

Dr Ludvig Rajhman, prvi predsedavajući Izvršnog odbora agencije, obavestio je Kabinet predsednika Vlade FNRJ maršala Josipa Broza Tita 23. januara 1947. godine o osnivanju Međunarodnog fonda Ujedinjenih nacija za hitnu pomoć deci. Iako je saglasnost o formiranju fonda postignuta još avgusta a odluka o formalnom osnivanju decembra 1946. godine, sve do septembra 1947. godine Fond nije otpočeo sa radom jer su potrebe potencijalnih korisnika prevazilazile mogućnosti Fonda koji je, bez obzira na novčana sredstva koja su preostala od Unre, ipak zavisio od priloga najbogatijih zemalja članica Ujedinjenih nacija. Prilikom posete Jugoslaviji maja meseca 1947. godine, u cilju „utvrđivanja stvarnih potreba obzirom da su potrebe velike a finansijska sredstva u odnosu na potrebe mala”, predstavnik Fonda dr Eliot je u razgovoru sa generalom Đurićem, generalnim sekretarom Predsedništva Vlade, istakla da se početak rada ne može očekivati pre septembra 1947. godine s „obzirom na okolnost da se pred Kongresom SAD nalazi predlog o davanju doprinosa Fondu”.⁴ Sporazum između Međunarodnog dečijeg fonda i Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije potpisali su 20. novembra 1947. godine u Njujorku (Lake Success) dr Jože Vilfan, šef Stalne delegacije FNRJ pri sedištu UN-a u Njujorku, i Moris Pat (Maurice Pate), izvršni direktor Međunarodnog fonda za pomoć deci,⁵ u cilju primanje pomoći za 600.000 dece, trudnica i doilja. Program pomoći odobren do kraja juna 1948. godine u visini od 7.297.100 \$ sastojao se od: pomoći u ishrani dece do 18 godina, trudnica i doilja; pomoći u sirovinama tj. vuni, pamuku i koži za izradu obuće i odeće namenjene deci do 18 godina starosti; pomoći u zdravstvenoj zaštiti tj. vakcinacija dece protiv tuberkuloze, lečenje penicilinom protiv veneričnih bolesti, antimalarična kampanja i pomoći u podizanju zdravstvenog i socijalno-vaspitnog kadra.⁶

Kao članica Organizacije ujedinjenih nacija, bivši korisnik Unrine pomoći, zemlja stradala u ratu, Jugoslavija je ispunjavala neke od elementarnih uslova za prijem Unicefove pomoći. Stav njenih zvaničnika prema Međunarodnim dečjem fondu u velikoj meri su određivale potrebe jugoslovenskog društva, koje se po okončanju Drugog svetskog rata suočavalo sa bedom i opštom nemaštinom, ali i aktuelne međunarodne prilike, polarizacija sveta na dva suprotstavljena bloka unutar koje je Jugoslavija, sve do razlaza sa SSSR-om u leto 1948. godine smatrana zemljom koja se nalazila pod izrazitim sovjetskim uticajem. Imajući u vidu da se najveći deo sredstava prilivao u Fond zahvaljujući sredstvima Sjedinjenih Američkih Država, jugoslovenski predstavnici su sve do sukoba sa Staljinom oprezno nastupali u iznošenju argumenata. Podsećajući na

⁴ ASCG, 50-45-100, Zabeleška Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ o razgovoru Generalnog sekretara Predsedništva Vlade FNRJ generala Đurića i dr Eliott iz Međunarodnog fonda za hitnu pomoć deci, 18. maj 1947.

⁵ ASCG, 31-107-155, Sporazum između Međunarodnog fonda za pomoć deci i Vlade FNRJ.

⁶ ASCG, 19-207-1782, Uputstva za raspodelu hrane Međunarodnog dečijeg fonda u FNR Jugoslaviji.

pomoć Amerike posle Prvog svetskog rata i na činjenicu „da jugoslovenski narod voli američki narod”, kao glavni argument za dodeljivanje pomoći je iznošen stav da „Jugoslaviji pripada pomoć po zaslugama i doprinosu u borbi zajedno sa saveznicima”.⁷ Događaji iz juna 1948. godine, Rezolucija o stanju u KPJ doneta na Bukureštanskom zasedanju Informacionog biroa u kojoj je vodstvo Komunističke partije Jugoslavije optuženo za neprijateljsku politiku prema SSSR-u i SKP(b)-u uticali su na postepeno ali radikalno redefinisane jugoslovenske spoljne politike.

Promena stava prema SSSR-u i ostalim zemljama sovjetskog bloka, ekonomska blokada sa Istoka nesumnjivo je naterala jugoslovensko rukovodstvo da potraži partnere na drugoj strani. Svaka vrsta pomoći koja je, uslovno govoreći, poput one koja je distribuirana posredstvom Unicefa, dolazila sa Zapada i od Amerikanaca gledana je u svetlu novih događaja sa većom blagonaklonošću. Januara 1949. godine dr Joža Vilfan ističe da se „Fond ne može uzeti kao jedna pomirljiva međunarodna organizacija, različita od svih drugih koje služe imperijalističkim ciljevima Zapada, ali i pored toga... ne treba izgubiti iz vida da” je Jugoslavija korisnik Fonda i da spada „u grupi onih zemalja koje Fond dosta koriste”.⁸ Koristeći uticaj u zemljama koje su se nalazile unutar sfere sovjetskog uticaja zvaničnici SSSR-a su optuživali Jugoslaviju da koristi novonastalu situaciju i daleko bolje odnose sa zapadnim silama nego ranije kako bi sprečila distribuciju Unicefove pomoći socijalističkim zemljama koje su ostale lojalne SSSR-u. Prilikom sastanka sa dr Pavlom Gregorićem, predsednikom Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja Vlade FNRJ, povodom dolaska na mesto šefa Misije u Jugoslaviji, početkom 1950. godine, Hans Ehrenstrale je, govoreći o radu u Rumuniji istakao njihovo „potpuno nepoverenje u strance” i podsetio na optužbe koje su uputile rumunske vlasti na račun dr Berislava Borčića, direktora Evropskog stana Unicefa u Parizu, koji je navodno sprečio dostavljanje DDT praška u Rumuniju u proleće 1949. godine kada je bila planirana antimalarična kampanja.⁹ Prekid saradnje Rumunije sa Unicefom novi šef Misije u Jugoslaviji Hans Ehrenstrale smatrao je „kao nalog SSSR-a u vezi sa njenom politikom da raskine sa Ujedinjenim nacijama... Govorio je da... Rumuni nemaju nikakve samostalnosti i o najmanjim sitnicama traže saglasnost Rusa”.¹⁰

⁷ ASCG, 50-45-100, Zabeleška Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ o razgovoru generalnog sekretara Predsedništva Vlade FNRJ generala Đurića i dr Eliott iz Međunarodnog fonda za hitnu pomoć deci, 18. maj 1947.

⁸ Diplomatski arhiv Ministarstva inostranih poslova Srbije i Crne Gore, (DAMIPSCG) 113-1/41206, Izveštaj o pripremama za zasedanja Programskog komiteta i Izvršnog odbora Dečijeg fonda Stalne delegacije FNRJ pri UN Odeljenju za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ, 7. januar 1949.

⁹ Arhiv Josipa Broza Tita, (AJBT) KMJ, I-4-c/6, Pismo dr Pavla Gregorića, predsednika Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja Vlade FNRJ, maršalu Josipu Brozu Titu, predsedniku Vlade FNRJ, 27. januar 1950.

¹⁰ DAMIPSCG, 97-1/41931, Zabeleška o razgovoru sa novim šefom Misije MDF-a gospodinom Erneštalom, 21. januar 1950.

Do leta 1950. godine Jugoslavija je postala favorizovani korisnik Unicefovih artikala. Ocenjeno je da „sovjetska blokada dosta utiče na povoljan stav prema” Jugoslaviji. „Otpadanje” istočnih zemalja od Fonda bio je garant daleko povoljnijih alokacija za FNRJ. Na ovaj način Jugoslavija je poslužila, po mišljenju članova Stalne delegacije FNRJ pri UN, kao ključni argument onih aktivista Fonda koji su smatrali da bi Unicef izgubio „razlog opstanka ako bi se veze sa istočno-evropskim zemljama definitivno prekinule”.¹¹

Do 1971. godine u Jugoslaviji su, od ukupno 27 programa u iznosu od 21.564.658 dolara sprovedena četiri programa pod oznakom *emergency*. Ako izuzmemo programe pomoći Skoplju (1963–1965) i Banja Luci (1969–1971) posle zemljotresa, u visini od 426.898 \$, koji ne predstavljaju predmet interesovanja ovoga rada ali u ukupnom skoruu govore mnogo, Program sirovina za obuću i odeću (1949–1951) u iznosu od 1.271.700 \$, ubedljivo najskuplji aranžman ikada sproveden u Jugoslaviji predstavlja Program dopunske dečije ishrane (1948–1952) u visini od 10.231.025 \$.¹² Visoki dolarski iznosi predstavljali su preduslov efikasne pomoći. Hitan pristup nudio je trenutno rešenje. Egzistencija najmlađih nametala se kao krupan problem koji se morao rešavati u celini. Prevazilaženje teškoća nastalih ratnim razaranja smanjilo je potrebu za programima hitne pomoći već nakon nekoliko godina od okončanja rata. Prelazak sa kratkoročnih na dugoročne programe poklopio se sa delimičnim prevazilaženjem poteškoća prouzrokovanih ratnim razaranja u Evropi ali i sa prenošenjem aktivnosti Fonda sa evropskog kontinenta u delove sveta kojima su dominirala velika prostranstva nerazvijenih južnoameričkih ili novoformiranih azijskih i afričkih država. Nova, znatno restriktivnija politika „krunisana” je ukidanjem misija u svim zemljama korisnicama pomoći i osnivanjem nacionalnih komiteta za Unicef. Poboljšanje prilika u Evropi po okončanju Drugog svetskog rata, prelazak sa kratkoročnih na dugoročne programe i na kraju ukidanje svih kancelarija Fonda u zemljama korisnicama nesumnjivo su doprineli znatnom umanjenju troškova i stvaranju uslova da Unicef od privremene postane stalna agencija pri OUN. Oktobra 1953. godine Osmo plenarna skupština Ujedinjenih nacija donela je odluku o neograničenom trajanju Međunarodnog dečijeg fonda. Unicef je od privremene postao stalna agencija pri Ujedinjenim nacijama.¹³

¹¹ DAMIPSCG, 97-5/413129, Izveštaj o redovnom letnjem sastanku Upravnog veća UNICEF-a, jun 1950.

¹² „Pregled programa UNICEF-a u Jugoslaviji po godinama i dolarskim iznosima od 1948. do 1971. godine“, u: *Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci u Jugoslaviji 1948–1971*, Beograd, 1971, str. 201–207.

¹³ ASCG 536-44, Dopis Međunarodnog dečijeg fonda OUN Regionalnoj kancelariji za Evropu, Afriku i oblast Istočnog Sredozemlja, 8. oktobar 1953.

Transport

Prvi kontingenti pomoći, u vidu hrane, namenjeni korisnicima u Jugoslaviji, dopremljeni su u Trst novembra meseca 1947. godine tj. neposredno po potpisivanju Sporazuma.¹⁴ Transport robe iz Trsta za Jugoslaviju otpočeo je 18. februara 1948. godine.¹⁵ Transportovanje artikala Međunarodnog dečijeg fonda od Trsta do centralnih, sreskih, gradskih i mesnih magacina, brojnih ustanova socijalne i zdravstvene zaštite širom jugoslovenskih republika trajalo je, ponekad, više meseci. Loša infrastruktura nasleđena iz perioda Kraljevine Jugoslavije, dodatno razorena za vreme Drugog svetskog rata, predstavljala je prvu prepreku efikasne distribucije Unicefove pomoći. Italijanske vozne kompozicije stizale su preko Slovenije i Hrvatske do većih gradskih sredina u zemlji. Neadekvatni, uski koloseci primoravali su vozove da se zaustavljaju tamo gde su okolnosti nalagale. Roba se automatski prebacivala iz jedne kompozicije u drugu. Jugoslovenska železnica preuzela je na sebe obavezu daljeg transporta artikala, ali samo do onih srezova i gradova koji su bili povezani sa većim centrima. Takvih je u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata bilo malo. Skromne kvadrature malobrojnih magacina Crvenog krsta, koji je, u početku, stavljao svoje kapacitete na uslugu Unicefu, nisu zadovoljavale elementarne standarde propisane pravilima o smeštaju artikala Fonda. Zatrpana robom, u iščekivanju nove, rukovodstva centralnih magacina su se suočavala sa brojnim problemima. Skromne komunikacione veze omogućavale su transportovanje manjih delova kontingenata vozom dok je bilo pruge. Nedostatak pruge trebalo je nadomestiti kilometrima još gorih puteva. Dalja distribucija robe podrazumevala je postojanje adekvatnih prevoznih sredstava. Nedostatak automobila i kamiona prevazilazio se transportovanjem artikala konjskom zapregom. Prilikom obilaska terena u Bosni i Hercegovini aprila meseca 1950. godine posmatrač Misije MDF-a gospodin Malakov uverio se da „raspodela hrane kamionima, za srezove koji nisu vezani željezničkom mrežom... traje oko 15–20 dana”. Dodatnih 10–15 dana bilo je potrebno za transport do mesnih narodnih odbora i potrošača.¹⁶ Iako se usporeni prevoz robe objašnjavao kao posledica „nedovoljnog interesa ljudi za hranu Fonda”,¹⁷ neosporna je ključna uloga nedostataka u komunikaciji kao prepreka pravilnoj distribuciji artikala MDF-a.

Najnerazvijenije mesne zajednice na području FNRJ bili su najzabačeni delovi jugoslovenske teritorije koji su u pojedinim periodima godine bili

¹⁴ DAMIPSCG, 151-10/428263, Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Ministarstvu inostranih poslova Vlade FNRJ, 1. novembar 1948.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ ASCG, 536-17; Izveštaj sa službenog putovanja po NR Bosni i Hercegovini sa posmatračem Misije MDF-a g. Malakovom, april 1950.

¹⁷ ASCG, 536-25; Izveštaj sa službenog puta po NR Bosni i Hercegovini, NR Crnoj Gori i NR Srbiji, 26. januar 1951.

potpuno odsečeni od ostatka sveta. Transport konjima i mazgama nametao se kao jedino rešenje. Ipak, duge i oštre zime predstavljale su nesavladivu prepreku za svaki vid prevoza. Snabdevanje tokom dugih zima rešavalo se blagovremenim dopremanjem artikala za narednih nekoliko meseci. Najzabačeniji mesni narodni odbori sa područja šavničkog sreza snabdeli su se 1948. godine hranom za šest meseci.¹⁸ Raštrkanost sela u većini pasivnih krajeva, njihova udaljenost od glavnih saobraćajnih komunikacija, nepovezanost sa gradovima odnosno naseljima u kojima je postojao sistem socijalnih, zdravstvenih i prosvetnih ustanova koje je trebalo da posluže kao centri za raspodelu artikala MDF-a samo su neki od uzroka koji se ne mogu zaobići u analizi faktora koji su doprineli podbacivanju plana za 100.000 korisnika samo u prvoj godini delovanja Unicefa u Jugoslaviji. Najveći deo onih koji su uskraćeni za planom predviđenu pomoć predstavljala su, ne slučajno, deca uzrasta od dve do sedam godina.¹⁹ Pretežno nastanjeno u seoskim sredinama, većinsko stanovništvo se retko upućivalo ka gradu. Institucionalizacija pomoći putem prilično zapuštenog i nedovoljno izgrađenog sistema socijalnih, zdravstvenih i prosvetnih ustanova nametala se Unicefu i jugoslovenskoj vladi kao jedino moguće ali ne i naročito funkcionalno rešenje. Unicef nije pokazao fleksibilnost u definisanju pravila po kojima su se različite vrste prehrambenih artikala dodeljivale određenim uzrasnim kategorijama, u preciziranim vremenskim intervalima. Pravila Fonda nalagala su da se određene namirnice, kao što je mleko, dele korisnicima uzrasta od dve do sedam godina starosti svakoga dana. Po dopisima Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ to je značilo „da majka mora svakodnevno da pređe 5–15 kilometara da dođe do centra raspodele gde će onda primiti obrok mleka koji je često manji od pola litre”.²⁰

Koordinacija

Odredbe Sporazuma MDF-a sa Vladom predviđale su osnivanje koordinacionog tela koje bi sprovelo pravilnu raspodelu primljenih artikala. Distribucija Unicefove pomoći u FNRJ podrazumevala je osnivanje Centralnog koordinacionog odbora pri Predsedništvu Vlade FNRJ, koordinacionih odbora pri predsedništvima vlada narodnih republika, sreskih i gradskih narodnih odbora. Kao tela odgovorna za: organizaciju raspodele pomoći, evidenciju primalaca i podeljenih artikala, saradnju sa zainteresovanim ministarstvima i masovnim organizacijama, kontrolu rada na terenu, odbori su na sebe preuzeli složen i kom-

¹⁸ ASCG, 536-13; Izveštaj sa službenog putovanja po NR Crnoj Gori u vezi sa pregledom rada raspodele hrane MDF-a sa posmatračem Misije g. Forrester-om, oktobar 1949.

¹⁹ DAMIPSCG, 151-10/428264, Dopis Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Ministarstvu inostranih poslova Vlade FNRJ, 25. jun 1948.

²⁰ *Isto.*

pleksan posao u čijem su sprovođenju nailazili na više prepreka. Sastav koordinacionih tela ukazuje na izrazitu potrebu podele rada po sektorima. Resoru socijalnog staranja bila je namenjena ključna uloga u distribuciji artikala MDF-a jer je Komitet za socijalno staranje Vlade FNRJ, u ime Centralnog koordinacionog odbora pri Predsedništvu Vlade, rukovodio celokupnom organizacijom raspodele artikala.²¹

Pravilan rad koordinacionih odbora bio je uslov uspešnog delovanja Unicefa u Jugoslaviji. Kao posrednik u komunikaciji između korisnika i Međunarodnog dečijeg fonda, koordinaciona tela su se suočavala sa brojnim problemima koji su u više slučajeva predstavljali nesavladivu prepreku. Neodgovornost u radu došla je do izražaja već u prvim mesecima delovanja Fonda u Jugoslaviji. Revnošću u radu nije se mogao pohvaliti ni Centralni koordinacioni odbor koji je između prvog i drugog sastanka napravio pauzu od sedam meseci,²² iako su Uputstva za raspodelu artikala MDF-a predviđala sastajanje svakog meseca.²³ Komisija državne kontrole Vlade FNRJ je ustanovila da se Centralno koordinaciono telo sastajalo u toku 1948. godine svega četiri puta.²⁴ Situacija se nije popravila ni tokom naredne godine. Dr Andrija Štamper konstatuje u pismu dr Olgi Milošević, predstavnici Jugoslovenskog Crvenog krsta u Centralnom koordinacionom odboru, februara 1949. godine da je „Nacionalni komitet bio samo forma za nešto što je već prije bilo odlučeno”.²⁵ Prisustvovanje konstitutivnom sastanku je za članove mnogih koordinacionih tela bilo jedino angažovanje u vezi sa delatnošću Unicefa u Jugoslaviji. Formalno konstituisani odbori sreskog i gradskog narodnog odbora Mostar „se nisu uopšte sastajali niti su međusobno podjelili zaduženja”.²⁶ Slikovit dokaz „ažurnosti” organa zaduženih za pravilu raspodelu Unicefove pomoći predstavlja izjava Mije Begtaševića, predsednika koordinacionog odbora pri sreskom narodnom odboru Konjic, koji je govoreći o organizaciji raspodele, pred službenicima Komisije državne kontrole, istakao: „Zaduženja članovima ovog koordinacionog odbora nismo davali nikakva. Sastajali smo se neredovito, s razloga što se drugovi ovog odbora nisu odazivali redovito na sjednice. Mi nismo poduzimali nikakve mjere zbog toga što se nisu odazivali na te sastanke. Naš koordinacioni odbor nije radio po nikakvom planu...”²⁷ Izveštaji 78 od 102 komisije zadužene za analizu organi-

²¹ ASCG, 19-207-1782, Uputstva za raspodelu hrane Međunarodnog dečijeg fonda u FNRJ.

²² ASCG, 19-207-1782, Zabeleška, Prvi sastanak Centralnog koordinacionog odbora održan je 9. decembra 1947. godine.

²³ ASCG, 19-207-1782, Uputstva za raspodelu hrane Međunarodnog dečijeg fonda u FNRJ.

²⁴ ASCG, 19-207-1782, Zabeleška.

²⁵ DAMIPSCG, 113-3/43498, Kopija pisma dr Andrije Štampera dr Olgi Milošević, 19. februar 1949.

²⁶ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj o izvršenoj kontroli gradskog i sreskog koordinacionog odbora Mostar za raspodelu artikala Međunarodnog dečijeg fonda OUN, 3. mart 1949.

²⁷ ASCG, 19-207-1782, Izjava Mije Begtaševića, predsednika koordinacionog odbora pri sreskom narodnom odboru Konjic, 26. februar 1949.

zacije i raspodele pomoći MDF-a na prostoru uže Srbije iz maja meseca 1949. godine ukazuju na saznanje „da koordinacioni odbori pri sreskim i gradskim narodnim odborima formalno postoje”.²⁸ U isto vreme, Komisija državne kontrole NR Srbije skrenula je pažnju na činjenicu da se gradski koordinacioni odbori „u Vranju, Valjevu, Boru, Smederevu, Kuli, Senti, Peći, Babušnici, Arilju, Osečini i mnogim drugim mestima” nisu nijednom sastali tokom 1949. godine.²⁹

Glavnim uzrokom ovakvog stanja navodi se „nepravilno shvatanje rada” koje se manifestovalo kao opšte prihvaćeno mišljenje da se funkcija koordinacionog odbora iscrpljuje izradom plana podele artikala dok su se ostale aktivnosti pripisivale u „skoro svim republikama” organizaciji Crvenog krsta ili ministarstvima socijalnog staranja.³⁰ Intenzivno oslanjanje na pojedina ministarstva i organizaciju Crvenog krsta predstavljalo je uobičajenu pojavu na samom početku rada Unicefa u Jugoslaviji jer čak ni najveći entuzijasti nisu mogli očekivati da će se složen sistem koordinacionih odbora, dakle od Centralnog preko republičkih do sreskih i gradskih, formirati preko noći. Saradnja sa Crvenim krstom, čije su se usluge maksimalno koristile u procesu prijema, uskladištenja i raspodele hrane, trebalo je da bude okončana do oktobra meseca 1948. godine kada se očekivalo definitivno konstituisanje i potpuno osamostaljenje koordinacionih odbora na svim nivoima.³¹ Predstavnicima Crvenog krsta bilo je namenjeno mesto među članovima koordinacionih tela.³² Izveštaj sa konferencije tehničkih sekretara koordinacionih odbora gradova Srbije iz decembra meseca 1948. godine trebalo je da ukaže na rasprostranjene nepravilnosti u vezi sa distribucijom MDF-ovih artikala. Predstavnici gradskih narodnih odbora iz cele Srbije skrenuli su pažnju na nepostojanje službe Međunarodnog dečijeg fonda u lokalnim sredinama iz kojih dolaze, na pojavu da poslove oko distribucije Unicefovih artikala obavljaju sekretari gradskih odbora Crvenog krsta.³³ Nedovoljno usmereni i motivisani, poverenici Crvenog krsta su sve aktivnosti u vezi sa distribucijom Unicefove pomoći doživljavali kao dodatno opterećenje koje nije bilo u opisu njihovog radnog mesta. Ovakvo shvatanje proizvelo je „ležeran”

²⁸ ASCG, 19-207-1782, Analiza izveštaja o kontroli organizacije i raspodele pomoći MDF-a, 12. maj 1949.

²⁹ ASCG, 19-207-1782, Zapisnik sa konferencije održane u Komisiji državne kontrole NR Srbije, 26. maj 1949.

³⁰ ASCG, 19-207-1782, Zaključci sa konferencije po pitanju podele hrane Međunarodnog dečijeg fonda održane u Komitetu za socijalno staranje pri Vladi FNRJ, 3. jul 1948.

³¹ ASCG, 19-207-1782, Dopis Komiteta za socijalno staranje pri Vladi FNRJ Saveznoj kontrolnoj komisiji, 15. decembar 1948.

³² ASCG, 536-17, Nepravilnosti i nedostaci gradskih i kotarskih koordinacionih odbora MDF-a, 1950.

³³ Konferenciji tehničkih sekretara gradskih koordinacionih odbora prisustvovali su predstavnici sledećih gradova: Beograd, Bor, Valjevo, Vranje, Zaječar, Kragujevac, Kraljevo, Leskovac, Novi Sad, Niš, Pirot, Prokuplje, Smederevo, Svetozarevo, Titovo Užice, Čačak, Šabac; ASCG, 19-207-1782, Zapisnik, 4. decembar 1948.

stav prema dodatnoj obavezi. Tako se dokumentacija Međunarodnog dečijeg fonda sreza Visoko nalazila u privatnom stanu tehničkog sekretara koordinacionog odbora koji je taj posao obavljao kao sekretar Crvenog krsta.³⁴ Preuzimanje obaveza u vezi sa delatnošću Unicefa u Jugoslaviji od organizacije Crvenog krsta je proizvodilo dodatne komplikacije. Nejasne ideje o načinu distribucije pomoći posredstvom koordinacionih odbora, koji su sa velikom mukom izvršavali svoje propisane funkcije, manifestovale su se na različite načine. Dešavalo se „da Crveni križ na terenu potpuno neovisno od odbora rukovodi poslovima MDF-a.”³⁵

Saradnja sa masovnim organizacijama, pre svega sa AFŽ-om, odvijala se u okviru potpuno suprotstavljenih krajnosti. Kruševačka organizacija Antifašističkog fronta žena preuzela je na sebe sve poslove oko raspodele artikala Fonda usled nefunkcionisanja koordinacionog tela pri gradskom narodnom odboru,³⁶ dok je Vera Oplenić, sekretar odbora AFŽ-a II rejona Beograda, u izjavi datoj Komisiji državne kontrole, aprila meseca 1949. godine, istakla kako ne samo da nisu pružili pomoć prilikom raspodele „nego i ona sama do pre mesec dana nije znala za MDF i odakle je ta pomoć što se deli”.³⁷

Više faktora je umanjivalo operativnost koordinacionih odbora, čiji se članovi opisuju kao „prisutni građani”.³⁸ Ubrzani proces obnove i izgradnje zemlje zahtevao je maksimalno angažovanje svih za rad sposobnih građana. Izbor ljudstva za obavljanje poslova dodatno je otežavao nedostatak kvalifikovanih kadrova. Potrebe razgranatog državnog aparata nisu se mogle zadovoljiti. Prebacivanje službenika sa jednog radnog mesta na drugo, koje vrlo često nije imalo dodirnih tačaka sa prethodnim, predstavljalo je uobičajenu pojavu. U periodu od decembra 1947. do aprila 1949. godine Koordinacioni odbor pri Predsedništvu Vlade FNRJ promenio je po tri predstavnika resora prosvete i zaštite narodnog zdravlja. U istom vremenskom intervalu promenila su se četiri zastupnika Predsedništva Vlade.³⁹ Nemogućnost zamene službenika angažovanih na drugim „zadacima”, usled nedostatka ljudstva, često je dovođila do potpunog prestanka rada odbora. Koordinaciona tela u Ljuboviji i Kruševcu su „rasturena” do maja 1949. godine „jer su članovi istih otišli na druge dužnosti i nije blagovremeno izvršena popuna”.⁴⁰ Naknadno imenovani članovi odbora suočavali su se sa broj-

³⁴ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj.

³⁵ ASCG, 536-17, Nepravilnosti i nedostaci gradskih i kotarskih koordinacionih odbora MDF-a, 1950.

³⁶ ASCG, 19-207-1782, Analiza izveštaja o kontroli organizacije i raspodele pomoći MDF-a, 12. maj 1949.

³⁷ ASCG, 19-207-1782; Izveštaj, 18. april 1949.

³⁸ *Isto.*

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ ASCG, 19-207-1782, Analiza izveštaja o kontroli organizacije i raspodele pomoći MDF-a, 12. maj 1949.

nim problemima u radu. Novopostavljenim poverenicima nije bilo lako da u relativno kratkom vremenskom intervalu savladaju složenu, i kao što je već naglašeno, nedovoljno dobro shvaćenu proceduru raspodele artikala. Umanjena operativnost novopridošlih izazivala je nezadovoljstvo i otpor ostalih članova odbora. U izveštaju načinjenom nakon posete koordinacionom telu u Bačkoj Topoli, avgusta meseca 1949. godine, skreće se pažnja na netrpeljivost među predstavnicima različitih resora koja je nastala usled nemogućnosti novog člana odbora, izvesnog Milana Vulića, predstavnika Ministarstva socijalnog staranja i predsednika odbora, da udovolji postavljenim zahtevima. Kada je upitan „kako dele piri nač umešao se u razgovor Dr. Petrović i nekako sa omalovažavanjem rekao: *Nemojte pitati njega on te stvari ne zna – pitajte mene.*”⁴¹

Stalne promene sastava odbora loše su se odrazile na operativnost pojedina ali i koordinacionih tela u celini. Odluke su se donosile proizvoljno, stihijski, „na osnovu čistog razuma”⁴² bez uvida u statistiku i planski izvedene podatke koji su predstavljali jedine relevantne smernice za pravilnu raspodelu Unicefovih artikala. Stjepan Azinović, službenik SNO-a Konjic, žalio se u svojoj izjavi Saveznoj kontrolnoj komisiji, februara 1949. godine, na „druga povjerenika” koji „je izdavao naređenja, kome i koliko treba artikala da se dijeli po njegovom vlastitom naređenju bez ikakve saglasnosti, niti moje niti bilo koga drugog”.⁴³

Pravilan rad u vezi sa distribucijom pomoći podrazumevao je redovne kontakte na relaciji srez – republika – država. Tačan uvid u ispravno postupanje sa Unicefovim artiklima bio je moguć zahvaljujući redovnim izveštajima o prilikama na terenu. Tehničko-administrativna služba, kao deo koordinacionih tela gradskih i sreskih narodnih odbora, bila je zadužena za izradu različitih vrsta izveštaja na osnovu podataka dobijenih iz ustanova zaduženih za distribuciju pomoći, koji su dalje, preko srezova, prosleđivani republičkim koordinacionim telima. Ona su na osnovu dostavljenih informacija sačinjavala nova saopštenja o prilikama na terenu u različitim republikama. Centralno koordinaciono telo pri Predsedništvu Vlade FNRJ pristupalo je izradi finalnog izveštaja, za različite vremenske periode,⁴⁴ koji je posredstvom kancelarije Misije u Beogradu dostavljan Evropskom stanu u Parizu, odnosno Glavnom sedištu Unicefa u Njujorku. Sadržaj i kvalitet izveštaja bio je od presudnog značaja za dobijanje određene vrste pomoći u narednom periodu.

Već prilikom izrade prvih izveštaja bilo je jasno da sistem koordinacije između različitih socijalnih i zdravstvenih ustanova zaduženih za neposrednu raspodelu artikala, gradskih odnosno sreskih narodnih odbora, republika i Vlade FNRJ ne funkcioniše. U izveštaju Komiteta za socijalno staranje Saveznoj kon-

⁴¹ ASCG, 536-13, Izveštaj sa puta po Vojvodini, avgust 1949.

⁴² ASCG, 19-207-1782, Izveštaj, 18. april 1949.

⁴³ ASCG, 19-207-1782, Izjava Stjepana Azinovića, službenika SNO Konjic, 26. februar 1949.

⁴⁴ Mesečni, tromesečni (kvartalni), polugodišnji, godišnji izveštaji.

trojnoj komisiji o rezultatima rada Unicefa u Jugoslaviji tokom 1948. godine se kaže: „Administracija u vezi službe MDF-a je vrlo slaba i neuredna, isto tako i služba izveštavanja, tako da republikanski koordinacioni odbori ne raspolažu tačnim podacima i evidencijom primalaca pomoći, kao i o evidenciji o količinama podeljene hrane i hrane koje još ima po magacinima i centrima za raspodelu... Sreski i gradski koordinacioni odbori dobijali su neredovne izveštaje od ustanova i centara za raspodelu te nisu mogli redovno slati izveštaje svojim republikanskim koordinacionim odborima što je dovelo do toga da oni nisu redovno dostavljali izveštaje i planove Komitetu za socijalno staranje, pa se nije moglo uvek i na vreme intervenirati i proveravati ostvarenje plana...”⁴⁵ Glavni stan Unicefa u Njujorku izrazio je početkom 1950. godine svoju zabrinutost zbog zakašnjenja izveštaja o stanju zaliha u republičkim, sreskim i gradskim magacinima. Nezadovoljstvo prouzrokovano saznanjem o skoroj poseti „spoljnih kontrolora” dodatno je provociralo rukovodioce Fonda koji su sav svoj bes iskalili na članovima Misije u Jugoslaviji, tražeći pod hitno ubrzanje izrade zakasnelih izveštaja za prethodnu, odnosno 1949. godinu.⁴⁶ Šefove u Njujorku nisu preterano zanimale poteškoće sa kojima se suočavala Kancelarija u Beogradu. Brojne nepravilnosti u vođenju robnog knjigovodstva zapazio je, prilikom posete Misiji u Jugoslaviji i pregleda celokupnog sistema kontrole zaliha i izveštavanja o zalihama, januara 1950. godine, Dž. P. Vildbor, predstavnik Evropskog stana u Parizu. Izveštaj Unicefovog službenika ukazao je na nemogućnost adekvatne kontrole robnog poslovanja, što je dovelo do pitanja pouzdanosti svake informacije o delatnosti Fonda u Jugoslaviji koja je dolazila do Glavnog stana u Njujorku. Misija je ukazivala na glavne propuste u izradi izveštaja. Odgovornost za predaju zakasnelih, nepotpunih i neujednačenih izveštaja ležala je na sreskim a ne republičkim organima naodne vlasti. Problem u komunikaciji sa neažurnim srezovima prevaziđen je izradom problematičnih izveštaja. Nedostatak podataka za određeni srez rešavao se potpunom eliminacijom istog ili pozajmljivanjem cifara za prethodni mesec. Sprečavanje izrade nepotpunih, u osnovi netačnih, izveštaja o stanju zaliha na terenu nije bilo moguće. Umanjiti obim štete nanošene ne samo Unicefu već i korisnicima pomoći tj. najmlađim jugoslovenskim građanima, značilo je obezbediti tešnju saradnju Misije i sreza. Dodatno angažovanje srezova na izradi duplih izveštaja koji bi se dostavljali republici i direktno Misiji trebalo je da doprinese boljoj komunikaciji i razumevanju između najnižih organa jugoslovenske vlasti, presudnih u pravilnoj distribuciji pomoći Fonda, i Unicefa.⁴⁷

⁴⁵ ASCG, 19-207-1782, Dopis Komiteta za socijalno staranje pri Vladi FNRJ Saveznoj kontrolnoj komisiji, 15. decembar 1948.

⁴⁶ ASCG, Komitet za socijalno staranje vlade FNRJ, 33-5-8, Dopis Hans-a Ehrenstrale-a, šefa Misije u Jugoslaviji Gustavu Vlahovu, predsedniku Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ, 20. mart 1950.

⁴⁷ ASCG, 33-5-8, Izvodi iz izveštaja o izvršenoj kontroli J. P. Wildbore-a, auditora UNICEF-a, 3. februar 1950.

Uvid u izveštaje sreskih koordinacionih odbora mogao je da iskristališe ali ne i da promeni sliku o (ne)prilikama na terenu. Godinu dana nakon pristizanja prvih kontingenata Unicefove hrane u Jugoslaviju dve trećine koordinacionih odbora SNO-a sa područja NR Bosne i Hercegovine nikada nije dostavilo tabelarne preglede primalaca pomoći.⁴⁸ Službe MDF-a SNO-a u Uroševcu, Prizrenu i Đakovici poslale su do maja meseca 1949. godine po jedan izveštaj o stanju zaliha na terenu.⁴⁹ Kvalitet izveštaja koordinacionih odbora pri sreskim narodnim odborima najviše je zavisio od neredovnih, proizvoljnih i parcijalnih informacija koje su dostavljale ustanove socijalne i zdravstvene zaštite dece. U vreme obnove i izgradnje zemlje, sprovođenja zahteva Prvog petogodišnjeg plana, pitanje neredovnog izveštavanja o stanju zaliha Unicefovih artikala na terenu se postavljalo retko. Koordinacioni odbor SNO-a u Senti obratio se ustanovama dečje zaštite zahtevom da se dostave izveštaji o distribuciji namirnica Fonda prvi put aprila 1949. godine.⁵⁰

Tehničko-administrativna služba u većini koordinacionih odbora nije postojala. U najboljem slučaju, njen rad svodio se na zaduženje jednog lica. Mirjana Nešić, tehnički sekretar koordinacionog tela ONO Banja Luka u periodu od 20. oktobra 1949. do 23. aprila 1950. godine, istakla je pred organima kontrolne komisije da je „u početku... primala i izdavala robu i bila ujedno... i magacioner”.⁵¹ Pošto su se, kao što je već istaknuto, članovi koordinacionih tela relativno brzo menjali, posao izrade statističkih podataka i izveštaja o prilikama na terenu u vezi sa raspodelom često su obavljale potpuno neupućene i nekompetentne osobe. Neozbiljnost u radu se manifestovala na različite načine. Tehničko-administrativni poslovi u mnogim odborima dolazili su pod ruku većem broju članova. Prilikom posete Sreskom narodnom odboru Sarajevo Savezna kontrolna komisija primetila je da se „celokupno administrativno poslovanje po pitanju MDF-a nalazi... kod više službenika (referenta za otkup, povjerenika za prosvjetu i sekretara Odbora Crvenog krsta)”.⁵² Poslovanje Unicefa u Jugoslaviji predstavljalo je za službenike većine narodnih odbora sporedno zaduženje koje se obavlja „s vremena na vreme”.⁵³ Aljkavost u radu posledica je nemarnog pristupa obavezama. Službenici su imali velikih problema da se snađu u izveštajima izrađenim sopstvenom rukom.⁵⁴ Članovi kontrolnih komisija beleže kako je

⁴⁸ ASCG, 536-13, Godišnji izveštaj o radu MDF-a u 1948. godini; Dopis Ministarstva socijalnog staranja NR Bosne i Hercegovine Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 4. februar 1949.

⁴⁹ ASCG, 19-207-1782, Analiza izveštaja o kontroli organizacije i raspodele pomoći MDF-a, 12. maj 1949.

⁵⁰ *Isto.*

⁵¹ ASCG, 19-207-1782, Zapisnik, 20. oktobar 1950.

⁵² ASCG, 19-207-1782, Izveštaj o izvršenoj kontroli Sreskog koordinacionog odbora Sarajevo za raspodelu artikala Međunarodnog dječijeg fonda OUN, 24. februar 1949.

⁵³ *Isto.*

⁵⁴ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj o izvršenoj kontroli Sreskog koordinacionog odbora Konjic za raspodelu artikala Međunarodnog dječijeg fonda OUN, 27. februar 1949.

„redovna pojava da kada se dođe u narodni odbor i zatraži da se pregleda evidencija hrane po odgovarajućim formularima, onda nastaje traženje po ormanima, stolovima i fiokama gde se šta nalazi, gde su koji formulari, izveštaji, knjige i ostalo”.⁵⁵ Odštampani formulari nisu olakšavali posao službenicima koji su zaduženja u vezi sa distribucijom pomoći shvatali kao sporednu aktivnost. Izjava Mirjane Nešić, tehničkog sekretara koordinacionog tela ONO Banja Luka, o zatečenom stanju u službi MDF-a najbolji je dokaz krajnje neozbiljnosti u radu pojedinca prema poslu koji mu je u opisu radnog mesta. Kada je „preuzela dužnost” zatekla je „masu ceduljica po kojim je roba bila izdavana na šivenje... One su bile nesređene i razbacane...”⁵⁶ Kvalitet saopštenja najbolji je pokazatelj posvećenosti radu. Službenici Gradskog narodnog odbora u Mostaru nisu posedovali elementarna znanja iz oblasti materijalnog poslovanja. „Izveštaji se” nisu kucali „u duplikatu da bi ustanovi ostao trag o radu, pregledi su bez datuma te se ne zna za koji su mesec, ne postoji na kraju sumiranje i rekapitulacija”.⁵⁷ Navođenje netačnih podataka predstavljalo je, u nekim slučajevima, rezultat svesne aktivnosti. Izveštaji su bili prepuni podataka o potrošenim artiklima koji su se mogli naći među zalihama uskladištene robe. Ovakvi „incidenti” pravdni su iznošenjem planova o skoroj deobi artikala.⁵⁸ Izveštaj Savezne kontrolne komisije iz aprila meseca 1949. godine dovodi u pitanje „moralni kvalitete službenika” koji rade u službi MDF-a jer su „u II i VII reonu Beograda... nestali spiskovi primalaca pomoći, a na postojećim ima fingiranih lica”.⁵⁹ Predlog za pokretanje disciplinskog postupka protiv Desimira Trbojevića, nekadašnjeg sekretara ONO Banja Luka, i Nadežde Masleše, poverenika za socijalno staranje istog okruga, novembra meseca 1950. godine predstavlja redak slučaj pozivanja na odgovornost lica odgovornih za nepravilno organizovanje službe MDF-a.⁶⁰

Sankcije za neispunjavanje obaveza preuzetih odredbama Sporazuma potpisanog između Unicefa i Vlade FNRJ nazirale su se već avgusta 1948. godine kada je prof. dr Andrija Štamper obavestio Ministarstvo inostranih poslova da je država izgubila „jedan i pol milijun dolara i to najviše zbog slabog funkcionisanja koordinacionoga odbora”.⁶¹ Pomoć je do juna 1948. godine primilo 500.000 umesto 600.000 korisnika. Neispunjavanje propisanog plana sankcionisalo se umanjivanjem pomoći za naredni period. Neurošena sredstva predviđe-

⁵⁵ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj.

⁵⁶ ASCG, 19-207-1782, Zapisnik, 20. oktobar 1950.

⁵⁷ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj.

⁵⁸ ASCG, 536-17, Izveštaj sa službenog puta po Kosmetu, 11. novembar 1950.

⁵⁹ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj, 18. april 1949.

⁶⁰ ASCG, 19-207-1782, Prijedlog za disciplinski postupak protiv Trbojević Desimira i Masleše Nadežde upućen Disciplinskoj komisiji ONO Banja Luka, 6. novembar 1950.

⁶¹ DAMIPSCG, 151-9/420936, Dopis Zavoda za higijenu i socijalnu medicinu Medicinskog fakulteta u Zagrebu Odeljenju za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ, 2. avgust 1948.

na za podršku sasvim određenih programa teško su se zadržavala na ime podrške drugima. Loš rad koordinacionih odbora samo je jedan od uzroka podbacivanja predviđenog plana u prvoj godini saradnje Fonda i Vlade.

Deoba

Iako je pravilna raspodela hrane bila „u interesu autoriteta... ugleda... narodnih vlasti” zabeležene su „očite, grube nepravilnosti”.⁶² Nadležnim službama u NR Bosni i Hercegovini nije pošlo za rukom da, ni nakon tri godine od dolaska Međunarodnog dečijeg fonda u Jugoslaviju, pravilno organizuju deobu. Mesečni plan korisnika ispunjen je u 1950. godini za svega 58%.⁶³ Predsednik koordinacionog odbora u Konjicu je tvrdio kako o uputstvima koja su pristigla u vezi sa raspodelom artikala ne može ništa reći, kao ni „kako izgledaju niti kakav je njihov sadržaj”.⁶⁴ Bespotrebno zadržavanje hrane u magacinima bio je jedan od dokaza nepravilne raspodele prehrambenih artikala. Ono je nesumnjivo doprinosilo neispunjavanju predviđenih planova. Rizično postupanje sa artiklima povlačilo je sankcije u vidu smanjenja isporuka za naredne periode. Propadanje hrane po memljivim skladištima i magacinima u vreme najveće oskudice i nemaštine sekretar republičkog koordinacionog odbora NR Hrvatske Drago Magjer je ocenio kao „neoprostiv zločin”.⁶⁵ Rubrika „Pisma Borbi” istoimenog dnevnog lista 18. jula 1950. godine postala je bogatija za pritužbu anonimnog čitaoca na stanje u magacinu povereništva socijalnog staranja SNO-a u Delnicama, u kom su se „više od tri meseca” nalazile ogromne zalihe sapuna „a preko šest meseci” punomasnog mleka u prahu.⁶⁶ Oktobra meseca 1950. godine u Beloj Palanci su zatečene „izvesne količine graška koji stoji još od početka rada UNICEF-a”.⁶⁷ Ovakvih primera bilo je više. Pokušaj da se veće količine kakaoa u skladištu SNO-a Nikšić pravdaju nezainteresovanošću dece da ga troše osujećen je januara 1951. godine saznanjem da su izveštaji o zalihama pokazivali mesecima identično stanje.⁶⁸ Zalihe su stvarane usled nebrige ustanova putem kojih se neposredno distribuirala roba do korisnika da na vreme podignu

⁶² Isto.

⁶³ ASCG, 33-5-8, Zapisnik sa radnog sastanka Centralnog koordinacionog odbora za podelu pomoći UNICEF-a, 26. jul 1950.

⁶⁴ ASCG, 19-207-1782, Izjava Mije Begtaševića, predsednika koordinacionog odbora pri sreškom narodnom odboru Konjic, 26. februar 1949.

⁶⁵ ASCG, 536, O organizaciji i distribuciji Međunarodnog dečijeg fonda, Predavanje tajnika republikanskog koordinacionog odbora NR Hrvatske Draga Magjera, novembar 1948.

⁶⁶ ASCG, 33-5-8, Dopis Službe MDF-a Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Službi MDF-a Ministarstva socijalnog staranja NR Hrvatske, 22. jul 1950.

⁶⁷ ASCG, 536-17, Izveštaj sa puta po NR Srbiji, oktobar 1950.

⁶⁸ ASCG, 536-25, Izveštaj sa službenog puta po NR Bosni i Hercegovini, NR Crnoj Gori i NR Srbiji, 26. januar 1951.

artikle i nemogućnosti koordinacionih odbora da dostavljene namirnice raspodele u unapred utvrđenom roku. Novi kontingenti zatrpavali su magacine.⁶⁹ Refrent SNO-a u Stolcu se žalio na ogromne količine zaliha koje su već oktobra 1948. godine do te mere zatrpavale sreski magacin da odgovorni „ne znaju šta će sa hranom i da su hteli da je vrate”.⁷⁰ Odlazak na bolovanje ili odmor lica, često jedinog, zaduženog za neposrednu isporuku pomoći korisnicima, kao što su u zdravstvenim ustanovama bile medicinske sestre, dodatno je usporavao nedovoljno efikasan proces.⁷¹ Dinamika isporuke pomoći nije bila identična na svim delovima određene teritorije koja se snabdevala iz jednog magacina. Periferni delovi tj. krajevi udaljeni od sedišta koordinacionog odbora i magacina bili su zapostavljeni. Loše komunikacione veze i nedostatak prevoznih sredstava otežavali su kontakte sa udaljenijim predelima koji su po pravilu spadali među one kojima je pomoć bila najpotrebnija. Do maja meseca 1949. godine na teritoriji uže Srbije i Kosova stvorene su ogromne količine zaliha kao posledica spore i neefikasne raspodele artikala i to: 44.867 kg obranog i 8.322 kg punomasnog mleka, 2.150 kg pirinča, 11.513 kg masti i 1.262 litra ribljev ulja.⁷² Republički koordinacioni odbor pri Predsedništvu Vlade NR Hrvatske zaključio je sa ogorčenjem da „majke... mole... plaču i traže za svoju djecu vitamine i riblje ulje... ne znaju kome treba da se obrate” dok u magacinima širom Hrvatske propada „hiljade kilograma ribljev ulja i milioni... kapsula vitamina A i D”. Veliki broj pedijatarata nije prepisivao pacijentima najmlađeg uzrasta neophodne količine ribljev ulja i kapsula AD vitamina jer se tri godine nakon otpočinjanja rada Fonda u Jugoslaviji nije znalo za besplatnu pomoć u vidu deficitarnih medikamenata.⁷³ „Zatrpavanje” skladišta usled neefikasne deobe ljutilo je potrošače. Korisnici su čekali da dođu na red. Komisija državne kontrole primala je na desetine pritužbi nezadovoljnih građana. Tako se izvesni Pavle Vračarić žalio da ni posle nekoliko dana uzastopnog dolaženja ne može dobiti propisano sledovanje „za svoju drugaricu” jer „jedna osoba... ubeležava, mjeri i deli”.⁷⁴ Kada bi konačno stigli na red suočavali su se sa novim problemom. Roba pristigla ranije čuvala se zajedno sa artiklima uskladištenim naknadno. Vremenom se gubila predstava o namirnicama koje imaju prednost prilikom deobe. Izvesna Marija Rolić žalila se na mleko staro više od šest meseci.⁷⁵

⁶⁹ ASCG, 19-207-1782, Zapisnik sa konferencije održane u Komisiji državne kontrole NR Srbije, 26. maj 1949.

⁷⁰ ASCG, 536, Izveštaj, oktobar 1948.

⁷¹ ASCG, 33-5-8, Dopis Povjereništva za socijalno staranje NO Kotara Delnice Republikanskom koordinacionom odboru MDF-a pri Ministarstvu socijalnog staranja NR Hrvatske, 1. rujan 1950.

⁷² ASCG, 19-207-1782, Zapisnik sa konferencije održane u Komisiji državne kontrole NR Srbije, 26. maj 1949.

⁷³ ASCG, 33-5-8, Trošenje hrane MDF-a, Dopis Republikanskog koordinacionog odbora MDF-a pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske svim oblasnim narodnim odborima, 30. mart 1950.

⁷⁴ ASCG, 19-207-1782, Izjava Pavla Vračarića.

⁷⁵ ASCG, 19-207-1782, Izjava Marije Rolić.

Nedostatak sistematičnosti u radu, nepostojanje tačnog uvida u demografsku strukturu stanovništva, pa samim tim i u brojno stanje potencijalnih korisnika, rezultiralo je pravljenjem proizvoljnih spiskova koji su često obuhvatali i po nekoliko puta manji broj lica od onog koji je po Sporazumom utvrđenim pravilima imao pravo na pomoć. Ministarstva zdravlja, prosvete i rada nisu bila u mogućnosti da dostave „detaljni plan” raspodele životnih namirnica MDF-a za period posle septembra 1948. godine. U nedostatku aktuelnih podataka poslužili su se ništa manje problematičnim informacijama, koje su predstavljale osnovu „prvobitnog plana” deobe namirnica u periodu od marta do septembra meseca 1948. godine.⁷⁶ Relevantnost podataka bila je diskutabilna i u narednom preiodu. Proizvoljnost u izradi „detaljnih planova” se podrazumevala. Gomilanje većih količina zaliha javljalo se kao posledica neusaglašenosti spiskova i to onih koje je država, kao rezultat očigledno vrlo proizvoljnog rada na terenu, slala u sedište Unicefa u Njujorku, a na osnovu kojih je određivan obim pomoći, i onih koje su posedovali gradski i sreski narodni odbori širom Jugoslavije. Korigovanje spiskova predstavljalo je nesavladivu prepreku za trom i nekompetentan administrativni aparat kome je distribucija MDF-ovih artikala bila samo jedna u nizu dužnosti. I pored ustanovljenih činjenica koje su ukazivale na neopravdani izostanak bar tri stotine dece uzrasta od dve do sedam godina sa spiskova na osnovu kojih se dodeljivala pomoć, na zahtev oštećenih roditelja gradski koordinacioni odbor u Brčkom je odbio da preuredi popise korisnika mleka u prahu pod izgovorom da nema „odobrenja za to”, iako je raspolagao sa 2.000 kg mlečnog praha.⁷⁷ Sa druge strane, u vremenu opšte nestašice najelementarnijih prehrambenih artikala pojedini koordinacioni odbori su davali sebi za pravo da sami određuju kolike će se količine namirnica stavljati na raspolaganje korisnicima jer se verovalo da ih „neće više dobiti”.⁷⁸

Pravila o deobi hrane počivala su na jasno definisanim principima. Jedno od načela definisalo je način upotrebe Unicefovih prehrambenih artikala.⁷⁹

Upotrebna vrednost Unicefovih prehrambenih artikala zavisila je od pravilne konzumacije određenih vrsta namirnica. Dakle, pravila definisana Sporazumom predviđala su da se deca različitih uzrasta različito hrane. Precizno formulisana odredba u praksi se teško sprovodila. Institucionalizovana raspodela je, od samog početka, predstavljala problematičan koncept distribucije Unicefove pomoći. Namera Fonda da pomogne najugroženijima osujećena je u startu. Iako

⁷⁶ ASCG, 19-207-1782, Izjava na traženje organa Komisije državne kontrole FNRJ u predmetu sastavljanja operativnog i detaljnog plana za raspodelu životnih namirnica, 18. februar 1949.

⁷⁷ ASCG, Antifašistički front žena, 141-33-187, Izveštaj ekipe koja je obišla srez i grad Brčko, jul 1950.

⁷⁸ ASCG, 536-17; Izveštaj sa službenog puta po Kosovu, 11. novembar 1950.

⁷⁹ ASCG, 33-5-8, Nepravilnosti kod razdiobe hrane MDF-a, Dopis Republikanskog koordinacionog odbora MDF-a Ministarstva socijalnog staranja NR Hrvatske Službama MDF-a Povjereništava za socijalno staranje Gradskih-kotarskih narodnih odbora, 8. jul 1950.

ih je bilo malo u svim delovima zemlje, socijalne i zdravstvene ustanove su predstavljale pravu retkost u najnerazvijenijim delovima Jugoslavije tj. u Makedoniji, Crnoj Gori i na Kosovu. Nedostatak adekvatnih ustanova rešavao se organizovanjem raspodele preko poslastičarnica, piljarnica⁸⁰ i bakalnica.⁸¹ Deoba pomoći preko nenamenskih objekata pružala je tužnu sliku životnog standarda dece u pojedinim delovima Jugoslavije. Poseta Prištini ostavila je upečatljiv utisak na Branku Savić, pomoćnicu predsednika Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ. U izveštaju sa puta kaže: „nalazim na ulici ispred radnje voća i povrća, kako se deli mleko MDF-a deci. Kiša pada, ulica blatnjava, kad prolaze kola voda sa blatom prska na sve strane, tako da su deca, sudovi i kante sa mlekom izloženi svojoj prljavštini sa ulice.”⁸² Dostavljanje artikala do korisnika putem nedovoljno izgrađenog i razvijenog sistema zdravstvenih i socijalnih ustanova najviše je pogodilo najmlađe. Učesnici sednice Saveta za zaštitu matera i dece Ministarstva za narodno zdravlje NR Slovenije predložili su brojne poteškoće u snabdevanju dece stare do tri godine artiklima MDF-a. Nedovoljan broj zdravstvenih ustanova⁸³ naveden je kao ključni uzrok zapostavljenosti dečaka i devojčica ovoga uzrasta.⁸⁴

Nemogućnost narodnih odbora da finansijski podrže sistem izgradnje školskih i mlečnih kuhinja u kojima bi se, kako je Sporazum predviđao, pripremali mlečni obroci za decu uzrasta 2–18 godina „izvan ustanova”, primorala je angažovane na raspodeli artikala MDF-a da ovu uzrasnu kategoriju snabdevaju nepripremljenim mlekom u prahu. Unicefovo mleko predstavljalo je dragocenu namirnicu u periodu kada u zemlji nije postojala industrija za preradu i proizvodnju mleka a dobar deo stočnog fonda je bio uništen u ratu. Oskudica u ishrani pogađala je decu, ali i odrasle. Pravo na pomoć predstavljalo je jedini način za veliki broj porodica da se u minimalnim količinama snabdeju elementarnim prehrambenim artiklima. Običaj da se umesto suvim obrokom deca uzrasta do prve godine života snabdevaju pripremljenim mlekom i samim tim hrane na licu mesta pravdan je saznanjima o zloupotrebama hrane koju umesto dece troše majke.⁸⁵ Spremanje mleka u prahu, koje je jugoslovenskom tržištu do perioda posle Drugog svetskog rata bilo prilično nepoznato, pokazalo se kao veliki izazov za većinu domaćica čija su se kulinarska znanja svodila na poznavanje

⁸⁰ ASCG, 536-17, Izveštaj sa službenog puta po Kosovu, 11. novembar 1950. Slučaj zabeležen u Prizrenu.

⁸¹ ASCG, 536-17, Izveštaj sa puta po NR Srbiji, oktobar 1950. Slučaj zabeležen u Zaječaru.

⁸² ASCG, 33-5-8, Izvod iz izveštaja Branke Savić, pomoćnice predsednika Komiteta za socijalno staranje Vlade FNRJ Službi MDF-a Ministarstva socijalnog staranja NR Srbije, 24. novembra 1950.

⁸³ Deca uzrasta do tri godine spadala su u nadležnost zdravstvene službe.

⁸⁴ ASCG, 141-33-186, Zapisnik šire sednice Saveta za zaštitu matera i dece Ministarstva za narodno zdravlje NR Slovenije, 26. septembar 1950.

⁸⁵ ASCG, 141-33-187, Izveštaj ekipe koja je obišla srez i grad Brčko, jul 1950.

pripremanja nekoliko najprostijih jela koja nisu zadovoljavala potrebe ljudskog organizma za najelementarnijim hranljivim materijama. Ubeđenje da hrana služi da utoli glad, neznanje o korisnim svojstvima pravilnog načina pripremanja namirnica, obaveze većine žena koje su živjele na selu da ništa manje od muževa ne borave na njivi i na taj način doprinose boljitku domaćinstva doprinele su da se pripremanju hrane pristupa kao sporednoj obavezi. Velikom broju žena bila su potrebna uputstva za pravilno pripremanje mleka u prahu. Suvi obrok se podizao na osnovu potvrde o pravu deteta na Unicefovju pomoć koju su zajedno sa uputstvom za pripremu mleka u prahu dobijale majke od doktora ili medicinskih sestara u zdravstvenim ustanovama nadležnim za decu do treće godine života. Izveštaj sa puta u Zagreb, Karlovac, Rijeku, Split, Mostar i Sarajevo iz februara meseca 1951. godine ukazuje na rutinu i brzinu kojom su majkama dodeljivane potvrde bez volje da im se skrene pažnja na pravilnu upotrebu namirnice.⁸⁶ Nepravilno spremljeno mleko nije bilo moguće konzumirati. Velike količine deficitarne namirnice propadale su zbog nepoznavanja rutinske tehnike obrade mlečnog praha. Većina kadrova angažovanih na raspodeli robovala je istoj vrsti neznanja kao i roditelji korisnika pomoći. Paušalne ocene o svojstvima pojedinih artikala umanjivale su pozitivne rezultate pomoći. Posmatrači Misije MDF-a upozorili su predstavnike GNO-a u Kragujevcu „da ne treba davati deci odrasloj kapsule, koje su specijalno pravljene za malu decu” jer „one ne koriste ništa odrasloj deci, pošto su za njih vrlo blage”.⁸⁷

Korisnici

Jedno od bazičnih načela Fonda definisalo je pojam korisnika dragocenih artikala. Unicefovju pomoć mogla su da primaju „samo djeca do 18 godina, trudnice i doilje”. Sporazum je nalagao da „nitko drugi – u nikom slučaju – ne može i ne smije da prima pomoć MDF-a te nitko nije ovlašćen i ne može dozvoliti bilo kakvu iznimku”.⁸⁸ Nestašica hrane posle rata primorala je vlasti da potrebe građanstva za prehrambenim artiklima zadovoljavaju na razne tj. dozvoljene i nedozvoljene načine. Priliv deficitarne hrane u zemlju putem humanitarne pomoći bio je jedan od načina da se zadovolje određene kategorije stanovništva, odnosno one kojima je pomoć bila namenjena, a po potrebi i ostale. Unicefovi artikli su zloupotrebljavani na najrazličitije načine. Protivno propisima, hrana je izdavana licima starijim od osamnaest godina. Analiza izveštaja o

⁸⁶ ASCG, 536-25, Izveštaj sa puta Zagreb–Karlovac–Rijeka–Split–Mostar–Sarajevo, februar 1951.

⁸⁷ ASCG, 536-17, Izveštaj sa službenog putovanja po NR Srbiji u vezi stanja i utroška hrane MDF-a, februar 1950.

⁸⁸ ASCG, 33-5-8, Nepravilnosti kod razdiobe hrane MDF-a, Dopis Republikanskog koordinacionog odbora MDF-a Ministarstva socijalnog staranja NR Hrvatske Službama MDF-a Povjereništava za socijalno staranje Gradskih-kotarskih narodnih odbora, 8. jul 1950.

kontroli organizacije i raspodele pomoći Fonda iz maja meseca 1949. godine ukazuje na rasprostranjenost nedozvoljenih radnji. Iako propisani, kriterijumi u praksi nisu postojali. Zabeleženi su slučajevi deobe prehrambenih artikala slušaocima političkih kurseva u Kosovskoj Mitrovici, građevinskim radnicima preduzeća „Trudbenik” i „Bora Milutinović”, frontovskim i radnim brigadama u Vranju i Arandelovcu, službeničkoj menzi u Osečini, pacijentima svih uzrasta Gradske bolnice u Zaječaru.⁸⁹ Brojne nepravilnosti primećene su u SNO-u Zenica gde je na inicijativu poverenika za socijalno staranje izdato „personalnom referentu sreskog narodnog odbora Saračeviću Avdi 23 kg kondenzovanog mleka, dvadesetorici učitelja 147 kg masti i drugo”.⁹⁰ Centralni koordinacioni odbor skrenuo je pažnju na slučaj deobe hrane u jednom od staračkih domova u Hrvatskoj.⁹¹ Šef Misije u Jugoslaviji, dr Tibor Adler je skrenuo pažnju na postupak gostiju iz Beograda u sindikalnom letovalištu u blizini Bohinjskog jezera koji su avgusta 1949. godine doputovali sa dva sanduka Unicefovog mleka.⁹²

Kršenje propisanih pravila prerastalo je u neskriveno zaobilaženje svih postojećih normi i otvorenu malverzaciju koja je oduzimala svrhu i smisao Unicefove pomoći. Hotel „Radovče” u Titogradu nudio je gostima, među kojima su se januara meseca 1951. godine nalazili i članovi ekipe zadužene za proveru rada službe MDF-a na terenu u Crnoj Gori, šolju Unicefovog mleka po ceni od „svega 15 dinara”. Kontrola je ustanovila da je hotel raspolagao količinom mleka dovoljnom za snabdevanje hiljadu korisnika u roku od mesec dana.⁹³ Hotel „Majevica” u Brčkom nudio je za doručak Unicefov sir koji se mogao kupiti po ceni od 336 dinara za kilogram.⁹⁴ Ugostiteljsko preduzeće „Jahorina” iz Sarajeva snabdevalo je lokalne poslastičarnice mlekom i margarinom Unicefovog porekla.⁹⁵ Oskudno snabdevene trgovine posle rata nisu zadovoljavale potrebe mušterija. Deficitarna roba stizala je na rafove polupraznih prodavnica na različite načine. Paketi rođaka iz Amerike predstavljali su dobar izvor zarade u krajevima poznatim po iseljeništvu. Zaostala Unrina pomoć obogaćivala je prodajni asortiman brojnih radnji. Unicefovi artikli nisu predstavljali ništa manje interesantnu robu u godinama kada se redovnim putem nije moglo

⁸⁹ ASCG, 19-207-1782, Analiza izveštaja o kontroli organizacije i raspodele pomoći MDF-a, 12. maj 1949.

⁹⁰ *Isto.*

⁹¹ ASCG, 536, Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora pri Predsedništvu Vlade FNRJ.

⁹² ASCG, 536-7, Dopis Kancelarije Misije u Jugoslaviji Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 30. avgust 1949.

⁹³ ASCG, 536-25, Izveštaj sa službenog putovanja po NR Bosni i Hercegovini, NR Crnoj Gori i NR Srbiji, 26. januar 1951.

⁹⁴ ASCG, 536-25, Izveštaj sa puta po NR Srbiji (Kosmet), NR Bosni i Hercegovini, NR Hrvatskoj sa šefom Misije gospodom Glassye, jun 1951.

⁹⁵ ASCG, 536-17, Izveštaj sa službenog putovanja po NR Bosni i Hercegovini sa posmatračem Misije MDF-a g. Malakovom, april 1950.

doći do elementarnih potreština. Informacije o prodaji MDF-ovih namirnica u trgovinama po Dalmaciji stizale su i do šefa Misije u Jugoslaviji.⁹⁶ Pravilo o besplatnoj deobi nije narušavano samo iznošenjem pomoći u hrani na tržište putem ugostiteljskih objekata, trgovina već i unutar ustanova koje su bile predviđene za distribuciju artikala. Upravnik i ekonom Dečijeg letovališta u Orašcu su zatvarani, između ostalog, i zbog prodaje Unicefove hrane.⁹⁷ Uprava Druge narodne osnovne škole u Mostaru je naplaćivala od svakog korisnika po dva dinara da bi platila kuvaricu.⁹⁸

Svaka preporuka Fonda da se hrana mora distribuirati po tačno definisanim pravilima postala je besmislena kada su zabeleženi slučajevi hranjena domaćih životinja Unicefovom mlekom. Savet Treće talijanske osmoljetke u Rijeci je juna meseca 1951. godine poveo istragu protiv nastavnice optužene za zloupotrebu namirnica MDF-a. Optuženoj se stavljalo na teret da je sakupljala i odnosila kući ostatke mleka nataloženog na dnu dečijih šolja i kazana u kojima se kuvalo isključivo radi ishrane svinja.⁹⁹

Složena procedura distribucije Unicefove pomoći u FNRJ predstavljala je (ne)savladivu prepreku za novi jugoslovenski poredak, koji se u periodu po okončanju Drugog svetskog rata definisao između Istoka i Zapada. Kao zemlja pod izrazitim uticajem SSSR-a, Jugoslavija je sve do razlaza sa „velikim sovjetskim vođom”, uz povremene manifestacije nelagode zbog saradnje sa organizacijom koja se finansira američkim novcem, pravdala svoj status zemlje korisnice Fonda činjenicom da „Jugoslaviji pripada pomoć po zaslugama i doprinosu u borbi zajedno sa saveznicima”.¹⁰⁰ Sukob sa SSSR-om i zemljama Istočnog bloka naterao je jugoslovensko rukovodstvo da se najpre postepeno a zatim sve radikalnije, okreće zemljama zapadne demokratije koje su zajedno sa Sjedinjenim Američkim Državama predstavljale glavne finansijere Međunarodnog dečijeg fonda. „Otpadanje” narodnih demokratija od Fonda dodatno je motivisalo zapadne vlade da putem pomoći koja je bila namenjena deci „održavaju Tita na površini”. Distribucija pomoći i rad na terenu suočio je čelnike Fonda sa surovom životnom stvarnošću siromašne i ratnim dejstvima dodatno razorene

⁹⁶ ASCG, 33-5-8, Dubrovnik – prodaja robe UNICEF-a u trgovini, Dopis Republikanskog koordinacionog odbora MDF-a Ministarstva socijalnog staranja NR Hrvatske Komitetu za socijalno staranje Vlade FNRJ, 24. avgust 1950.

⁹⁷ ASCG, 19-207-1782, Dopis Glavnog odbora Crvenog krsta NR Srbije Kontrolnoj komisiji FNRJ, 4. mart 1949.

⁹⁸ ASCG, 19-207-1782, Izveštaj.

⁹⁹ ASCG, 536-29, Nepravilnosti pri raspodeli hrane MDF-a, Dopis Republikanskog koordinacionog odbora MDF-a Ministarstva socijalnog staranja NR Hrvatske Službi MDF-a Saveta za narodno zdravlje i socijalnu politiku Vlade FNRJ, 25. jun 1951.

¹⁰⁰ ASCG, 50-45-100, Zabeleška Odeljenja za međunarodne organizacije Ministarstva inostranih poslova Vlade FNRJ o razgovoru Generalnog sekretara Predsedništva Vlade FNRJ generala Đurića i dr Eliott iz Međunarodnog fonda za hitnu pomoć deci, 18. maj 1947.

države koja je uz pomoć starih potencijala pokušavala da izgradi nov sistem. Pokušaj da se dragocena pomoć dostavi putem nasleđene, nedovoljno izgrađene i ratnim dejstvima razorene saobraćajne infrastrukture, uz pomoć delimično konstituisanih, korumpiranih, nedovoljno kompetetnih koordinacionih tela i zakrčljale mreže socijalnih, zdravstvenih i prosvetnih ustanova nesumnjivo je umanjivao upotrebnu vrednost deficitarnih artikala. Analiza otežanog prometa pomoći do krajnjih korisnika, tj. do bolestima i glađu najugroženije kategorije stanovništva ukazuje na nemogućnost novih jugoslovenskih vlasti da se u prvim godinama po okončanju Drugog svetskog rata, periodu ubrzane obnove i izgradnje socijalističke domovine, uhvate u koštac sa jednim od najalarmantnijih društvenih problema sa nezavidnim položajem najmlađih članova zajednice kao najevidentnijim pokazateljem niskog životnog standarda građana.

Summary

UNICEF Aid Distribution in the FPRY (1947–1954)

This analyses of the UNICEF goods distribution realized from Trieste Port, where the very first shipments to FPRY recipients started to arrive in November 1947, to boys and girls in Yugoslavia in the course of the very first post-War years, prefigures the new socialistic administration's incapacity to substantially influence the position betterment process aimed at children as a social group whose status inside the community was one of the most explicit society advancement indicators – by using the inherited, insufficiently made-up traffic structure devastated in the wartime and with the help of both partly established, corrupted, non-competent coordination agencies and rudimentary social, sanitary and educational institutions network. This effort of presenting the UNICEF actions in Yugoslavia by indicating transport and storage problems, problems of aid coordination and distribution as well as problems in domain of communication with both potential recipients and the inland Mission members, makes an unusual prospective to look „the inside” from, was made in order to get features of severe Yugoslav reality of the first ten post-World War II years perceived.

ISTORIOGRAFIJA Historiography

DIHOTOMIJA ISTORIJSKE NAUKE U SRBIJI

***Prof. dr Đorđe STANKOVIĆ
Filozofski fakultet, Beograd***

Istorijska nauka i istoriografija uopšte u Srbiji dele sudbinu razvoja društva u tranziciji. To društvo je još uvek pod presijom „krtice istorije”, naprekidno razdirano dihotomijom tradicionalnog i modernizacijskog obrasca razvoja u sadašnjosti i programske stabilnosti za budućnost. Ta „krtica istorija” još uvek ostavlja snažne tragove nacionalnog, često šovenskog i revanšističkog, kao sekularne religije. Racionalna i iracionalna zloupotreba prošlosti sve više poprima oblik nepomirljivosti, a naučno znanje upotrebnu vrednost. Autonomna kreativnost i mišljenje sve više se potčinjavaju klanovskim, grupnim i neformalnim lobijima velike društvene i javne moći. Antinaučnost dobija u Srbije, što se tiče društvenih i humanističkih nauka, gde spada i istorijska nauka, pravo legitimnosti ukoliko je od koristi u tehnologiji vladanja.

Dok je srpska istoriografija u poslednje dve decenije gotovo „obnevidela od prošlosti” tragajući skoro po pravilu za „intrigantnim temama”, čeprkajući sitničavo po našim parohijalnim zaševicama i neslogama, prekrajajući istorijsko naučno znanje u revanšističku reviziju po cenu faraonske sahrane, dotle istorijska nauka u svetu, pored jake struje revizionizma i revanšizma, u osnovnim svojim tokovima razvija i nove teorije i nove metode i nova istraživanja koja rezultiraju i stručnim delima izvan svake manipulativne upotrebe. Naša je zamisao da pokažemo, onoliko koliko nam to naše stručno znanje dozvoljava, o kakvom se to raskoraku radi – da li samo o „duhovnoj dremljivosti” ili planskom i nasilnom menjanju društvene svesti po cenu urušavanja cele zgrade. U odsustvu elementarne političke kulture, sa niskim pragom kritičkog prosuđivanja, gde se upijaju informacije savremenih medija bez provere i nemirenja (što je prvi korak slobode), nove tendencije shvatamo kao novu zamku u kojoj odsustvo elementarne građanske tolerancije koriste snalažljivi profiteri i nacionalne mesije.

Da li medijska istoriografska polemika, publicistika ili esejistika imaju pravo na refleksivnost, analogije i tako snažan uticaj na izgrađivanje nove dru-

štvene svesti i političke kulture građana? Da li imaju pravo na javno moralisanje i ironiju? U poslednjih nekoliko godina „žestoko su protutnjale polemike” u medijima i na sve strane se ispoljila težnja ka reviziji, a često i prepravljanju istorije. To ništa nije novo! Naš „Presklipping srpske pameti” to beleži već punih 20 godina, sa posebnom težinom na intelektualnoj i naučnoj eliti. Osnovni razlog ležao je u tome da su mediji, posebno elektronski, postali glavni izvor informacija, dezinformacija i okupirali u tolikoj meri ljudski život da istorijska nauka mora da reaguje na tu pojavu novih subjekata istorije. Mediji manipulišu masama, snažan su oslonac u tehnologiji vladanja i kreiranja svakodnevnog života. A naučni časopisi, kao i naučnici u institutima i na fakultetima, svedeni su na društvenu marginu. U središtu pažnje je „selektirana naučna elita sa svim beneficijama i promocijom”, profitabilnošću i zanemarivanjem osnovnih postulata struke.

Mediji su postali „civilizacijsko čudo” u vreme liberalizma, posle poraza Napoleona i razvoja snažne industrijske utakmice i slobodnog tržišta. „Nemoguće je”, kaže Šarl Bodler, „prelistati bilo koje novine bilo koga dana, meseca ili godine, a da u svakom redu ne pronađete znakove najstrašnijih ljudskih izopačenosti, a u isti mah, najneverovatnije razmetanje poštenjem i dobrotom, uz to i najbezočnije tvrdnje u vezi sa napretkom civilizacije”. I tako su mediji bili poticajna snaga za stvaranje najčuvenije zbirke pesama XIX veka – *Cveće zla*. Međutim, novi bonapartistički režim odmah je Šarla Bodlera 1857. godine privo u sudnicu, gde su sudije, po svom nahodanju i proceni, izbacile i zabranile ponovno štampanje šest pesama. Potom je na red došao i Gistav Flober zbog svog romana *Madam Bovari*, pa onda... Bilo bi uzaludno najbrajati i one druge! A sve se to opravdavalo putem medija činjenicom da francuska kultura, koja je „vladala tadašnjim svetom”, mora da se sačuva od nemoralna. Bilo bi tu i istoričara stradalnika – biografija Žila Mišlea je time prebogata! To je dalo poticaj Hermanu Melvilu da napiše, pun gorčine i pesimizma, da u sukobu dobra i zla nema pobjednika. Karako i Sioran to dokazuju ljudskom prirodom a Noam Čomski traži dublje društvene korene. A Emir Kusturica metaforično postavlja pitanje: „Da li to Zapad pije Sokratov otrov?”

Međutim, u koju zamku je uhvaćena naučna misao u Srbiji? Demokratije nema bez demokratskih institucija, bez demokratske kulture i civilnih vrednosti načina života – kaže Ratko Božović. Mi bismo dodali samo to da se u sprečavanju entropije koja poništava ove vrednosti mora voditi računa o specifičnostima i demokratskoj tradiciji u Srbiji. Jer, odelo koje nam kroji gospodar sveta nosi se kao tuđe odelo, ma koliko ono bilo ukrašeno vrednim materijalom postave, koja se i ne vidi. Istoričar ne mora da pripada kritičkoj istorijskoj nauci da bi video i doživljavao bezakonje, nasilje, kaos, korupciju, bezglavi juriš profitabilnosti, urušavanja morala i druge pojave „arkanske politike” (R. Božović). Za posledicu imamo vladavinu kako selektirane političke i intelektualne elite tako i promo-

visanje, u skladu sa njihovom ideološkom matricom, selektirane nučne elite. I umesto demokratskog i tolerantnog dijaloga naučnim argumentima imamo sve jače izražene stranačke partikularne interese i partokratiju, u nauci „partajnost” (S. Jovanović). Sve se više poništavaju zakoni demokratije i volja javnog mišljenja zasnovani na racionalnom prosuđivanju stvarnosti. Preovlađuje strančarska, parohijalna i sve snažnije autoritarna kultura dijaloga. Svi predlažu ideale koji vise u vazduhu, a skoro niko ne kaže kako da se oni ostvare – navodi Božović reči poznatog savremenog politikologa Đovanija Sartorija. Čak je i slavni fizičar Albert Ajnštajn, ubeđeni zagovornik „stvarne demokratije”, video „politički ideal” kao mogućnost da se poštuje svako ljudsko biće i da se ni od koga ne pravi idol.

Istorijska nauka u svetu i njena primena, kao istraživačko iskustvo i poticaj za usvajanje novih teorijsko-metodoloških inovacija, u Srbiji je nasilno onemogućavana od 1990. godine i uskoro prekinuta za čitavu jednu deceniju. Samo su retki imali volje, mogućnosti i posredne kanale spoznaje. Građanskim ratom pokidane su veze i sa bivšim jugoslovenskim republikama, koje su „slobodnom voljom” i oružjem postale nezavisne države. Naučna politika i masovna pojava „revizionističkih istoričara” na čitavom bivšem jugoslovenskom prostoru izmehnile su „lice struke i etiku naučnika”. Kada se sada prelistaju knjige i naučni časopisi, jedva da se može naći pedesetak naučno valjanih i pouzdanih dela. Svi su bežali od „svetske nauke” i satanski se zatvorili u svoje parohijlane mitologije. A šta je to svetska nauka u toj deceniji nudila? Jednu izvanrednu *Intimnu istoriju čovečanstva* Teodora Zeldina (1994), može se slobodno reći, naučnu bibliju za razumevanje odnosa pojedinca i društva, nacionalne i verske tolerancije, žene i muškarca, osvajanje slobode i prava čoveka itd. Upravo suprotno onome što su činili „balkanski čobani”! Zatim, isto tako knjigu Žeroma Klemena *Un Homme en quête de vertu* ili Orlanda Patersona *Freedom in the Making of Western Culture*. Obe podjednako na drugoj strani balkanske provalije! Kao i na desetine knjiga o razvoju civilizacijskog dijaloga između muškarca i žene, migracijama i susretima različitih civilizacija, braku u istoriji i statusu dece, pa čak o novim fenomenima modernog doba: slobodnom vremenu, usamljenosti, sportu, zabavi, ekscentricima, snobovima, ishrani, modi, naučnim dostignućima i njihovoj primeni, novim oblicima ratovanja i istoriji seksa – „balkanski čobani” su zaista mnogo propustili! Svakako je ova opaska opravdana ako kažemo da se u ovoj deceniji pojavila i *Enciklopedija kostima* i *Enciklopedija skandala*, te knjiga Patrika Kernija *Istorija erotične literature*.

Bilo bi uzaludno da temeljnije pretresamo sve ono što se u toj deceniji istraživalo i objavljivalo u svetu, ali ćemo pokušati da izložimo odrđen broj primera za razmišljanje, kako kritičkoj istorijskoj nauci tako i „revizionističkim istoričarima”. Tu su, pre svega, knjige o nastanku straha kao društvenom fenomenu. To je važno jer je strah u ljudskoj civilizaciji bio uvek pokretačka sila umerena ka „neprijatelju”, stvarao je „neprijatelja” u vlastitoj sredini i, isto tako,

neprijateljski stav prema drugim narodima, došljacima, strancima i nepoznatim pojavama. Sem Kin je to dobro usmerio prema istorijskoj nauci u svojoj knjizi *Faces of the Enemy: Reflections on the Hostile Imagination*, kao i Džim Forest u *Making Enemies Friends*, a za jugoslovensku praksu Tomas Has u *The Anthropology of War* i Džozef Montvil u *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, a posebno knjiga Prestona Kinga *Toleration*, koja je objavljena još 1976. godine ili novija Žoel Afišar i Žanet de Fuko *Justice sociale et inégalité* (1992). Sigurni smo da će se čitaoci i danas nasmejati ili sarkastično konstatovati čemu jedna *Antropologija turizma* ili *Domaćini i gosti* u vreme kada su šoveni imali daleko važnija posla, u politici ali i u nauci, publicistici, medijama. O knjigama Frančeska Alberonija *Istorija prijateljstva* ili Nemca Niklasa Lumana *Liebe als Passion* da i ne govorimo! U naučnom eseju dopušteno je piscu da stvari posmatra i sa ironične strane jer postiže veći efekat u shvatanju historiografije i usvajanju naše parohijalne svesti i mitomanije. Ako je naša procena pogrešna, neka se naznačeni okrenu jednom Viljemu Grosenu i njegovoj knjizi iz 1974. godine *Le Temps de la vie quotidienne* nasuprot knjizi Džeremija Rifkina *Time Wars* iz 1987. godine, a oni mladi, na pragu karijere knjizi Džona Gilisa *Youth and History*. Ali, to se pokazuje kao nemoguće jer je profitabilnije istraživati „komunistički tereor”, „antijugoslovenske fenomene”, „tajne dosijea Josipa Broza”, prebrojavati četnike i partizane, dodvoravati se savezu „trona i olatara”, po njihovom sudu biti sasvim u duhu vremena, moderan i „napredan”. Ko mari da li je struka zadovoljena? *Interest and Emotion* (Mekik i Sej).

To je bila inicijalna misao koja je dovela do konkretnog razloga da uporedimo kuda stremlje istorijska nauka u svetu danas i kakva je kultura sećanja u Srbiji, jer ono što se u Srbiji historiografski opisuje i medijski promovise ne možemo drugačije da nazovemo. Budućnost će pokazati da li smo bili u pravu!

1. Istorijska nauka u svetu

Moramo progovoriti, vrlo šturo, jezikom nauke, pre svega XX veka. Da li su dovoljno ubedljivi Žak Le Gof i Pjer Nora sa svojom *novom istorijom*. Žorž Šesno i Mark Ože sa *kulturom sećanja* i komparativnom metodom „prošlost sadašnjost” u kojoj značajno mesto ima *oralna istorija*. Kao i oni koji odbacuju *narativnu istoriju*, svi ovi pripadnici koji se zalažu faktički za *totalnu društvenu istoriju* odbacuju mesijanstvo koje negira naučno znanje, profetizam i manipulaciju. To znači, one pojave u okrilju historiografije koje ignorišu prošlost ili u najgorem slučaju naučno znanje o prošlosti. Ne odričemo, takođe, da se i u drugim razvijenijim historiografijama, kao u francuskoj, ne mogu naći „naučnici kao politički pedagozi”. U tom smislu treba konsultovati dela Fridriha Zelmajera i Hajnriha Lubea da bi se stekao uvid u praksu Nemačke, Donalda S. Hala i Roberta Tejlora u Engleskoj ili Mareka Sjučninskog u Poljskoj. Dela Edvarda

Kara, Erika Hobsbauma, Marka Bloka, Lisjena Fevra, Fernana Brodela, Jirgena Koke i Žorža Lefevra samo su opšta mesta u metodološkoj kulturi historiografa i traženja kredibiliteta istorijske nauke. Kod nas neka za to posluži dr Mirjana Gros (*Suvremena historiografija*, Korijeni, postignuća, traganja, Zagreb, 2001). Neka se ne naježe šoveni – istorijska nauka je univerzalna kategorija i ona ne podleže nacionalnim granicama. Ali se to nagomilano različito iskustvo kod „revizionističkih istoričara” i medijskih moderatora uopšte ne primećuje – svako pretenduje na svoju genijalnost i pamet! A treba samo zaviriti u najnovije kapitalno delo Marka Feroa *Upotreba i zloupotreba istorije*, koje je prevedeno na devet svetskih jezika. Kod nas nije – koga to zanima? Ne zanima čak ni one koji sede u takvoj naučnoj ustanovi od „nacionalnog karaktera” kao što je SANU!

Akademici imaju svoja srpska posla i svađe, kao i Sinod, kome je važnije da se u ovom trenutku gradi više od 500 crkava nego što smo obogaljeni do nepokretnosti u sticanju novih naučnih znanja. Uskoro će horizont Srbije biti preplavljen crkvenim tornjevima i sirotinjom (koja je već počela da umire od gladi), ali znati kuda je išla istorijska nauka u svetu biće privilegija pojedinaca. Naša namera nije da se zaustavimo na ravni klasičnih škola u istorijskoj nauci XX veka, koje su umnogome pomogle da taj vek, kao i one ranije, donekle spoznamo u određenom kvantumu naučnog znanja. Međutim, postavlja se pitanje da li je istorijska nauka u svetu imalo dotakla od 2000. godine naše naučnike, kada su Srbiji bila odškrinuta vrata prema novim svetskim iskustvima?

Nismo ubeđeni da je neko od „selekritrane naučne elite” konsultovao knjigu *Postmodernizam u istoriji* od Beverlija Sautgejta, taj obimni zbornik polemika o „nativnom karakteru istorije” koje su vodili dugi niz godina Gotfri Roberts, Hejden Vajt, Dejvid Kar i Frederik Olafson, zatim o „oralnoj istoriji” Roberta Perkisa i Alistera Tompsona. O desetinama knjiga na nekoliko svetskih jezika koje nas uvode u primenu kompjutera u istorijskoj nauci da i ne govorimo! Nećemo pogrešiti ako iznesemo podatak da u Srbiji danas zna samo nekoliko istoričara za *Enciklopediju Holokausta* i teološko-filozofsku i politikološku *Holocaust Politics* objavljenu 2001. godine. A o novoj istoriji balkanskih ratova Ričarda C. Hala, pisanoj na nama do sada nepoznatoj arhivskoj građi i na nov način? Isto kao i kapitalno delo Stefana J. Lija, koje prvi put u zapadnoj historiografiji predstavlja SSSR i Staljina ne samo kao autoritarnu državu i njenog vođu, već iscrpno govori o ekonomiji, društvu, kulturi, prosveti, stvarnom doprinosu u pobedi nad nacizmom, o kompatibilnosti političkih i ekonomskih interesa u razdoblju „hladnog rata” itd. Daleko od stereotipa o državi „terora”, „nasilja”, „zla”, „zločina”, „komunističkog” ili „boljševičkog totalitarizma”! I ovi fenomeni su proučeni u pomenutoj knjizi, ali bez traga propagandnih stereotipa na kojima naši „revizionistički istoričari” grade uspešne karijere a crkva vernike. Razočaraće se i jedni i drugi ukoliko uzmu u ruke knjigu *Communism and the Collaps*, a još više *Science and Ideology* Marka Vokera. Verovatno neće pove-

rovati ni jedni ni drugi da je u poslednjih nekoliko godina objavljeno samo na engleskom jezičkom području preko pedeset knjiga o ženama i feminizmu, omladini, studentima, marginalnim grupama, posebno masovnoj pojavi homoseksualizma, braku i bračnim odnosima u različitim kulturama, o verskim pitanjima savremenog doba (hermetizmu, civilizacijskom sukobu, prozeletizmu, ekumenizmu itd.), migracijama jug–sever, odnosu siromašni–bogati, o izbeglicama i prognanicima, različitim oblicima prostitucije i kriminala, svetovnim i verskim praznicima itd.

Stare i nove predstavnike „revizionističke škole” i svakovrsne „političke pedagoge” sigurno će obradovati činjenica da ipak u tom razvijenom svetu postoji knjiga Erika J. Evansa *Tačer i tačerizam i Britanija posle 1945*. Dejvida Čajlds, čije poslednje poglavlje je posvećeno Toniju Bleru, koji je još uvek na vlasti. Međutim, nijedan od ove dvojice autora ne tvrdi da su pisali knjige istoriografskog karaktera, već na poznatim istorijskim činjenicama „komparativne politikološke analize” i „studije unutrašnje politike”. Doduše, u slučaju Margaret Tačer sa „analitičkim i engleski ironičnim proporcijama” – više za široke mase, popularno i intrigantno.

I u drugim historiografijama takvih knjiga ima i one su takođe popularne. Najmanje u francuskoj historiografiji. Zbog toga je zasigurno vrlo primamljiva knjiga Filipa Todija *Pet francuskih republika*, predstavljenih njihovim najpoznatijim predsednicima, u obliku biografija. Kao i ne tako davno objavljena knjiga Džejmisa Barnsa *Roosevelt: The Lion and the Fox!*

I na naše iznenađenje, englesko govorno područje preplavljeno je sa osam volumena istorije „klasičnog imperijalizma (1899–1939)”, posebno eksploatacije i terora u Indiji, Africi i Kini, sa sedam volumena „velikih svetskih civilizacija”, sa četiri volumena istorije „sifražetkinja i feminizma”, sa četiri toma „istorije polova i društvenog puritanizma”, sa pet tomova istorije „braka i bračnih pitanja, porodice i društva”, sa tri toma „istorije krivičnog zakonodavstva i društvene represije”, sa pet tomova istorije „sloboda, vlasništva i zakona”, sa dva toma „glavnih međunarodnih ugovora u XX veku” i jedanaest tomova „spoljne politike Velikih sila”! Ali to nije sve – piše se naveliko i o „klimatskim promenama”, „urbanizaciji planete (1870–1940)”, „istoriji nastanka televizije”, ulozi „filma u društvu”, „istoriji Holivuda”, „teorijama filma” i pet volumena o „kritičkom konceptu u medijima sa stanovišta društvenih nauka i političke kulture” i to na primeru televizije! Francuska i nemačka historiografija okrenute su sebi i svojim „imperijama” – i za nas tu ima mnoštvo korisnih saznanja! Italijani su takođe „fascinirani” svojim „rimskim carstvom”, „rizordimentom” – i fašizmom! Benito Musolini je doduše zapostavljen – u svim navedenim istoriografijama jedva da ima novih desetak njegovih biografija, ali zato biografija Adolfa Hitlera i istorije nacizma, holokausta i Staljina i staljinizam ima bar deset puta više. I možda ne bi ove knjige naučnog i politikološkog karaktera navodili da za

njih nismo pronašli i prikaze u svetski poznatim novinama, naučnim časopisima i da nisu bile predmet televizijskih debata. A to je bar lako proveriti! Međutim, i kod njih i kod nas ima sve više knjiga o genocidu nad Italijanima i Nemcima od 1945. godine!

U 2005. godini, na engleskom govornom području, koje danas apsolutno dominira u historiografiji, dobili smo, po našoj proceni, oko 30 monografija najznačajnijih država sveta (nas naravno nema), preispitivanje svetskih ratova, istorije pojedinih nauka, univerziteta i ostalih naučnih ustanova pa čak muzeja i biblioteka, naravno, i prve knjige o korenima terorizma.

A oni koji se bave terorizmom kao istorijskom pojavom, u svetu i kod nas, čepkaju po „tehnologiji terora” i prebrojavaju žrtve. A trotomna (1.776 strana) *Internacionalna enciklopedija socijalne politike*, koja je upravo izašla, samo je uzaludni trud naučnika koji vide pravi način borbe upravo protiv tog savremenog fenomena u borbi protiv siromaštva, u politički afirmativnim akcijama (bez upotrebe grube sile), zaštiti dece i žena, planiranju porodice, pravdi, filantropiji, dobrovoljnom i neuslovljenom radu bogatih fondacija, imigrantskom pitanju, međunarodnim radničkim sindikatima i jeretički-demokratskom socijalizmu i povećanju domaće proizvodnje, tolerancije, socijalnog rada i razvoja socijalnih ustanova... Izdavač renomirana svetska kuća „Routledge”! U tom pravcu razmišljanja zapitani smo zašto nijedna biblioteka u Srbiji ne raspolaze već više od dve decenije glavnim istorijskim časopisima velikih svetskih historiografija? I posebno zašto niko ne čita i ne koristi u istraživačke i interpretativne svrhe danas najtiražniji i najugledniji *International Review of Social History*, zatim *History and Theory*, *Archiv Für Sozialgeschichte*, *Comparative Studies in Society and History* ili popularni i izvanredno ilustrovani *Revue historique des Armées*. Ima i naših autora i mnogo o našoj vojnoj istoriji!

Jugoslavija i Srbija posebno nose pečat agrarnog društva, kao prelaz u srednje razvijene industrijske zemlje pod kraj XX veka, a niko ne poznaje brojna dela iz domena „ruralne civilizacije” jednog Emanuela Le Roj Ladirija? A u Hrvatskoj su ga shvatili u naučnom smislu vrlo ozbiljno već pre jedne decenije! U Sloveniji ga istraživači koriste već četiri decenije sa svojom „krajevnom zgodovinom”. I jedni i drugi su dobro upoznati sa nemačkom historiografijom koja već dugi niz godina temeljno proučava *Die albanische Grossfamilie im Kosovo*, nemačku nacionalnu manjinu u Jugoslaviji i na novim dokumentima odnos Nemačke i Austro-Ugarske prema Srbiji i Crnoj Gori, pa i Jugoslaviji! Mađari takođe! I onda smo kao naučnici zaprepašćeni kada se pojavi knjiga u Sarajevu 2003. godine *Historijski mitovi na Balkanu* revizionističkog karaktera i prepuna starih i novih istorijskih stereotipa. Ili što se jednom godišnje istoričari navedenih država, plus iz Italije i Švajcarske, već 15 godina sastaju na naučnim skupovima o sredozemnoj i srednjoevropskoj istoriji i izdaju časopis *Annales* sa posebno intrigantnim podnaslovom – *Historia et Sociologica*.

Nije nam cilj da ovim suviše kratkim osvrtom sugerišemo bilo kome u istorijskoj nauci „ispravne puteve”, već da sagledamo svoju neukost. Svet se u svojoj produkciji historiografskih dela i po količini, vrsti i istraživanju sveobuhvatnosti ljudskog života naprosto „odlepio” toliko daleko od balkanske šovenške zarobljenosti da je veliko pitanje koliko ga uopšte možemo razumeti. Pratiti ili imitirati ga ne možemo! Strani analitičari imaju pravo kada kažu da na tu balkanizaciju pristajemo! Nas je prosto ovde strah da sugerišemo onima koji se bave istorijskom naukom da pročitaju tri toma knjige *Era informacije* (Paris, 1999) Manuela Kastelsa. Zato ćemo preneti ono što je svima dostupno – njegov autorski članak iz NIN-ovog dodatka *Monde diplomatique* o masovnim medijima. U svojoj trotomnoj knjizi ovaj autor jedva da uvrštava više društvene i humanističke nauke kao izvore informacija, izvore kreiranja savremene politike i razvoja društva – „nisu komunikativni” – sa brzim tokom društvenih promena, po prirodi struke suviše su tromi i njihova znanja suviše kasno stižu.

„Informacija i komunikacija su”, kaže Manuel Kastels, „uvek bili važni vektori i same vlasti i alternative toj vlasti, i otpora u težnji ka socijalnim promenama”. Zbog toga autor smatra da su informativnost i komunikacija temeljna stvar u formiranju „duha ljudi”, odnosno društvene svesti. U tom smislu kaže: „Kolektivna misao (koja nije prost zbir individualnih misli u interakciji, već misao koja upija sve i emituje u celokupnom društvu) stvara se u polju komunikacija. Jer zapravo iz tog polja dolaze slike, informacije, mnjenje i pomoću tih mehanizama komunikacija iskustvo je emitovano i preneto na kolektivni nivo.” To je upravo ono što čini našu kopču sa drugim delom ovog naučnog eseja! Zašto?

„U savremenom društvu politika istovremeno ima i medijsku dimenziju. Sastav političkog sistema pa čak i odluke koje iz tog sistema proizlaze čine scenu za medije koji traže podršku građana, ili makar smanjenje njihovog neprijateljstva... Pored toga mediji imaju unutar sebe sisteme kontrole sposobnosti da utiču na publiku.” To je gubitak njihove autonomije ali i sticanja epiteta „angažovanog novinarstva”, „militantnih medijskih moderatora”, „ideoloških revanšista” – ali režimu neophodnih. Kao nekada!

Međutim, ti medijski moderator i „revizionistički istoričari”, ako već komentarišu ili pišu o značajnim zbivanjima iz istorije Jugoslavije, trebalo bi bolje da poznaju međunarodni kontekst tih zbivanja. Zar su autoriteti za ovaj problem sa LSE (London), GIIS (Ženeva) i Kings koledža (Kembridž London) uzalud 2003. godine objavili vrlo informativnu i pristupačnu *Istoriju međunarodnih odnosa u XX veku* (544 strana i 20 mapa)? Zar je poznata izdavačka kuća „Makmilan” uzalud objavila najznačajnija dela savremenih teoretičara istorijske nauke – Edvarda Kara, Robina Dž. Kollingvuda, Pola Vejna, Artura Marvika, Meta Perija, Erika Hobsbauma, Stefena Dejvisa, Majlsa Fajburna, Džulijet Gardiner, Henrija Kozickog, Donalda Mekrajda, Alena Bekera i još mnogih drugih? Tu su već nekima poznati naslovi, kao *Šta je istorija?*, *Šta je istorija danas?*,

Nova priroda istorije, Marksizam i istorija, Društvena istorija, Geografija i istorija, Informatika i istorija, Razvoj moderne historiografije i da na kraju pomenio *Rečnik istorijskih termina* Krisa Kuka.

Za poslednjih pet godina nismo videli nijedan prikaz ovih knjiga u našim naučnim časopisima i nismo videli da se istraživačko novinarstvo i medijski moderatori služe bilo kojim naučnim znanjem iz njih. Posebno se to odnosi na „revizionističke istoričare” i medijske moderatore na TV. A Manuel Kastels doslovno kaže: „Medijska poruka najjednostavnija i najjača jeste slika. A najjednostavnija slika je lice. Postoji organska veza između medijazacije i politike, personalizacije medija i personalizacije politike. Kada prevagne politički život koji je zasnovan na svađama ličnosti i slika ili medijskih manipulacija, programi gube svoj značaj budući da više niko to ne prati i zato što građani više na to ne obraćaju pažnju (verovatno s razlogom).” Kastels smatra da to dovodi do „duboke sadašnje krize legitimiteta politike” i „nedostatka poverenja građana u sistem”. Tako je sa naukom i medijima u državama sa visokom političkom i ličnom kulturom, ali, čini nam se, da je daleko od stvarnosti u politici, kulturi i nauci Srbije. Posebno kod njenih često viđenih i sveprisutnih nacionalnih mesija. Opšte je uverenje teoretičara medija da danas živimo u „vremenu medijskih laži” i „opiskurne lične promocije”.

2. Kultura sećanja u Srbiji

„Kad god osetiš da bi trebalo da nekoga kritikuješ seti se samo da nisu svi ljudi ovoga sveta imali prednosti koje si imao ti”, tako je otac savetovao sina Nika Karaveja u romanu *Veliki Getsbi* Frensis Skota Ficdžeralda. A poslušni sin je odreagovao na sledeći način: „Shodno tome razvio sam sklonost da se pri donošenju sudova držim rezervisano, naviku koja mi je pokazala mnoge zanimljive karaktere i isto tako me učinila žrtvom ne malog broja gnjavatora”. I tu bismo se složili sa Ficdžerald, jer svako zadržavanje sudova o nekome ili nečemu predstavlja stvar beskrajne nade da ćemo razviti još više sistem pozitivnog naboja u bolje. Tu je i strepnja da ne propustimo nešto skriveno a značajno, nekoga sa visokim intelektualnim vrednostima i delima, a to nije samo etički princip, već i nešto što dolazi sa osećanjem pristojnosti koje se formira u porodici i društvu.

Ali, ima jedna nesavladiva prepreka da bismo usvojili ovu mudru etiketu s drugog kraja sveta kao životni kredo u vreme kada pisac gore pomenutih redova nije mogao ni da sanja o tome kakva će biti njegova otadžbina i njeno društvo. Mi smo, ipak, na drugom kraju planete, i to ne na bilo kome već na Balkanu i mogli bismo da kažemo da su nam bliži etički pojmovi koji u procesu donošenja sudova imaju malo više sasvim realne gordosti i nepokornog stvaralačkog temperamenta. Svesni smo činjenice, što ćemo na kraju ponoviti, da

sve ono što je bilo dobro za naše očeve ne mora da bude dobro i za nas i našu epohu. Nadali smo se da će čovek ovog prostora da teži svom samorazvoju a društvo ka intenzivnoj modernizaciji koja se oslanja na kritičko i tolerantno preispitivanje prošlosti. Mada na naše zaprepašćenje i dugotrajno ćutanje, nije zablistalo znanje i racionalnost, etičke vrline i tolerantnost, uvažavanje suprotnog stava, verske ili staleške pripadnosti (što deklarativno karakteriše liberalno građansko društvo), već medijski moderatori koji sa takvom lakoćom improvizacije izgovaraju reči lične proizvoljnosti, ideje i misli svadalice i „ćeralice”, misli koje po pravilima mode zanimaju građanstvo nedelju dana, ali sami, pri tome, „ne znaju šta se radi i misli u njihovoj kući”.

Istoriografija je, po našem mišljenju, širi pojam od istorijske nauke. Istoriografska publicistika, feljtoni, eseji, medijske rasprave i polemike, javne tribine i predavanja, izložbe i video-bimovi, ulaze u okvir historiografije u širem značenju, ali nisu naučni rod istorijske nauke. U njima ima više ličnih impresija, političke pedagogije, nategnutog moralisanja, nekritičkog veličanja i osporavanja vođa, mondijalizma ili emocionalnog nacionalizma, koji su strani kritičkoj istorijskoj nauci, prevashodno racionalnom poimanju vremena u kojima su se događaji odigrali i poštovanju verodostojnosti istorijskih činjenica (izvora). Ali to ne znači da mediji, publicisti i naučnici nužno moraju da menjaju svoja etička načela i promenom ideološke matrice vrše *nasilnu reviziju*, odbacujući dostignuto kao samo jednu ideološki nepodobnu etapu u razvoju historiografije. Naučnik koji se bavi istorijskom naukom nužno mora imati postojana načela, obogaćena inovacijama iz domena stečenog iskustva i novih teorijsko-metodoloških polazišta. Naučniku kao duštvenom biću, pa samim tim u određenoj meri i *hommo politikusu*, dozvoljeno je *preumljenje ali ne i potčinjavanje*. Dozvoljena je i savremena esejistička forma kojom se slobodno poigrava u analizi stvaranja nove kolektivne istorijske svesti. Isto tako i kritike načina na koji se to radi u ime istorijske nauke. To znači promišljenje pojava i novih tendencija, na *novim izvorima novo razumevanje epohe i događaja*.

Opšti je utisak da je medijska historiografija postala teatar za uveseljavanje naroda niske političke kulture i nerazvijenog osećaja za procenjivanje mere kritičnosti. U glavnim tokovima u tome teatru dominira tragikomedija. Da je u pitanju prava umetnost, to bi bilo i poželjno, ali neobaveštenost, poluučenost, voluntarizam i rigidnost nosilaca glavnih uloga teraju nas na ozbiljno razmišljanje – koja je svrha toga „igrokaza”. A medijski glavni glumci odapeli su strelu a da ne znaju u kome smeru ide i da li će dosegnuti cilj!

Brojnim čitaocima srpskih novina i gledaocima TV emisija, u kojima je broj historiografskih tema porastao u razdoblju 1990–2005. godine više nego dvostruko u odnosu na dvostruko duže razdoblje 1960–1990. godine, verovatno je već usađen „sindrom medijske nadmoćnosti” u odnosu na dela kritičke istorijske nauke. Nisu u pitanju samo novi mediji i njihovo razgranavanje, vizuelna

privlačnost, „porodična atmosfera” i populistički jezik i stil, već i sve značajnije shvatanje političkih struktura o mogućnostima uticaja medija na oblikovanje istorijske (društvene) svesti, pa i na samu tehnologiju vladanja.

Tvrdimo, sasvim odgovorno, da je broj naučnih dela objavljenih u okri-lju istorijske nauke, broj naučnih časopisa, rasprava i članaka bio u razdoblju 1960–1990. godine, neuporedivo veći od broja medijskih promocija istoričara i njihovih rezultata. Mediji su u tom razdoblju, doduše bojažljivo i sa mnogo pro-vera, donosili samo ono što je naučnik imao da kaže novo u svojoj užoj oblasti istraživanja. Retko su se usuđivali da govore ili drže didatičke „pridike” izvan svog domena nauke, tu i tamo mogla se čuti koja žučna opaska na račun savre-menih političkih i društvenih zbivanja ili neka filozofsko-istorijska pouka. Isto-ričar je bio tu da prezentira najnovije rezultate u svom delokrugu, a na politi-čarima je bilo kako će koristiti te rezultate putem medija. I ne bi se moglo reći, u celini, da je bilo jednomylja, jednoglasja, oponašanja ili opravdavanja ideo-loške matrice. Naprotiv, ako se ikada više arhivski istraživalo i rušili stereotipi, koje je u početku „tvrdo” a kasnije „meko” koristila (kao rezultate nauke) upra-vo ta ideološka matrica u dnevno-političke svrhe, onda se to, sa stanovišta repre-sivnosti, odnosilo samo na rano razdoblje. Zvanična politika i ideologija od 1965. godine prepustile su nauku naučnicima! Sporadični „ekscеси” nisu uticali na matični tok razvoja istorijske nauke, osim onih koji su zbog socijalne sigur-nosti „pojačali vlastitu autocenzuru”. Ni javnost nije bila prijemčiva za krajno-sti, bez obzira na medijske pritiske. Prekretničku misiju izvršila je srednja gene-racija, koja je došla na fakultet i u institute u razdoblju 1960–1970. godine i ona je mahom već biološki i politički potrošena. Šta se može uporediti sa blizu 100 monografija i oko 2.000 rasprava i članaka u naučnim časopisima, prevedenih na sedam svetskih jezika, koje su objavili prof. dr Branko Petranović, akademik Ljubo Boban, akademik Dimitrije Dimo Vujović, prof. dr Bogdan Krizman i dr Janko Pleterski! Sasvim odgovorno tvrdimo da su oni istražili u zemlji i ino-stranstvu više istorijskih izvora nego što je to uradio kompletan naučni potenci-jal u Srbiji danas.

U tom smislu medijska kultura sećanja koja se odnosi na XX vek, poseb-no na istoriju Jugoslavije, poticajem iz razvijenih historiografija, tranzicionim preobražavanjem i uticajem „emigrantske literature”, dala je polet najmlađem naučnom naraštaju (ne svima) *da imitiraju reviziju istorije*, da u ime profitabil-nosti idu u krajnosti i odstupaju od struke i njene etike, pa čak da putem medija stvaraju svojevrsni kaos u kulturi sećanja. Dužnost nam je da upravo zbog njih definišemo pojam medijske kulture sećanja. Pod tim podrazumevamo metode, tehnike i modeliranje istorijske svesti po obrascu ideološke matrice koju propa-gira novi vladajući društveni establišment, partija ili neformalna grupa. Mediji su, nažalost, za takvu vrstu nove kulture sećanja nepripremljeni i izuzetno pod-ložni uticaju političkih partija. Tako se dešava da novi revizionistički istoričari nenaučno prenose nove i nametnute vrednosti XXI veka (njegovog agresivnog

početka) i stvaraju nove stereotipe o događajima u XX veku. Usled niske političke i opšte kulture medijskih moderatora, kao i naroda u celini, medijske istoriografske rasprave postaju iracionalne, nabijene emocijama umesto činjenicama, pa se čak javno ispoljavaju netolerancija i mržnja, koje pozivaju na osvetu. Zato graditelji novih stereotipa vode u novinama i na TV-u dijalog proizvoljno, na osnovu ličnog predubedenja a ne sazajnog iz nauke. Činjenice vremena su postale izlišne! Sve je više u novoj kulturi sećanja drastičnog uticaja „partajnosti” kako bi rekao Slobodan Jovanović – i za razliku od ranijeg razdoblja, nekulturnog i agresivnog nipodaštavanja sagovornika.

Pre ovog savremenog višestranačkog razdoblja imali smo ubrzano razdoblje osobađanja nauke od ideologije jedne partije sa znatno višom kulturom sećanja u medijima, sa kulturom sećanja *dokumentarističkog karaktera* i učešćem najuglednijih eksperata nauke.

Savremene političke stranke vrlo uporno, putem medija, nastoje da izgrade svoju kulturu sećanja pozivajući se na kontinuitet sa strankama iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije. Tako Demokratska stranka baštini Ljubu Davidovića, ali zaboravlja da se taj „maršal demokratije” uporno borio za socijalnu pravdu, političke slobode i ravnopravnost naroda bez uplitanja crkve. Ako Demokratska stranka želi da baštini upravo tu stranku, onda bi u njenom programu moralo da stoji i opredeljenje za monarhiju i monističko građansko društvo. Morala bi da stane iza jednog od njenih najistaknutijih članova Vojislava Veljkovića koji je bio predsednik beogradske opštine za vreme austrougarske okupacije (1916–1918), morala bi da stoji iza restriktivne monističke politike i zakonodavstva jednog Milorada Draškovića, morala bi da stoji iza Svetozara Pribičevića, koji je kralju Aleksandru doneo „dve krune”, pocepao stranku 1924. godine, pridružio se Stjepanu Radiću u jednoj violentnoj opoziciji (SDK, 1927), pružao snažan otpor diktaturi i bio interniran u Brus, a pri kraju života u Pragu se približio komunistima! O Milanu Grolu ili Boži Markoviću da ne govorimo.

Ako Srpski pokret obnove želi da baštini monarhistički ravnogorski pokret, a u isto vreme verbalno želi da se bori, po svaku cenu, za „ulazak u Evropu”, onda sa vašarskom gučanskom ikonografijom Ravne gore i nasilnim zakonskim pomirenjem nacije (pa bila ona i ostala nepomirljiva) Evropa ne može da prepozna „znake pozitivnog čitanja”. A treba samo konsultovati najnovija izdaja poznatih svetskih enciklopedija i uporediti odrednice Josipa Broza i Dragoljuba Mihailovića! Ali, to svetsko znanje nekome u Srbiji ne treba! Treba *Srpska porodična enciklopedija* kao ekskluzivni srpski porodični kuvar. Ko uzme u ruke najnovije izdanje *Enciklopedije Britanike* pod naslovom *Mikropedija* (12 tomova!) biće mu sve jasno o kakvim se kuvarskim receptima radi! Samo nagoveštavamo da će uskoro biti i sudski skandal u vezi sa krađom autorskih prava!

Istorijske ličnosti i pokreti se procenjuju po njihovom učinku u realnom životu. Bilo bi od izuzetne važnosti da nam „revizionistički istoričari” i vode

Srpskog pokreta otpora pronađu i jedan dokument Draže Mihailovića (preporučljivo autograf): 1) gde on lično sebe i pokret obeležava kao antifašistički, 2) gde on *lično* izdaje naređenje za napad na Nemce i Italijane, 3) gde se on *lično* zalaže za nacionalnu i versku toleranciju, 4) gde se on *lično* zalaže za ponovnu integraciju Jugoslavije. Samo toliko! Vođe stranke takođe bi trebalo da znaju da nije postojao nijedan pripadnik Jugoslovenske vojske u otadžbini (a zna se šta je vojska) u Sloveniji (izuzev jednog odreda krajem 1944. godine), u tzv. Banskoj Hrvatskoj, u Slavoniji, Sremu, Bačkoj, Baranji, Banatu, na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji! To znači na više od polovine geografskog prostora Jugoslavije! To je *de facto* bio „šumadijsko-crnogorski četnički pokret”, u osnovi rojalistički. Pozivanje na činjenicu da je Draža Mihailović bio u emigrantskoj vladi koju su u Londonu priznavali saveznici iz antifašističke koalicije je odrinarna besmislica jer ta činjenica nema nikakve veze sa stvarnošću u zemlji (izuzev jednim delom u 1941. godini), Evropa nije slepa niti nepismena. Ona nas vrlo pomno „gleda i čita”, teško zaboravlja.

Da li „revizionistički istoričari” i njihove bogate i ostrašćene mecene znaju da se od 20. aprila do 13. maja 1941. godine u Beogradu gotovo svake noći pucalo na nemačke patrole i izvodile veće ili manje sabotaze? I ubijen je upravo u Beogradu, kao čin otpora, prvi nemački vojnik i streljana prva manja grupa talaca. Bilo je to noću između 20. i 21. aprila. Zar je bitno ko je pucao? Gde su tada bili i Draža Mihailović i Josip Broz Tito? I ko bi za nauku i posebno za politiku trebalo da bude „prvi gerilac u Evropi”? U primitivnom prepucavanju i svojatanju, veličanju ili unižavanju, ta ista Evropa vidi i dalje samo „balkanske čobane” ili „zemlju parija”!

Demokratska stranka Srbije (DSS) već duže vreme traži svoj identitet u državnom legalizmu i umerenom nacionalizmu. Da bi to postigla, ona svoju legitimnost u prošlosti traži u onim naznakama savremene države i njenih ustanova od 1804. godine i čvrstom savezu „trona i oltara”. Međutim, ni „revizionistički istoričari” niti vođstvo DSS-a ne shvataju da ti oblici državnosti i legalizma, što se tiče Srbije, nikada nisu postojali, bez obzira na priznanje njene međunarodne samostalnosti 1878. godine. Od 1804. godine do danas Srbija je uvek imala ograničen ili suspendovan suverenitet. Iluzorno je i pomisliti da se taj suverenitet može uspostaviti na teritoriji Srbije, čiji je jedan deo okupiran, a drugi pod ograničenim suverenitetom (specijalnim ugovorima sa komandom NATO iz 2004. i 2006. godine) čiji su unutrašnji činioци razvoja društva – najprimitivniji oblik prvobitne akumulacije (anarhično otuđenje državne i društvene imovine, najznačajnijih strateških privrednih preduzeća, totalno srozavanje moći vojske i besprizorne eksploatacije radništva – radnik u „U. S. Steel” Srbija u Smederevu prima 70 centi na sat, u Košicama 3 dolara, u istoj kompaniji u čeličanama u Pitsburgu radnik zarađuje 17 dolara na sat, a u američkim čeličanama u Nemačkoj 25–30 dolara!) Puni suverenitet u 19. i 20. veku, a posebno danas, teore-

tičari međunarodnog prava i najznačajniji historičari tvrde da su imale i imaju samo odabrane velike sile. To je promenljiva kategorija, koja zavisi od uspona ekonomske i vojne moći i njihovog umanjavanja. Savremene političke stranke malih država, kao i njihovi lideri, moraju izvrsno da poznaju realan svet u kojem živimo, da imaju čvrste oslonce u zemlji i van nje koji će joj obezbediti opstanak i prosperitet, da istorijska tradicija i tradicionalne ustanove (crkva) budu prilagodljive za projekte budućnosti (a ne za sticanje materijalne dobiti i podrške idejama srednjeg veka i svakovrsnog revanšizma), da se politika vodi prema realnim mogućnostima a ne ličnim ili stranačkim željama. Alternativa malih država je u homogenizaciji društva koja će imati podršku svih njenih građana.

Posebno je upadljivo „istorijsko sećanje” Srpske radikalne stranke i njenog vođe Vojislava Šešelja. Što se tiče „vođe”, takvu vrstu skribomanije, koja žestoko juriša na ceo svet, posebno Vatikan i SAD, Hrvate i Muslimane, istorijska nauka još nije imala u svojoj vizuri. Rigidni antikomunizam se podrazumeva i kao ideja i kao pokret i kao društvena praksa. O Josipu Brozu Titu da ne govorimo, kao i nepoznavanju ili u najmanju ruku falsifikovanju izvora i nakaradnom „čitanju starih dokumenata”. I pozivaju se pri tom, vrlo često, na Narodnu radikalnu stranku i Nikolu Pašića! Istina je da su radikali, kao i demokrati, videli u boljševicima moguće rušioce „tek stvorene nove zgrade, koja je bila u interesu svih plemena a posebno srpskog”. Pašić je obraćao izuzetnu pažnju i na tu „novu zgradu”, ali i onoga ko je faktički najviše doprineo da se ona stvori – srpski narod. Međutim, nije bio „Velikosrb”, nije crtao nikakve unutrašnje granice i bio je poštovan u svim krajevima Jugoslavije. SRS medijski agresivno koketira i sa NRS i sa Nikolom Pašićem, a to koketiranje prelazi u karikaturu.

Socijalistička partija Srbije imala je u društvenoj praksi i nacionalnoj politici toliko „razvojnih faza” da se takva „dinamika” odavno nije uočavala u istoriji. Glavni inspirator, njen vođa, posebna je i još zadugo neispričana priča. O JUL-u i njegovom čuvenom „ruskom akademiku” ne treba trošiti papir. I sve ove stranke i grupe u pojedinim strankama imale su i imaju svoje isturene „revizionističke historičare” (dobro plaćene i stambeno situirane – rekoše nam u poverenju!) koji, kao i mediji, žele da nametnu vlastitu kulturu sećanja. Ta kakovnija sve više liči na *theatar mundi*. To je za ovo društvo tragikomično, to je staromodno obnavljanje građanskog sentimentalizma, udaranje u diplo da bi se izazvale emocije (uglavnom negativne). A stranci dolaze da slušaju naše diplo, uživaju u gučanskoj ikonografiji nacije i kući ne ponesu nijednu sliku, a kamoli knjigu iz istorije.

Jedan naš poznati filozof napisao je u svojim poznim godinama obimnu studiju o „filozofiji i smrti”. Isto tako, jedan poznati neuropsihijatar približio je ovaj fenomen „pravoslavnom misticizmu”. Antropoloških studija i rasprava ima znatno više. Koliko samo sjajnih poticaja za istorijsku nauku da se drugačije razume XX vek kao epoha zla i masovnog nasilnog umiranja! Istorijska nauka,

od one akademske sa kritičkom vizurom do one revizionističke, uglavnom ćuti. Drži se doživljaja ljudske stvarnosti onako kako nam svedočanstva ostavljaju tragove realnog čovekovog nestanka. Bavi se više opisivanjem i statistikom, bolje reći prebrojavanjem u kome ima više lične i kolektivne zlobe nego nauke. Ostaje još uvek tajna za istoričare zašto „balkanska plemena” i narodi više vole svoje ruševine od onih koji su pod njima nestali, zašto su „tuđe ruševine” i žrtve od manjeg značaja od vlastitih? Iracionalno tako postaje mit, istorijski stereotip. Moderni mediji idu istom stazom – napajaju nove generacije da više mrze mrtve počinitelje nego da trajno pamte svoje žrtve. O pojedinačnoj ili kolektivnoj katarzi možemo da govorimo kao o „ozonskoj rupi” – polako, ali temeljito, menja planetarnu fizionomiju.

Tako smrt dobija nakazni oblik kao i pojave nakaznosti stvarnog života. Da li smrt koja nam se utiskuje svakodnevno u svest i dobija planetarnu dimenziju samo kao oblik beživotnosti i truleži otupljuje čovekov um do te mere da istoričar mora da konstatuje da pojedinačna ili grupna smrt brzo bleedi kao vest za jedan dan i povlači se pred trajnom opomenom ruina destruktivnosti materijalnog. „Sećanje većine ljudi je napušteno groblje”, kaže Margarit Jursenar. „Tu bez počasti leže oni koje smo prestali da volimo.” A divimo se, sa nostalgичnom uspomenom, krajputašu sa nevešto izrađenom slikom onog za čije kosti i ne znamo gde su, a često samo goli kamen označava ime. Poznate i nepoznate žrtve ipak opominju istoričare, ne samo na surovo ispaštanje i trenutak prestanka bitisanja, nego i na razmišljanje *na kakav način su živele do trenutka smrti?* Tu istoričar ima pravo da postavlja univerzalnu etičku normu kao istorijsku kategoriju.

Šta nam je u tom smislu nametnula tranziciona mondijalizacija? Jedan stav, čvrsto poduprt vladajućim establišmentom, koji nema nikakvih dodirnih tačaka sa modernizacijom društva i unapređenjem nauke – „Prošlost nam ne da mira, ali s vremena na vreme ljudi su o njoj menjali mišljenje... Da bi čovek imao novu viziju budućnosti, uvek je bilo neophodno da najpre ima novu viziju prošlosti” – i te nove ideološke matrice od Frensis Fukujame do Teodora Zeldina začinju dihotomiju svake nacionalne istorijske nauke. Naše mišljenje je umnogome drugačije – najveća beda je zavisiti od drugih. Time ne želimo da pojavu novih teorija i metoda, kao i konkretnih istraživanja, naprosto smeštamo u zatvorene fioke već da sugerišemo mogućnosti izbora koji će neprekidno da unapređuje istorijsku nauku. Međutim, već tu nailazimo na prvu prepreku – niko ne uviđa sveopštu oskudicu u poštovanju prethodnog (od kolega u struci do izdavača). Sokrat je uporno i hrabro uveravao omladinu („koju je kvario”!) da ne valja naprosto ponavljati ono što drugi kažu – pozajmljivati ili lukavo potkradati tuđe uverenje, znanje i veštine. „Čovek treba sam da ih pronade”, kaže Sokrat – samo to treba raditi pravilno, pravedno i lepo u tolerantnom dijalogu. Ali, očito da danas inteligentni ljudi stalno dopuštaju da ih prezir štiti od onog što ne

razumeju. U našem narodu postoji za to izreka: „Polovnjaci su najnesposobniji i najopasniji”! Zato u Srbiji prošlost i kultura sećanja ne govore jasnim glasom i sve je više onih koji tvrde da se ne može dosegnuti naučno znanje, racionalno prihvatljivo za viziju budućnosti. Niko više ne zna šta su zapravo lekcije istorije, a šta istorijske nauke, kako u lepezi etičkih normi odrediti prioritete javnog i privatnog života. Među „revizionističkim istoričarima” ima mnogo onih kojima je cilj traganje za društvenom moći izvan nauke. Biti predsednikov savetnik, medijski analitičar, ma koliko to donosilo moći, ugleda i novca, na drugoj strani znači gubitak svakog identiteta naučnika i smanjenje kritičke moći prosuđivanja šta je politika a šta nauka. Tako mnogi naučni časopisi, kojima su oni i urednici, postaju potpuno „partajni” i odskočna daska za neko ambadorsko mesto.

U ranijim epohama poštovanje naučnog znanja „po običaju preobraćalo se u moć”, po mogućstvu u „sirovom stanju”, a ne „obrađeno i prilagođeno”. Mavarsko društvo u severnoj Africi i Španiji od VIII do XI veka stvorilo je gotovo neverovatnu atmosferu tolerancije i uvažavanja znanja. Tako je obrazovani jevrejski lekar i filozof Mojsije Majmonid (1135–1204), rođen u Kordobi a školovan u Kairu, gde je na dvoru sultana Saladina „bio najvažniji tumač jevrejske vere, vanredno razumni i uglašeni pomiritelj vere i nauke, božjeg stvorenja i sveta večnosti. Islamske sudije su tražile njegovo mišljenje, a hrišćanski univerziteti su njegove knjige koristili kao udžebnike”! Takvih je primera bezbroj u različitim fazama razvoja kineskog i indijskog društva. Samo Zapad nije naučio lekciju!

Antoanet Fuke tvrdi da je evropski čovek stvorio „društvo pizme” – „što ste kreativniji to ćete imati više neprijatelja... Živimo u svetu surovog narcizma, gde svako želi da bude prvi i krećemo se u pravcu užasnog narcističkog rata, jer, na primer, što žene više budu napredovale, to će žešći biti protivudar”. I Teodor Zeldin navodi njene proročke reči da će se do kraja XX veka „desiti apokaliptički genocid nad ženama”, a silovanja u Jugoslaviji predstavljaju samo upozorenje na užase koji će uslediti! Koliko u svemu tome ima znanja i nauke? Ima toliko da se uklopi u „matricu velikog brata”, odnosno gospodara sveta. A njegova moćna toljaga – CIA – „samo nekoliko nedelja posle savezničke pobede nad Nemačkom 1945. godine već je pripremala ratni plan za mogući pohod na SSSR”. I do danas vojno intervenisala na celoj planeti, po svom nahodanju, 161 put! Pri tom se malo napredovalo u „umetnosti sukobljavanja”, a angažovanje nauke se u tom nečasnom poslu umnožilo na desetine puta. Savetnici tik kraj uha predsednika, a lekcija prošlosti nenaučena. I u pravu je Zeldin: „U ovom budžaku gde sad radi on i dalje ne razume zašto se neki opiru, a neki ne”. Tolerancija, praćena poštovanjem znanja, u prošlosti i danas može se upoređivati sa smenom blagog i ugodnog leta naletima studeni i mećave. Ali, uočava se jedna konstanta – propovedanje tolerancije poniženom, jarosnom i očajnom čoveku nije nikada donosilo ploda. Samim činom proklamovanja Prava čoveka Francuske re-

volucije „nije istog trenutka značilo da je Francuska postala tolerantna država”. Indija je zemlja sa najdužim razdobljem u istoriji čovečanstva koja je imala najtolerantnije društvo – do dolaska nadmenih kolonizatora sa Ostrva. I šta se desilo – 1948. godine i pored toga što su ljudi preko hiljadu godina živeli u slozi – Indija je počinila pravi genocid nad muslimanima: ubijeno je više od milion ljudi! I nekoliko svojih predsednika, najvažnijih državnika u svetu! Švedska (u zajednici još uvek sa Norveškom) prva je u Evropi 1766. godine ukinula cenzuru, izgrađivala tolerantno i prosperitetno društvo, mirno se razdružila od Norveške, ali je za vreme Drugog svetskog rata izdašno trgovala sa Hitlerovom Nemačkom a njen najpoznatiji predsednik Ulof Palme ubijen je na ulici, a ubica do sada nije otkriven! A samo su posvećeni nauci čuli za ser Ričarda Bartona (1821–1890) najčuvenijeg lingvistu svih vremena, koji je govorio 25 jezika, a ako uključimo i dijalekte 40 i mogao je za 3-4 meseca da nauči svaki jezik. On je zapadnoj kulturi podario prevode *Kamasutre*, *Mirisnog vrta* i *Hiljadu i jedne noći*. Međutim, kako kaže Zeldin, stručnjaci su utvrdili da je bio „slab” samo u dva jezika – „ruskom, potpuno neobjašnjivo, i nemačkom, čiji ga je zvuk iritirao”. I koliko su taj čuveni lingvista i čovekova kultura uopšte bili uskraćeni zbog, kako navode ostali autori, njegove netolerancije i priličnog naboja rasizma. Ali, privatni život čuva svoje tajne, čak i kada se neki njegovi delovi već nalaze pred očima javnosti – svako je misterija za sebe – kažu psiholozi.

Kada smo već kod psihologije, koja sa stanovišta socijalne psihopatologije može da se primeni delimično i na naše „revizionističke istoričare”, onda moramo da konstatujemo da postoje naučnici koji u preoblikovanju sećanja na prošlost dobijaju nove poticaje i izvor energije, ali isto tako i izvor kontrole i ograničenja, ne samo za sebe nego i za druge. Presudna su dominantna iskustva drugih. Međutim, oni koji veruju u progres i slobodnu evoluciju, iskrivljuju te pojmove u tom smislu da tradicija mora biti izbrisana iz sećanja da bi se stvorio bolji svet. Sećanje na stvarnu prošlost, onakvu kakva se i odigrala, ne može se izbrisati, mada može biti potisnuto u obliku autocenzure ili nasilnim putem. Nijedan od ovih puteva nije svojstven istorijskoj nauci kao takvoj, ali jeste njenim protagonistima. Isto tako, „revizionistički istoričari” morali bi da znaju da je korišćenje sećanja i stvaranje kulture sećanja takođe zanat koji mora dobro da se izučí. Nije dovoljno nešto gotovo beznačajno ili delimično u praksi potvrđeno pretvoriti u novi politički ritual. To je vrlo opasno jer može preći od lične opsesije do teške nacionalne traume. Stvarne činjenice, verodostojni izvori, ne mogu se nadomestiti maštom i analitičkom skribomanijom u kojoj se na mnogo mesta pita šta bi bilo da je bilo. Istorijska nauka ne može, poput fizike, da ponavlja istorijski događaj kao eksperiment – on je jedan, jedinstven i onakav kakvim ga istorijski izvori predstavljaju u konkretnom vremenu, prostoru i prilikama koje zavise od aktera. Ne bismo želeli da nas se shvati suviše akademski u smislu kako je to rekao Viljem Šekspir: „On previše razmišlja. Takav čovek je opasan.”

Bliži smo Bertoldu Brehtu: „Srećna je zemlja kojoj ne trebaju heroji”. Naša namera je vrlo jednostavna, ali i edukativna – dihotomija istorijske nauke je datost od koje ne možemo pobeći. Samo je pitanje da li je treba produbljivati površnošću, nedovoljnim samoobrazovanjem i nepoznavanjem pozitivnih vetrova koji nam iz sveta „duvaju u leđa”.

Na početku drugog dela ovog našeg naučnog eseja počeli smo sa Frensisom Skotom Ficdžerald, jednim od najznačajnijih pisaca „izgubljene generacije” posle Prvog svetskog rata i njime ćemo da privedemo kraju ovaj tekst. Poslednja rečenica njegovog najboljeg romana *Veliki Getsbi* završava se autorovom porukom, sasvim decidiranom, ali neverovatno precizno, gotovo fotografski, naslućenom kulturom sećanja u Srbiji: „Tako plovimo dalje kao čamci protiv matice, bez prestanka nošeni u prošlost”. To za istorijsku nauku nije samo ocrtavanje njene dihotomije, već u pravom smislu srpska Lernejska hidra – svaki put kad joj odsečete glavu, dve nove narastu. „Da je živ Vujo, Kao što nije, Da se podigne... Da ih srazi i utre, Kao što su oni njega, Da im se groba ne zna, Kao što se ne zna njemu” – eto čamca koji plovi protiv matice u kulturi sećanja Srba, na koju pristajemo, kojom se ponosimo a uvaženog pesnika pretvaramo u „nacionalnog mesiju i idola”. To je pesnička sloboda koja se ne može osporavati. I mi je ne osporavamo. Ali, kao naučnici znamo na šta se odnosi, ko je bio Vujo, kao i pesnik znamo gde mu je grob. I zašto baš tu! A sve je tako dobro počelo sa Vrhovnim štabom u Gradskoj kafani!

Nismo u tom pogledu sami. S druge strane Save, u Hrvatskoj, objavljena je knjiga *Križari – prvi gerilci protiv komunizma u Evropi!* I pišu se brojni članci i rasprave, pa i knjige o političkom nasilju nad Hrvatima i u Kraljevini i Socijalističkoj Republici. U Crnoj Gori to rade već odavno. Isprvačili su! U protektoratu Bosni i Hercegovini takođe, a Srbija ima već pozamašnu zalihu takve literature. Sva je ona u okvirima revanšističke matrice poraženih. Sekta profesionalnih antikomunista je na sceni sa crnom zastavom i različitim simbolima. Mediji svih vrsta ih blagonaklono podržavaju. *Glas crkve* i njegov glavni urednik čak javno prete ko i kako sme da piše istoriju crkve! A mi ćemo njima blagonaklono da preporučimo dve knjige Aleksisa de Šambira, objavljene pre jedan vek, *A traverse la Press* i *Guides de l'opinion pendant la guerre*. Tamo na jednom mestu navodi reči tadašnjeg novinarskog barda Luja Latapija, „da je došlo vreme da se stvori snažan Sindikat novinara intelektualaca, kao asocijacije za odbranu profesionalne discipline”. Međutim, Žorž Klemanso bio je glasnjiji i jači: „Juče, vojnik Boga. Danas vojnik Humanosti. Francuska će uvek ostati vojnik Ideala.” Vinston Čerčil u toku Drugog svetskog rata to je osavremenio na drugačiji način – način koji malo razume dihotomiju savremene istorijske nauke – „U ratnim vremenima istina je tako dragocena da bi uvek trebalo da je prati telesna straža laži!”

Međutim, da je međunarodni činilac ponovo posegnuo, nadmeno i cinično, za jugoistokom Evrope kao svojim „dopunskim privrednim i duhovnim prostorom”, posebno SAD, Nemačka i Vatikan, potrebno je samo konsultovati knjigu Roberta Hačinsona *Opus Dei* i posebno u drugom tomu videti poglavlje „Hrvatska ratna mašina”. Knjiga je prevedena i kod nas 2006. godine. Neizostavna je tu i knjiga, vrlo temeljita i i obimna, Lena Skejlsa i Olivera Zimera: *Power and the Nation in European History*, koju je objavio „Cambridge university Press” 2005. godine.

Onim istoričarima sklonim da upijaju nova sociološko-filozofska znanja primenjena na sasvim konkretna istorijska zbivanja („fenomene”) stoji na raspolaganju knjiga Ariela Rošvalda *The Endurance of Nationalism*, u kojoj su uzeti ekstremni primeri svetskog značaja, kao recimo od kakvog je značaja bio sukob starih Grka i Persijanaca, zatim jačanje nacionlizma u vreme građanskih revolucija, kolonijalizma i antikolonijalizma, i posebno zanimljivo poglavlje šta za američku kulturu sećenja znači poraz (ali i herojska odbrana) Alama u Teksasu. Za nas su značajne dve paralele koje traju kroz XX vek: irski nacionalizam i „nacionalni i verski jugoslovenski konflikti”. I ovu knjigu je objavio isti izdavač, ali 2006. godine! Ostavili smo po strani sve brojnije i dokumentarno fundirane knjige o medijskoj poluistini i laži oko ova dva problema!

Dihotomija u srpskoj istorijskoj nauci nema samo svoje izvorište u promeni ideološke matrice vladajućeg establišmenta i sučeljavanja „starog” i „novog” u teorijsko-metodološkim polazištima. Već duže vreme srpska istorijska nauka boluje od pozitivističkog arhivitisa – prepričavanja sadržaja dokumenata različite provenijencije – bez obzira na njihovu autentičnost. Sada je na sceni, neprimereno naučnicima, nepoznavanje savremene naučne misli i konkretnih rezultata u svetskoj historiografiji. Pogotovo onih historiografskih dela koja novim dokumentima pokušavaju da nas vide u drugom svetlu i da nam ukažu na inovacije u metodologiji istraživanja. Za to je potrebno znanje stranih jezika i početno obrazovanje iz teorije i metode koje su utemeljili domaći i strani autori. To nije problem samo sticanja znanja u toku fakultetskih studija, već, ako ne i pre svega, permanentnog samoobrazovanja.

Entropija jugoslovenskog društva, posebno njegovog ustavnog i političkog sistema ne može da se sažima u nove stereotipe. Svakako da je tu ogromnu ulogu odigrao „titoizam”, odnosno sistem autoritarnog vođe, koji se na neprimeren način uvećavao u posttitoističkom razdoblju. Tu je strani činilac našao svoje „argumente za razgradnju i političkog sistema i države”. U tom zahuktalom vozu, mediji, posebno elektronski, dobijali su bitku modifikovanim (pa i lažnim) informacijama kod najširih društvenih slojeva. Međutim, taj voz je dobro podsticao svojom antijugoslovenskom vatrom deo intelektualne, naučne i političke elite i nesposobnost vojne. Istoričari su, čini nam se prema našem „Press klipingu srpske pameti”, igrali značajnu ulogu, posebno pojava „revizio-

nističkih istoričara”. Svakako da su bezbrojni strani i domaći kondukteri imali pune ruke posla u neposrednom dodiru sa ljudima u njihovoj svakidašnjici, na putu koji je bio potpuno neizvestan. U neizvesnosti se rađa svakovrsna profitabilnost! I sprega sa vladajućim establišmentom, preko koga pojedinci pokušavaju, u procesu akreditacije instituta i fakulteta, da posežu i za onim za šta ni blizu nisu kvalifikovani – „blago iz Agre” je tako primamljivo!

ISTORIJA I ETIKA

Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR
Institut za noviju istoriju Srbije

Odeljenje za filozofiju Ejmori (Emory) univerziteta organizovalo je 1998. godine interdisciplinarnu konferenciju „Etika istorije” (The Ethics of History), koja je okupila filozofe sa interesom za filozofiju istorije, analitičare književnih i religijskih studija, istoričare. Izlaganja izgovorena na konferenciji objavljena su šest godina kasnije u editorijalu istog naziva, koji je objedinio razmišljanja nekih od najuticajnijih filozofa istorije danas. Podeljen u tri dela: Istorijska reprezentacija, Postmodernistički izazovi i Istorija i odgovornost, zbornik je već svojom koncepcijom odlikao glavne tokove promišljanja kompleksnog odnosa etike i istorije.

Polazna osnova svih učesnika skupa iskazana je u stavu da je moralni sud osnov svake vrednosne procene ljudi i njihovih aktivnosti u sadašnjosti. Odatle je proisteklo viđenje da je i istoričar u svom radu determinisan ovom činjenicom, te da je prikaz prošlosti uvek i odraz njegove moralne procene prošlih događaja, kao i da je pisanje istorije i valorizovanje prošlosti i samo predmet moralnog prosuđivanja. Objavljeni radovi predstavljaju kritiku konvencionalne istorijske reprezentacije i posebno stava da je moguće (re)konstruisati događaje iz prošlosti na način na koji su se oni zaista odigrali. Gotovo svi autori složili su se sa viđenjem da je prošlost „nepremostivom prazninom” odvojena od sadašnjosti i da su njene predstave zapravo rezultat takmičenja različitih verzija, koje se simultano prožimaju, preispituju, ili negiraju. Stoga je kao jedna od ključnih teza postavljena Fukoova (Foucault) konstatacija da prilikom prosuđivanja istorijskih narativa uvek treba imati u vidu „čija je istina rečena, kome, od strane koga i sa kakvim ciljem”. Iskazujući svu zavodljivost postmodernističkog izazova tradicionalističkom konceptu istorijske nauke, autori su, međutim, izbegli da kod čitaoca ostave prostor za relativistički očaj koji proizilazi iz naočigled pesimističkog stava da je predstava prošlosti uvek uslovljena političkim i moralnim normama sadašnjosti u kojoj je konstruisana. Štaviše, osuda negacije mo-

gućnosti naučnog saznanja snažno je izražena u završnim redovima zbornika, u kojima su odbačene neutemeljene relativizacije i pojednostavljena poređenja fikcije i nauke, imaginarnog i racionalnog, naročito prisutne među promoterima idejnih osnova lingvističkog obrata u vrednovanju istorijskih narativa.

I pored izvesnih razmimoilaženja, dvanaest autora čiji su tekstovi objavljeni u ovoj knjizi jedinstveni su u stavu da je nužno pozicioniranje istorijskog diskursa kao jednog od ključnih izvora moralnih i idejnih sistema vrednosti. Upravo stoga, na nov način su preispitani pojmovi *istorijske istine* i *istorijske objektivnosti*. Konsekventno, u fokusu diskusije našlo se razmatranje: koliko metodološka pravila istraživanja, koja navodno garantuju objektivnost naučnog teksta, istoričara zapravo oslobađaju odgovornosti, kao i pitanje: kome je istoričar odgovoran – savremenom društvu u potrazi za identitetom, budućim ili generacijama iz prošlosti, čiji etički sistemi i norme moraju biti prepoznati i uvaženi? Da li samo zato što je nešto prošlost ne treba da podeleže moralnim preispitivanjima?

Osnovna karakteristika svih prezentovanih tekstova je preispitivanje kanonizovanih istina, ali i pozicioniranje potrage za istinom kao osnovnog istorijskog postulata. Iako su kritički diskutovali o tumačenjima svojih prethodnika, autori objavljenih tekstova ih nisu a priori odbacivali. Jedan od najdirektnijih kritičara konvencionalne istorijske reprezentacije, Frank Ankersmit je istakao: „Neću oklevati da kažem da je pravi progres koji je napravljen kroz istoriju istorijskog pisanja tokom vekova imao svoje početke u etičkim ili političkim standardima koje su svesno ili nesvesno usvojili veliki i uticajni istoričari iz prošlosti”.

Redakcija časopisa *Tokovi istorije* je, uviđajući značaj predstavljenog dela, odlučila da svojim čitaocima predoči najzanimljivije delove nekih od tekstova, verujući da će oni izazvati reakcije naučne javnosti kod nas. Odlučili smo da započnemo objavljivanjem dela članka jednog od najistaknutijih filozofa istorije danas, Holandanina Franka Ankersmita (Frank Ankersmit), čiji je tekst *In Praise of Subjectivity* „dao ton diskusiji (na skupu) rehabilitacijom subjektivnosti u istorijskom diskursu”. Razmatrajući kompleksan odnos istorijske *istine* i političkih i moralnih *vrednosti*, Ankersmit je zaključio da „istorijsko pisanje koje je uspešno eliminisalo sve tragove moralnih i političkih standarda, nama ne može biti od koristi u osnovnom naporu da razdvojimo dobre i loše moralne i političke vrednosti”.

Frank Ankersmit – Pohvala subjektivnosti

Ovo me dovodi do poslednje faze moje rasprave. Sledi objedinjavajući dogovor o tome da u istoričarevoj priči o prošlosti možemo da raspoznamo sve tri varijante diskursa koje su već pomenute. Prvo, on nam predočava *predstavu* prošlosti, a zatim se ta predstava sastoji od *istinitih tvrdnji* koje obuhvataju nje-

gove kognitivne zahteve i, kao treće, mada to može da poprimi razne oblike i mada može da bude značajnije u nekim slučajevima nego u drugim, *etička pravila i vrednosti* će kodeterminisati istoričarev prikaz prošlosti.¹

Do sada je većina ocena radova o istoriji (i njihove „subjektivnosti”) bila usredsređena na interakciju kognitivne i moralne dimenzije pisanja o istoriji, kao i na to kako bi one mogle da se nađu na putu jedna drugoj. To što one obično osujete jedna drugu ne bi trebalo da nas iznenadi. Jer, isti filozofski poredak koji je izokrenuo makijavelijanski odnos između istorijskog i političkog diskursa, s jedne, i kognitivnog i moralnog diskursa, s druge strane, dao nam je i razliku između „jeste” i „trebalo bi”. Prisna interakcija misli i radnje, onoga što će u potonjoj fazi prerasti u kognitivno i normativno, raspala se. Njihovo jedinstvo sada ustupa mesto jednoj formalnoj i epistemološkoj shemi za misao, a sasvim drugoj za znanje o etičkoj akciji. Čak je i za Kanta razlika između „jeste” i „trebalo bi” bila neosporna istina, mada je njega ljubav prema filozofskoj simetriji nadahnula jače nego bilo kog filozofa koji je živio pre ili posle njega da otkriva što veći broj paralela između ovih dveju shema. Oblast zajednička istoriji i politici podeljena je na društvene nauke i na etiku.² Zbog toga bi za postkantovskog filozofa potencijalni sukob između kognitivnog i normativnog diskursa morao da predstavlja najočigledniji razlog za zabrinutost istog trena kad bi počeo da razmišlja o pisanju o istoriji. I stvarno, kao što znamo, novokantovci s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka videli su u tom sukobu najznačajniji i najurgentniji problem čitave teorije istorije. Na taj način je ovo izokretanje makijavelističke veze između istorijskog i političkog diskursa, s jedne, i kognitivnog i normativnog diskursa, s druge strane, dalo snažni doprinos lošem ugledu istorijskog i političkog diskursa u modernističkoj intelektualnoj klimi. Kao što je Belgija bila zlosrećno tle na kome su Francuska i Nemačka vodile svoje ratove, tako se desilo i da se na istoriju sada gleda kao na tle na kome se najradije vodi beskrajni rat između činjenice i vrednosti. Očigledno – mesto na kome niko zdravog razuma ne bi poželeo da živi. Utoliko gore, samim tim, po sirotog istoričara koji je, ništa ne sumnjajući, sagradio kuću na tom mestu neprekidnih sukoba.

Ali, takvo shvatanje samo po sebi zahteva ponovno postavljanje stvari na mesto. Odnosno, trebalo bi da shvatimo da su narativni diskurs i njegove reprezentativne osnove logično u prednosti u odnosu na kognitivni i normativni

¹ Videti i S. G. Crowell, „Mixed Messages: The Heterogeneity of Historical Discourse”, *History and Theory* 37 (1998): „moj argument je da u istorijsku priču (za razliku od umetničke priče) *obavezno* spadaju veze između (bar) dve 'heterogene' jezičke igre ili diskursa, od kojih svaki ima sopstveni cilj – naime, kognitivni i normativni. Pri tome priča ima težak filozofski problem determinacije, kao prvo, 'okosnice' te vrste diskursa, da bi, kao drugo, omogućila uvid u to šta bi moglo da bude odgovarajući standard za njenu procenu” (222).

² Mada ovaj prikaz dodatno komplikuje tradicija filozofije prirodnog zakona, koja je do kraja osamnaestog veka objedinjavala kasnije prepoznata područja kognitivnog i normativnog.

diskurs. Na osnovu toga sledi da privatni rat koji se odvija između kognitivnog i normativnog diskursa – za koji su toliko bili zainteresovani novokantovci – ima samo sporedan značaj. Ono što je stvarno važno to je da estetski kriterijumi, koji nam omogućavaju da ocenjujemo istorijske prikaze, logično prethode kriterijumima koje primenjujemo pri oceni kognitivnog i normativnog diskursa. Narativni prikaz ne bi trebalo da bude ocenjivan pozivanjem na ove kriterijume kognitivnog i normativnog diskursa – obratno, estetski kriterijumi uspeha prikaza omogućiće nam da ocenimo doprinos koji istorijskim prikazima daju kognitivni i normativni diskurs. Ja sam na drugim mestima pokušavao da definišem prirodu tih estetskih kriterijuma. Kao prvo, ne postoji *a priori* shema po kojoj se može uspostaviti prikazivački uspeh pojedinačnih narativnih prikaza; prikazivački uspeh je uvek stvar opredeljenja za jedan od međusobno sprotstavljenih narativnih prikaza. To je stvar *međusobnog* poređenja narativnih prikaza prošlosti i nije stvar poređenja pojedinih narativnih prikaza sa *samom prošlošću* (odnosno sa vrstom situacije koju nam pojedina istinita izjava predočava). Posledica je to da, što više prikaza imamo, oni se sve uspešnije mogu uporediti jedan s drugim, što znači da ćemo biti utoliko bolje opremljeni za donošenje ocene valjanosti svakog od njih. Ukoliko bismo raspolagali samo jednim prikazom nekog dela prošlosti, bili bismo potpuno bespomoćni pri donošenju odluke o njegovom opsegu. Zatim, ključno pitanje koje bi trebalo postaviti pri poređenju takvog skupa uporedivih narativnih prikaza prošlosti je koji od njih ima najveći opseg, koji je u stanju da obuhvati najveći deo stvarnosti. I, kao drugo, narativni prikaz koji je najrizičniji, najpogibelniji, i koji ima najmanje izgleda da bude tačan polazeći od postojećeg znanja o istoriji, to je onaj prikaz koji ima najveći opseg. Naglašavam da ovaj skup kriterijuma za ocenu istorijskih prikaza ne sadrži normativne elemente: on ni na koji način nije poziv vezan za etičke norme ili standarde.

Potom, čitaoca mora da pogodi mera do koje ovi estetski kriterijumi nalikuju Poperovom gledištu o načinu ocenjivanja naučne teorije. Poper je uverljivo napao logički pozitivistički pogled po kome je najbolja naučna teorija ona koja ima najviše izgleda da bude tačna, ona koju odlikuje najveća mera verovatnoće. Ovo bi moglo da uvrsti izjave kao što je „sutra će da pada kiša ili neće da pada” u sam ideal naučne istine.³ Međutim, tačnija upravo zbog svoje verovatnoće, tačnija zato što ne bi mogla da bude pobijena bilo čime što bi se sutra moglo dokazati o kakvoći date činjenice, ovoj „teoriji” nedostaje čitav „empirijski sadržaj” pa nam ona ne daje nikakve korisne informacije o svetu. Prema tome, samo ako smo spremni na rizike koje nose naše teorije, spremni da se *izmaknemo* od verovatnoće, samo u tom slučaju „empirijski sadržaj” može da bude podignut na najviši stepen i može da se dođe do informacije koja ima zna-

³ Karl R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London: Hutesinson, 1959, str. 4.

čenje a tiče se prirode empirijske stvarnosti. „Hipoteze su mreže: uloviće samo onaj ko ih baca”, citira Poper Novalisa u natpisu na početku svoje čuvene studije. Očigledno je, prema tome, da se za mnogo toga što je Poper napisao o načinu na koji naučne teorije mogu da imaju uspeha u podizanju svog empirijskog sadržaja na najviši stepen može reći da je istina koja se tiče načina na koji bi trebalo da ocenjujemo istorijske prikaze prošlosti.⁴

Stoga se može činiti iz te perspektive i na prvi pogled da su kriterijumi uspeha prikaza u okviru historiografije bliži onima koji pripadaju kognitivnoj istini nego onima koji pripadaju estetičkom savršenstvu (ili etičkoj ispravnosti). Ali, pošto se mi čak i u nauci na ovom nivou krećemo izvan sfere kognitivne istine u tačnom i izvornom značenju te reči – pošto se za naučne teorije ne može u pravom smislu reći da su „istinite”, nego pre „ubedljive”, ili „bolje od protivnih teorija” ili, u najboljem slučaju, „približne istini” – moglo bi se pretpostaviti da objašnjenje procena naučnih teorija kakvo je predložio Poper pripada pre oblasti estetike nego oblasti kognitivne izvesnosti. I najzad, sudeći po svemu, kakvu ćemo odluku o ovome doneti pre bi bila stvar filozofske strategije nego neobjašnjive filozofske istine. I zaista, možemo da odlučimo da se izmaknemo od (te) kognitivne istine (pojedinačne tačne tvrdnje) koliko god je moguće, pomerajući se u pravcu naučne ubedljivosti – a to je strategija koja je skoro bez izuzetka prihvaćena kako u filozofiji nauke tako i u teoriji istorije. Ali, možemo isto tako da isprobamo i suprotni kolosek, za koji se ja ovde zalažem, i da vidimo koliko daleko možemo da stignemo u pokušaju da istovremeno opravdamo ubedljivost naučnih teorija i uspešnost prikaza u okviru pisanja o istoriji iz perspektive estetike. Sve što je potrebno da bi se ova druga strategija pokazala vrednom pokušaja bio bi samo pogled na estetiku sa malo više uvažavanja nego što smo inače navikli. I, ukoliko prigrlimo ovu strategiju, mogla bi da se pokaže prihvatljivom pretpostavka da je oblast estetike ona oblast u kojoj se nauka i istorija konačno sreću.

Kako god bilo, u kontekstu ovog poglavlja uzdržaću se od dalje rasprave o estetskim kriterijumima uspeha prikaza koje sam upravo pomenuo. Od veće je koristi za moju tvrdnju iznetu ovde priznanje da ti kriterijumi (ma kako definisani i formulisani do detalja) logično prethode kriterijumima koje bismo mogli da usvojimo za potrebu procene kognitivnog i normativnog diskursa, kao i da zavise od ovih potonjih. A to me dovodi do glavne teze koju želim da odbranim u ovom poglavlju, naime do neuobičajene teze da je narativni ili istorijski diskurs ono na šta kao na najbolje moramo da se oslonimo kada nastojimo da odlučimo koje moralne i političke standarde je najbolje da usvojimo. Drugačije rečeno, možemo da donesemo odluku o važnom pitanju koju politiku i etiku bi trebalo da usvojimo određivši, kao prvo, koje prikaze istorije smatramo najbolji-

⁴ F. R. Ankersmit, *Narrative Logic*, The Hague: Reidel, 1983, str. 239ff.

ma i, kao sledeće, koje političke i moralne standarde oni kao primeri objašnjavaju. A onda bi trebalo da se opredelimo za političke i moralne vrednosti koje su inspirisale najjače i najuspelije prikaze prošlosti. Na primer, par istoričara će sumnjati da je Tokvilov prikaz Francuske revolucije bolji od onog koje je predstavio Mišle. Baš u toj činjenici bismo mogli da vidimo snažan argument u korist liberalno-individualističkih vrednosti predstavljenih u Tokvilovom prikazu, a protiv vrednosti levičarskog liberalizma kakve su date u Mišleovom delu *Histoire de la Revolution Française (Istorija Francuske revolucije, prim. prev.)*. I, zatim, ako nam poređenje ostalih istorijskih prikaza pruža u grubim crtama istu sliku, imamo pravo da to shvatimo kao ubedljiv pa čak i odlučujući argument u korist liberalnog individualizma a protiv levičarskog liberalizma.

Dakle, ono u čemu ćemo naći najpouzdaniji instrument pomoću koga ćemo se opredeliti za političke i moralne vrednosti koje u najvećoj meri preporučujemo nalazi se u historiografiji a ne u racionalističkom, priorističkom argumentu bilo koje varijante. Historiografija je, da tako kažem, eksperimentalni vrt u kome možemo da isprobamo razne političke i moralne vrednosti i u kome će nam svod estetskih kriterijuma uspeha prikaza koji sve natkriljuje omogućiti da procenimo sve njihove vrednosti i nedostatke. Trebalo bi da budemo u najvećoj meri zahvalni tome što pisanje o istoriji predstavlja takav eksperimentalni vrt koji će nam omogućiti da izbegnemo nesreće koje bismo mogli da očekujemo ukoliko bismo morali da isprobavamo vrednosti i nedostatke raznih etičkih i političkih standarda u aktuelnoj društvenoj i političkoj stvarnosti. Pre nego što započnemo revoluciju u ime nekog političkog ideala, najbolje bi bilo početi, koliko je moguće precizno i bez strasti, od ocene vrednosti i nedostataka one vrste historiografije koju inspiriše taj politički ideal. Zapanjujuća ilustracija mere u kojoj istorija može da potvrdi ili opovrgne etičke ili političke standarde bio bi antiamerikanizam takozvane revizionističke ocene hladnog rata. Revizionista kakav je Gabriel Kolko na kraju je odlučio da odustane od svog revizionističkog antiamerikanizma jer je, ma koliko nevoljno, morao da prizna da se tradicionalno shvatanje hladnog rata na kraju pokazalo kao ubedljivije, sveobuhvatnije shvatanje. Ovde bismo mogli da vidimo, kao otelotvoreno u misli jednog istog istoričara, kako estetski kriterijumi uspešnosti predstavljanja zahtevaju odustajanje od jednog skupa političkih standarda u korist alternativnog skupa. Ovde je, jasno, estetika trijumfovala nad etikom.

I najzad, to je ono zbog čega bi trebalo uputiti pohvalu subjektivnosti i ne tražiti od istoričara da ostavi po strani sva svoja moralna i politička opredeljenja kad počne da piše o istoriji. Kao prvo, takva opredeljenja za moralne i političke vrednosti donose takvu vrstu historiografije koja nam najbolje služi za orijentaciju u sadašnjosti i za usmeravanje ka budućnosti. Potrebno je samo da se setimo, na primer, istorija koje su napisali autori kao Džejkob Talmon, Isaija Berlin ili Karl Fridrih, a koje su tako očigledno inspirisane posvećenošću libe-

ralnoj demokratiji i beskompromisnom odbijanju totalitarizma, da bismo videli da subjektivnost nikako nije, pod ma kojim uslovima, fatalna mana historiografije. Moglo bi takođe da se pokaže kao sasvim tačno i to da će svaki zaista značajan tekst o istoriji zahtevati usvajanje izvesnih moralnih i političkih standarda. „Nema predubedenja, nema knjige”, glasi snažni zaključak britanskog historičara Majkla Hauarda.⁵

Ali, čak važnija od ovoga je činjenica da historiografija koja uspešno iz sebe eliminiše sve trgove moralnih i političkih standarda ne može više da nam bude od koristi u ključnom nastojanju da napravimo razliku između dobrih i loših moralnih i političkih vrednosti. Imati znanja o prošlosti je svakako jedna stvar: ali možda nije ništa manje važno znati i koje moralne i političke vrednosti bi trebalo da negujemo. Tako bi naš uvid u prošlost, kao i naša orijentacija u sadašnjosti i prema budućnosti, ozbiljno bili ugroženi pisanjem o istoriji koje nastoji (ma koliko uzaludno) da izbegne sve moralne i političke standarde. I tako, umesto da strahujemo od subjektivnosti kao od historičarevog moralnog prestupa, trebalo bi da pozdravimo subjektivnost kao nezamenljiv doprinos kako našem znanju o prošlosti tako i savremenoj i budućoj politici.

Ovo poglavlje završavam zaključnom beleškom o politici kakva je opisana u prethodnim poglavljima, kao i političkim vrednostima definisanim u ovom poglavlju. U prethodnom poglavlju politika je bila u tesnoj vezi sa istorijom jer, kao što smo videli, ono što im je zajedničko to je da su one u suštini predlozi, gledano sa tačke gledišta logike. S druge strane, u ovom poglavlju govorim prilično nediskriminatorno o moralnim i političkim standardima, ukazujući time na to da bi politički diskurs pre trebalo da bude vezan za neku vrstu kognitivnog i moralnog diskursa koji sam prethodno suprotstavio istoriji i politici. Objasnjenje ove dvosmislice je to što je politika mešavina afiniteta prema istorijskom diskursu i afiniteta prema etici. Jer, s jedne strane, političar mora da pronađe svoj put u složenoj političkoj stvarnosti na skoro sasvim isti način na koji historičar mora da traga za najboljim načinom da obuhvati svu složenost određenog dela prošlosti. A ona vrsta reprezentacione sinteze kojoj historičar teži takođe je i neophodan preduslov smislene političke akcije. Bez takvog minimalno odgovarajućeg obuhvata istorijskog konteksta u kome političar mora da dela, politička akcija može da donese jedino potpunu propast.⁶ Ali, s druge strane, političar će da primeti ili primeni izvesne moralne vrednosti u političkoj akciji

⁵ Michael Howard, „Lords of Destruction”, *Times Literary Supplement*, November 12, 1981.

⁶ Ovu zamenu etike istorijom kao našom primarnom vodiljom ka političkoj akciji predložio je još Makijaveli. Prema Makijaveliju, političko zlo ne nastaje samo „iz slabosti do koje je sadašnja religija dovela svet”, nego u još većoj meri „iz odsustva pravog poznavanja istorijskih istina, iz toga što se njihovim proučavanjem ne dopire ni do smisla niti do specifičnih osobina koje one same po sebi imaju”. Videti Niccolò Machiavelli, *Discourses on Livy*, trans. Harvey C. Mansfield and Nathan Tarcov, Chicago: University of Chicago Press, 1996, str. 6.

kakvu je inspirisala politička ideologija. Na primer, vrednost koju će on podržati kao predmet političke jednakosti ili interesa određenog segmenta građanskog društva može da rukovodi najvećim delom njegovog ponašanja i većinom ličnih odluka koje on kao političar donosi.

Sada, te ideološki inspirisane političke i moralne vrednosti bi mogle, kao što znamo, takođe da imaju značajnu ulogu u pisanju o istoriji. Pomislimo na primer o socijalno-ekonomskoj istoriji kakvu su inspirisale marksistička ili socijalistička ideologija. Ali, dok takve vrednosti političar koristi normativno, istoričar će ih upotrebiti kognitivno – on će u njima prepoznati dodatni instrument za razumevanje prošlosti. Ponovo će socijalno-ekonomska istorija (ili istorija nečijeg naroda, da uzmemo drugi primer) dati primer kako istoričar može kognitivno da koristi takve vrednosti. Prema tome, kada smo u gornjem tekstu razmatrali ulogu kognitivnog diskursa, mi smo ga ovde primarno vezali za način na koji političke ideologije sugerišu način na koji bi istorijsku stvarnost trebalo povezati sa istorijskom pričom. Jer, to je način na koji će se epistemološka briga o tome kako vezati stvari za reči uobičajeno predstavljati prilikom našeg istraživanja pisanja o istoriji.

Ali, očigledno, to ne popravlja naročito sliku logičke hijerarhije narativnog ili reprezentacionog diskursa nasuprot normativnom diskursu i specifičnoj varijanti političkog diskursa koji su upravo razmotreni. Može se očekivati da narativni reprezentacioni diskurs, kao i estetska merila na koja se oslanjamo pri njegovoj proceni budu isto toliko uspešni pri oceni ove varijante političkih vrednosti kao što smo videli u slučaju etičkog diskursa u njegovom izričitom smislu.

NAJNOVIJA ISTORIOGRAFIJA O HLADNOM RATU: BLISKI I DALEKI ISTOK

Aleksandar ŽIVOTIĆ, Jovan ČAVOŠKI
Institut za noviju istoriju Srbije

Hladnoratovske tenzije, niz lokalnih sukoba sa globalnim značajem i različita ispoljavanja raznovrsnih ciljeva i interesa velikih sila i supersila posebno su se manifestovali u regionima Bliskog i Dalekog istoka. Nagomilane političke, vojne i ekonomske suprotstavljenosti na tim prostorima izazivale su niz sukoba čineći te prostore trusnim i nesigurnim. Na konkretnim krizama brusile su se politika i strategija suprotstavljenih regionalnih i globalnih sila dajući poseban pečat i karakter hladnom ratu u oblastima Bliskog i Dalekog istoka koje su u tom periodu predstavljale pozornice najznačajnijih političkih, ekonomskih i vojnih zbivanja. Najvidljivije ispoljavanje drastičnih promena strukture međunarodnih odnosa može se pratiti upravo u tim regionima.

Karakter hladnog rata na tim prostranstvima presudno je uticao na razvoj historiografije o toj epohi definišući uglove sagledavanja i tematsku raznovrsnost posmatranih problema. Pojačano interesovanje za istoriju hladnog rata, fizionomija aktuelnih dešavanja i njihova istorijska pozadina, uslovljenost i povezanost niza istorijskih događaja, pojava i procesa odredili su obim i karakter istoriografije o hladnom ratu. Tokom protekle decenije specifičnost hladnoratovskih antagonizama na prostorima Bliskog i Dalekog istoka je doživela svoju naučnu analizu sa više aspekata posmatranih iz različitih vizura. Tako je tokom poslednjih nekoliko godina publikovan niz naučnih studija, članaka, zbirki dokumenata, biografija značajnih ličnosti, kao i dnevnika i memoara učesnika zbivanja vezanih za probleme hladnog rata u tim regionima.

Bliski istok

Tokom hladnog rata Bliski istok je, u globalnom smislu, predstavljao jednu od neuralgičnih tačaka. Permanentan arapsko-izraelski sukob se prelamao

i kombinovao sa nastojanjima velikih sila da sačuvaju, osiguraju ili uspostave svoje pozicije u tom regionu. Priroda hladnog rata na tom prostoru presudno je uticala na karakteristike moderne historiografije o tom problemu. Tako se tokom minule decenije u fokusu naučnog razmatranja hladnoratovskih tenzija na Bliskom istoku našlo pitanje arapsko-izraelskih ratova i, u direktnoj vezi s njim, pitanje odnosa velikih sila prema njemu. Takođe, velika pažnja je posvećena i proučavanju Suecke krize kao događaja koji je sublimirao probleme interesa velikih sila, suštinu arapsko-izraelskog spora i aktivnosti pokreta nesvrstanih koji se tada nalazio u fazi nastajanja. Otežavajuću okolnost je predstavljala činjenica da su najznačajniji arhivski izvori arapskog i izraelskog porekla ostali nedostupni, a da su mnogi zapadni arhivski fondovi koji su bili otvoreni poslednjih godina ponovo zatvoreni. Otvorenost dela sovjetskih arhiva tokom protekle decenije uticala je na potpunije sagledavanje sovjetske uloge na Bliskom istoku tokom hladnog rata. I dalje, uz izvesne izuzetke, arhivska građa arapskih arhivskih institucija ostaje nepoznanica za širu stručnu javnost dok se građa izraelskog porekla može posmatrati kroz radove izraelskih istoričara i retke zbirke dokumenata.

Pitanje arapsko-izraelskih ratova je posmatrano iz više uglova. Izdvajaju se dela koja za temu imaju sintetičko razmatranje sukoba kao celine i ona koja se bave analizom pojedinih aspekata problema ili određenih etapa tog sukoba. Među delima koja se bave analizom sukoba u njegovom totalitetu ističu se dela Ričija Ovendejla,¹ Kirsten Šulce² i Arona Bregmana.³ Profesor međunarodnih odnosa na Univerzitetu Velsa (University of Wales, Aberystwyth) Riči Ovendejl je na relativno malom broju strana dao celovitu analizu geneze arapsko-izraelskog spora od Prvog svetskog rata do današnjih dana. U fokusu njegovog razmatranja se našao, uglavnom, politički aspekt problema. Knjiga je tokom minule decenije doživela četiri izdanja. Svako novo izdanje autor je dopunjavao najnovijim rezultatima istraživanja. Taj problem je na sličan način, na manjem broju strana, u vidu priručnika prezentovala i Kirsten Šulce, profesorka na LSE-u (London School of Economics), koja se nije upuštala u dublju analizu hladnoratovskih suprotnosti već je sopstvenu prezentaciju bazirala na prikazu arapsko-izraelskih protivrečnosti. Na kraju te knjige nalazi se odeljak koji sadrži kopije najvažnijih dokumenata o Bliskom istoku. Bivši oficir izraelske armije, a danas novinar i publicista, Aron Bregman je analizirao problem arapsko-izraelskih sukoba više kroz prizmu vojnih nego političkih događaja. Iako Bregman nije istoričar, njegova studija, u metodološkom i gnoseološkom smislu, nimalo ne zaostaje za delima profesionalnih istoričara koji su se bavili tom temom. Analizom socijalnih, ekonomskih i verskih aspekata bliskoistočnog konflikta

¹ R. Ovendale, *The Origines of the Arab–Israeli Wars*, Longman, London, 2003.

² K. Schulze, *The Arab–Israeli Conflict*, Longman, London, 1999.

³ A. Bregman, *Israel's Wars. A History Since 1947*, Routledge, London, 2002.

bavili su se i istraživači sa School of Politics at Queen's University of Belfast – Beverli Milton Edwards i Piter Hinčklif.⁴

Takođe, posebno su analizirani i drugi i treći arapsko-izraelski rat 1956. i 1967. godine. Izraelski historičar Mordehaj Bar-On⁵ je istraživao operacije izraelske armije u ratu 1956. godine. Bar-On nije analizirao samo obim, karakter i dinamiku vojnih operacija, već je dotakao i pitanje konstelacije političkih snaga u regionu u posmatranom periodu. Istom temom, ali na uopšteniji način se bavio i Moti Golani⁶ bazirajući svoju studiju na čisto vojnom aspektu konflikta. Majkl Oren⁷ je pisao o problematici političke, vojne i religijske suštine Trećeg arapsko-izraelskog rata i uticaju tog sukoba na formiranje i oblikovanje sadašnje slike Bliskog istoka.

Posebno je istraživano i pitanje međunarodnih odnosa na Bliskom istoku. To pitanje je posmatrano na dva načina: kao pitanje bilateralnih odnosa bliskoistočnih zemalja sa drugim zemljama i kao pitanje mesta i uloge regiona ili pojedinih zemalja regiona u politici velikih sila. Pod uredništvom Lindona Karl Brauna nastao je poseban tematski zbornik o karakteru međunarodnih odnosa na Bliskom istoku. Kompleksnost spoljnopolitičkog položaja regiona je predstavljena na više nivoa. Tako zbornik sadrži radove o politici velikih sila na tom prostoru, političkoj i strategijskoj dimenziji arapsko-izraelskih sukoba i spoljnoj politici Izraela i arapskih zemalja.⁸ Favaz Gergeš je u posebnoj obimnoj studiji analizirao aktivnosti dveju supersila na Bliskom istoku, njihove pojedinačne interese u tom regionu, kao i suštinu njihovog međusobnog rivaliteta.⁹ Procesom povlačenja Velike Britanije sa Bliskog istoka i preuzimanjem primata među zapadnim silama Sjedinjenih Američkih Država bavio se Riči Ovendejl.¹⁰ On je, takođe, istraživao američku politiku prema pitanju okončanja britanskog mandata na prostoru Palestine.¹¹ Britansko-američke suprotnosti na Bliskom

⁴ B. Milton-Edwards, P. Hinchcliffe, *Conflicts in the Middle East Since 1945*, Routledge, London, 2003.

⁵ M. Bar-On, *The Gates of Gaza. Israel's Road to Suez and Back 1955–1957*, Palgrave Macmillan, London – New York, 1995.

⁶ M. Golani, *Israel in Search of War: The Sinai Campaign, 1955–1956*, Brighton University Press, Brighton, 1998.

⁷ M. B. Oren, *Six Days of War: June 1967 and Making of the Modern Middle East*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

⁸ L. Carl Brown, (ed.), *Diplomacy in the Middle East. The International Relations of Regional and Outside Powers*, I. B. Tauris, London – New York, 2004.

⁹ F. A. Gerges, *The Superpowers and the Middle East: Regional and International Politics, 1955–1967*, Boulder, London, 1994.

¹⁰ R. Ovendale, *Britain, the United States and the Transfer of Power in the Middle East, 1945–1962*, Longman, London, 1996.

¹¹ R. Ovendale, *Britain, the United States, and the End of Palestine Mandate, 1942–1948*, Woodbridge, Suffolk, 1999.

istoku su bile i tema obimne studije Herberta Hana.¹² Salim Jakub,¹³ profesor Univerziteta Santa Barbara, analizirao je nastanak i značaj Ajzenhauerove doktrine za razvoj Bliskog istoka. Sem toga, Jakub se kroz predstavljanje tog problema upustio i u analizu osnovnih pravaca politike SAD na tom prostoru. Značajnu studiju o američkoj pomoći Egiptu i karakteru američko-egipatskih odnosa pre Suecke krize, koristeći pojedine egipatske arhivske fondove, napisao je Džon Alterman.¹⁴ U tom kontekstu, značajan prilog istoriji egipatske ekonomije tokom hladnog rata predstavlja manja studija egipatskog istoričara ekonomije i direktora prestižnog Centra za izučavanje zemalja u razvoju pri Kairskom univerzitetu Mustafe Kamela Al Saida.¹⁵

Takođe, obrađeno je i pitanje sovjetske politike na Bliskom istoku. Različitim aspektima tog problema se bavio profesor Univerziteta u Tel Avivu Rami Ginat.¹⁶ Posebno se izdvaja njegova studija o sovjetsko-egipatskim odnosima tokom prve decenije nakon Drugog svetskog rata. U okviru šire studije o odnosima Bugarske prema hladnoratovskim konfliktima Jordan Bajev je prezentovao stavove ove zemlje prema arapsko-izraelskom sukobu.¹⁷ Blokovsko organizovanje i uloga SAD-a u stvaranju vojnih i političkih saveza na širem prostoru Bliskog i Srednjeg istoka, posebno pitanje nastanka, širenja i funkcionisanja Bagdadskog pakta, bila je tema kompleksne studije Kamila Kemala Jelisibure.¹⁸

Posebna pažnja je posvećena i izučavanju spoljne politike Izraela. Ješajahu Jelinek se bavio pitanjem izraelsko-nemačkih odnosa od perioda početka pojačanih aktivnosti na stvaranju jevrejske države nakon Drugog svetskog rata do predvečerja Trećeg arapsko-izraelskog rata.¹⁹ Loren Riker iz Instituta za političke studije u Parizu istraživala je sovjetsko-izraelske odnose u periodu nastanka izraelske države. Kroz tu manju studiju Loren Riker je pokušala da odredi obim i karakter sovjetsko-izraelskog savezništva u posmatranom pe-

¹² H. Hahn, *The United States, Great Britain and Egypt, 1945–1956*, North Carolina University Press, New York, 1991.

¹³ S. Yaquob, *Containing Arab nationalism. The Eisenhower Doctrine and Middle East*, North Carolina University Press, New York, 2004.

¹⁴ J. B. Alterman, *Egypt and American Foreign Assistance 1952–1956*, Palgrave Macmillan, London, 2002.

¹⁵ M. Kamel Al-Sayid, *Politics and Economic Growth in Egypt (1950–2000)*, Cairo University, Cairo, 2003.

¹⁶ R. Ginat, *The Soviet Union and Egypt 1945–1955*, Frank Cass, London, 1993.

¹⁷ Ђ. Баев, *Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България*, Издателство на Министерството на отбраната „Свети Георги Победоносец“, София, 1995.

¹⁸ K. Kemal Yeslibura, *The Baghdad Pact and Anglo-American Defence in the Middle East*, Oxford University Press, London, 2004.

¹⁹ Y. A. Jelinek, *Deutschland und Israel: Ein neurotisches Verhältnis*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2004.

riodu.²⁰ Karakterom odnosa između Izraela i Velike Britanije i SAD-a se veoma slikovito, uz analizu različitih strana problema, bavi studija Osera Almoga.²¹ Veliki broj podataka o spoljnopolitičkom aspektu izraelsko-palestinskih odnosa nalazi se u nizu članaka tematskog zbornika o tom pitanju koji je nastao pod uređivačkim okriljem Ilana Papea.²²

Suecka kriza, kao događaj od globalnog značaja, privukla je veliku pažnju istoričara tokom minule decenije. Taj događaj je posmatran kako sa vojnog i političkog tako i sa ekonomskog aspekta. Kejt Kajl, iako publicista, sačinio je veoma obimnu i na dokumentarnim izvorima utemeljenu studiju o Sueckoj krizi.²³ Britansko-američke suprotnosti tokom krize analizirao je Volter Skot Lukas²⁴ u posebnoj studiji. Poseban tematski zbornik radova o međunarodnom kontekstu Suecke krize uredio je David Tal. U okviru tog zbornika nalazi se niz radova o političkoj i vojnoj strani sukoba, kao i o mestu i ulozi velikih sila u tom sporu.²⁵ Poseban tematski zbornik dokumenata iz britanskih arhiva o Sueckoj krizi priredili su istraživači sa Vestminsterskog univerziteta Luis Džonman i Entoni Gorst.²⁶

Hladnoratovske suprotnosti na Bliskom istoku su našle prostora i u značajnim studijama koje za temu imaju posmatranje hladnog rata u širem kontekstu globalnih zbivanja. U okviru studija Džona Luisa Gedisa određena pažnja je posvećena i ovoj problematci. Njegova starija studija, prevedena na srpski jezik, sadrži nešto šire tumačenje događanja na Bliskom istoku,²⁷ dok njegova najnovija studija sadrži dosta uopšteno i šturo tumačenje događaja, pojava i procesa na Bliskom istoku.²⁸ Kroz objektiv sovjetske spoljne politike mestom i ulogom oblasti Bliskog istoka u sovjetskim spoljnopolitičkim planovima i aktivnostima bavili su se Vladimir Zubok i Konstantin Plešakov.²⁹ Iako ne sadrži posebnu analizu dešavanja na Bliskom istoku studija je značajna zbog korišćenja niza originalnih dokumenata sovjetskog porekla. Deo sovjetske i izraelske arhivske građe o sovjetsko-izraelskim odnosima do 1953. godine objavljen je u poseb-

²⁰ L. Rucker, *Moscow's Surprise: The Soviet-Israeli Alliance of 1947–1949*, Cold War International History Project Bulletin – Working Papers 46, Woodrow Wilson Centre for Scholars, Washington, 2005.

²¹ O. Almog, *Britain, Israel and the United States 1955–1958. Beyond Suez*, Palgrave Macmillan, London, 2002.

²² I. Pappé (ed.), *The Israel-Palestinian Question*, Penguin Books, London, 1999.

²³ K. Kyle, *Suez. Britain's End of Empire in the Middle East*, I. B. Tauris, London, 2003.

²⁴ W. Scott Lucas, *Devided We Stand. Britain, US and Suez Crisis*, Sceptre, London, 1991.

²⁵ D. Tal (ed.), *The 1956 War. Collusion and Rivalry in the Middle East*, Oxford University Press, London, 2001.

²⁶ A. Gorst, L. Johnman (ed.), *The Suez Crisis*, Routledge, London, 1996.

²⁷ Ц. Гедис, *Хладни рат. Ми сад знамо*, Клио, Београд, 2003.

²⁸ J. L. Gaddis, *The Cold War*, Penguin books, London, 2005.

²⁹ V. Zubok, K. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Kruschov*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

nom dvotomnom zborniku dokumenata.³⁰ Najnovija studija Dragana Bogetića o pravcima jugoslovenske spoljne politike između 1956. i 1961. godine sadrži kraći prikaz i analizu osnovnih kontura jugoslovenske politike u tom delu sveta.³¹

U sklopu opšte analize dešavanja na Bliskom istoku tokom hladnog rata nastala je i najnovija biografska literatura o značajnim ličnostima tog perioda. Said K. Aburiš je nedavno objavio voluminoznu biografiju Gamala Abdela Nasera.³² Iako pisano sa dosta emocija, delo sadrži i izvesnu dozu kritičkog posmatranja samog Nasera kao ličnosti i uravnotežen opis događaja koje je Naser kreirao svojim radom ili je u njima učestvovao. Nešto ranije, Ronald Cvajg je objavio tematski zbornik radova o jednom od utemeljivača izraelske države Davidu Ben Gurionu. Taj zbornik sadrži ne samo opis Ben Gurionove ličnosti i njegovih aktivnosti, već i široku analizu događaja i procesa vezanih za epohu njegovog političkog delovanja.³³

U izvesnom smislu, na naučan način, fenomenom islamskog terorizma, kao jednom od karakteristika hladnoratovske epohe na Bliskom istoku, bavili su se direktor izraelske Direkcije za vojnoistorijska istraživanja i bivši pukovnik obaveštajne službe Šaul Šaj³⁴ i Dan Perec.³⁵ Takođe, nemerljiv doprinos razvoju historiografije o hladnom ratu na Bliskom istoku pružili su specijalizovani časopisi *Turkish Studies* i *The Journal of Israeli History. Politics, Society, Culture*. Sem toga, i u renomiranom časopisu *Cold War History* posvećena je velika pažnja hladnoratovskim osobenostima bliskoistočnog regiona.

Istoriografija o hladnom ratu na Bliskom istoku pokazuje tendencije daljeg izučavanja pitanja arapsko-izraelskog konflikta i politike velikih sila prema tom problemu. Ipak, poslednjih godina sve više se očituje tendencija skrupuloznog posmatranja religijske i društveno-ekonomske komponente te problematike, kao i niz nastojanja historiografskog utvrđivanja globalnog značaja regiona tokom hladnog rata. Takođe, pitanje proučavanja terorizma kao realne, prostorno i vremenski fiksirane istorijske pojave, sve više dobija na značaju. Svakako, historiografsko posmatranje problema terorizma je u direktnoj vezi sa aktuelnim političkim, vojnim i bezbednosnim prilikama, kako na globalnom planu tako i u regionu Bliskog istoka.

³⁰ D. Levy, I. Ivanov (ed.), *Documents on Israeli–Soviet Relations 1941–1953*, I–II, London, 2000.

³¹ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006.

³² S. K. Aburish, *Nasser. The Last Arab*, Duckworth, London, 2005.

³³ R. W. Zweig (ed.), *David Ben – Gurion: Politics and Leadership in Isreal*, Penguin Books, London, 1990.

³⁴ S. Shay, *The Shahids: Islam and Suicide Attacks*, Transaction Publishers, New York, 2004.

³⁵ D. Peretz, *Intifada: the Palestine Uprising*, Boulder, Colo, 1990.

Daleki istok

Završetak hladnog rata i delimično otvaranje istočnoevropskih arhiva, iako je obradovalo mnogobrojne istraživače, nije predstavljalo sigurnu tendenciju koja bi doživela sopstvenu realizaciju i na dalekoistočnom prostoru. Pošto je, u većini slučajeva, hladni rat u Aziji bio neposredno vezan za spoljnopolitičko delovanje NR Kine, tako se i svetska istoriografija uveliko koncentrisala na izučavanje kineske pozicije u ovom globalnom procesu. Iako je istoriografija tokom samih godina hladnog rata stavila Kinu na sam vrh lestvice istraživačkih prioriteta, zajedno sa SAD-om i SSSR-om, apsolutna nedostupnost izvorne građe, slabe veze sa kineskom akademskom zajednicom i zasnovanost samo na javnim, često intenzivno filtriranim izvorima, predstavljala je značajan hendikep za većinu istoričara. Samo oni retki istraživači, čvrsto povezani sa značajnim političkim institucijama, od kojih su dobijali osetljive obaveštajne podatke, mogli su da imaju dublji uvid u ono što se dešavalo na drugoj strani. Na taj način su nastale neke od ključnih studija koje su oblikovale shvatanja ondašnje istoriografije, ali su, svojom pronicljivošću, izdržale test vremena i delimično deklasifikovanih dokumenata. Među takvim stručnjacima ubedljivo prednjači Alen S. Vajting (Allen S. Whiting), čuveni američki sinolog i politički analitičar.³⁶

Arhivi u NR Kini, u velikoj većini, ostali su van domašaja stranih, ali i domaćih istraživača. Veliki arhivi, kao što je Centralni arhiv KPK (Zhongyang dangan guan), ostali su apsolutno zatvoreni za istraživanje, dok je Arhiv kineskog MIP-a delimično otvorio svoje fondove, ali samo do 1955. godine, pri čemu Korejski rat nije bio obuhvaćen ovim deklasifikovanjem. Ipak, provincijski arhivi omogućili su da mnoga značajna dokumenta koja su centralni državni i partijski organi odašiljali provincijskim vlastima postanu dostupna za izučavanje. Međutim, način rada provincijskih arhiva određuje se od mesta do mesta, tako da često politika deklasifikovanja dokumenata zavisi od trenutne situacije ili specifične politike koju je usvojilo arhivsko osoblje u određenoj provinciji.³⁷ Bez obzira na ovakve pojave, velike količine dokumenata koja publikuju kineske naučne institucije, kao i važna dokumenta iz ruskih i istočnoevropskih arhiva

³⁶ Alen S. Vajting, analitičar u uglednoj RAND korporaciji, gde su mu i bili dostupni poverljivi podaci, napisao je više studija o kineskoj ulozi u hladnom ratu, od kojih su dve ostale kao najznačajnije, a to su *China Crosses the Yalu* (1960) i *Chinese Calculus of Deterrence: India and Indochina* (1975). U prvoj knjizi autor je minuciozno analizirao sve faktore koji su doprineli da kinesko rukovodstvo donese tešku odluku da interveniše u Koreji, dok u drugoj on posmatra kinesku politiku odvratanja, kao naznačajniji element u otpočinjanju rata sa Indijom 1962. godine, i angažovanja na pomoći Severnom Vijetnamu u njegovom konfliktu sa SAD. Iako su ove studije pisane bez obimnije izvorne građe, većinom na osnovu fragmentarnih informacija, pojavljivanje određenih kineskih dokumenata i svedočanstava, u većini slučajeva, potvrdilo je navode američkog naučnika.

³⁷ Po dostupnosti arhivske građe prednjači arhiv u provinciji Fuđijen (Fujian) koji intenzivno koriste kako domaći tako i strani istraživači za proučavanje politike centralnog rukovodstva na unutrašnjem i spoljnom planu.

koja se tiču Kine, omogućili su da hladnoratovska historiografija tokom 90-ih napravi značajan kvalitativni skok.³⁸ Pored toga, pojavljivanje memoara značajnih ličnosti iz vrha kineske vlasti delimično je popunilo praznine za koje nemamo prvorazrednu izvornu građu. Teme na koje se koncentrisala historiografija vezuju se, pre svega, za velike konflikte na Dalekom istoku, kao što su bili Korejski i Vijetnamski rat, za lokalne sukobe, kao što su bili kineski građanski rat i dve tajvanske krize, i one obuhvataju dva velika kompleksa problema, a to su sovjetsko-kineski i američko-kineski odnosi, dok u drugi plan dolaze npr. indijsko-kineski odnosi i tome sl.³⁹

Svetska historiografija je poslednjih godina poklonila znatnu pažnju proučavanju kineskog građanskog rata i njegove uloge u otpočinjanju hladnog rata u Aziji. Od kineskih autora, najznačajnija je knjiga profesora Pekinškog univerziteta Niu Đuna (Niu Jun) *Cong Yanan zouxiang shijie: Zhongguo gongchandang duwai guanxi de qiyuan* (Od Jenana do sveta: Poreklo spoljne politike KPK) (Fuzhou, 1992), dok među zapadnim istoričarima prednjače dve studije Oda Arnea Vestada (Odd Arne Westad) *Cold War and Revolution: Soviet-American Rivalry and the Origins of the Chinese Civil War 1944–1946* (New York: Columbia University Press, 1993) i *Decisive Encounters: The Chinese Civil War 1946–1950* (Stanford: Stanford University Press, 2003), u kojima je kineski građanski rat predstavljen u svetlu narastajuće sovjetsko-američke konfrontacije u Aziji.

³⁸ Od sredine 80-ih godina, Centralni arhiv KPK i Centralni institut za istorijsku dokumentaciju (Zhongyang wenxian yanjiushi) objavili su, na selektivnoj osnovi, mnogobrojna partijska dokumenta i dela kineskih rukovodilaca – Mao Cedunga, Džou Enlaja, Liu Šaočija, Deng Sjaopinga. Najznačajnija kolekcija dokumenata jeste *Jianguo yilai zhongyao wenxian xuanbian* (Izabrana važna dokumenta od osnivanja Narodne Republike) u 20 tomova, dok od dela kineskih lidera najznačajniji su *Jianguo yilai Mao Zedong wengao* (Spisi Mao Cedunga od osnivanja Narodne Republike) u 13 tomova, *Mao Zedong wenji* (Sabrana dela Mao Cedunga) u 8 tomova, *Mao Zedong waijiao wenxuan* (Izabrani diplomatski spisi Mao Cedunga), *Mao Zedong junshi wenji* (Sabrani vojni spisi Mao Cedunga) u 6 tomova, *Zhou Enlai waijiao wenxuan* (Izabrani diplomatski spisi Džou Enlaja), *Zhou Enlai junshi wenxuan* (Izabrani vojni spisi Džou Enlaja) u 4 toma, *Jianguo yilai Liu Shaoqi wengao* (Spisi Liu Šaočija od osnivanja Narodne Republike) itd. Sem toga, objavljene su i značajne hronologije života i rada kineskih vođa koje sadrže neka važna dokumenta kakvih nema u gorepomenutim kolekcijama. Ponekad neke publikacije dokumenata mogu nositi oznaku *neibu*, odnosno za unutrašnju upotrebu, te ih je veoma teško naći van Kine, a nekada i unutar nje. Neka od dokumenata iz pomenutih kolekcija štampana su na Zapadu: Zhang Shuguang, Chen Jian, *Chinese Communist Foreign Policy and the Cold War in Asia: New Documentary Evidence 1944–1950* (Chicago: Imprint Publications, 1996), Roderick MacFarquhar (ed.), *The Secret Speeches of Chairman Mao: From the Hundred Flowers to the Great Leap Forward* (Cambridge: Harvard University Press, 1989) i Stuart Schram (ed.), *Chairman Mao Talks to the People: Talks and Letters 1956–1971* (New York: Pantheon, 1975). Takođe, izdavačka kuća M. E. Sharpe preduzela je poduhvat objavljivanja Maovih sabranih dela na engleskom jeziku, ali će taj proces dosta dugo trajati.

³⁹ Knjiga američkog sinologa Majkla H. Hanta (Michael H. Hunt), *The Genesis of Chinese Communist Foreign Policy* (New York: Columbia University Press, 1994), predstavlja prvi značajan korak da se sintetišu rezultati dotadašnjih istraživanja i da se kroz duboku analizu mnogih spoljnih i unutrašnjih faktora da sud o idejnim osnovama politike KPK i time objasni njeno ponašanje tokom hladnog rata.

Međutim, u ovim publikacijama osvetljene su i sve ostale društveno-političke pojedinosti koje su dovele do konačnog trijumfa komunista. Isto tako, pojavilo se nekoliko značajnih knjiga koje detaljno analiziraju sovjetsko-kineske odnose u tom periodu, među kojima se ističe izuzetno detaljna knjiga Ditera Hajnciga (Dieter Heinzig) *Die Sowjetunion und das kommunistische China 1945–1950* (Baden-Baden: Nomos, 1998), čija se engleska verzija pojavila 2004. godine.⁴⁰

Sovjetsko-kineski odnosi predstavljaju jedan od najznačajnijih fenomena hladnog rata u Aziji i međunarodnog komunističkog pokreta uopšte. Nastanak i raspad sovjetsko-kineskog saveza uticao je na redefinisane politike super-sila na globalnom nivou.⁴¹ O ovom fenomenu pojavilo se više značajnih studija, kao što su npr. zbornik radova: Odd Arne Westad (ed.), *Brothers in Arms: The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance 1945–1963* (Washington, DC, Stanford: Woodrow Wilson Center Press and Stanford University Press, 1998), knjiga: Zhang Shuguang, *Economic Cold War: America's Embargo against China and the Sino-Soviet Alliance 1949–1963* (Washington, DC, Stanford: Woodrow Wilson Center Press and Stanford University Press, 2001), koja analizira ekonomske odnose Moskve i Pekinga u kontekstu raspadanja saveza, isto tako i: Vladislav Zubok, Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev* (Cambridge: Harvard University Press, 1996), gde je dosta solidno prikazan Hruščovljev mukotrpan odnos sa kineskim rukovodstvom. Kineska istoriografija proizvela je par relevantnih knjiga koje se zasnivaju na najnovijim izvorima, od kojih je najistaknutija studija Janga Kuisunga (Yang Kuisong), *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan* (Mao Cedung i Moskva – od ljubavi do mržnje) (Jiangxi, 1999).

Pored odnosa dva komunistička džina, odnosi Kine i SAD-a, njihova dvodecenijska konfrontacija, kao i strateško približavanje u suprotstavljanju sovjetskoj politici tokom 70-ih godina, intenzivno su proučavani i u jednoj i u drugoj zemlji.⁴² U ovom domenu naročito se ističu studije američkih istoričara

⁴⁰ Dieter Heinzig, *The Soviet Union and Communist China 1945–1950: The Arduous Road to Alliance* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2004).

⁴¹ Tokom poslednje decenije pojavilo se više memoara kineskih zvaničnika koji neposredno dotiču problematiku sovjetsko-kineskih odnosa. Među njima naročito prednjače memoari Maovog prevodioca sa ruskog jezika Šija Džea (Shi Zhe), *Zai lishi juren shenbian: Shi Zhe huiyilu* (Pored istorijskih džinova: Ši Džeoovi memoari) (Beijing, 1998), koji je, kao svedok, prisustvovao važnim susretima sa Staljinom i Hruščovom. Direktor informativne agencije Sinhua, Vu Lengsi (Wu Lengxi), u svojim memoarima je predstavio najznačajnije momente u istoriji sovjetsko-kineskih odnosa tokom perioda 1956–1966, a značajan je, iako ne uvek precizan izvor za odluke kineskog rukovodstva u tom domenu – *Shi nian lunzhan 1956–1966: Zhong Su guanxi huiyilu* (Deset godina polemikog rata 1956–1966: Sećanje na kinesko-sovjetske odnose) (Beijing, 1999).

⁴² Dobar pregled odnosa SAD i NR Kine tokom prvih pedeset godina sistematično je predstavljen u studiji Rosemary Foot, *The Practice of Power: U. S. Relations with China since 1949* (Oxford: Oxford University Press, 1997).

kineskog porekla (i to iz NR Kine), kao što su Čen Đijen (Chen Jian) i Džang Šuguang (Zhang Shuguang). Čen Đijenova knjiga *Mao's China and the Cold War* (Chapel Hill, London: The University of North Carolina Press, 2001) predstavlja dobar pokušaj da se fragmentarno analiziraju najvažnije tačke kineskog hladnoratovskog angažmana, naročito odnosi sa SAD-om tokom građanskog rata, Korejskog i Vijetnamskog rata, kao i u vreme strateškog približavanja krajem 60-ih i početkom 70-ih godina. Džang Šuguang je objavio značajnu studiju koja prati početke kinesko-američke konfrontacije tokom 50-ih godina, a sve to u kontekstu formulisanja politike uzajamnog odvracanja, koju su i Peking i Vašington praktikovali.⁴³ Isto tako, triangularne odnose Vašingtona, Pekinga i Moskve, pri čemu je akcenat stavljen na američku politiku „zabijanja klina” među komunističkim saveznicima, detaljno je predstavio Gordon Čang (Gordon Chang), *Friends and Enemies: The United States, China and the Soviet Union 1948–1972* (Stanford: Stanford University Press, 1990).

Jedno od najznačajnijih i najintenzivnije istraživanih poglavlja poslednjih godina u hladnoratovskoj historiografiji predstavlja Korejski rat. Direktno ili prikriveno učešće SAD-a, Kine i SSSR-a u ovom konfliktu, kao i njegov uticaj na oblikovanje budućeg toka globalnog nadmetanja supersila, nesumnjivo je privlačio pažnju istoričara svih proteklih decenija. Značajnije otvaranje arhiva iza „gvozdene zavese” omogućilo je da se temeljnije prouči ovaj ratni sukob i na istoku i na zapadu i da se pruži jasnija ocena učešća svih aktera.⁴⁴ Svakako, kineska intervencija u Koreji zauzela je najviše prostora, kako zbog svoje neočekivanosti za zapadne sile u tom trenutku, tako i zbog pitanja stepena bliskosti koordinacije akcija između Moskve i Pekinga, a sve u kontekstu novonastalog sovjetsko-kineskog saveza.⁴⁵ Iako su kineski istoričari napisali dosta opštih studija o kineskom učešću u ovom ratu, knjiga koja se naročito ističe, a detaljno

⁴³ Zhang Shuguang, *Deterrence and Strategic Culture: Chinese-American Confrontations 1949–1958* (Ithaca, London: Cornell University Press, 1992). O istom periodu konfrontacije, ali kroz analizu unutrašnje mobilizacije i u kineskom i u američkom društvu, piše američki istoričar Thomas Christensen, *Useful Adversaries: Grand Strategy, Domestic Mobilization and Sino-American Conflict 1947–1958* (Princeton: Princeton University Press, 1996).

⁴⁴ Bilten *Cold War International History Project* dao je veliki doprinos u prikupljanju i publikovanju velikog broja sovjetskih, istočnoevropskih, pa i kineskih dokumenata i njihovoj popularizaciji među kolegama širom sveta. Isto tako, prestižni časopis Instituta za Daleki istok RAN – *Проблемы Дальнего Востока* objavio je brojna svedočenja sovjetskih diplomata razmeštenih u Kini i Koreji. Najobimniju kolekciju ruskih dokumenata vezanih za Korejski rat objavio je kineski istoričar Šen Džihua (Shen Zhihua) tokom 2003. god. na Tajvanu, a pod nazivom *Chaoxian zhanzheng: Eguo dangan guan de jiemi wenjian I-III* (Korejski rat: Deklasifikovana dokumenta iz ruskih arhiva).

⁴⁵ Knjiga koja je u mnogo čemu pokrenula čitavu lavinu studija koje se bave kineskim i sovjetskim angažmanom u Korejskom ratu jeste rad tri istoričara (ruskog, američkog i kineskog) Sergei N. Goncharov, John W. Lewis, Xue Litai, *Uncertain Partners – Stalin, Mao and the Korean War* (Stanford: Stanford University Press, 1993). Iako ova knjiga, na momente, pretenduje da pruži konačan sud o svim dešavanjima u vezi sa sovjetsko-kineskim odnosima u tom periodu, ona je, ipak, uspeła da, po prvi put, sintetiše na jednom mestu najnovije rezultate ruske, ame-

prati sovjetsko-kineske odnose pre i tokom Korejskog rata jeste: Shen Zhihua, *Mao Zedong – Sidalin yu Chaoxian zhanzheng* (Mao Cedung – Staljin i Korejski rat) (Guandong, 2003). Od američkih izdanja, najznačajnije knjige napisali su Čen Đijen, *China's Road to the Korean War: The Making of the Sino-American Confrontation* (New York: Columbia University Press, 1994) i Džang Šuguang, *Mao's Military Romanticism: China and the Korean War 1950–1953* (Kansas: The University Press of Kansas, 1995).

Što se tiče Vijetnamskog rata, literatura na engleskom jeziku je ogromna, naročito u vezi sa američkom strategijom u jugoistočnoj Aziji. Ipak, kineska i sovjetska politika u odnosu na ovaj konflikt decenijama nisu bile dobro istražene, svakako zbog već poznatih objektivnih okolnosti. Iako ima nekoliko opštih kineskih analiza pomoći Severnom Vijetnamu, ipak, najsistematičniju i najdetaljniju studiju, zasnovanu na prvorazrednim kineskim izvorima, napisao je Či-jang Džai (Qiang Zhai), *China and the Vietnam Wars 1950–1975* (Chapell Hill, London: The University of North Carolina Press, 2000). Ruski historičar Ilja Gajduk, saradnik Instituta svetske istorije RAN, napisao je dvotomnu istoriju sovjetskih odnosa sa Vijetnamom u periodu od početka 50-ih godina pa sve do zaključenja Pariskog mirovnog sporazuma januara 1973. godine – *Confronting Vietnam: Soviet Policy toward the Indochina Conflict 1954–1963* (Washington D. C., Stanford, California, 2003) i *The Soviet Union and the Vietnam War 1964–1973* (Chicago: Ivan R. Dee, 1996).

Izučavanje kinesko-indijskih odnosa, u svetlu sve većeg ekonomskog i političkog značaja ove dve zemlje u savremenom svetu, naročito dobija na intenzitetu, kako u Kini i Indiji tako i u ostatku sveta. U skorije vreme pojavila se jedna značajna sinteza koja nastoji da objedini rezultate istraživanja ovog fenomena tokom poslednjih pola veka, a to je knjiga poznatog američkog sinologa Džona Garvera (John W. Garver), *Protracted Contest: Sino-Indian Rivalry in the Twentieth Century* (Seattle, London: University of Washington Press, 2001). Ona nastoji da prikaže uzroke i posledice jedne latentne konfrontacije koja postoji između dva azijska giganta na prostoru južne i jugoistočne Azije, kao i u Indijskom okeanu, te da istovremeno pokuša da analizira buduća kretanja u ovom važnom bilateralnom odnosu. Takođe, i u Kini i u Indiji pojavilo se nekoliko istaknutih istraživanja koja su dalje promovisala intenzivan rad u proučavanju ove naučne oblasti.⁴⁶

---

ričke i kineske istoriografije i arhivskih istraživanja i prikaže alternativna tumačenja pomenutih dešavanja.

⁴⁶ Najznačajniji su radovi Vanga Hungveja (Wang Hongwei), *Ximalaya shan qingjie: Zhong Yin guanxi yanjiu* (Sentimenti Himalaja: Studija kinesko-indijskih odnosa) (Beijing, 1997), Džanga Minčua (Zhang Minqiu), *Zhong Yin guanxi yanjiu 1947-2003* (Studija kinesko-indijskih odnosa) (Beijing, 2004) i Džao Vejiven (Zhao Weiwen), jedne od najboljih kineskih indologa, *Yin Zhong fengyunlu* (Svedočanstvo o dinamici indijsko-kineskih odnosa) (Beijing, 2000), dok se u Indiji pojavila knjiga diplomate Sudaršana Butanija (Sudarshan Bhutani), *A Clash of Political*

Isto tako, u prethodnom periodu završena je monumentalna studija britanskog sinologa Roderika Mefarkvara (Roderick MacFarquhar) o poreklu Kulturne revolucije, čime je dat veliki doprinos razumevanju tadašnje unutrašnje situacije u NR Kini i njene direktne uslovljenosti spoljnopolitičkim položajem kineske države.⁴⁷

Sve u svemu, historiografija je tokom poslednje decenije, obogaćena novim izvornim materijalom, dala veliki doprinos razumevanju hladnog rata u Aziji i uloge NR Kine i supersila u ovoj globalnoj konfrontaciji.

Istoriografija o hladnom ratu je tokom protekle decenije doživela punu ekspanziju. Čitav niza autora srednje i mlađe generacije se potpuno posvetio izučavanju hladnoratovske problematike na prostorima Bliskog i Dalekog istoka. Pre svega, proizvod njihovog istraživačkog rada predstavljaju značajne monografije o različitim aspektima pojedinih dešavanja. Istovremeno, pojavio se i čitav niz sintetičkih studija koje se bave širim sagledavanjem pojedinih procesa i njihovih lokalnih osobenosti. Ne smeju se zanemariti ni trajni efekti postignuti objavljivanjem tematskih zbirki i edicija, pre svega, dokumenata diplomatske i vojne provenijencije. Pojavio se i veći broj biografija, dnevnika i memoara učesnika zbivanja – značajnih državnika, političara i vojnika. Sem istoričara formiranih pod okriljem poznatih historiografskih centara pojavila se i čitava plejada kineskih, indijskih, egipatskih, izraelskih i sirijskih istoričara koji su svoju istraživačku pažnju usmerili ka izučavanju prirode hladnog rata u regionima Bliskog i Dalekog istoka.

Novu tendenciju u novijoj historiografiji o hladnom ratu predstavlja stremljenje ka širem posmatranju prirode hladnoratovskih konflikata uz sve češću analizu ekonomskih i socijalnih faktora. Takođe, u predstojećem periodu očekuje se završetak rada i početak publikovanja niza sintetičkih dela o hladnom ratu u kojima će značajan prostor biti posvećen hladnoratovskim specifičnostima Bliskog i Dalekog istoka. U izgledu je i proširivanje postojećih i pokretanje novih edicija dokumenata. Sem toga, primetna je i tendencija uključivanja historiografija manjih zemalja u procese globalnih istraživačkih projekata kao posledica sve izraženijeg uverenja o izuzetnoj važnosti manjih zemalja tokom hladnog rata. U radovima vezanim za hladnoratovska dešavanja u regionima Bliskog i Dalekog istoka sve češće se napominje značaj jugoslovenske politike na tom prostoru. O karakteru jugoslovenskih aktivnosti na tim prostorima domaća historiografija ni približno nije posvetila odgovarajuću pažnju, iako se u relevantnim arhivskim institucijama nalazi obilje nepoznate građe o toj problematici koja je dostupna istraživačima.

Cultures: Sino-Indian Relations 1957–1962 (New Delhi, 2004). Ovi autori važe i u jednoj i u drugoj zemlji za vodeće stručnjake u ovoj oblasti.

⁴⁷ Roderick MacFarquhar, *The Origins of the Cultural Revolution I: Contradictions Among the People 1956–1957*, *The Origins of the Cultural Revolution II: The Great Leap*

ГЕНЕРАЛ КРЕЈТЕР О БУДУЋНОСТИ РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У РУСИЈИ

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије

У јесен 1941. године руска емиграција која се нашла у Србији након немачке окупације била је окупљена под управом једине дозвољене емигрантске организације – Бироа за заштиту интереса и за помагање руских емиграната у Србији. На челу те организације кратко време се налазио М. Ф. Скородумов, кога су Немци ускоро сменили и поставили на чело руске емиграције генерала Владимира Владимировича Крејтера. Он је имао немачко порекло и окупационе снаге виделе су у њему човека у кога би могле да имају потпуно поверење за разлику од импулсивног екстремног националисте Скородумова.

Владимир Владимирович Крејтер (1888–1950), без обзира на своје презиме и порекло, спадао је у групу оних руских Немаца који су генерацијама живели у Русији и толико се сродили са Русима да су били већи Руси од многих рођених Руса. Он је завршио Суворовски кадетски корпус, Николајевску коњичку школу и Николајевску војну академију. Уочи Првог светског рата 1914. био је промовисан у ред официра Генералног штаба. Након школе и академије вратио се у Сумски хусарски пук, у оквиру кога је и дочекао Први светски рат. За време рата је био награђен „оружјем св. Ђорђа”.¹ Револуцију 1917. дочекао је у звању потпуковника на месту начелника штаба коњичке дивизије. Крајем 1918. године Крејтер је ступио у антибољшевичку Добровољачку армију југа Русије под командом генерала

¹ Оружје св. Ђорђа „Георгиевское оружие” – награда у руској војсци званично уведена 1913. „Уређењем о наградама”. То су биле регуларне сабље, шпаде и бодежи са позлаћеним гардама, са ловоровим венцима на корицама, са ознакама на гарди: натписом „За храброст” и малим крстом св. Ђорђа од емајла, са ресом на балчаку у руским орденским бојама св. Ђорђа (црно и жуто). Према статуту додељивали су га само официрима за истакнуте војничке подвиге у којима је било испољено „несумљиво самопожртвовање”.

Деникина, и прошао је пут од начелника штаба бригаде до начелника штаба коњичког корпуса. За храброст у борбама одликован је посебним „белогардијским” орденом св. Николе, који је био посебно уведен за одликовање у току грађанског рата. При крају грађанског рата 1920. стекао је звање генерал-мајора и постао командант коњичке бригаде у војсци генерала Врангела на Криму. Убрзо након евакуације са Крима у новембру 1920. Крејтер је стигао у Србију, где је неко време служио у Пограничној стражи. Крајем Другог светског рата се евакуисао у Немачку, где је и преминуо 1950.²

Ставове и мишљења Крејтера делио је и значајан део руске емиграције у Србији који је заузимао екстремно десничарске, монархистичке ставове, прожете идеализованим германофилским погледима.³ Остваривање реалне Хитлерове политике ускоро је показало сву наивност германофилски настројених избеглица и далеко ненаивне последице спровођења тих идеја у дело. Међутим у јесен 1941. широки кругови руске емиграције били су загрејани за идеју уједињавања под заставом борбе против комунизма и као последица тога масовно су се одазвали позиву за добровољно ступање у Руски корпус (Werksschutz). Руски емигранти су ступајући у њега имали очекивања која су се битно разликовала од немачког плана. Немци су дозволили организацију Корпуса, а затим су је користили искључиво за обезбеђивање локалних комуникација и споредних транспортних чворова.

Идеје и жеље десно оријентисаног дела избеглица В. В. Крејтер је изразио у касну јесен 1941. у писменом пројекту-предлогу у вези са будућношћу руских емиграната. Ова визија је сачувана у оквиру фонда Р6792 – документа Бироа за заштиту интереса и за помагање руских емиграната у Србији у оквиру Државног архива Руске Федерације у Москви.⁴ Занимљиво је да је своје визије руски Немац Крејтер писао руком на руском језику (виде се урађене истим рукописом исправке и белешке на маргинама) и тек касније је дао тај руски текст да се преведе на немачки и прекуца да би био предат представницима Вермахта у Србији.

Објављујемо текст овог документа преведен са руског језика.

„Нема сумње да ће Коминтерна, која је искористила стање у Србији и Хрватској, покушати поновити исто и у деловима Русије окупираним

² Николай Рутыч, *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения*, Москва, 2002; Валерий Клавинг, *Гражданская война в России: Белые армии. Военно-историческая библиотека*, Москва, 2003; Николай Чухнов, *В смятенные годы*, Нью-Йорк, 1967, стр. 32, 63.

³ Детаљније о везаности одређеног дела руских избеглица на Балкану за војничке униформе, типичном за њих, духу монархизма и спремности за наставак борбе против большевика видети поглавља „Политика” и „Појединац” код М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006.

⁴ Тачније: ГАРФ, Р6792, д. 68, с. 36–39.

германским трупима. Ова разорна делатност Коминтерне у Русији биће у значајном степену олакшана још већим просторима и могућношћу да се при повлачењу оставе искусни агенти, који су радили у току више година у саставу огромног и извежбаног у својој злочиначкој делатности апарата Г.П.У.⁵

Ови агенти покушаће да се спољно претворе у најлојалније људе, а велики део њих урадиће све могуће да заузму положаје који захтевају поуздане извршиоце.⁶ Њихов штетни рад неће наићи на потребни отпор од стране народа јер већина руског становништва још се увек налази под стрепњом болшевичког терора, боји се повратка совјетске власти и нема храбрости да оптужује агенте ове власти.

Иако за вршење положаја у привреди могу у крајњој линији да буду искоришћене и недовољно проверене особе, дефинитивно је опасно поверавати административне и полицијске функције особама чија политичка поузданост не би била тачно утврђена.

У овом погледу веома активну помоћ немачким властима могли би пружити добро упознати са локалним околностима административни, судски, жандармски и полицијски чиновници, који се налазе у емиграцији па и непосредно у Србији.

Огромна већина ових људи политички не изазива сумњу. Они су изразити противници комунизма и присталице новог поретка у Европи. Њихова поузданост може бити марљиво проверена и тачно опредељена од стране германских политичких органа и руског Бироа. Осим тога они поседују велико животно искуство у својој струци и знање оних места и људи где су службовали.

Можемо поуздано тврдити, да су у Русији остале појединачне поуздане особе, које су се сакривале у своје време од болшевика, имале могућности добро проучити околни народ и биле би од велике помоћи у диференцијацији лојалне особе од скривених болшевика. Али германским властима без спољне помоћи било би тешко препознати стварно поуздане

⁵ Занимљиво је упоредити ово са ставовима већине савремених руских истраживача који повезују почетак партизанског покрета са активностима НКВД-а, а не са „спонтаним народним устанком”. Алексей Попов, *Диверсанты Сталина. Деятельность органов Гобезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны*, Москва, 2004; Владимир Боярский, *Партизаны и армия. История упущенных возможностей, Минск–Москва*, 2001; Илья Старинов, *Записки диверсанта*, Москва, 1997; Борис Соколов, *Оккупация. Правда и мифы*, Москва, 2002.

⁶ Након рата ову тезу у својим мемоарима базираним не само на властитом искуству него и на анализи мемоарске грађе колега потврдио је официр абвера из блиског окружења адмирала Канариса руководиоца ове немачке војно-обавештајне организације Г. Бухгајт. Герд Бухгајт, *Абвер - щит и меч Третьего рейха*, Москва, 2005.

руске особе предреволуционарног кова, пронаћи приступ њима и преко њих сазнати и расветлити више ствари.

Руске снаге, које се налазе у емиграцији могле би одабрати „снажне духом” и довољно поуздане људе на локалном нивоу и са њиховом помоћи спровести како поступак чишћења тако и избор одговарајућег кадра за административно-полицијски апарат.

Ови очувани у Србији чиновници руске грађанске емиграције би могли да буду појачани бившим војницима, који су прешли узраст пригодан за регрутацију, али су потпуно радни и активни и жељни да се посвете служењу на административним положајима.

Од више поменутих особа требала би да се направи административно-полицијска група попут *Werksschutzgruppe*. Након смештања ове групе по касарнама и завођења одређеног војничког распореда у живот припадника групе (у Београду, Панчеву, Белој Цркви итд.) могле би да се темељито проуче особе које су ушле у ову групу, да се оне провере и да им се под водством искусних руских судских и административних службеника пружи могућност да освеже и обнове своја пређашња и да добију нова знања. Уз то било би нарочито пожељно упознати их уз помоћ немачких инструктора са начинима рада угледне германске полиције.

Ако би стварање овакве административно-полицијске руске групе било изводљиво, онда би њезин састав могао да буде искоришћен и за контролу избегличких маса и за проналажење у саставу ових маса особа непријатељски расположених према новом поретку у Европи.

Најзад, остваривање горе наведеног предлога решило би акутни проблем о очувању у емиграцији снага руских интелектуалаца, неопходних за успостављање права и реда у постбољшевичкој Русији.”⁸

⁷ Трагове покушаја Бироа да се оствари ова идеја налазимо у личном фонду Александра Ковалева, руског емигранта – стручњака за административно-судску делатност (ГАРФ, ф. Р7439, оп. 1, д. 8.) Већ 10. фебруара 1942. Биро је расписао оглас за добровољно пријављивање лица жељних да се врате у Русију на административно-техничке положаје. Немци нису дозволили организовани повратак и ангажовали су пријављена лица према појединачним захтевима својих служби. У самој Србији након ове Крејтерове иницијативе била је формирана „Главна контрола” у оквиру Бироа која се бавила провером финансијских и привредних активности локалних руских цивилних установа и организација.

⁸ Руски оригинал нема потпис, али истоветни куцани текст на немачком потписан је „В. Крејтер генерал-мајор Генералног Штаба, шеф Бироа за заштиту интереса и за помагање руских емиграната у Србији”.

PRIKAZI Reviews

M. Ferro,
*The Use and Abuse of History
or How the Past is Taught to Children,*
London and New York, 2003, 390 str.

Knjiga Marka Feroa *The Use and Abuse of History* dragocen je doprinos vrhnog istoričara jednoj značajnoj tematici, naime ciljevima i zadacima nastave istorije. Objavljena je najpre na francuskom jeziku pod naslovom *Comment on raconte l'histoire aux enfants* daleke 1981, a potom ponovo 1992. godine. Engleski prevod objavljen je 1984, da bi se, sa nekim manjim izmenama, 2003. pojavilo i drugo izdanje na engleskom jeziku.

Jedna od tema koje dominiraju savremenim historiografskim diskursom odnosi se na pitanje metoda i sadržaja kojima su posredovana istorijska znanja, odnosno kakvu istoriju uče mladi *u školi i van nje*. U nastavi istorije, ističe na početku svoje knjige Fero, „ideologija ljudskih prava zamenila je ideologiju nacionalne države” (Ferro, VIII). Reinterpretacija mnogih istorijskih sadržaja javlja se u čitavom svetu kao posledica sloma sistema državnog socijalizma i njegovog ideološkog paketa; kao posledica dekolonizacije i ukidanja aparthejda u Južnoj Africi; ponovnog uzburkavanja islamskog sveta. Važnost teme kojoj se posvetio u ovoj knjizi, možda donekle preneglašavajući stvarne domete nastave i uopšte saznavanja istorije, Fero je odbranio jednim snažnim argumentom: „Naša slika o drugima, ili o sebi samima odražava istoriju koju smo učili dok smo bili deca. Ta istorija obeležava nas za čitav život” (Ferro, IX).

U ovoj knjizi Fero se, kroz petnaest inspirativnih eseja, bavio manje analizom nastavnih metoda a daleko više analizom nastavnih sadržaja istorije (ukoliko su ovi aspekti odvojivi) u nekoliko geografskih oblasti, pokrivajući gotovo čitav svet (Afrika, a posebno Južnoafrička Republika, Senegal i zemlje severne Afrike; Južna Amerika – Trinidad i Tobago; Evropa: Španija, Nemačka, Francuska, SSSR i Poljska; Azija – Japan, Turska, Kina, SAD; Australija) birajući teme koje su za rečena područja od naročito značaja, prateći promene u načinu udžbeničkog, ali ne samo udžbeničkog prikazivanja istorije tih oblasti kroz 19. i 20. stoleće, omogućavajući primenu prostorne i hronološke komparativne metode u donošenju zaključaka relevantnih za pitanje nastave istorije i njenih ciljeva. Ta pitanja se mogu grupisati, u najširem, na sledeći način: odnos prema naciji, državi, ideologiji i, kao dodatak, odnos prema Drugom svetskom ratu u nastavi istorije. Vezivno tkivo i idejnu okosnicu ovih eseja predstavljaju uvodni i zaključni tekst, koji su istovremeno značajni u metodološkom i metodičkom pogledu.

Uvidajući da postoji mnoštvo središta iz kojih izvire istorijska svest, Fero je naročito ukazao na dva: „institucionalnu istoriju” i „društveno sećanje”, ističući posebno žilavost sadržaja „kulture sećanja”, koji često istrajavaju bez obzira na nova saznanja. Ta žilavost je naročito izražena u slučajevima kada historiografija poništava neke uvrežene stereotipe koji su nekoj društvenoj grupi postali posebno bliski, jezgreni deo njenog

kolektivnog identiteta (ili „kolektivnog identiteta”). Jedna od pojava koja doprinosi takvom stanju stvari je i činjenica da ta nova saznanja historiografije neretko teško prodiru u nastavne i druge sadržaje, pomoću kojih se oblikuje društvena, „istorijska svest” i koji su, u pojedinim slučajevima, tendenciozno ispunjeni stereotipima i mitovima. Svaki diskurs o nauci i metodologiji postaje tada, po Ferrou, „smokvino lišće koji prekriva nagost ideologije” (Ferro, XI). Uvreženost mita o Jovanki Orleanskoj u Francuskoj, mita o kralju Šaka kod plemena Zulu, mita o heroju Šivi u Indiji, ili, dodajmo, kosovskog mita među Srbima izraz je iste pojave stagnantnosti istorijske svesti koja ignoriše nauku, koja postoji paralelno sa istorijskim znanjem, i koja neretko igra značajniju ulogu, potvrđujući pobjedu hegemonog mita nad često sasvim bespomoćnom historiografskom analizom, čak i onda kada ona proдре u nastavne sadržaje. Zbog snage ove inercije, Fero je smatrao da je moguće da u novom izdanju svoje knjige ne promeni „ni jedan jedini zarez” (Ferro, VII), dodajući samo ponegde neki novi aspekt ili osavremenjavajući tekst usled novih događaja. Međutim, karakteristika ove istorije, naime „društvenog sećanja” jeste da se ne menja u sadržaju, kao što se događa sa institucionalnom istorijom, već u statusu inače zadugo statičnog sadržaja. U jednom trenutku on ipak postaje neupotrebljiva „ruina lišena smisla” (Ferro, 360). „Eksperimentalna istorija”, na tragu škole *Anala*, uvažava oba središta i ne pretenduje na univerzalnost, iako teži da bude obuhvatna, čak i totalna.

Suprotstavljenost „bele” i „crne” istorije realnost je afričkog kontinenta. Nasuprot istoriji kojoj su podučavane u doba kolonijalne vlasti, afričke zemlje su, nakon sticanja nezavisnosti, razvile svoju „kontra-istoriju”. Fero je preneo mnoge nastavne sadržaje „kolonizovane” istorije, odnosno sadržaje koji su predavani đacima u afričkim školama u toku strane vladavine, ali i sadržaje „dekolonizovane” istorije.

Na osnovu svojih istraživanja Fero je uočio da istorija u savremenom društvu igra dvostruku ulogu: *terapeutsku i militantnu* (Ferro, XI). Na primeru afričke dece koja, nakon sticanja nezavisnosti bivših kolonija, uče u školama o sjaju i raskoši afričkih carstava iz perioda kada su evropski kontinent naseljavali divlji varvari, kao i na insistiranju da je afrički kontinent kolevka čovečanstva, jasno se sagledava ta dvostruka funkcija istorije koja sanira traumatične posledice dugotrajne „kolonizovane” istorije.

Savremena nastava istorije u mnogim zemljama, mitologizuje nastanak zajednica, način njihovog postojanja, njihov doprinos čovečanstvu. Mladi u Indiji dobijaju pouke o tome zašto treba da budu ponosni na svoju prošlost: Indija je, kao duga sačinjena od različitih boja, sastavljena od mnogo različitih etničkih grupa. Jedan udžbenik podseća: „Naša istorija je veličanstvena i treba da budemo ponosni na nju” (cit. prema: Ferro, 49). Učenost je ono čime je Indija zadužila svet. Afrika se može ponositi time da je kolevka čovečanstva, što je naglašeno na Šestoj panafričkoj konferenciji u Dakaru 1967. godine, baš kao što je arapski svet „kolevka istorije”. Trinidad i Tobago, Barbados i Jamajka uprkos vrlo izraženim rasnim sukobima ponosni su na toleranciju koja vlada u tim krajevima i poručuju da bi bili srećni kada bi „ostatak sveta” naučili toj toleranciji.

Autor takođe pokazuje koliko je predstava koju bivše metropole neguju o svojim nekadašnjim kolonijama ispunjena prezirom i osionošću. Britanija i Francuska prednjače u tome. Paradigmatična je glasovita rečenica književnice Ane Stil koja se pita „da li Indija zaslužuje da joj se oprostí njena nezahvalnost”? (cit. prema: Ferro, 72).

Položaj istorijske nauke u SSSR-u pregnantno je izrazio Hruščov: „*Istoričari su opasni i sposobni da sve izokrenu. Njih treba nadzirati*” (cit. prema: Ferro, 164 – podv. S. M.). Ovo je stanovište koje bi u suštini moglo da se primeni i na mnoge druge zemlje, iako u njima nije tako nedvosmisleno i brutalno formulisano.

U poglavlju posvećenom SAD-u Fero je najpre ukazao na sadržaj kontroverzi američke istorije: crnačko pitanje, imigrantsko pitanje, građanski rat, demokratija. Iz pristupa ovim kontroverzama proizilazi i način nastave istorije: u SAD-u ima onoliko različitih istorija koliko ima škola i udžbenika. „Ima li onda istine u svakom od tih pogleda?“, pita Fero. Njegov odgovor je kategoričan: „Uprkos haosu, mi ipak gradimo jedno pozitivnije znanje, bez dominacije ideologije, koje duguje puno društvenim naukama” (Ferro, 328). Jedna od osnovnih karakteristika istorije u SAD-u je da postoji ogroman jaz između „sophisticiranog razumevanja nekih profesionalnih istoričara i osnovnog obrazovanja koje prenose nastavnici” (Ferro, 332).

Svi eseji jasno pokazuju u kojoj meri je moguća upotreba i zloupotreba istorije u nastavi i obrazovanju mladih uopšte. Ukazano je na mehanizme, metode, namere i sadržaje nastave usmerene na stvaranje poželjnih stavova, koji su uglavnom omeđeni merom nacionalnog, državnog interesa, najčešće bez obzira na kompleksnost istorijske stvarnosti.

Debata o nastavi istorije, prateći kretanja u nauci, rezultirala je nekim novinama: dezideologizacija istorijskog diskursa i njegovo tematsko razgranavanje; umnožavanje centara historiografske produkcije („crna” pored „bele” istorije); „multiplikacija istorijskih formi”, tj. načina prenošenja istorijskih sadržaja (televizija, film, strip); „dekonstrukcija narativa”, tj. neophodnost analize podataka; i primena sociološkog metoda u nastavi, u vidu zamene narativa analizom, što je dalo neke negativne rezultate: Fero je preneo, u delu knjige koji se bavi Francuskom (Ferro, 156–160), iskustvo sa nastavom istorije koja se previše odmakla od narativa i sva se posvetila analizi, čineći najzad da „način izlaganja postane važniji od teksta”, pa je konačni ishod bio taj da učenici nisu znali više ništa iz istorije (Ferro, VIII, 158, 363). *Uravnotežavanje narativa i analize* pokazalo se kao nužnost kojoj se okrenula savremena nastava istorije.

Feroova knjiga nije monografskog karaktera i dovodi u pitanje koncept „univerzalne istorije”, u smislu praćenja celokupne istorije čitavog sveta, jer kao takva ona nikada nije ni postojala: „Ne počinjem sa faraonima i ne završavam sa Homeinijem ili promenama u Poljskoj”. Takav pristup je teleološki, predstavlja „evropsku opsenu” (Ferro, 356), „usko (je) evrocentričan, budući da drugi narodi ‘ulaze’ u istorijske knjige tek kada ih Evropljani ‘otkriju” (Ferro, XIII). „Ideja da može postojati jedna i univerzalno prihvatljiva vizija istorije postala je uveliko iluzorna” (Ferro, 361). Više u formi zbornika radova sa sličnom tematikom, Fero je obradio nekoliko istorijskih pojava (događaja, procesa, fenomena) koje su i dvadeset pet godina nakon prvog izdanja knjige zadržale svoju aktuelnost, bilo zbog nedovršenosti i dugotrajnosti koja te pojave karakteriše, bilo zbog njihove prostorne univerzalnosti. Sve to osvetlio je kroz prizmu nastavnih sadržaja, pokrivajući svaki kontinent – više od dvadeset društava i kultura. Prema priznanju samog autora, cilj knjige je „istinski širok i megalomanski” (Ferro, XIV), ali je uspešno ispunjen zahvaljujući izvornoj osnovi koja je obuhvatila ne samo udžbenike i historiografske radove, već i istorijske romane, filmove, crtane filmove, stripove (sve uglavnom do osamdesetih godina) otkrivajući u ličnosti autora eruditima najvišeg reda. Knjiga je, dakle, jedinstvena celina, ukoliko je sagledavamo kao pokušaj sistematizacije jednog viđenja istorije, društvenog značaja istorijskog znanja i mogućnosti njegove upotrebe i zloupotrebe.

Knjiga Marka Feroa *The Use and Abuse of History or how the past is taught to children*, značajna je kako u informativnom tako i u metodološkom i metodičkom pogledu i upoznavanje sa ovom knjigom svakako bi moglo da bude od izvesne važnosti za istoričara u formativnoj fazi, budućeg naučnika-istraživača i budućeg nastavnika. Iako

Fero ne eksplicira svoj metod, on se prepoznaje u samom radu. U njegovoj osnovi je komparativnost, smela i sugestivna, sa dobro nađenim jedinicama komparacije. Konačno, ova knjiga omogućava da se uoči neraskidiva *povezanost* sadašnje i prošle stvarnosti, još više *međusobna uslovljenost* sadašnjosti i načina interpretacije prošlosti. Ta tema neprestano treba da zaokuplja pamet istoričara, ali i da na oprezu drži njegovu publiku.

Srdan MILOŠEVIĆ

Peter Fritzsche,
*Stranded in the Present, Modern Time and
the Melancholy of History*,
Harvard University Press, Cambridge and London, 2004, 268 str.

Ovladavanje historiografskim znanjima retko prati posvećenost pitanjima koja se mogu okarakterisati kao teoijski prosede ili filozofski pristup ukupnom značenju prošlosti. Praktičari istorijske nauke pomalo su zazirali od onoga što se među njima smatralo preterivanjem u stručnoj kulturi i samo su retki pojedinci bili dovoljno odvažni da premoste provaliju koja je delila teorijsko i praktično. Potom je usledila reakcija na potiskivanje teorije u vidu modela i prethodnih hipoteza koja je u ekstremnom vidu imala za posledicu nekorektno iščitavanje izvora i podešavanje podataka prema potrebama teme ili njihovih autora. Ipak, to ne znači da je potrebno bežati od suočavanja sa teorijskim konceptima, čak ni onda kada oni nisu bliski razumevanju sveta tradicionalne istorijske nauke.

Za jednu od takvih knjiga može se smatrati delo Pitera Fričea *Nasukani u sadašnjici, moderna vremena i melanholija istorije*. Slično idejama Imanuela Valerštajna, i autor polazi od Francuske revolucije u objašnjavanju potrebe za mestom i vremenom sigurnosti i bezbednosti do kojih čovek modernog vremena, sa svojim nasledem, nikada nije došao. Za Fričea, upravo je ta revolucija i revolucionarni period stvorila osećaj provalije između prošlosti i sadašnjosti, a isto tako između individualaca i društvenih grupa. Taj osećaj razdora preovlađuje i u njihovim prvobitno prihvaćenim izvorima ličnog i socijalnog značenja. Kada se neko suoči sa njima stiže utiske i vuče zaključke da su revolucionarni mislioci, pod uticajem događaja, upali u niz činilo se beskrajnih šokova kako u tumačenju tako i u razmatranju posledica. Bila je to pozadina za stvaranje novog senzibiliteta koji se ticao mesta individue u drami istorije. Autor je pratio izmeštanje osećaja sigurnosti u ljudskom životu kroz ova književno i psihološki nesigurna vremena.

Posle uvoda i prvog poglavlja posvećenog centralizaciji revolucije knjiga se nastavlja u punoj deskriptivnoj prozi kreirajući bogatu kulturnu istoriju napisanu na osnovu impresivnog broja istorijskih izvora, da bi autor dao sliku novog istorijskog polja posmatranja na razmeđu psihoistorije i kulturno istorijskih radova.

Svako sledeće poglavlje ispituje simbole premeštanja u pogledima modernih zapadnih Evropljana i Amerikanaca do prvih decenija 19. veka. Proučavanje osećanja izopštenosti u drugoj glavi pod nazivom Stranci dopustilo je autoru da ispita iskustvo egzila kroz dnevnike, memoare, pa čak i radove koji se mogu svrstati u rodove biografsko-romaneskne forme. Ta forma je bila uobičajena za izražavanje početnih stavova izgnanika prema psihološkim posledicama revolucionarnih težnji. Kao primer prognanika sa osećajem produžene prisilne izmeštenosti iz svog prostora i vremena Friče je izabrao

velikog francuskog pesnika i aristokratu Fransoa de Šatobrijana, čiji je dnevnik shvaćen kao svojevrsni testament potrebi njegove generacije da se izbori sa gubitkom i progonstvom ne toliko vezanim za prostor koliko oličenim u vremenu koje nisu razumeli. Bio je to početak složene igre stvaranja onoga što će se u našem vremenu iskazivati kao moderni identitet, a za taj prvi naraštaj iskorenjenih osoba činjenica da čovek nema jedinstven i konzistentan život bila je predmet bola, zabrinutosti, pa i nedorečenog pesimizma. Iskušenju preispitivanja preloma u ljudskim životima nisu odeleli ni drugi pripadnici emigracije kao što su bile Madam de Stal i Madam de Menervil. Biti stranac u egzilu postalo je simbol problematike modernog života samog po sebi ili, ako se posmatra sa stanovišta pružanja otpora, života koji se oseća u nostalgичnom i melanholičnom vremenskom načinu razmišljanja. Nisu samo književni radovi svedoci i izvori za osećanje izgubljenosti svojstveno modernom čoveku. Deo preispitivanja složene prošlosti igre osećanja, memorije i političkih verovanja, u oblikovanju identiteta, povezan je sa materijalnim ostacima, kao što su ruševine kojima je posvećeno sledeće poglavlje.

Bio je to deo napora da se objasni uspon nacionalne svesti preko povezivanja istorijskih i geografskih tačaka na kojima su tvrđave, crkve i kule od spomenika postali podsetnici na moćno vreme davne prošlosti koje je trebalo obnoviti. Simbol aktuelnosti poželjne prošlosti postala je gotška katedrala u Kelnu koja je pobornike nemačkog nacionalnog preporoda podsećala na nerealizovane mogućnosti predaka i na mogućnost da se aspiracije poput njenog završetka prenesu budućim naraštajima. To drugačije čitanje materijalnih ostataka pokazatelj je osnovne razlike između razumevanja prošlosti u 18. veku i kasnijem periodu. Dok je 18. vek govorio o moralnoj lekciji prirode koja uništava spomenike ljudske veličine, dotle je 19. vek posmatrao ruševinu kao pojedinačnog svedoka izdvojenog katastrofalnog trenutka nacionalnih istorija. Sumirajući razliku, Friče je naglasio dijalektičku moć ruševina u okviru postrevolucionarne imaginacije. Tako su sve pojedinačne ruševine postale podsetnik kontinuiteta, ali i svedok pretnje iznenadnog uništenja. Drugi način njihovog učitavanja bilo je prizivanje poluprikrivene prošlosti u ličnom i za Fričea ključnom nacionalno političkom značenju.

Četvrto i peto poglavlje knjige vode čitaoca bliže kući kao središtu stvaranja ličnih i društvenih identiteta, ispitujući lokalizaciju nacionalne memorije. U slučaju SAD-a tome su poslužile „palate sećanja” na američke posedničke porodice iz 19. veka koje su stvarale osećaj povezanosti i posedništva među generacijama koje su prolazile. Centralne figure kulturnih politika toga vremena doživljavale su naciju kroz initimne i fragmentarne delove opisujući pejzaže prostora i vremena u kome su delovali. Iza pažljivo sakupljenih priča braće Grim, koje danas mogu izgledati sasvim lišene mogućih političkih pozadina, nazire se demonstracija prvobitnog jedinstva nemstva shvaćenog kao nešto što treba obnoviti. Tako se ponovo javila melanholična misao o strašnom razdoru između prošlosti i sadašnjosti, ovoga puta ne u ideološkim okvirima protivnika Francuske revolucije nego u shvatanjima nacionalnog bića.

Poslednje poglavlje knjige posvećeno je stvaranju memorije u okviru porodice preko porodičnog života i kultivacije porodičnog sećanja, što dovodi do odgovora na pitanje na koji su način moderne koncepcije vremena i prostora našle izraza u svim slojevima društva. Na primeru autorke *Čiča Tomine kolibe* Harijet Bičer Stou prikazano je kako geografska podela na istok i zapad oblikuje osećaj mesta vremena i prostora na primeru njene porodice koja se često selila, a na osnovu tog iskustva Friče je odlučio da ga proširi i na celu američku naciju. Pokazalo se da su literarne forme koje je Friče koristio kao izvore, od istorijskih novela Valtera Skota do francuskog pesnika Žerara de

Nerval, osmišljene tako da podržavaju domaćinstva srednje klase stvorena da očuvaju, ritualizuju i prenose memoriju preko onoga što je autor nazvao „istorizacijom privatnog života”. Ta vrsta sećanja povezuje značajne istorijske događaje sa ličnom i porodičnom dramom ili srećom običnih ljudi. U kućnoj atmosferi događaji kao što su rodendani i porodična okupljanja kombinovani su sa predmetima za čuvanje sećanja kao što su fotografije i knjige za lepljenje isečaka, kako bi sačuvali osećaj kontinuiteta u vremenima i prostorima koji su bili sve podložniji brzim izmenama i osećanju gubitka. Poput njenog evropskog pandana i protivnika, viktorijanskog osećanja epohe, američka ideologija progresa suočila se sa komplikovanim osećajem nepovezanosti i erozije značenja raznih vrsta prošlosti. Odgovor se ticao nastajanja očuvanja memorije kroz brojne kulturne prakse i praznike.

Zaključak pod nazivom Istorijsko doba daje pregled i grupu finalnih ocena opšteg značaja istorijske svesti modernog Zapada. Pokazalo se da postoje dva spektra mogućnosti razmatranja istorijske svesti. Prvi spektar govori o emancipatorskim mogućnostima istorijske svesti, a drugi, mnogo manje poželjan, govori o ideološkom osuđivanju i odbacivanju onih za koje se smatra da su prostorno i vremenski izvan modernosti, poput naroda koji ne pripadaju Zapadu ili ih on ne priznaje kao deo zapadne kulture iako vekovima žive u njoj, kao što su na primer američki Indijanci. Sam autor imao je nameru da stvori sliku predane i lične kulturne aktivnosti koja je omogućila posebnu porodičnu i ličnu koncepciju istorije.

Ostaje otvoreno pitanje zašto ovakva razmatranja nisu obuhvatila 20. vek i njegove prelome, kao što su dva svetska rata i genocid nad Jevrejima. Tako ostajemo uskraćeni za razmišljanje da li su ti događaji uticali na lično i kolektivno shvatanje prostora i vremena, u kulturnom značenju tih reči, ili su ona samo puki produžeci jednog senzibiliteta stvorenog krajem 18. veka. Izostao je i odgovor na pitanje da li su prelomi 19. i 20. veka samo posledice prekretnice u 18. veku, a još važnije da li su iznedrili nove mogućnosti razumevanja prostora i vremena i da li su ti vidovi novih pogleda uporedivi sa vremenom revolucije u francuskom narodu.

Uprkos nedorečenostima knjige Pitera Fričea, ostaje utisak da bi knjiga koja bi se bavila sličnim problemima srpskog naroda u 19. i 20. veku bila dobrodošla, tim pre što utisak o vremenu u kome živimo stvara možda pogrešnu sliku da su Srbi narod čije je istorijsko sećanje moguće, ako ne lako preoblikovati, a onda bar sistemski upotrebiti u nečemu što se može nazvati ideološkim oblikovanjem nacije.

Dr Ljubomir PETROVIĆ

Hauard Zin,
Istorijski ogledi o američkoj demokratiji,
Svetovi, Novi Sad 2004, 218 str.

Knjiga *Istorijski ogledi o američkoj demokratiji* Hauarda Zina, američkog istoričara i autora više istorijskih radova (*La Gvardija u Kongresu, Razmišljanja o Nju Dilu, Vijetnam: Logika povlačenja*), u izdanju novosadskih Svetova, predstavlja zbirku eseja nastalih u drugoj polovini XX veka. Iako su nastali različitim povodima, radi se o radovima inspirisanim aktuelnim političkim i društvenim događajima i promenama u svetskim okvirima, kao i u okvirima američkog društva.

Potrebno je istaći da je naslov izvornika *On History (O istoriji)*, jer izneti stavovi autora zaista oslikavaju njegovo shvatanje nauke, prvenstveno uloge koju bi ona trebalo da ima, kao i stavove o ulozi istoričara kao čoveka i naučnika u odnosu na društveno-političke aktuelnosti. Eseje nastale kroz nekoliko decenija rada, autor je svrstao u četiri celine (*O aktivizmu, O izbornoj politici, O holokaustu, O ulozi istoričara*). Budući da se radi o redakciji nastaloj 2001. godine, može se govoriti o aktuelnosti iznetih stavova autora. I pored toga što je samo prvi deo tematski definisan naslovom *O aktivizmu*, potrebno je naglasiti da se radi o ideji koja čini osnovu rada i predstavlja suštinu shvatanja koja H. Zin iznosi.

Aktivizam, kao neophodnost, usmeren prema konkretnim političkim postupcima vlasti (u ovom slučaju, pre svega postupcima američke vlade) ili jasno definisanim i prepoznatim društvenim problemima (siromaštvo, nejednakost, rasno pitanje, građanske slobode), suštinski, po autoru, treba da određuje naučnika kao ličnost, njegov rad i, konačno, istoriju kao nauku. Ideje i stavovi H. Zina oblikovani su u vremenu burnih događanja i promena, pre svega u SAD-u, vremenu rasnih nemira, borbe za građanska prava i rasnu jednakost, rata u Vijetnamu i čini se da je upravo snaga ovih događaja presudno uticala na autorovo shvatanje istorije kao nauke i mesta istoričara u društvu. Dilema da li nauka treba da se distancira od uticaja savremenih događaja ili ih, naprotiv, nauka i naučnik moraju ne samo pratiti već i postati aktivni učesnici, za H. Zina ne postoji u korist ovog drugog. On, ukazujući na slabosti demokratskog društva, tj. nedemokratskih aspekata istog (moć korporacija, nepravедna podela materijalnih dobara, socijalna nejednakost, medijski monopoli), ističe, odnosno predlaže, uz navođenje primera, načine na koje se može pružiti otpor. Aktivnost pojedinca, izbegavanje defetizma, vera u mogućnost promene su one snage na koje autor računa. Mogućnost njihovog uspeha za H. Zina nije teorijska spekulacija, već je ona jasno vidljiva, uz navođenje primera protesta podstaknutih akcijama američke zvanične politike (blokada Nikaragve, rat u Vijetnamu, ali i rušenje jednog gradskog kvarta u Bostonu ili povećanje cene struje).

Uvidajući kroz sopstvena i iskustva savremenika, često i učesnika ovih događaja neophodnost promena, autor još jednom potvrđuje svoj aktivistički pristup, ne zadržavajući se samo na analizi dosadašnjih oblika promena (rat, revolucije, demokratske reforme). On nudi konkretna rešenja, zalažući se za „neku tehniku” koja bi bila između rata i revolucije, kao nasilnih oblika, i postepenih reformi, kao nedovoljno energičnog načina. Autor u prvi plan ističe različite oblike protesta (marševi, blokiranje institucija, rad škola, sloboda). U tom smislu, običuje se i njegovo viđenje uloge intelektualca, istoričara, kao i univerziteta, škola, čije angažovanje mora biti usmereno kako prema unutrašnjim problemima SAD-a, tako i prema spoljnoj politici Amerike, koja, po autoru, nosi isključivo negativan predznak.

Istorija kao nauka stoga i mora da se oslobodi hermetičnosti i postane aktivni učesnik promena, pre svega svojim drugačijim pristupom pojedinim problemima (npr. novo posmatranje lika i dela K. Kolumba, odnosno uočavanje negativnih posledica otkrića Amerike). Ovaj stav vidljiv je i u poglavlju *O holokaustu*, gde ističe da ovaj događaj ne može biti ograničen samo na duboku naučnu analizu i konačnu osudu (što se svakako podrazumeva), već bavljenje njim svoj puni smisao dobija tek kao podsticaj u prepoznavanju ostalih događaja koji bi se mogli okarakterisati kao genocid i aktivnoj borbi protiv njih, što ponovo upućuje na aktivan pristup nauke i naučnika. Ovakav pristup, po autoru, uneo bi kritičnost i rušenje ustaljenih normi u posmatranju i savremenih promena i događaja.

Он сматра да је изношење политичких ставова неизбежно и ту се не ограничава на науку као такву, већ мисли и на институције где се стиже знанје. По Н. Зину, ни архивари нису ослободени те улоге, кроз свој рад на доступности граде, прикупљању и сређивању оне која нуди и поглед на другу стварност, различиту од оне званично презентоване. Зин такође јасно износи мишљење о потреби, не neutralности науке, већ усмеравања интелектуалне енергије на посматрање и решавање проблема савременог друштва. Противник, како сам истаје, традиционалног виђења историčара, он се залаже за „научника-активисту”.

На крају потребно је истаћи да кроз ове есеје, настале у специфичном времену у историји САД-а, аутор нуди свакако занимљив угао посматрања улоге историје и историčара у савременом свету, који постаје тим занимљивији с обзиром на личну друштвену и политичку ангажованост Н. Зина са позиције историčара и универзитетског професора.

Vesna ĐIKANović

Михаил Андреевич Робинсон,
*Суды академической элиты: отечественное
славяноведение (1917 – начало 1930-х годов),*
Индрик, Москва, 2004, 432 стр.

Др Михаил Андреевич Робинсон је познати руски научник који се већ дуги низ година бави историјом славистике. До сада се из пера овог веома преданог научника појавило више десетина радова који су на различите начине обрађивали поједине аспекте историјског развоја славистике, од утицаја идеологије и политике на научно стварање до судбине појединих славистичких школа. У том оквиру нарочиту пажњу посвећивао је животу и раду најпознатијих слависта.

Књига која је пред нама представља плод управо тог дугогодишњег рада. У њој је анализиран положај славистике и њене научне елите у условима успостављања тоталитарног режима у Русији током 20-их и почетком 30-их година 20. века. Реч је о периоду у којем је нови бољшевички режим споводио совјетизацију науке и у том оквиру славистике. Заснована је на обимном истраживању спроведеном на око 40 фондова похрањених у разним архивским установа и рукописним одељењима библиотека Санкт Петербурга и Москве. Поменимо оне најзначајније: санктпетербуршко одељење Архива Руске академије наука, Руски државни архив књижевности и уметности, Институт руске књижевности (Пушкинов дом) Руске академије наука, Руска државна библиотека, Руска национална библиотека, Архив Руске академије наука, Централни државни архив Санкт Петербурга.

Коришћени су бројни и разноврсни извори попут дневничких записа, успомена, документа, материјала који су се односили на рад казних органа и виших партијских истанци.... али и објављени документи. Нарочит значај међу изворима имала је богата кореспонденција готово 60 совјетских научника, првенствено слависта а такође и њихових колега, представника других хуманистичких наука. У случају ових других у поменутом периоду, према наводима аутора, од 37 академика и чланова-дописника 15 је умрло до 1935, док је осталих 20 или већ било или су касније постали професори водећих совјетских и иностраних универзитета; четворица су досегли високе положаје у оквиру Академије наука СССР-а. Међу научницима чија је преписка коришћена налазила су се најзначајнија имена тадашње руске

односно совјетске славистике попут А. А. Шахматова, В. Н. Перетца, Н. Н. Дурнова, П. А. Лаврова, В. М. Истрина... Бројност и богатство ове преписке омогућили су аутору да обради теме прије на специфичан начин и да сагледа судбину славистике и њене елите погледима научника тог времена.

Наслови осам глава (*Политика, наука и идеологија, Научници у условима преживљавања, „Нова религија” уместо науке: противници и присталице, Научници-емигранти и руска славистичка елита, В. Н. Перец и његова научна школа, К. Ј. Грот и односи нове славистике према претходницима, Реформа „Одељења матерњег језика”, Почетак краја „старе” Академије*) довољно говоре о ширини коју је аутор покушао да обухвати истраживањем. Рад садржи још и увод, закључак и занимљиве прилоге двојице научника К. Ј. Грота и В. Н. Корабева из прве половине тридесетих година. У уводном делу књиге аутор нас упознаје са тешкоћама у истраживању (недостатак архивске грађе везане за репресију над научницима, лоше стање грађе, нарочито писама и сл.), али и са значајем који је имала славистика почетком 20. века у Русији, а нарочито са стањем истраживања славистике у совјетском периоду.

Аутор је књигу започео одговором на питање како је руска научна заједница, и у том оквиру славистика, дочекала фебруарску и октобарску револуцију. Он уочава да су, уопштено гледано, либерално оријентисани научници дочекали фебруарску револуцију са надом. У том слислу он прекорачује хронолошке границе и осврће се на разлоге за такво расположење откривајући однос царистичких власти према академској елити. Међутим, наду је заменио шок који је изазвала октобарска револуција. У основи без обзира на то да ли су припадали конзервативном или либералном крилу руске академске елите, слависти и уопште научници су на власт болшевика гледали са непријатељством. Између власти и научне елите био је успостављен однос трајног неповерења. Притисак власти исказивао се у најразличитијим репресивним формама од хапшења по класном пинципу до затварања у логоре и стрељања. М. А. Робинсон указује да су хапшења научника имала снажно психолошко дејство, што је утицало на њихово понашање јер се ломила њихова воља и могући отпор а подстицала лојалност. На почетку овог периода, без обзира на то какав став касније заузеле, научници су били под снажним утиском уверења о неизбежној пропасти Русије уколико на власти остану болшевици.

Праћећи промене које је славистика доживела у условима болшевизације науке, аутор истиче да се славистика већ на почетку нашла у тешкој ситуацији. С једне стране, окренута идеји словенске узајамности и етничком сродству словенских народа, она је услед нове идеолошке оријентације према класном и интернационалном принципу постала потпуно непотребна за власт. Такав став је утицао да власт у славистици и њеним носиоцима види остатке „реакционарног панславизма”. С друге стране, нов проблем за славистику прозилазио је из постојећих спољнополитичких услова совјетске власти: страх од антисовјетске позиције уједињених словенских држава, а којој су својим идејама могли допринети и слависти. У том смислу Робинсон закључује да је славистика, и њена основа – славистичка филологија, остала без било какве подршке у области идеологије и политике а оне су биле необично важне у условима тоталитарног поретка.

Аутор је врло исцрпно анализирао промене које је под притиском власти доживљала Академија наука и њено Друго одељење – Одељење руског језика и славистике. У том низу промена посебна поглавља су посвећена оним променама

које су почетком тридесетих година довеле до потпуног потчињавања Академије и ликвидације самосталности Одељења руског језика и славистике. Преко писама он нам указује на онај мало или нимало видљиви глас совјетских слависта који су се успротивили „новом учењу о језику”, познатом и као маризам, а које је у другој половини двадесетих изнео Мар. Суштина тог учења била је у схватању да је језик настао као последица класне борбе. Међу реакцијама које је аутор изнео истицала се она руског лингвисте Н. С. Трубецког. Према њему Мару не треба рецензија једног лингвисте него психијатар. Пратећи однос научника, Робинсон уочава да се заједница слависта поделила на оне који су одбили сарадњу са властима, на оне који су је прихватили, до оних који су у судару и сукобу изгубили живот у затворима и гулазима. У оквиру групе оних који су одбили сарадњу истицали су се слависти који су емигрирали. Њима је посвећено, као састваном делу руске славистике, посебно поглавље књиге. Праћене су њихове везе са колегама у земљи и значај који су они имали или су стекли у новој средини. Аутор указује да су после 1928. године, када је започео период „великог прелома”, везе између два дела славистичке заједнице постале све ређе и скоро да су престале.

С нарочитом пажњом аутор прати одраз грађанског рата на живот научне елите која је до револуције имала висок друштвени статус. Он нам даје детаљну слику њихових материјалних, економских и здравствених услова. Пред читаоцем промичу потресна сведочанства самих научника о томе како излазе на крај у борби за физички опстанак. Преживљавање се исказивало најмање у двострукој борби: с једне стране, у борби са недостатком хране, огрева, стално хладним становима, што је за неке од њих имало за последицу не само болест већ и смрт, а с друге стране, у борби са ратом који је стално носио претњу хапшења, затварања и стрељања. Крај рата и епоха НЕП-а нису донели суштинска побољшања услова живота, само су се мењале тешкоће. Аутор запажа да је власт била приморана да у борби за преживљавање научника интервенише и помогне. С том сврхом основана је била и посебна комисија за помоћ научницима, која је, према Робинсоновим истраживањима, и поред нередовне, а често и недовољне помоћи у пакетима у појединим тренуцима имала виталан значај. Буквано је спасавала од глади.

Без обзира на тешке услове у којима су се слависти нашли, они су настојали да наставе свој научни рад доживљавајући га, како то закључује Робинсон, као привремени излаз и спас од тешких услова живота. Но, и ту је било пробелема, јер је требало бирати између за њих скоро подједнако важних ствари какве су куповина хране и куповина хартије и мастила.

У сваком случају Робинсон примећује да су руски слависти који су завршили своја дуго година рађена дела успевали да их у току двадесетих година, у земљи или у иностранству, објаве. Тако су В. М. Истрин, М. Н. Сперански успели да публикују неке од својих најважнијих радова. Тридесетих година услови су се знатно погоршали па су ретки публиковани радови у земљи. У исто време повећао се број објављених радова ван земље. Као посебно карактеристичан пример Робинсон наводи Г. А. Иљинског који није могао да штампа, када је коначно завршио, свој капиталан рад под насловом „Прасловенска граматика”. Он је у периоду од 1925. године до 1934. године у земљи објавио 15 радова и то углавном до почетка тридесетих, а у иностранству чак 50.

У књизи се, иако на разним местима, сусрећу бројни портрети водећих слависта тога времена. Свакако међу њима се издваја А. А. Шахматов као један од

најугледнијих представника и дугогодишњи председник посебног одељења славистике Академије наука. Његова улога је сагледана са различитих страна, од оне коју је имао као водећи научник, преко оне коју је имао као заштитник својих колега пред властима, до улоге коју је имао у подршци у развоју младих научника.

Књига М. А. Робинсона је исцрпношћу и свеобухватношћу истраживања, начином обраде и скретањем пажње на кореспонденцију научника прерасла свој ужи сегмент истраживања (положај славистике и њене елите) и претворила се у нешто више од тога – у историју односа власти и науке, утицаја идеологије и политике на науку, историју научних институција (попут Академије наука), историју елите.

Наташа МИЛИЋЕВИЋ

Stiven Kinzer,
Svi šahovi ljudi, Američki puč i koreni terora na Bliskom Istoku,
Beograd, 2005, 258 str.

Knjiga *Svi šahovi ljudi* S. Kinzera izašla je 2005. godine u izdanju Samizdata B92. U središtu pažnje autora je puč koji su avgusta 1953. godine u Teheranu izvele SAD kada je sa vlasti svrgnut predsednik Vlade Irana Mohamed Mosadeg, a na vlast vraćen šah Reza Pahlavi. To je omogućilo uspostavljanje režima koji je isprovocirao islamsku revoluciju 1979. godine, a koja je potom inspirisala hiljade savremenih islamskih terorista. Ovom operacijom („Ajaks”) rukovodio je agent CIA-e Kermit Ruzvelt, a po odobrenju Ajzenhauera i Čerčila.

Autor je dao pregled mera koje su Britanci i Amerikanci preduzeli da bi zbacili sa vlasti Mosadega, koji se zamario Britancima nacionalizacijom Anglo-iranske naftne kompanije. Dolazak Kermita Ruzvelta u Teheran, kampanja u štampi, organizovanje bandi, kupovina poslanika, oslanjanje na lojalne delove vojske i iranske operativce na platnom spisku SAD-a, bile su samo neke mere preduzete u pripremi terena za puč. Opisujući pripreme za puč, Kinzer je prikazao i aktivnosti Ruzvelta na ubeđivanju šaha da potpiše dekret o smeni Mosadega, kako bi prevrat imao kakvo takvo legalno pokriće. „Naoružan” ovim „argumentom” pukovnik Nasiri, komandant Garde, poveo je trupe u puč 15. avgusta 1953. godine, ali je taj pokušaj zbog izdaje u redovima pučista omeo šef Generalštaba general Rijah koji je bio planiran za jednu od prvih žrtava puča. Saznavši za neuspeh puča, šah je pobjegao u Bagdad. Ispostavilo se, međutim, da ovaj neuspeh nije obeshrabrio Ruzvelta. Ubrzo je skovao novi plan. Počeo je sa podmićivanjem oficira u iranskoj vojsci, nastavio sa isceniranim demonstracijama na ulicama praćenim nasiljem, pljačkanjem radnji i uništavanjem šahovih slika i kancelarija rojalističkih grupa, a sve sa ciljem da se gnev naroda okrene ka Mosadegu. Ključnu ulogu opet su igrali američki agenti. Sledila je poseta ambasadora Hendresona Mosadegu u kojoj se žalio da su američki građani žrtve uličnog nasilja, što je predsednika Vlade navelo da naredi policiji na spreči nasilje, a svojim pristalicama da ostanu kod kuće. Ruzveltov plan se sve više ostvarivao. Narednog dana na ulicama se pojavila rulja Mosadegovih protivnika, grupa Iranaca u službi Ruzvelta zauzela je radio i objavila pad Mosadega. U narednim satima vojne jedinice prevedene oficirima protivnicima Mosadega opkolile su njegovu kuću. Borbe sa predsedniku Vlade lojalnim snagama trajale su satima dok kuća nije osvojena i opljačkana. Mosadeg je u poslednjem trenutku uspeo da pobjegne. Šah se vra-

tio u zemlju, general Zahedi, koga je Ruzvelt do samog kraja skrivao, izvučen je iz skrovišta da bi postao novi predsednik vlade, a Mosadeg se uskoro predao. Osim zamašne svote američkih dolara potrošenih na potkupljivanje, jedna od cena puča bilo je i par stotina mrtvih.

Autor je pratio i sudbine glavnih aktera događaja iz avgusta 1953. godine. Tako saznajemo o represijama novog režima nad starim, kažnjavanju Mosadega kućnim pritvorom i progonu njegovih pristalica. Autor donosi podatak o streljanju 60 od 600 uhapšenih Mosadegu lojalnih oficira i govori o streljanju Mosadegovog ministra inostranih poslova Huseina Fatemija. Pred čitaocima su i podaci o pučistima. Za Zahedija autor navodi da je posle dve godine morao da napusti položaj predsednika Vlade, postao je ambasador u OUN i umro 1963.

Čitajući knjigu S. Kinzera stičemo uvid u još nekoliko epizoda iz istorije Irana. Reč je uglavnom o događajima koji su prethodili puču. Autor se zadržao na događajima kojima je Iran sistematski uvlačen u zavisnost od imperijalnih sila. Tako čitamo o tome kako su Britanci dobili koncesije za telegrafске linije 1857. godine, kako je Britanac Džulijus de Rojter (kasnije poznat po novinskoj agenciji) 1872. godine kupio pravo da vodi industriju, navodnjava poljoprivredno zemljište, iskorišćava izvore minerala, razvija železnicu i tramvajski prevoz, osnuje nacionalnu banku i štampa novac. Jedan od događaja sa najdalekosežnijim posledicama bila je prodaja Vilijamu Noksu D'Arsiju prava da koristi i porodaje gas i petrolej 1901. godine. Iz ove koncesije proisteći će 1908. godine Anglo-iranska naftna kompanija sa svojom naftnom imperijom u Abadanu. Sledele su godine izvlačenja ogromnih količina novca iz Irana za račun kompanije i surovih uslova života velikog broja iranskih radnika koji su radili za kompaniju. Godine 1933. ugovor sa kompanijom obnovio je Reza-šah, sa čijim će režimom veliku borbu voditi upravo Mohamed Mosadeg koji je 1924. godine ušao u iranski parlament (Majlis) kao poslanik. Mosadeg će odigrati i jednu od ključnih uloga u događajima iz marta i aprila 1951. godine kada je Majlis odbio da potvrdi tzv. Dodatni ugovor Anglo-iranske kompanije i Mohameda Reze-šaha kojim su Iranu dati neki neznatni ustupci. Tokom ovih događaja za predsednika Vlade izabran je Mosadeg i izglasana nacionalizacija Anglo-iranske kompanije. Iz knjige se jasno vide razlike između SAD-a u periodu dok je predsednik bio Truman i Britanije po pitanju odnosa prema Iranu i nacionalizaciji kompanije. Kinzer je opisao tvrdokoran i tvrdoglav stav Britanaca koji su odbijali da učine makar i najmanji ustupak Irancima i čija se politika sastojala od pretnji, ucena, zloslutnog defilovanja ratnih brodova u blizini Abadana i pokretanja sudskog postupka pred sudom u Hagu. Sa druge strane, politika Trumanove administracije bila je realistična i okrenuta ka iznalaženju kompromisa. Tom poslu težili su i predsednik Truman i državni sekretar Din Ačison i njegov pomoćnik za bliskoistočna, severnoazijska i afrička pitanja Džordž Mek Gi. Kinzer je prikazao napore koje su oni uložili u želji da posredovanjem između Britanaca i iranske vlade postignu mirno i kompromisno rešenje. U tom cilju Truman je u Iran poslao i svog ličnog izaslanika Averela Harimena, koji je u Teheran stigao 15. jula 1951. godine. Velika spremnost Harimena za postizanje kompromisa suočila se sa upornim odbijanjem Mosadega da napravi ustupke Britancima. Američki izaslanik je otputovao i u London ne bi li od britanske vlade izdejstvovao makar malo razuma i popustljivosti. Uspeo je bar toliko da Britanija pošalje u Iran svog izaslanika lorda Čuvara pečata ser Ričarda Stouksa. Međutim, on je kao ponudu Irancima poneo ništa drugo nego isti predlog koji su Iranci ranije već odbili, samo sada pod lepšim imenom. Umesto bilo kakve sklonosti za kompromisom, Stouksova misija je završena merama ekonom-

skih sankcija koje je Britanija uvela 22. avgusta 1951. godine Iranu (zabrana izvoza najvažnijih proizvoda Iranu, povlačenje britanskog osoblja sa naftnih polja osim oko 300 administrativnih radnika u Abadanu, blokada pristupa Irana svim deviznim računima u britanskim bankama). I više od toga. Kako je Kinzer pokazao, britanska vlada je još u maju 1951. godine pravila planove za invaziju na Iran, za šta se posebno zalagao ministar spoljnih poslova Morison. Atli je bio znatno uzdržaniji, a SAD izričito protiv. Kada je odustala od vojne invazije, Britanija je preduzela sve da spreči Iran da proizvodi i prodaje naftu, uključujući korišćenje uticaja kod drugih država, pritiske, zaplenu tuđih brodova i druge mere. Na kraju su Britanci ceo slučaj izneli pred Savet bezbednosti, što je dalo mogućnost i Mosadegu da se obrati celom svetu. Tako je Savet bezbednosti bio poprište verbalnog sukoba i nadmetanja Mosadega i britanskog predstavnika Džeba koji je okončan 19. oktobra 1951. odlaganjem diskusije, što je značilo poraz Britanije i njene rezolucije podnete Savetu, a koju su druge države u međuvremenu ionako značajno ublažile. Kinzer je zatim opisao Mosadegov boravak u SAD-u, njegove susrete sa predsednikom Trumanom i njegovim saradnicima krajem oktobra i tokom novembra. Ni iz ovih nastojanja Amerikanaca nije proistekao nikakav dogovor. Za to vreme u Britaniji je Atlija pobedio Čerčil, još ratobornije nastrojen prema Iranu. Kinzer je opisao i političku krizu koju je Mosadeg preživeo sredinom 1952. godine u samom Iranu kada je ušao u sukob sa šahom oko kontrole nad Ministarstvom rata. To je rezultiralo njegovom ostavkom, ali i povratkom na mesto predsednika Vlade posle samo par dana pod pritiskom demonstracija njegovih pristalica i šahovim popuštanjem njegovom zahtevu da dobije kontrolu nad Ministarstvom rata. Kinzer navodi da je Britancima tada postalo jasno da u sledećoj prilici treba iskoristiti mase protiv Mosadega, a kao sebi lojalnog čoveka na koga bi se mogli osloniti u sledećem kritičnom trenutku već tada su izabrali generala Zahedija. Nimalo im nije smetalo to što su ga upravo oni praktično uklonili tokom Drugog svetskog rata zbog njegove naklonosti Nemačkoj. Tada ga je Ficroj Mek Lejn bukvalno kidnapovao da bi ostatak rata proveo u britanskom zarobljeničkom logoru. Sada su Britanci baš u njemu našli saveznika za obaranje Mosadega. Međutim, Mosadeg je saznao za zaveru i veze Zahedija i britanskih agenata (diplomata), pa je prekinuo diplomatske odnose sa Britanijom, te su njihove diplomate napustile Iran. Možda bi tog trenutka planovi Britanaca potpuno propali da u SAD-u na predsedničkim izborima nije pobedio Ajzenhauer koji je kampanju vodio na žestokom antikomunizmu. Doduše, Ajzenhauer nije od samog početka bio tako gorljivo za intervenciju u Iranu, ali Kinzer procenjuje da je stav promenio u martu 1953. godine, dva meseca posle inauguracije. Zato su u njegovoj okolini već bili ljudi koji su se itekako priklonili britanskoj politici. Tako iz Kinzerove knjige vidimo rad braće Đuls, odlučnih da rade na zbacivanju Mosadeka: državni sekretar Džon Foster Đuls i direktor CIA Džon Đuls.

Kinzerovo delo nije klasičan istoriografski rad već rad novinara koji je obišao pedesetak zemalja sveta. Za našu publiku knjiga S. Kinzera ima značaj već zbog činjenice što govori o zemlji i događajima o kojima malo znamo, a još manje učimo. Iz ove knjige vidimo uticaj i rad javnosti nepoznatih ljudi u velikim događajima od svetskog značaja, upoznajemo svet diplomata-agenata, svet špijuna i obaveštajaca, svet u kom se vešto manipuliše medijima i masama, u kojima sudbina malih ljudi, posebno ako pripadaju drugom narodu prema kome se tvorcima velikih događaja ophode sa prezirom, nije bitna. Bitno je bilo samo postići cilj koji je opravdanje imao jedino u tome što ga je želela velika, svetska sila kojoj je bilo sve dopušteno.

Mr Slobodan SELINIĆ

Obrad Dodić,
Svojdruški rodoslov,
Hronika, Bajina Bašta, 2005, 320 str.

Pisac i novinar Obrad Dodić objavio je 2005. godine u Bajinoj Bašti rodoslov sela Svojdruk. Reč je o prvom istoriografskom delu čoveka koji se do sada ogledao uglavnom u pisanju poezije i proze. Dodić je novinarsku karijeru počeo 1976. godine, bio je član redakcije i saradnik više lokalnih listova i almanaha, a član je i Nezavisnog udruženja novinara Srbije. Poeziju i prozu objavljuje u mnogim književnim listovima i časopisima, jedan je od osnivača i prvi predsednik Književnog kluba u Bajinoj Bašti. Objavio je tri knjige poezije, a njegova književna dela uvrštena su u više antologija, a posebno ćemo izdvojiti haiku poeziju koja se nalazi u antologiji *Trešnjev cvet* koju je izdao Filološki fakultet u Beogradu.

Knjiga *Svojdruški rodoslov* sadrži pet poglavlja i predgovor autora. Prvo poglavlje (str. 9–100) posvećeno je istorijatu samog Svojdruka, dok su u naredna četiri dati rodoslovi četiri zaseoka ovog sela: Miloševići, Milatovići, Nerandžići i Bare. Selo Svojdruk prostire se na površini od 15,83 km² i zauzima 2,35% površine opštine Bajina Bašta. Selo se naslanja na „veliku, goropadnu i vodom veoma bogatu reku Drinu, koja inače predstavlja pravi biser među jugoslovenskim rekama” i čini zapadnu granicu sela. Kukuruz, ječam i pšenica su najvažnije kulture uzgajane na Svojdruškom polju, najplodnijem delu sela, koje se prostire pored Drine. Podaci o broju stanovnika koje Dodić donosi potvrđuju tužnu činjenicu o demografskom slomu srpskog sela u drugoj polovini dvadesetog veka. Broj od 1.326 stanovnika, koliko je u selu živelo 1948. godine, do danas je prepolovljen. Poseban deo prve glave predstavlja autorov opis istorijata sela Svojdruk i najvažnijeg naseljenog mesta, Rogačice. Autor je Rogačicu okarakterisao kao nekadašnju varošicu koja ima „bogatu i burnu prošlost, a danas doživljava sudbinu mnogih sličnih naselja, nekada visokog sjaja i ugleda, čiji je razvoj nepravedno zapostavljen i zaustavljen”. Dokazi o postojanju Rogačice datiraju još iz XVIII veka, u vreme Prvog srpskog ustanka to je bila turska kasaba, dok je srpsko stanovništvo živelo u okolnim brdima. Intenzivan razvoj Rogačice započeo je kada je knez Miloš ovde smestio središte Sokolske nahije, posle sukoba sa Turcima u Užicu 1832. godine. O tome svedoče i činjenica da je Rogačica iste 1832. godine dobila školu, prvu u račanskom kraju. Tridesete godine XIX veka bile su obeležene i iseljavanjem turskog stanovništva posle sultanovih hatišerifa. Istovremeno, srpsko stanovništvo je konačno počelo da dolazi u posed plodnijih imanja bliže Drini. Dodić nas upozna je i sa doprinosom ovog kraja u oslobodilačkim ratovima Srbije. Samo u Javorskom ratu selo Svojdruk dalo je 14 života, ali, nažalost, „nisu poznata imena svih onih hrabrih vojnika koji su zauvek ostali na javorskim položajima”. Autor je detaljno opisao učestvovanje stanovnika ovog kraja u oslobodilačkim ratovima od 1912. do 1918. godine. U ovim ratovima poginulo je ili umrlo 143 stanovnika Svojdruka i Rogačice, a autor daje spisak njihovim imena i, ponegde, podatak o mestu i vremenu stradanja. Nova stradanja stanovništva ovog kraja Srbije doneo je Drugi svetski rat, pa je Dodić doneo spisak i precizne podatke o smrti 46 meštana. Najviše je bilo civilnih žrtava, stradalo se pojedinačno i u masovnim streljanjima i kaznenim ekspedicijama, a tačan broj stradalih verovatno neće ni biti moguće utvrditi. Posleratni razvoj mesta Dodić je prikazao kroz apostrofiranje najvažnijih događaja, pre svega iz privredne i administrativne istorije. Pred čitaocima su podaci o organi-

zaciji vlasti, administrativnim, društvenim i ekonomskim promenama (agrarna reforma), izborima za odbornike, nastojanjima da se mesto izbori sa problemom oskudice i elementeranih nepogoda neposredno posle rata i da u narednim decenijama ojača svoj ekonomski položaj. O tome svodeći rad na elektrifikaciji, pa je do 1964. godine skoro čitava teritorija Rogačice i Svojdruge elektrificirana. U 1983. godini Rogačica je dobila poslovno-stambenu zgradu sa samoposlugom, poštom i stanovima za zaposlene u školi, Trikotaži i Zemljoradničkoj zadruzi, a 1985. godine završena je i moderna zdravstvena stanica. Značajan deo ovih rezultata ostvaren je zahvaljujući sistemu samodoprinosu. U privrednom životu i posle rata ostala je orijentacija stanovništva ovog kraja na poljoprivredu (ratarstvo, voćarstvo i stočarstvo), pa je ključno mesto zauzimala Zemljoradnička zadruga osnovana 1911, a obnovljena 1945. godine. Uvođenje mehanizacije počelo je 1956. godine, a revoluciju je predstavljala pojava prvog traktora 1962. godine. Pokušaji zasnovanja industrijskih pogona nisu uspeli. Rogačica baštini i veoma bogatu tradiciju kulturnog života. Prva čitaonica osnovana je kada i u Bajinoj Bašti, 1874. godine, tokom dva veka duge istorije obnovljene srpske države u mestu su postojala i dva kulturno-umetnička društva, „Abrašević” i „Stevan Joksimović”. Najvažnija kulturna i prosvetna ustanova svakako je škola, osnovana još 1832. godine. Dodić iscrpno piše o istorijatu ove škole, nastavi, učiteljima, teškim uslovima života učitelja u XIX veku, podizanju školske zgrade, tečajevima za opismenjavanje stanovništva u kojima su se posebno isticali učitelji ove škole, a daje i biografske podatke svih direktora škole posle 1953. godine i na desetina istaknutijih učenika. Uz školu, najvažnija kulturna institucija u Rogačici bila je crkva Vaznesenja Gospodnjeg podignuta 1847. godine, mada je u mestu i ranije postojala hrišćanska bogomolja. Značajno je i to što je Dodić doneo i podatke o svim sveštenoslužiteljima ove crkve. Dodić je detaljnije analizirao stanovništvo ovog kraja, njegovo poreklo i kretanja, doseljavanja i iseljavanja i nastojao da ukaže na prve tragove naseljavanja ovog prostora. Veoma je rečit podatak da su neka istraživanja pokazala da je svega 0,65% stanovništva račanskog kraja starosedelačko. Ovaj prostor skoro u potpunosti je bio naseljavan stanovništvom iz Hercegovine i Crne Gore i to u nekoliko migracionih talasa, od početka XVIII veka do 1875. godine.

Ostale četiri glave Dodićeve knjige (str. 101–318) predstavljaju rodoslove četiri zaseoka Svojdruge i pravu krunu autorovog decenijskog rada. Na ovim stranama nalaze se rodoslovi svih porodica ovog dela Srbije, podaci o njihovom poreklu, doseljavanju, poreklu prezimena. To je prava istorija porodica ovog sela, jer je autor opisao ne samo rodbinske veze i pratio niz od osnivača porodičnog stabla do današnjih dana već je dao opis ličnosti, njihovih zanimanja, školovanja, imetka, sklonosti itd. Tekst je obogaćen i vešto ilustrovan šematskim prikazima rodoslova, fotografijama stanovnika, panorama zaseoka, važnih mesta, zgrada i događaja. Sećanja vraćaju fotografije stare vodenice, spomenika, najstarije kuće u selu iz 1865. godine, vršidbe, okopavanja kukuruza, ustaničkog šanca, svadbi, pisma vojnika roditeljima iz 1946. godine, kandidatske liste za izbor kmeta iz 1923. godine, presude suda o подели porodičnog imanja, lične karte od pre pola veka itd.

Istraživanje koje je sproveo Dodić bazirano je na svestranom izučavanju izvora. Osim usmenih (razgovori sa meštanima) i arhivskih izvora, Dodić je koristio i izvore koje i profesionalni istoričari, nažalost, ne koriste tako često (fotografije, lične karte, sudske presude i nadgrobni spomenici). Potpuno je prirodno što je istraživanje jedne lokalne istorije, posebno rodoslova, u velikoj meri morao da zasniva na usmenim iskazima stanovnika ovog kraja. Mnoge priče, predanja i verovanja prenošeni su sa kolena na

koleno, do autora ove knjige. Gde se to moglo, on ih je proveravao i kritički obrađivao, a gde drugih izvora nije bilo, navodio ih je uz potrebne ograde. Autor je koristio više vrsta arhivskih izvora. Reč je o različitim popisima koji su sačuvani iz XIX veka. Ispostavilo se da su u njima sačuvani dragoceni podaci za izučavanje rodoslova i porodične istorije. Za Dodića su posebno značajni bili Tefter arački nahije sokolske iz 1831. godine, Popis spahijskog desetka iz 1833. godine, Spisak poreskih glava iz 1836. i 1837. godine, Popis stanovništva Kneževine Srbije iz 1863. godine, Popis stoke iz 1860. godine i spisak vlasnika kafana u račanskom srezu iz 1842. godine. Knjiga Obrada Dodića nastala je kao rezultat decenijskog upornog istraživačkog rada. Najbolji je dokaz da i u maloj sredini mogu nastajati velika dela, dela koja značajno dopunjuju naučna saznanja o nacionalnoj istoriji. Pobude koje su vodile Dodića u ovom radu najbolje opisuju njegove nadahnute i iskrene reči iz predgovora knjige: „Stalno me je pritiskalo saznanje da mlade generacije iz sela, kao i drugi koji su rođeni ili vode poreklo, u trci za boljim životom sve više gube interesovanje za svoje poreklo, rod i svoje pretke”.

Mr Slobodan SELINIĆ

Dietmar Müller,
*Staatsbürger auf Widerruf. Juden und Muslime als
Alteritätspartner im rumänischen und serbischen
Nationscode. Ethnonationale
Staatsbürgerkonzepte 1878–1941,
Wiesbaden (Harassowitz Verlag), 2005, 537 str.*

Državljanstvo shvaćeno ne samo kao formalno pripadanje određenoj državi, već kao skup prava i obaveza koje iz toga proizilaze, predstavlja jednu od relativno novijih tema u historiografiji. Ona je usko povezana sa izučavanjem nacionalizma, „slike drugoga”, nacionalnog identiteta i sličnim problemima koji takođe uživaju veliku pažnju istoričara, sociologa, psihologa i dr. poslednjih decenija. Knjiga Ditmara Milera *Gradani na opoziv* je takođe nastala kao plod takvog razvoja u historiografiji. Ona predstavlja pokušaj da se odrede slika i položaj Jevreja u izgradnji rumunske nacije i države, kao i uloga muslimana, a posebno Albanaca u nastajanju moderne srpske nacionalne svesti. Samim tim ova knjiga je više od onoga što njen naslov sugerise – ona naime govori o tome kako Jevreje i Albanace vide nacionalni rumunski i srpski ideolozi, ali gotovo isto toliko, ako ne i više o praktičnim posledicama takvog viđenja ovih manjinskih zajednica, tj. o praktičnoj politici prema ovim manjinama.

Posle teoretskog uvoda u kome se definiše tema i kritičkog osvrta na glavne naslove iz relevantne literature (str. 11–25), knjiga je podeljena u tri glavna dela i zaključno razmatranje. Prvi deo prvog glavnog dela knjige (str. 27–208) govori o jevrejskom pitanju u Rumuniji tokom XIX veka. Autor detaljno opisuje pokušaje, po pravilu inicirane iz inostranstva, da Jevreji u rumunskim kneževinama pre ujedinjenja i u Rumuniji posle njega, dobiju državljanstvo i građanska prava. Detaljno su opisane sve mere kojima se rumunska nacionalna elita služila da bi sprečila da Jevreji dobiju prava kakva su već uživali u zapadnim zemljama. Uz, i u drugim zemljama poznatu argumentaciju da su Jevreji navodno eksploatatori rumunskih masa, uvodi se i orijentalistički diskurs o

njihovoj navodnoj manjoj civilizovanosti i nespremnosti na asimilaciju. Ovo je navodno kočilo civilizacijsku misiju Rumunije u jugoistočnoj Evropi. Pri tom autor citira čitav niz najistaknutijih rumunskih nacionalnih delatnika koji su se istakli šireći ovakve teze pred domaćom i stranom javnošću.

U drugom delu tog poglavlja knjige, autor se okreće viđenju muslimana, a posebno Albanaca u srpskom nacionalnom kodu. Pri tom se, zbog manje količine relevantne literature, više bavi praktičnim odnosom novovekovne srpske države prema Albancima nego teoretskom stranom tog odnosa. Naravno da i u ovom slučaju primećuje potencijivački odnos prema Albancima, kod propagandnog dela srpske literature, ali i nekoliko zabeleški o tome da propagandno viđenje nije sasvim odgovaralo stvarnosti. Na kraju ovog dela knjige Miler se kratko osvrće na pitanje zašto Jevreji u Srbiji, odnosno muslimani u Rumuniji nisu mogli da igraju ulogu onog „drugog” prema kome se merila sopstvena nacija. On zaključuje da je razlog ležao u brojčanoj i svakoj drugoj beznačajnosti ove dve grupe za nacionalne ideologe.

U nastavku se prikazuje pre svega kulturna politika Rumunije prema Jevrejima tokom poslednjih decenija XIX i prvih XX veka. Iz autorovog izlaganja je vidljivo da je antisemitizam bio zajednički praktično svim snagama rumunskog političkog spektra koje su želele da po svaku cenu spreče njihovu integraciju u rumunsko društvo. Ovo im je do Prvog svetskog rata izuzetno uspešno polazilo za rukom. Drugi deo ovog odeljka takođe povlači paralele sa srpskom nacionalnom svešću opisujući funkciju kosovskog mita i posebno teze o „Arnautšima”, tj. albanizovanim Srbima. Prikazujući tok balkanskih ratova i postupanje sa Albancima autor dolazi do ispravnog zaključka da je teza o „Arnautšima” bila samo propagandnog karaktera. S druge strane, pojedini aspekti odnosa Srba i srpske države prema muslimanima u ovom razdoblju su donekle pojednostavljeni prevelikom koncentracijom na Albance.

Drugi glavni deo knjige (str. 209–477) opisuje način na koji su Jevreji u proširenoj Rumuniji i Albanci u Jugoslaviji dobili državljanstvo i građanska prava. Ovaj deo praktično predstavlja prikaz rumunske i jugoslovenske manjinske politike prema pomenutim nacionalnim grupama, uz povremeno komparativno osvrtnje na položaj nekih drugih nacionalnih manjina – posebno u Rumuniji. Miler je prikazao kako je Rumunija građanska prava koja je krajnje nevoljko dala Jevrejima posle Prvog svetskog rata, značajno skresala u predvečerje Drugog svetskog rata, oduzevši velikom delu Jevreja državljanstvo i uvodeći ceo niz vrlo oštrih diskriminacionih mera prema njima. Prikaz manjinske politike prema Albancima u Jugoslaviji je takođe prikazan kao stalno pogoršanje koje je kulminiralo potpisivanjem sa Turskom 1938. konvencije o iseljavanju muslimana. Autor je, međutim, suviše sklon da poistoveti nacionalističku retoriku vladajućih ideologa sa stvarnim stanjem na terenu. Tako u agrarnoj reformi i kolonizaciji s pravom vidi meru direktno uperenu protiv manjina, ali previđa njenu relativnu slabu uspešnost u praksi. Isto važi za planove o emigraciji i, čini se, prevelik (samo procenjen) broj Albanaca koji su zaista i napustili Jugoslaviju. Završni deo knjige čine sažetak i zaključak (str. 477–482).

Delo koje je pred nama predstavlja značajan doprinos komparativnom izučavanju nacionalizma i manjinske politike viđene kroz izgradnju sopstvenog identiteta pomoću pripisivanja određenog identiteta drugima. Pri tom je veća pažnja posvećena slučaju Jevreja u Rumuniju za koju je autor prevashodni stručnjak. Paralele sa slučajem Albanaca u Srbiji/Jugoslaviji su uglavnom dobro povučene, iako se postavlja pitanje da li je predmet poređenja najsrećnije izabran, budući da su Albanci spadali u širu grupu Muslimana u Srbiji/Jugoslaviji – čega je Miler dakako svestan. Možda bi poređenje

između položaja Jevreja u Ugarskoj/Madarskoj i Rumuniji stvorilo sliku u kojoj bi bilo više uporedivih elemenata.

Dr Zoran JANJETOVIĆ

**Zoran Đinđić: etika odgovornosti,
Zbornik radova, priredila Latinka Perović, Helsinški odbor
za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, 445 str.**

Obično se kaže da su neokončane reforme deo sudbine malih naroda i tradicionalistički zatvorenih zajednica koje su zaobišli modernizacijski procesi i njihovi glavni tokovi. Postoji jedno nešto popularnije objašnjenje – to su navodno „seljačka društva” koja su kao nedovršena društva ušla u XX vek, što je uglavnom i tačno. Istraživačima mnogo više muke zadaje ono prvo – slične su sudbine reformi i reformatora i u većim zemljama posebno na Istoku. Ozbiljni istoričari ruskog društva govore o četrnaestorici velikih reformatora od XIV veka do M. S. Gorbačova koji nisu uspeali sa svojim idejama i bili su ili uklonjeni ili ubijeni. Znaju se i razlozi ovih neuspeha a osnovni je svakako onaj sadržan u činjenici da se autoritarni sistemi teško reformišu ili – kada reforme započnu – sve se završava tragično. U takvim društvima mnogo lakše uspeavaju revolucije i prevrati koji u naletu mnogo toga menjaju ali ne uspeavaju da stvore sistem institucija koje su – kakve god bile – bitna pretpostavka za ozbiljniji zamah reformi i dubljih promena. Zbog toga su značajniji reformatori u takvim sredinama po pravilu tragični heroji. Oni koji ovaj problem šire izučavaju i posmatraju ga na globalnom planu idu i dalje. Njima je jasno da – nešto uprošćenije rečeno – reforme brže uspeavaju na Zapadu nego na Istoku i rasprava se pomera prema smislu i suštini istočnog ili zapadnog civilizacijskog kruga. Zanimljivo objašnjenje ovog fenomena nudi poznati evropski mislilac – Grk poreklom – L. Kastorjadis koji naglašava specifičnost zapadne civilizacije koja se ogleda u njenoj „sposobnosti da se dovede sama u pitanje i da se samo-kritizira”. U svojim razmišljanjima o reformama i reformatorima grčki mislilac dolazi do ovakvog zaključka: „Samo je Zapad stvorio ovu sposobnost unutarnjeg osporavanja, dovođenja u pitanje svojih vlastitih ustanova i ideja u ime razumske rasprave među ljudskim bićima, koja ostaje u beskraj otvorena i ne zna za krajnju dogmu”. Naravno reformatori i na Istoku – u tradicionalističkim zajednicama – ne pristaju na istorijski fatalizam i u tome je tragika i veličina njihovog čina. Da pred nama nije jedna značajna knjiga – o Zoranu Đinđiću kao reformatoru – možda ova napomena opšteg tipa i ne bi bila potrebna. Reč je o knjizi Zoran Đinđić: etika odgovornosti iz biblioteke Svedočanstva, koju je priredila i uvod napisala dr Latinka Perović, u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006. U ovom značajnom historiografskom zborniku osvetljava se sudbina reformi u srpskom društvu i sudbina reformatora koji su ili uklonjeni sa društvene scene ili su fizički uništeni. Četrnaest autora se bavi tom i takvom sudbinom sa temama kakve su zatvorene zajednice s permanentnom krizom u strukturi, mučnim rastajanjem s prošlošću, rastom i nesazrevanjem koje je njihova odlika. Sve faze Z. Đinđića su zaista dobro osvetljene od rane mladosti do partijskog prvaka koji se čak i u takvim okolnostima uzdiže do državnika koji je srpskom društvu bio potreban i to upravo u momentu kada je fizički uklonjen činom učesnika „zavere” koja nije bila zavera klasičnog tipa već zavera snaga koje se opiru promenama i reformama – uvodna studija dr L. Perović upravo ide po širini i dubini fenomena koji je obeležio srpsko društvo na početku XXI veka.

U uvodnoj studiji dr L. Perović imamo osim uobičajenog pregleda o životu i radu tragičnog junaka srpskih reformi Z. Đindića i jednu analizu koja seže do srži fenomena u najširem smislu analizom istorijskog konteksta koji je nezaobilazan u pristupu problemu reformi i nastojanja reformatora da ih konkretno inkarniraju. L. Perović vidi Z. Đindića uz imena koja su nesumnjive paradigme uspeha i neuspeha reformi u srpskom društvu od ranog XIX veka do samog Đindića. On kao pojava sa svojim idejama i „nedosanjanim snom” o mogućim promenama u strukturi srpskog društva staje u red – i stajće u tom redu – takvih ličnosti kakve su bile Jovan Ristić kao državnik, Stojan Novaković kao naučnik i diplomata, te Milan Piroćanac ili jedan Marko Nikezić čije je idejno nasleđe i politička aktivnost još nedovoljno proučena. Poređenja koje dr L. Perović nudi nisu data po principu proste analogije već po onom dubljem što ove reformatore povezuje – srbijansko društvo nije nikakav primer društva koje se teško reformiše obeleženog „istorijskim prokletstvom” već primer društva koje u sebi nosi takvu „zalihi” tradicionalizma da mu je to i sudbina i udes – od ranog XIX veka do Z. Đindića samog. U tom smislu ova studija nije primer samo dobrog napora u historiografskim istraživanjima već i nastojanje da se fenomen – uz ličnost i delo – upravo istoriosofski situiraju. U tom smislu su neki zaključci dr L. Perović zaista nezaobilazni i značice mnogo budućim istraživačima. „Zoran Đindić nije bio politički čovek u Srbiji pod uticajem Zapada već zapadnjak – po životnoj filozofiji, obrazovanju i načinu mišljenja”. To su one vrednosti koje zaista raspoznavamo kao bitne repere u duhovnom i političkom formiranju Z. Đindića, koji je uspeo da polarizuje srpsko društvo u jednom važnom momentu njegovog postojanja – u momentu kada je srušen autoritarni režim S. Miloševića koji se slomio u pokušaju realizacije svojih tipično balkanskih bonapartističkih nauma. I zaista u toj sposobnosti da društvo polarizuje sigurno će i budući istraživač naći bitne elemente za rešenje ove „enigme”.

Još neka zapažanja iz uvodne studije su važna – u prvom redu ono o tragičnom kraju reformatorskog zamaha koji krasi Z. Đindića.

Reforme nisu uspele, ali je bitno ono drugo – čin Z. Đindića nije bio dovoljan za „kraj samoobmane, ali je bio dovoljan za kraj obmane drugih”. Tako viđen srpski reformator nije bio ne samo „miljenik istorije” već ni šire javnosti koja je ostala na polu večnog straha od promena sve do danas. Još nije prihvaćena ruka koju je Zoran Đindić pružio i Evropi i srpskom društvu – ona je povučena i sklonjena, kao što je sklonjen i on, i reforme zaista „vise u vazduhu” i stoje kao mogućnost koja čeka trenutak novog čina. Tragični junak je zaista uz one „koji su umrli za te vrednosti”, pod čim R. Koh podrazumeva sistem evropskih vrednosti. U solidnom prilogu I. Fečera to je sasvim precizno naglašeno kao nastojanje onih „čije je ilegalne poslove pokušavao da zaustavi”. Nije teško u tim snagama prepoznati formalne legaliste. Ali i „legijaliste” koje šira javnost doživljava kao neke posebne „miljenike istorije” čak i nakon tragičnog kraja Z. Đindića. U tom su smislu intonirani – i valjano obrazloženi – osvrti D. Melčić, koja je političku filozofiju Z. Đindića izvodila iz njegove filozofske i duhovne radoznalosti koja nije posustajala sve do fizičkog kraja. Iz rane faze – nju obeležava *Praxis* – ta je radoznalost dala važne rezultate, koje u svojim prilogima dobro osvetljavaju O. Manojlović Pintar i V. Gligorov uz V. Goatija koji su uspelo objasnili ne samo genezu ideja od Marksovog humanističkog nasleđa do modernog liberalizma koji Z. Đindić uistinu stvaralački sledi. Posebnu pažnju zaslužuje analiza S. Bisreko koja problem smešta u kontekst haškog i „antihaškog lobija” koji je još uvek sudbina Srbije. U svim se prilogima jasno raspoznaje linija formiranja od mladog levičara do partijskog prvaka da se – u samom momentu

smrti – završi ulogom državnika koji traži mesto Srbije u Evropi i koji – to su glavni naglasci – zna u kom smeru i valja tražiti to mesto i na temelju kog sistema vrednosti bi se to mesto moralo tražiti.

Svi prilozi – čak i kada su posvećeni posebnim segmentima kakvi su medijska „priprema” atentata – zaista su uhvaćeni u žižu fenomena.

Jednostavnije rečeno svi prilozi nas vraćaju onoj ideji koju je Z. Đinđić često varirao i koju je ponovio i uoči tragičnog kraja. To su razmišljanja o sebi i Evropi „s dušom” koja samo kao takva u jedinstvu različitosti može igrati „vodeću ulogu u svet-skoj istoriji”. Pokojnom srpskom reformatoru je naravno bilo jasno da i Evropa pati od „deficita evropskog identiteta”, koji se može naći upravo u jedinstvu različitosti, pri čemu srpska različitost ne bi trebalo da izostane – nju je svojim delom i životom Z. Đinđić i sam predstavljao. I N. Dimitrijević i M. Obradović – svaki na svoj način – to i pokazuju u svojim dobro utemeljenim analizama. U tom smislu ovaj zbornik nije samo u poznatom smislu nešto tek reformatoru „u čast” već i sama analiza koja se neće moći zaobići u daljim istraživanjima, i u svemu se prepoznaje neka vrsta mentorskog vodstva dr L. Perović kao istoričara od zanata koji svoju erudiciju spaja s bogatim iskustvom ličnosti koja je i sama bila istorijski deo „čina” reformatorskih nastojanja u Srbiji na samom završetku XX veka sa onim svojim „ubrzanjem istorije” o kakvom se danas mnogo govori.

U ovom zborniku koji nudi analizu političke filozofije rano uklonjenog srpskog reformatora Z. Đinđića ima i priloga koji su solidne refleksije o vremenu posle Đinđića kada se pokazalo da promene neće krenuti onim tempom koji je Đinđić želeo – one stoje ili vise u vazduhu dok Srbija čeka. V. Čurgus Kazimir je to prikazao kao „šumu laži” koja je pratila pokojnog prvog ministra s namerom da ga u javnosti u potpunosti demonizuje. U tu mašinu propagande i laži bila je uključena javnost ili dobar njen deo, posebno mediji. Autor je načinio sistematičan pregled stereotipa i klišeja te propagande koja je bila priprema za ubistvo ili čak i najava tog ubistva – ovaj je rad zanimljiv po obilju takvih primera.

Čitaocu se nameću još neka pitanja – važna za put Srbije u budućnost koju je Z. Đinđić sanjao.

Pažljivog čitaoca ovih priloga prate i neka pitanja koja se ne mogu zaobići – a prvo je koju je Srbiju oličavao pokojni reformator. U kolokvijalnoj upotrebi su – to je poznato – neke sintagme koje se doživljavaju kao metafore ili čak i kao uobičajeni re-torski ukrasi. Ipak, razgovori o drugoj Srbiji nisu bez smisla – ona, ta druga Srbija postoji i nju je Z. Đinđić oličavao. Najpre time što je ponudio jednu drugu i drugačiju viziju koja nije bez paradigme u njenoj istoriji iako ta paradigma nije bila dominantna. Z. Đinđić ipak ima prethodnike – u uvodu su oni precizno imenovani – ali se mnogi pitaju ima li sledbenika. Postoji i jedna Srbija koja nije bila sposobna da prihvati zamajac promena koji je reformator pokrenuo, i ta Srbija stoji i čeka. Objašnjenje ovakvih pojava – one nisu samo neka srpska karakteristika – poznato je: ni najsnažnija vizija i energija nisu uvek dovoljne za najdublje promene ako nema izgrađenih institucija. To je ono što Z. Đinđić nije stigao da stvori – on je živeo i delao u atmosferi u kojoj se politika temeljila na nacionalnom mitu, u atmosferi kada je još trajao san o teritorijama i aspiracijama koje su pogubne. Život reformatora je bio previše kratak da bi se načinio i korak za vrednostima koje je snažna vizija nudila. Ostaje činjenica da je on stvorio takvu zalihu nade kakva skoro presahnuti neće i tu će šansu dobijati svi nastavljači njegovog dela. Energija nade koju je Z. Đinđić probudio nije potrošena i ona je njegovo zaveštanje – u ovom

zborniku imamo obilje primera koji to potvrđuju. Sam se Z. Đinđić u svojim razmišljanjima vraćao nekim svojim prethodnicima, posebno knezu Mihailu Obrenoviću koji je ubijen u momentu kada se spremao da modernizuje državu. Srpska politička elita se različito odnosi prema nesrećnom srpskom knezu reformatoru – Đinđić ga je video kao svog prethodnika, a „sveti” Nikolaj Velimirović je u njemu video izdajnika koji je ključeve slobodne Srbije prodao Zapadu. I jedno i drugo je i sada i ovde prisutno – u svom snu o Srbiji Z. Đinđić je sebe poredio s knezom Mihajlom – sudbine se dodiruju i u stvarnosti i u viziji.

Solidno rađen, sa zaključcima koji su – u naučnom smislu – reč koja obavezuje, zbornik dr L. Perović je primer savesno obavljenog posla i oduženog duga reformatoru. Posebnu vrednost predstavlja profesionalno urađena *Bibliografija Zorana Đinđića* D. Aranitovića koja pruža najšire mogućnosti budućim istraživačima. Istoričari koji se bave istorijom „uživo” svesno su prihvatili iskušenja takvog posla i sigurno se može reći da su uspešno „zaustavili” – u historiografskom smislu – jedan trenutak novije istorije i lik i delo čoveka koji je toj istoriji sigurno utisnuo snažan pečat.

Mirko ĐORĐEVIĆ

*Janko Veselinović,
Proza, periodika, pozorište,
Zbornik radova, pr. Slobodanka Peković,
Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006.*

Institut za književnost i umetnost nedavno je objavio zbornik radova *Janko Veselinović, Proza, periodika, pozorište*, koji je priredila Slobodanka Peković. Ovaj edicijonalni, koji je priredjen sto godina posle smrti jednog od najuticajnijih srpskih književnih stvaralaca, obuhvatio je tekstove sedamnaest autora, u kojima su analizirani Veselinovićeve romani, poezija i dramska dela, njegova delatnost u novinama i časopisima, kao i reakcije, panegirici, nekrolozi i kritike njegovog stvaralačkog opusa koji su predstavljali svojevrsnu refleksiju vremena u kojima su nastajali.¹

Jedan od najčitanijih srpskih pisaca, percipiran pre svega kao promoter tradicionalnih i patrijarhalnih društvenih vrednosti, slikar srpske pastorale i snažnog nacionalnog zanosa, Veselinović je tokom poslednjeg veka bio istovremeno i jedan od pisaca

¹ Zbornik obuhvata sledeće tekstove: Miodrag Maticki, *Sevdalinke narodne biser-pesme za pevanje*; Dragana Vukićević, *Etnološki kod kao književni kod u pripovetkama Janka Veselinovića*; Valentina Pitulić, *Proza Janka Veselinovića – arhetipsko značenje*; Slavica Graonja Radovanac, *Usmena matrica u proznom delu Janka Veselinovića (Hajduk Stanko)*; Predrag Protić, *Janko M. Veselinović viđen iz drugačijeg ugla*; Mileta Aćimović Ivkov, *Dva vida idile u pripovetkama Janka Veselinovića*; Duško Pevulja, *Status pripovedača u pripovetkama Janka Veselinovića*; Vesna Matović, *O kulturnom kontekstu Veselinovićeve Hajduk Stanka*; Mladenko Sadžak, *Junak naših dana Janka Veselinovića: imanentna poetika epohe*; Tatjana Jovićević, *Hajduk Stanko „narodna knjiga” između istorijskog romana i romantične epopeje*; Slobodanka Peković, *Romani Janka Veselinovića (Seljanka, Hajduk Stanko, Junak naših dana)*; Slavica Dejanović, *Doprinos Janka Veselinovića srpskoj psihološkoj pripovesti*; Dobrivoje Mladenović, *Janko Veselinović u Delu*; Staniša Vojinović, *Pobratim list Janka Veselinovića*; Zoran T. Jovanović, *Janko Veselinović i pozorište (Skica za studiju)*; Ana Čosić-Vukić, *Janko Veselinović u nekrolozima*; Vesna Matović, *Časopis na razmeđu epoha: Zvezda Janka Veselinovića*.

koje je najozbiljnije osporavala stručna kritika, kao nedovoljno senzibilnog analitičara psiholoških profila junaka, kreatora simplifikovane tipologizacije likova i gotovo banalizovane podele dobra i zla. Međutim, i pored ozbiljnih primedbi, Veselinovićeve tekstovi su svih ovih decenija ostali nezaobilazno štivo u procesu sazrevanju brojnih generacija i upravo stoga paradigmatičan primer za razumevanje istorijskih procesa i istorijske svesti.

Način na koji je ovaj zbornik koncipiran i na koji je napisana većina tekstova u njemu predstavlja proizvod *novih čitanja* ovog autora. Usmeren pre svega ka analizi recepcije njegovog dela, kao i načina na koje je Veselinovićevo stvaralaštvo uticalo na kreiranje društvene svesti u Srbiji i srpskom narodu, zbornik je obuhvatio različite istorijske periode i uglove posmatranja književnih dela i upravo zbog toga predstavlja izuzetno značajnu knjigu za sve istraživače kolektivnih identiteta.

Jasan otklon od estetskih valorizacija izražen u većini radova proizašao je iz drugačijeg viđenja književne kritike i njene usmerenosti na istraživanje pre svega načina recepcije umetničkog stvaralaštva. Kako je u Uvodu zbornika istaknuto: „U novije vreme način čitanja književnih dela bitno se promenio, i od književnosti i književnog teksta se očekuju drugi rezultati. Tako se negativno ocenjene osobine romana danas prihvataju kao vrednosti pa, na primer, individualne sudbine likova postaju važne kao manifestacija kolektivne svesti.”

Zbornik je obuhvatio širok dijapazon tema: od traganja za arhetipskim formama kolektivno nesvesnog preuzetim iz tradicionalnog usmenog predanja i prepoznavanja epskih matrica i folklornih osnova na kojima su nastajala, do pokušaja inverzije ustaljenih tumačenja Veselinovićeve pastorale, koja je pročitana kao paravan iza koga su vidljivi znatno složeniji i komplikovaniji odnosi i autoritarno društvo ne tako idilične realnosti.

Istovremeno, objavljene studije otvorile su mogućnost da, kako je to istakla Vesna Matović, književna dela budu sagledana ne samo kao odraz dominantnih kodova svoga vremena već i kao izvor njihovih prerada i negacija. Upravo iz ovog stava ona je izvela analizu načina afirmacije patrijarhalnog kulturnog modela i njegove stalne regeneracije u srpskom društvu, kao opozita građanskom liberalnom kulturnom modelu. I analiza pozorišnih postavki Veselinovićeve drama, na primer, otvara prostor daljim zaključcima o političkom i društvenom kontekstu u kome su igrane i ideološkom konceptu kome su bile podređene.

Objavljeni tekstovi ukazali su i na intrigantnu temu funkcionalizovanja istorijskih tekstova u prvom redu romana, u procesu jačanja nacionalne svesti, kroz idealizovanje i glorifikaciju prošlosti kao akceleratora novog kolektivnog sentimenta, ukazujući istovremeno na dihotomije unutar kojih se polarizovano društvo formiralo: urbano-ruralno, moderno-tradicionalno, epsko-gradansko.

Iako je naglašeno da je cilj zbornika bio da već pomalo zaboravljenog nacionalnog pisca, oceni iz pozicije tumača koji imaju druga iskustva, druge poetičke, književne i ideološke poglede od tumača iz prethodnih vremena, čini nam se da je većina tekstova uspela da čitaocima ne samo približi Veselinovićeve opus i omogući njegovo bolje razumevanje, već i da otvori nove teme, čije analize pružaju mogućnost šireg sagledavanja društvenih i istorijskih fenomena.

Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR

Чарлз Гати,
*Обманутые ожидания. Москва, Вашингтон,
 Будапешт и венгерское восстание 1956 года,*
 Московска Школа Политических Исследований,
 Москва, 2006, 304 стр.

У свету се ове године, поводом обележавања пола века од мађарске револуције 1956. године, појавило више радова који су тај догађај разматрали на нов и другачији начин. Тако је Ерик Лесинг (Erish Lessing), као први фоторепортер који је стигао у Мађарску пошто је револуција почела, приредио књигу фотографија револуционарних догађаја под називом *Revolution in Hungary*. Чарлс Гати је као сведок догађаја али и познати амерички историчар и политиколог написао књигу која је донела ново тумачење мађарске револуције и самим тим изазвао прилично узбуђења у стручним круговима. О томе сведочи и чињеница да је његова књига у оригиналној енглеској верзији *Failed Illusions. Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt* преведена на четири језика (руски, мађарски, пољски и словачки). У наредним редовима посветићемо пажњу управо овој књизи чије смо руско издање имали у рукама. У нашој јавности име Чарлса Гатија (1934) мало је познато, али је његова лична и стручна биографија врло занимљива. Рођен је у Мађарској и као млади новинар био је сведок мађарске револуције и био је члан круга Петефи. После револуције емигрирао је у Америку, где је направио научну каријеру. Аутор је неколико запажених књига и више десетина чланака из историје Источне Европе и нарочито историје Мађарске. До сада су посебну пажњу изазвале књиге *Hungary and the Soviet Block* (1986) и *The Bloc That Failed* (1990). Био је предавач на више престижних америчких универзитета (поменимо Колумбија универзитет или Школу савремених међународних истраживања Пола Ничеа на универзитету Џон Хопкинс где је сада професор). Предводио је америчку делегацију на првој америчко-совјетској конференцији „Место и улога Источне Европе у ублажавању напетости између САД и СССР” која је одржана у Александрији (Вирџинија) јула 1988. године. За своје резултате у проучавању историје Источне Европе добио је низ престижних награда (на пример Marshall Shulman).

Најновија књига Чарлса Гатија настала је као резултат дугогодишњег истраживања започетог још почетком деведесетих година 20. века. Поред обимног истраживања литературе и архивских извора у три престонице – Вашингтону, Будимпешти и Москви, спровео је преко стотину интервјуа са учесницима догађаја – са ухапшенима и жртвама, члановима мађарског Политбироа, неколико официра полиције, али и са бившим припадницима америчке и совјетске администрације. У рад су укључени и до сада непознати документи Ције (CIA). Импозантан је и број истраживача, колега и пријатеља који су саветима, сугестијама и предлозима учествовали у процесу настанка књиге. Међу њима налазе се и чувени познаваоци историје Источне Европе и историје хладног рата попут Џима Хешберга, Марка Крамера, Џона Лукача, Ивана Беренда...

Више је различитих разлога због којих је ова књига изазвала велику пажњу у стручној јавности. Први разлог видљив је у чињеници да се аутор у њој одваја од метода историчара и поставља питања која историчари не воле, као што је питање „Шта би било ако...?”, други разлог је сагледив у чињеници да у књизи

он мађарски догађај из 1956. године назива час устанком а час револуцијом, трећи разлог је у оштрој критици улоге Сједињених Америчких Држава, а нарочито улоге радија Слободна Европа, четврти је сама улога Имре Нађа у догађајима, која је такође озбиљно критикована... Услед тих и таквих питања а и одговора она је доживљена и схваћена као ревизионистичка.

На занимљив начин аутор је у првом, уводном поглављу отворио питање мађарске револуције 1956. године. С једне стране, он је разматрао постојећа знања о њој издавајући мање познате чињенице и закључке, док је са друге изнео своја лична сазнања као сведока приказујући их у складу са тадашњим размишљањима, сазнањима и виђењима. Ове две стране се нису искључивале. Напротив. Ова друга страна је требало да поткрепи ону која је добијена на основу каснијих знања из литературе и извора. У суштини све је сводиво на рушење уврежених погледа на револуционарне догађаје и рушење неких од митова.

У књизи се могу уочити четири нова погледа и закључка.

Најпре, аутор истиче да је оружани устанак против совјетске власти носио мали број Мађара и да њихов циљ није био слом већ реформа система. То поткрепљује чињеницом да је у земљи од десет милиона становника у устанку учествовало не више од 15.000 људи, а да је основни циљ био ослобођење од совјетског угњетавања а не борба против социјализма.

Друго схватање који износи произилази из закључка да у револуцији није било стварних вођа. Према Гагију 23. октобра 1956. године, када је устанак избио, студенти и остали демонстранти су се окренули реформској и антисталинистичкој активности Имре Нађа коју је он показао у годинама 1953–1955, а да су мало знали о њему и да су превише очекивали. Наиме, Нађ је у тридесетим годинама 20. века био агент НКВД-а, у Другом светском рату служио је у совјетској армији, у посебној јединици НКВД-а, а после рата био је министар унутрашњих послова и на челу административног одељења КПМ-а. Због тога је био прихваћен од Москве као њен прави приврженик. У сваком случају, Нађ је у свом првом обраћању разочарао студенте, да би неколико дана касније пристао уз најрадикалнију струју и њене захтеве као што је онај о изласку из Варшавског пакта. Другим речима, Нађ није био довољно свестан мале снаге малобројних устаника и моћи СССР-а и због тога није усмерио револуцију на добијање половичних решења, која су према Гагију била једино могућа. Све је то подстакло интервенцију СССР-а, а сама Западна Европа је била узнемирена избијањем Суецке кризе и дешавањима у Израелу и стога није реаговала на интервенцију.

Трећи закључак који се нуди јесте да је постојала повољна атмосфера која није искоришћена да се добије ограничена аутономија у унутрашњим пословима. Она се огледала у више одлука совјетског руководства. Прва је она да су Совјети, после десет година одбијања, повукли своју војску из Аустрије 1955. године, што је западном мађарском суседу омогућило неутралност, успостављање демократске владе и тржишну привреду. Други догађај је помирење између СССР-а и Југославије, док је трећи имао далекосежне последице у светском комунизму а сагледив је у одлукама XX конгреса КПСС-а када је Хрушчов осудио култ личности Стаљина. Четврти догађај који је Мађарима могао ићи на руку јесу промене у Пољској којима совјетско руководство није придавало првостепени значај. У складу са њима Мађари су могли да буду мање радикални (а нису) и да не изазову интервенцију Москве, што би у крајњем следу омогућило полувизавистан развој Мађарске. На ове

чињенице Гати додаје још и то да је совјетски Политбиро у време кризе у Мађарској заседао целу недељу и коначно 30. октобра донео једногласну одлуку да војно не интервенише у Мађарској. Међутим, следећег дана они су такође једногласно (додуше у одсуству Микојана, који се оштро противио) решили да интервенишу. Због тога је, према аутору, идеја о томе да је војна интервенција била неизбежна фикција. Напротив, он сматра да је постојала шанса да се избегне али је пропуштена.

Четврто схватање тиче се улоге Сједињених Америчких Држава. Гати је захваљујући приступу оперативним документима Ције донео нове податке којима је ревидирао улогу САД-а у догађајима. Они сведоче да су догађаји 1956. године изненадили САД. Наиме, тада Ција није имала у свом одељењу у Бечу, као најближој западноевропској престоници, ниједног агента који је знао мађарски језик и пратио мађарска збивања. У посланству САД-а у Будимпешти је био само један човек који је у време револуције био заузет пријемом петиција различитих група и појединаца. Исто тако почетком педесетих година Ција није имала никакав план деловања према Мађарској, нити човека који би редовно пратио догађаје у њој. У суштини Гати закључује да је на списку приоритета Мађарска за САД била на самом дну међу свим совјетским сателитима. Поједине информације о ситуацији у Мађарској САД је добијао захваљујући профашистичким емигрантима у Западној Немачкој и Аустрији, а оне су имале врло мало везе са стварним стањем. Аутор је нарочито оштар у критици према улози радија Слободна Европа као незваничном гласу Америке, чији је утицај на Мађаре био велик, а посебно у време устанака и нарочито на радикално крило устаника.

Све у свему књига, Чарлса Гатија о мађарској револуцији представља занимљиву и врло испиративну књигу која подстиче на размишљања. Осим што позива на расправу, она нуди и низ нових, до сада непознатих података који мењају поглед на улогу САД-а у мађарским збивањима. Нарочиту вредност књизи дају сведочења учесника међу којима су и она самог аутора. Нама остаје да се надамо да ће наша стручна јавност у скоријој будућности имати прилике да је чита на српском језику.

Наташа МИЛИЋЕВИЋ

*Свилеува,
Годишњак 4, 2006, 228 стр.*

Попут не тако бројних, веома значајних сличних часописа који у повременим периодима културних узлета, или понегде мање-више континуирано, настају и трају у појединим локалним срединама и годишњак *Свилеува* пробија се и проналази своје место у фонду трајних знања и културној баштини. Једна од основних вредности која годишњак *Свилеува* повезује са сличним часописима јесте окупљање аутора различитих струка и тема на једном месту, а оно што га раздваја од осталих часописа јесте, за наше услове неуобичајена чињеница, да је посвећен једној сеоској средини, њеној историји и култури. На тај начин, једно историјско место, познато проучаваоцима Првог српског устанка, постаје део ширег културног простора на начин који је занемарен или помало већ заборављен и у већим

градским центрима – писаном и штампаном речју, научним и хроничарским прилозима који су део неких ширих и дугогодишњих истраживања стручњака за различите области.

У првом реду захваљујући историчару др Момчилу Исићу, ништа мање и осталим члановима редакције и сарадницима, као и претходна три и четврти број годишњака *Свилеува* појавио се и започео свој живот у култури једног народа који у поприличној мери оскудева у нечему што се зове историјско памћење и свакако у ономе што учена историографија подразумева под рационалним знањем. Можда није најбољи пример подсећање на чињеницу да је француску историографију, између осталог, прославила књига Ла Дирија *Монтају, село у Окситанији*, али у неком најшире и најопштије схваћеном тематском оквиру и часопис о Свилеуви, њеној историји, људима, језику, економији, менталитету, демографским кретањима може бити један од подстицаја да у будућности неки историчар у Србији опроба своју истраживачку креативност на књизи о селу у Србији. Управо чињеница да у једном друштву какво је већ два века друштво у Србији, са претежно сељачким, односно аграрним и традиционалним обележјима, нема ни изблиза довољно историографских радова на тему села, говори у прилог томе да је потребно изучавати тај тематски комплекс. И пут ка тоталној историји, као један од све чешћих захтева који се осећа последњих година у српској историографији, захваљујући новој генерацији историчара, води у том правцу – истраживачко залажење у „микро-историји” у функцији друштвене историје без које је немогуће сазнати и разумети тоталитет. У питању је и уочавање особености, сличности и различитости појединих средина у Србији, као битних за разумевање историјских процеса и нужних управо са становишта сагледавања целине. Пут ка историји друштва, некој од будућих бројних могућих, незамислив је за историчара и историографију без истраживања руралног подједнако колико и урбаног, без истраживачког погледа ка ономе што, када је реч о градском, представља залеђе, и без „хода” и тротоаром и атаром.

У четвртном броју годишњака *Свилеува* читалац може да нађе радове о демографским и економским приликама, о култури и просвети, о знаменитим личностима, о родословима, као и хроничарске белешке. Управо тако, у тих неколико тематских целина су и груписани радови др Момчила Исића и Радована Ранисављевића (*Становништво Свилеуве 1916–1926. године*), Руже Чучковић (*Економске прилике у Свилеуви 1935. године*), др Момчила Исића (*Месни народни одбори у Свилеуви 1955–1958. године*), академика Александра Ломе (*О топониму Свилеува*), др Војислава Трбуховића (*Још један прилог решавању настанка имена Коцељева*), Јордана Станојчића (*Говор нашег сеоског становништва*), Вере Павић (*О Свилеуви и Којићима*), др Момчила Исића (*Школа и учитељи у Свилеуви између два светска рата*), мр Станише Војиновића (*Претплатници из Свилеуве на књиге штампане од 1827. до 1910. године*), Јована Станојчића (*Поводом стогодишњице смрти Јанка Веселиновића*), Милорада Радојчића (*Витезови Карађорђевог звезде*), Стевана Ружића (*Дробњачко порекло Луке Лазаревића*), Душана Обрадовића (*Ослонац и подстрек – Митар Момировић*), Животе Живковића (*Живановићи из Осладића*), Зорана Нешовановића (*Родослов Марка и Срећка Нешовановића*). Ту су још и два стручна погледа на претходне бројеве Годишњака – Добрила Араниновића (*Годишњак Свилеуве или преошћавање векова*) и Гордане Јовић-Кривокапић (*Историја заједнице*), као и три белешке: др Момчила Исића (*Од историје*

– *Ћубриште*), Мирољуба Јовановића (*Муке око пута*) и Станисава Момировића (*Неизвесна будућност Свилеуве*). Већ сам увид у наслове текстова упућује на богатство садржаја, разноврсност тема и широк хронолошки оквир.

Четврти број годишњака *Свилеува*, као и претходна три, добродошао је за све који исказују занимање за историју друштва у Србији. Он је на правом трагу да, у стручном облику у каквом се нашао пред читаоцима и у опробаној форми, нека поуздана, до сада мање позната или непозната знања и истраживачке резултате учини функционалним на нивоу општијих знања, доступним, релевантним и подстицајним за изучавање историје села у Србији, а тиме и историје друштва. При том, годишњак скреће пажњу на чињеницу да дух једне средине, ма колико она била мала, зависи и од схватања појединца да пишући о прошлости заправо исписује и историју садашњице.

Др Мирослав ПЕРИШИЋ

Bernhard Chiari, Agilolf Keßelring (Hrsg.),
Wegweiser zur Geschichte Kosovo,
Padeborn, München, Zürich
(Ferdinand Schöning), 2006, 240 str.

Jugoslovenska kriza tokom poslednje decenije XX veka, uključujući i njeno kosovsko finale, podstakla je celu biblioteku članaka, napisa i monografija o konfliktima na tlu Jugoslavije. O Jugoslaviji nikada, pa ni u vreme njenog nastanka, nije toliko pisano kao tih godina. Nažalost, kvantitet nije urodio kvalitetom, tj. od celokupne produkcije samo je mali deo vredan čitanja, odnosno samo će neznatan deo ostati kao trajna istoriografska ili publicistička vrednost. Knjiga o kojoj će biti reči u ovom prikazu predstavlja gotovo zakasneli produkt u ovoj poplavi literature o raznim aspektima jugoslovenske krize. Ona nije prva koja je nastala iz potrebe da se raznim predstavnicima „međunarodne zajednice” „objasni” suština sukoba koji treba da razrešavaju, usmeravaju ili u njemu učestvuju.

Knjiga *Putokaz za istoriju Kosova* nastala je u režiji Vojno-istorijskog istraživačkog ureda nemačkog Bundesvera (Bundeswehr) i namenjena je pre svega nemačkim vojnicima KFOR-a i nemačkim službenicima UNMIK-a kao orijentir prilikom obavljanja njihovih konkretnih zadataka na Kosovu. Priređivači, dr Bernhard Kijari (Bernhard Chiari) i dr Agilolf Keselring (Keßelring) se, međutim, nadaju da ona može biti od koristi i drugima koji se suočavaju sa razrešenjem kosovskog problema. Reč je dakle o knjizi sa praktičnim ciljevima. Ona, međutim, nipošto nije „uputstvo za rukovanje”, već sažet ali ne i površan pregled glavnih aspekata kosovskog problema čije je poznavanje potrebno strancima za snalaženje na terenu.

Knjiga je podeljena, uz predgovor i uvod, u tri dela: Istorijski razvoj, Strukture i životni svetovi i Dodatak. Prvi deo sadrži dvanaest radova koji odlikavaju istoriju Kosova od najstarijih vremena do naših dana. Pri tom dva rada opisuju sukobe na Kosovu od kraja osamdesetih godina XX veka (prilozi Štefana Terbsta (Stefan Troebst) i Kaja Lemana (Kai Lehmann)), dok se četiri priloga u stvari bave najnovijom istorijom tj. stanjem u pokrajini stvorenim NATO intervencijom: rad Dine Rosbaher (Rossbacher)

o UNMIK-u, Tomasa Brajtvizera (Thomas Breitwieser) o pravnom statusu Kosova, Bernharda Kijarija o martovskim nemirima 2004, Ekarda Švetmana (Ekkard Schwettmann) o bezbednosnom stanju. Ostali radovi iz ovog dela knjige govore o nacionalnoj strukturi stanovništva (Konrad Clewing), Kosovu u srednjem veku (Oliver Jens Schmitt), osmanskoj vlasti (Mehmet Hacisalihoglu), počecima albanskog nacionalnog buđenja (A. Keßelring), o značaju Kosova za Srbe (Zoran Janjetović) i odnosima Srba i Albanaca u XX veku (Robert Pichler).

U drugom delu knjige se nalaze takode tri „istorijska” priloga (u užem smislu reči): rad Nuraja Bozbore (Nuray Bozbora) o islamu na Kosovu (koji čini se donekle potcenjuje verske razlike među Albancima u prošlosti), vojnoistorijski članak Rolfa-Ditera Milera (Rolf-Dieter Müller) o prisustvu i operacijama nemačkih trupa na Kosovu tokom dva svetska rata i Holma Zundhausena (Holm Sundhaussen) koji analizira kosovski mit. Preostalih pet priloga iz ovog dela knjige se bavi najbližom prošlošću i sadašnjošću: Klevingov članak o sukobima na Kosovu od kraja osamdesetih godina, rad Rafaela Birmana (Biermann) o neuspelim pokušajima diplomatskog sprečavanja sukoba, odnosno o dugom zanemarivanju kosovskog problema od strane „međunarodne zajednice”, Trebstov rad o uticaju kosovske krize na Makedoniju, članak R. Pihlera o paralelnim albanskim paradržavnim strukturama na Kosovu za vreme Miloševićeve vladavine, kao i rad Georgie Kretsi o ulozi i znatnom, pre svega finansijskom, značaju albanske dijaspore tokom devedesetih.

Dodatak, koji je sastavio Rihard Gebelt (Richard Göbelt), sadrži hronološki pregled istorije Kosova, hroniku zbivanja od 1998. do 2005, „mesta sećanja” – spisak važnijih mesta s kratkim objašnjenjima njihovog značaja, kalendar značajnih događaja sređenih po danima u godini, spisak izabrane literature, ali i filmova, muzičkih ostvarenja i internet sajtova o Kosovu, registar imena, mesta i stručnih pojmova, spisak autora i kartu „mesta sećanja” na unutrašnjoj strani korica knjige.

Ovaj *Putokaz za istoriju* svojim kvalitetom i temeljitošću znatno odskoče od ogromnog dela historiografije, politikologije i publicistike o kosovskoj krizi. Tome je doprineo ceo niz vrlo uglednih i stručnih autora čiji prilozi uspevaju da na sažet način čitaoca upoznaju sa suštinom kosovskog problema. Pri tom su jednostranosti i stereotipi kojima tako često obiluju dela na ovu temu najvećim delom izbegnuti. Sa pojedinim ocenama u pojedinim priložima se ne bismo mogli u potpunosti složiti, dok bi neke tvrdnje malo zaoštrili. Pa ipak, u celini, ova knjiga ne prećutkuje gotovo ništa važno za razumevanje kosovskog problema i svojim čitaocima može da posluži zaista kao važan orijentir. Možda su najveće mane ove knjige to što se ona pojavljuje tako kasno i – što nije na engleskom. Prvo je svakako doprinelo njenom kvalitetu koji će joj znatno produžiti „rok trjanja”, dok, što se drugog tiče, treba se nadati da će izdavač naći interes za objavljivanje ovog vrednog priručnika na najčitanijem jeziku sveta.

Dr Zoran JANJETOVIĆ

NAUČNI ŽIVOT Reviews

Krajem decembra 2006. godine iz štampe je izašao zbornik *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, u izdanju Instituta za noviju istoriju Srbije, koji je priredila dr Olga Manojlović Pintar. Zbornik je nastao kao rezultat rada Naučne tribine Instituta za noviju istoriju Srbije tokom 2005/2006. godine.

**INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA,
KONFERENCIJAMA, SIMPOZIJUMIMA**
Information on conferences, workshops and symposia

Mr Bojan Simić
Institut za noviju istoriju Srbije

Letnja škola „Komparativni i transnacionalni pristupi ranoj modernoj i modernoj istoriji Evrope: Teorije, metodologija i istorijske studije slučaja”, Firenca, 5–10. septembar 2006.

Već drugu godinu za redom European University Institute (EUI) sa sedištem u Firenci okuplja mlade istraživače iz velikog broja evropskih zemalja. Ove godine Letnja škola imala je ukupno 35 učesnika iz više od dvadeset zemalja i održana je u glavnoj zgradi Instituta vili Skifanoja (Schifanoia).

U uvodnom izlaganju Marčelo Verga (Marcello Verga) sa Univerziteta u Firenci izneo je svoja razmišljanja o mogućnostima pisanja istorije Evrope. Posebna pažnja je posvećena razumevanju pojma Evropa kroz istoriju. Verga smatra da se samo raskidom sa starim shvatanjima i metodama, nacionalno ograničenim i obojenim, može uspešno pisati jedna istorija Evrope.

Drugog dana konferencije prisutnima se obratio Arfon Ris (Arfon Rees) upravnik Odeljenja za istoriju i civilizaciju EUI. Njegovo izlaganje bilo je vezano za rad Instituta, aktuelne projekte, kao i obrazovni sistem po kojem Institut funkcioniše. Profesor Ris je pojasnio sistem konkurisanja i odabira kandidata. Ovo izlaganje pratila su i mnoga pitanja praktične prirode koja su postavili zainteresovani učesnici Letnje škole.

Na kraju drugog i na početku trećeg dana sledila su predavanja organizatora i voditelja skupa, profesora EUI Hajnca Gerharda Haupta (Heinz-Gerhard Haupt) i Bartolomeja Jun-Kasilja (Bartolome Yun-Cassillilla) o metodologiji i mogućnostima pisanja komparativne i transnacionalne istorije. Predavači su teorijski i praktično objasnili prednosti i nedostatke ovakvog načina pisanja istorije. Nakon toga usledila je prezentacija dva doktora u završnoj fazi koju su izveli studenti četvrte godine. Učesnici su mogli da se upoznaju sa temama, korišćenom metodologijom, kao i individualnim sposobnostima kandidata.

U nastavku je profesor Krištof Konrad (Cristoph Conrad) sa Univerziteta u Ženevi govorio je o mogućnostima konstruisanja objekta u komparativnoj istoriji. Osim teorijskog dela ovo predavanje sadržalo je i nekoliko primera iz istorije XIX i XX veka koji su dodatno osvetlili autorovo izlaganje. Žan Frederik Šam (Jean Frederic Chamb) iz Pariza skrenuo je pažnju na asimetrije u svetskoj istoriji. Predavač se posebno zadržao na kolonijalnoj istoriji i Evropi kao o „kolonizatoru i kolonizovanom”. Margarit Pernau sa Univerziteta u Berlinu prikazala je prisutnima svoja istraživačka iskustva iz Evrope i Indije. Takođe je bilo reči i o slici Evrope koja se stvarala izvan nje same.

Četvrti i peti dan letnje škole bili su mešavina metodoloških izlaganja i istorijskih studija slučaja. Profesor Mihael Miler (Michael Muller) sa Univerziteta u Haleu govorio je o korišćenju komparativnog metoda i transnacionalnog pristupa na primeru svojih istraživanja u Poljskoj i istočnoj Evropi. Jozef Kaplan (Yozef Kaplan) sa Jevrejskog univerziteta u Jerusalimu predstavio je studiju slučaja o jevrejskim portugalskim porodicama u ranom modernom periodu. Laslo Kontler (CEU Budimpešta) govorio je o problemima, neophodnosti i izazovima prevođenja u istorijskoj nauci. Profesori EUI Antonela Romano (Antonella Romano) i Đulija Kalvi (Giulia Calvi) predstavile su korišćenje transnacionalnih i komparativnih metoda na svojim istraživanjima (istorija nauke i istorija porodice u Evropi XVI–XVIII veka). Sva pomenuta predavanja pratila su pitanja učesnika, kao i interesantna diskusija. Na kraju programa svako od učesnika imao je priliku da saopšti svoje mišljenje o ovoj manifestaciji, ukaže na njene pozitivne i negativne strane.

Letnja škola EUI predstavlja jedan uspešan skup na visokom intelektualnom i stručnom nivou. Retke zamerke koje se mogu uputiti organizatorima vezane su za zgusnut raspored predavanja, kao i dominaciju tema iz rane moderne istorije. Učesnici letnje škole imali su priliku da upoznaju uslove u kojima funkcioniše Institut, posete biblioteku, studentske restorane, obidu prijatno okruženje i grad Firencu. Boravak na EUI možemo smatrati korisnim za sve, kako za istraživače tako i za organizatore skupa.

Mr Slobodan Selinić
Institut za noviju istoriju Srbije

Informacija o studijskom boravku u Pragu, 15–30. septembra 2006. godine

Zahvaljujući saradnji i finansijskoj podršci Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda i Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta u Pragu bio sam na studijskom boravku u Pragu od 15. do 30. septembra 2006. godine. Ovaj boravak realizovan je u okviru rada na projektu Instituta za noviju istoriju Srbije „Srbi i Jugoslaija – država, društvo, politika” i projektu Filozofskog fakulteta Karlovog univeziteta u Pragu „České

země uprostřed Evropy v minulosti a dnes”. Obavio sam istraživanja neophodna za izradu doktorskog rada „Odnosi Jugoslavije i Čehoslovačke 1945–1955” u tri institucije u Pragu – Arhivu Ministarstva inostranih poslova, Državnom arhivu i Slovenskoj biblioteci. U Arhivu Ministarstva inostranih poslova pregledao sam fondove: Teritoriální odbory – tajné i Teritoriální odbory – obyčejné. U Državnom arhivu pregledao sam fondove: UV KSČ – Mezinárodní oddělení, Ministerstvo informací, Ministerstvo školství. Boravak u Slovenskoj biblioteci iskoristio sam za pregledanje i fotografisanje literature iz čehoslovačke historiografije bitne za temu mog doktorata. Boravak u Pragu iskoristio sam i za razmenu stručne literature sa kolegama sa Filozofskog fakulteta (razmena časopisa *Tokovi istorije* i *Slovanský přehled*). Na kraju ističem da sam upoznao nekoliko mladih kolega koji rade magistarske i doktorske radove na Filozofskom fakultetu Karlovog univerziteta (Kristina Fialova, Ondrej Žila). Posebno ističem veliku i nesebičnu pomoć i predusretljivost svih zaposlenih u pomenutim naučnim i kulturnim institucijama Praga i Češke, naročito profesora dr Jana Pelikana i mr Ondreja Vojtjehovskog sa Filozofskog fakulteta.

Aleksandar Životić
Institut za noviju istoriju Srbije

**Konferencija „Gerila na Balkanu: Borci za slobodu,
buntovnici i banditi – istraživanje gerile i paramilitarnih
formacija na Balkanu u periodu 15–20. veka”,
Vranje, 14–16. septembar 2006.**

U Vranju je od 14. do 16. septembra, u organizaciji Instituta za savremenu istoriju, Fakulteta bezbednosti Univerziteta u Beogradu i tokijskog univerziteta Meyo održan međunarodni naučni skup „Gerila na Balkanu: Borci za slobodu, buntovnici i banditi – istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu u periodu 15–20. veka”. Skup nije imao samo karakter stručne istoriografske rasprave, već je problem gerile posmatran iz više uglova i sa više aspekata. Pored većeg broja domaćih istoričara i stručnjaka za pitanja bezbednosti na konferenciji su učestvovali i kolege iz Austrije, Japana, Bugarske i Francuske. Izloženi referati se mogu grubo podeliti u dve grupe. Jednu celinu čine referati koji su za temu imali teorijska razmatranja fenomena gerile i paramilitarnog vojnog organizovanja, određivanje njihovih karakteristika, mesta i uloge u društvu i različitim konfliktima. Drugu grupu prezentovanih radova predstavljaju rezultati istraživanja gerilskog ratovanja i delovanja paramilitarnih grupa na pojedinim primerima iz istorije Balkana XIX i XX veka. Tematski veoma široko koncipirana i zamišljena, konferencija je pokušala da pruži valjane odgovore na čitav niz pitanja vezanih za gerilu kao istorijski, socijalni, vojni, psihološki, pa i socio-kulturni fenomen. Problem gerilskog ratovanja i pojave neregularnih trupa u različitim sukobima na prostoru Balkana nije posmatran samo kroz primere iz dalje već i kroz primere iz najsavremenije prošlosti Balkana.

Pored radnog dela skupa organizovane su i posete arheološkom lokalitetu Caričin grad, manastiru Prohor Pčinjski, lokalnom muzeju u Leskovcu i mesnom arhivu u Vranju. Iz Instituta za noviju istoriju Srbije na ovoj konferenciji je učestvovao Aleksandar Životić sa referatom *Srpski gerilski odredi na prostoru stare Srbije 1911–1912.*

Mr Vladan Jovanović
Institut za noviju istoriju Srbije

**„Urban History Association Third Biennial Conference”,
Arizona State University,
Tempe, 19–22. oktobar 2006.**

Udruženje za „urbanu istoriju”, tj. izučavanje razvoja gradskih naselja (UHA) je vodeći američki naučni forum te vrste sa preko 400 aktivnih članova. Ova organizacija je veoma usko povezana kako sa državnim tako i sa elitnim privatnim univerzitetima na prostoru SAD-a. Na svom trećem bijenalu, čelnici UHA su rešili da listu učesnika prošire gostima iz drugih krajeva sveta, pa je tako bilo nekoliko (mladih) naučnika sa prostora Evrope, Azije i Afrike. Pored istoričara, na konferenciji su učestvovali i urbaneisti u pravom smislu te reči (arhitekti, inženjeri), istoričari umetnosti, politikolozi i sociolozi. Brojna predavanja su organizovana u 36 panela i okruglih stolova koji su održavani u centralnoj zgradi Državnog univerziteta Arizone u Tempeu (Memorial Union). Sam čin otvaranja skupa i registracija učesnika izvedeni su u Nelsonovom centru likovnih umetnosti (Nelson Fine Arts Center), koji je smešten u zapadnom delu univerzitetskog kampusa. Sve sale i amfiteatri u kojima su držana predavanja bili su opremljeni neophodnom tehnikom, čime je tok prezentacija i diskusija učinjen zanimljivijim, što je odgovaralo i samoj prirodi skupa. Da bismo ilustrovali raznolikost tema koje su bile zastupljene, pomenućemo nazive samo nekih radionica: „Urbana istorija i javna istorija”, „Privreda urbane ekspanzije“, „Država i urbani razvoj”, „Urbana forma i sporna nacionalnost” i sl. Nekoliko panela je bilo geografski lokalizovano na pojedine svetske regije (npr. Japan, Afrika, zapadna Evropa, SAD i sl.), dok su plenarne sednice vodili najpriznatiji stručnjaci iz oblasti urbane istorije. Poslednjeg dana konferencije za učesnike je priredena ekskurzija „Densification of Phoenix” na kojoj je bilo reči o zgušnjavanju širokih oboda prestonice Arizone i uspešnom rešavanju problema pijaće vode, zbog kojih je ova „pustinjska komuna” munjevitom izrasla u peti grad po broju stanovnika u SAD. Prolazeći kroz egzotične subtropske predele učesnici su mogli razgledati indijanske rezervate, mondensko naselje Skotsdejl, kao i ekstreme grada Finiksa razlomljenog u sjaju bogatih poslovnih zgrada i siromaštvu njegovih južnih kvartova. Organizacija ove velike konferencije bila je u rukama profesorke istorije dr Vendi Plotkin (Wendy Plotkin, College of Liberal Arts and Sciences, Department of History, ASU).

Dr Zoran Janjetović
Institut za noviju istoriju Srbije

**Međunarodni naučni skup „Agrarne reforme, etnodemografske
promene i kulturni procesi u jugoistočnoj Evropi od kraja
XVIII veka do naših dana”,
Tibingen, 2–4. novembra 2006.**

Ovaj međunarodni skup je održan u Tibingenu, u Nemačkoj, od 2. do 4. novembra 2006. u organizaciji Instituta za podunavsko-švapsku istoriju i zemljopis. Institut je

specijalizovan za izučavanje geografije, istorije, jezika i folklora nemačkih nacionalnih manjina u jugoistočnoj Evropi, ali se njegov krug interesovanja nipošto ne ograničava samo na teme usko vezane za njegovu glavnu delatnost. Naprotiv, on predstavlja pravi centar za izučavanje jugoistočne Evrope u pokrajini Baden-Virtemberg. Pored ostalih aktivnosti, Institut svake godine organizuje i naučne skupove sa različitim temama, a ovogodišnji je bio posvećen nekim od suštinskih pojava i procesa koji su uobličavali jugoistočnu Evropu tokom poslednjih nekoliko vekova.

Na skupu je učestvovalo četrnaest naučnika iz Nemačke, Austrije, Srbije i Mađarske, od kojih neki spadaju u sam istoriografski vrh u ovoj oblasti. Skup je otvorio vrlo ugledni profesor Slobodnog univerziteta u Berlinu Holm Zundhausen (Sundhausen) izlaganjem „Utilitarizam, nacionalizam, socijalno pitanje i socijalizam: četiri konteksta agrarnih reformi u jugoistočnoj Evropi (u XIX i XX veku)” u kome je ukazavši na značaj gore navedenih faktora u sprovođenju agrarnih reformi oslikao glavni okvir u kome se više ili manje kretala većina referata. Dr Gerhar Sevan (Seewann) iz minhenskog Jugoistočnog instituta je govorio o kolonizaciji Ugarske u vreme prosvetnog apsolutizma i brojnim etničkim promenama koje je ona donela. Skladna dopuna njegovog referata na studiji jednog slučaja je bio referat dr Norberta Španenbergera (Spannenberger) iz Lajpciga, dok je dr Karl-Peter Kraus (Krauss) iz instituta-domaćina, govorio o uticaju ukidanja kmetstva u južnoj Bačkoj na etno-demografske promene u toj oblasti. Dr Ditmar Miler (Dietmar Müller) iz Lajpciga je takođe govorio o etničkom momentu u agrarnim reformama i tokom kolektivizacije u Jugoslaviji i Rumuniji, s posebnim akcentom na vlasničkim pravima. Prof. dr Ditmar Nojtac (Dietmar Neutatz) sa Univerziteta u Frajburgu je posmatrao slične pojave i procese kod Nemaca u crnomorskoj oblasti u Rusiji posle 1861. Dr Zoran Janjetović iz Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda se pozabavio odrazom ekonomske „borbe za zemlju” između Srba i Nemaca u Vojvodini u publicističkom delu Radoslava Markovića. Prof. dr Ginter Šedl (Günter Schödl) iz Berlina je napravio paralelu „nacionalnih ciljeva” kolonizacija u Habsburškoj monarhiji i Nemačkoj pre Prvog svetskog rata, dok je prof. dr Gert fon Pistol Kors (von Pistohlkors) iz Getingena dao još jedan komparativistički doprinos skupu na primeru agrarnih reformi u Estoniji i Litvaniji posle 1919. Jovica Luković iz Frankfurta je izneo niz ideja o značaju agrarne reforme u međuratnoj Jugoslaviji za „stvaranje nacije”, od kojih su neke izazvale živu diskusiju.

Poslednjeg dana skupa je prof. dr Jožef Vonjo (József Vonyó) sa Univerziteta u Pečuju govorio o socijalnim i nacionalnim razlozima proterivanja Nemaca iz Mađarske posle Drugog svetskog rata, dok je dr Ranka Gašić iz Instituta za savremenu istoriju iz Beograda govorila o agrarnoj reformi i njenim posledicama u Jugoslaviji posle 1945. Svojevrstu završnicu skupa je predstavljao referat profesora dr Petera Jordana o agrarnoj problematici tranzicionih zemalja jugoistočne Evrope od 1989. do danas. Direktor Instituta za podunavsko-švapsku istoriju i zemljopis prof. dr Horst Ferster (Förster) je u svom završnom izlaganju sumirao rezultate ovog vrlo uspešnog naučnog skupa. Očekuje se da će se tokom sledeće godine pojaviti i zbornik referata koji će približiti skup široj naučnoj javnosti.

Dr Zoran Janjetović
Institut za noviju istoriju Srbije

**Međunarodni naučni skup „Državna politika prema manjinama
u jugoistočnoj Evropi u doba staljinizma”,
Pečuj, 9. i 10. novembar 2006.**

Tokom 9. i 10. novembra 2006. u Pečuju, u Mađarskoj, u organizaciji tamošnjeg univerziteta i Instituta za nemačku kulturu i istoriju jugoistočne Evrope Minhenskog univerziteta, održan je međunarodni naučni skup o položaju nacionalnih manjina u jugoistočnim zemljama tokom prvih petnaestak godina posle Drugog svetskog rata. Na skupu je učestvovalo samo sedam referenata jer je petoro iz raznih razloga u poslednjem trenutku otkazalo učešće. Rad jednog od njih (dr Mihaela Portmana iz Beča) je međutim pročitao na skupu.

Tokom prvog dana rada, dr Mariana Hausleitner (Hausleitner) iz Instituta za nemačku kulturu i istoriju jugoistočne Evrope iz Minhena je govorila o posledicama jugoslovenskog raskida sa Staljinom na manjinsku politiku. Referat dr Portmana iz Austrijske akademije nauka je prikazao osnovne crte jugoslovenske manjinske politike u Vojvodini, dok se dr Zoran Janjetović iz Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda detaljnije pozabavio položajem mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji između 1944. i 1956. Dr Hiltrun Glas (Glass) iz Minhena je govorila o jevrejskim organizacijama u Rumuniji u periodu 1948–1954, dr Žolt Vitari (Zsolt Vitári) sa Univerziteta u Pečuju o sudbini Nemaca u Mađarskoj i njihovoj postepenoj rehabilitaciji posle Drugog svetskog rata, dok je Nora Ruč (Nóra Rutsch) iz Pečuja govorila o dosad neistraženoj temi proterivanja pripadnika nemačke nacionalne manjine iz Mađarske u sovjetsku okupacionu zonu u Nemačkoj.

Drugog dana skupa je dr Julija Brant (Julia Brandt) iz Instituta za nemačku kulturu i istoriju jugoistočne Evrope govorila o staljinističkoj društvenoj i manjinskoj politici u Mađarskoj, a dr Ferenc Ajler (Eiler) iz Manjinskog instituta u Budimpešti se na primeru jednog nemačkog sela u Mađarskoj pozabavio pitanjima nacionalnosti u javnom životu i u vlasti na lokalnom nivou, prikazujući zanimljive primere socijalne mimikrije. Zbog izostanka nekoliko referenata, posle ova dva referata usledila je zaključna diskusija.

Sudeći po visokom nivou održanih referata, može se samo žaliti što svi najavljeni referenti nisu bili u mogućnosti da izlože svoje radove, ali se treba nadati da će oni ipak naći svoje mesto u zborniku referata sa skupa koji će se pojaviti tokom sledeće godine u izdanju Instituta za nemačku kulturu i istoriju jugoistočne Evrope.

DOBRODOŠLI

NA NAŠ SAJT

www.inisbgd.co.yu

Sadržaj sajta Instituta za noviju istoriju Srbije redovno se ažurira i popunjava uz pomoć naših saradnika. Na sajtu možete pogledati sadržaj časopisa *Tokovi istorije* i besplatne pune verzije članaka.

Osim toga objavljujemo redovna detaljna obaveštenja i saopštenja o naučnom životu Instituta i o naučnim događajima u kojima su učestvovali naši saradnici praćena fotografijama. Na sajtu možete da pronađete biografske podatke, bibliografije i fotografije svih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije.

Dodite na naš sajt, napišite nam svoje ideje i predloge u vezi sa sadržajem i uređivanjem sajta i pošaljite na e-mail: inis@ptt.yu.

Uputstvo za predaju rukopisa:

Časopis *Tokovi istorije* objavljuje tekstove na srpskom jeziku uz rezime na engleskom jeziku. Autori iz inostranstva mogu poslati tekst na svom maternjem jeziku i u tom slučaju tekstovi će biti praćeni rezimeom na srpskom jeziku. Svi tekstovi moraju biti praćeni apstraktom koji ne prelazi 100 reči i rezimeom koji ne prelazi 250 reči. Tekstovi ne bi trebalo da budu veći od 25 strana (uključujući fusnote, tabele, rezime i spisak literature), odnosno sedam za prikaze. Svi prilozi (članci, prikazi, građa) moraju biti kucani na kompjuteru u MS Word-u ili u nekom od programa kompatibilnih s MS Word-om i moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenata. Obavezno je korišćenje fonta Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5. U fusnotama, rezimeima i apstraktu veličina slova 10, uz jednostruki prored. Prva strana treba da sadrži pored naslova rada i apstrakta i ime autora i instituciju u kojoj radi. Tekstove priložiti u štampanoj verziji i na disketi. Priloge slati na adresu:

Institut za noviju istoriju Srbije
Trg Nikole Pašića 11
11 000 Beograd
ili elektronskom poštom na: inis@ptt.yu

Uputstva za pisanje napomena i bibliografija:

Ime i prezime autora: kurent (obična slova)
Naslov članka ili priloga: kurent pod navodnicima
Naslov knjige: *italic* (*kurziv*)
Naziv časopisa: *italic*
Isto: *italic*
n. d.: *italic*

Citiranje knjige:

Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III, Beograd, 1997, str. I/235.

Citiranje članaka u časopisima:

Ljubodrag Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956”, *Tokovi istorije*, 1–4/1998, Beograd, 1998, str. 23–60.
Isto, str. 44.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima:

Dr Đorđe Stanković, „Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1945)”, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, *Položaj žene kao merilo modernizacije*, Naučni skup, (ur. Latinka Perović), Beograd, 1998, str. 36–41.

Citiranje novina:

J. Jovanović, „Porodica i njen vaspitni značaj”, *Hrišćanska misao*, VI, 1–2, Beograd, 1940, str. 9.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Srbije, (dalje AS), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, g. 25.
Arhiv Srbije i Crne Gore, Savezno izvršno veće, 130-783-1259 (dalje ASCG, SIV).

Citiranje iz enciklopedija:

„Srbi”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Zagreb, 1968, str. 529.

Citiranje World Wide Web:

Carrie Mc Laughlin, „The Handmaid's Tale in the context of the USSR”, Section 18, 2003, www.u.arizona.edu